

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість ПОЛЬЩА

7

ЛЬВІВ
2014

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.
Збірник наукових праць / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2014. – Вип. 7. – 266 с.

У збірнику аналізуються українсько-польські відносини у контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх та релігійних взаємин українців і поляків, формуванню нової якості польсько-українського співробітництва на рівні держав і соціумів у контексті політичних, суспільних і культурних змін в Центральній-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / [Edited by M. Lytvyn]; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies. – Lviv, 2013 – Volume 7. – 266 p.

This edited volume analyses Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. Микола Литвин (відп. редактор), д. і. н. Володимир Александрович, д. і. н., проф. Леонтій Войтович, д. і. н., проф. Леонід Зашкільняк, д. і. н., проф. Іван Патер, д. і. н. Ігор Соляр, к. і. н. Олег Піх (заст. відп. редактора), к. і. н. Марина Чебан (відп. секретар)

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ
КВ № 16444–4916Р від 19.02.2010 р.

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014

Наталія МИСАК

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ТОВАРИСТВА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 80–90-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ: НАРОДОВЕЦЬКА, МОСКВОФІЛЬСЬКА ТА САМОСТІЙНИЦЬКА ТЕЧІЇ

“Коли у якого народу молодіж здорова духом і серцем, повна патріотизму і сильна для свого народу все покласти в жертву свої домашні інтереси, свої надії, тоді нарід може дивитися спокійно в будучність, бо на її сторожі стоїть його молодіж свідомо своєї великої задачі, а яка молодіж така будучність народу”

Євген Косевич

У період 80–90-х років ХІХ ст. український національний рух в Галичині входить у нову фазу – політичного оформлення. На цей же час припадає останній етап у процесі формування української нації. Національна свідомість поступово стає притаманною великій частині населення. Українці домагаються реалізації своїх національних прав у всіх сферах суспільного життя. Такі вимоги стають загальнонаціональними, їх проголошують головним завданням політичної боротьби як на селянських вічах, так і в середовищі українських депутатів Галицького сейму й австрійського парламенту. Не останню роль у тогочасних подіях відіграє така соціальна група, як молодь. Вона однією з перших відчула всю нерівноправність українського населення в Галичині, зокрема в галузі науки й освіти. Активній політичній діяльності українського студентства перешкоджали всебічний контроль із боку урядових інституцій і погане матеріальне становище. Все ж, попри це, наприкінці ХІХ ст. значна частина студентства вливається в активне суспільно-політичне життя. І. Франко так охарактеризував тогочасну ситуацію: “В остатнім двадцятиліттю ХІХ-го віку на підмогу, а почасти на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будучину нашої нації. Ся генерація звіяла бурю в нашім національнім життю, та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямі нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужість і рутинна, оживила пульс народного життя. Се був той запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих молодих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, «Молодою Україною»”¹.

¹ *Франко І. Молода Україна / І. Франко. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1910. – Ч. 1: Провідні ідеї й епізоди. – С. 8–9; Його ж. З останніх десятиліть ХІХ віку / І. Франко // Його ж. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Київ: Наукова думка, 1984. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). – С. 476.*

У сучасній українській історіографії молодіжний рух у Галичині кінця XIX – початку XX ст. належить до досить актуальних проблем. Однак висвітлювали й надалі висвітлюють лише певні аспекти цієї теми, насамперед, участь студентських товариств у громадсько-політичному й культурному житті краю, аналіз діяльності найактивніших учасників цього руху тощо. Різним напрямкам діяльності молодіжних організацій присвячені праці І. Андрухів², Р. Ковалюка³, І. Гурака⁴, В. Леника⁵, М. Трегуб⁶, І. Гуменної⁷, Т. Плазової⁸ та ін. Утім, попри значний інтерес до історії молодіжного руху, деякі моменти, зокрема організаційна структура товариств, їх фінансова організація, внутрішнє політичне структурування, основні напрями діяльності, залишаються практично не вивченими.

Мета дослідження – з’ясувати особливості ідейно-політичного структурування українського академічного* руху в Галичині наприкінці XIX ст., вплив політичної ситуації у краї та різних політичних сил на діяльність студентських товариств.

² *Андрухів І.* Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939: короткий історичний нарис / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 73 с.; *Його ж.* Виховна діяльність українських молодіжних товариств у Галичині (1894–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1997. – 23 с.

³ *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. / Р. Ковалюк. – Львів, 2001. – 420 с.; *Його ж.* Національно-патріотичний рух студентської молоді Галичини в 1900–1914 роках / Р. Ковалюк // *Галичина*. – 2002. – № 8. – С. 35–46.

⁴ *Гурак І.* Українське студентство у суспільно-політичному житті Східної Галичини (60-ті роки XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Гурак. – Івано-Франківськ, 2005. – 19 с.; *Його ж.* “Молода Україна”: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) / І. Гурак. – Івано-Франківськ, 2007. – 280 с.; *Його ж.* Студентство у боротьбі за відкриття українського університету у Львові та події 1 липня 1910 р. / І. Гурак // *Українознавчі студії: Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському національному університеті ім. Василя Стефаника*. – 2007–2008. – № 8–9. – С. 305–315.

⁵ *Леник В.* Українська організована молодь (Молодечі організації від початків до 1914 р.) / В. Леник. – Мюнхен; Львів, 1994. – 181 с.

⁶ *Трегуб М.* Українські студентські товариства у Львові другої пол. XIX – поч. XX ст. (Огляд архівних документів) / М. Трегуб. // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. – Київ: Наукова думка, 1993. – Вип. 1. – С. 23–34.

⁷ *Гуменна І.* Українські студентські товариства у розвитку освіти і науки у Східній Галичині першої третини XX ст. / І. Гуменна // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / [за заг. ред. І. Зуляка]. – Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 51–56; *Її ж.* Участь українських студентських товариств у суспільно-політичному житті Східної Галичини початку XX ст. – 1939 рр. / І. Гуменна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nauka.uagate.com/?Page_id=382

⁸ *Плазова Т.* Суспільно-політична діяльність молодіжних об’єднань у 1894–1939 рр. у Західній Україні / Т. Плазова // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. – 2011. – Вип. 23. – С. 42–47.

* В австрійській освітній системі студенти вищих навчальних закладів називалися академіками, відповідно студентські товариства – академічними, а студентський рух – академічним.

Також охарактеризувати спроби консолідації зусиль у молодіжному середовищі заради досягнення спільних цілей, визначити причини невдач у цьому напрямі.

Зародження українського молодіжного руху в Галичині припадає на 1860-ті роки. У цей час у Львові виникають дві студентські “громади”. Одна об’єднувала вихованців Духовної семінарії, а друга – студентів Львівського університету. Вони ставили перед собою завдання дбати про захист і реалізацію прав українського студента, репрезентувати його інтереси перед австрійською владою. Мали на меті сприяти поширенню національної самоосвіти, а також залучати молодь до обговорення актуальних мовно-літературних та політичних питань⁹. У жовтні 1870 р. виникло українське студентське товариство “Академічна бесіда”, від якого невдовзі відколовся “Академічний кружок”. У грудні того ж року утворився гурток під назвою “Дружній лихвар”. У 1871 р. він успадкував майно щойно самоліквідованої “Академічної бесіди”. “Академічний кружок” і “Дружній лихвар” (у березні 1882 р. перейменованій на “Академічне братство”) упродовж наступного 20-ліття були єдиними організаціями у Східній Галичині, які представляли і захищали інтереси української університетської молоді.

З початку 90-х років XIX ст. під впливом суспільно-політичної ситуації у краї студентське середовище охопили кардинальні зміни. У 1892 р. відбувається розкол “Академічного братства”. Після невдалої спроби прихильників “нової ери”^{*} взяти під контроль товариство, з його складу вийшла менш радикальна частина і створила власне об’єднання “Ватра”¹⁰. Але проіснувало воно недовго. Члени “Академічного братства” та “Ватри” усвідомлювали необхідність створення єдиної української студентської інституції, щоб консолідувати молодь для реалізації націотворчих завдань, а тому вже з 1893 р. розпочалися переговори про об’єднання. Вони тривали два роки, поки не було усунуто всі протиріччя між сторонами. Зрештою, члени обох товариств вирішили об’єднати ці організації в одну під назвою “Академічна громада”¹¹. Вона була досить впливовою, до її складу на початку XX ст. входило понад дві третини українського студентства в Галичині¹².

⁹ *Середа О.* Громади раннях народовців у Східній Галичині (60-ті роки XIX століття) / *О. Середа* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – С. 380.

^{*} “Нова ера” – компромісна польсько-українська угода, укладена наприкінці 1890 р. між українськими депутатами крайового сейму та галицьким намісником Казимиром Бадені. Її суть полягала в підтвердженні українцями своєї лояльності до крайового уряду, натомість польська адміністрація Галичини повинна була визнати самостійність української нації та більше дбати про розвиток останньої. Текстово угода ніколи не оформлювалась й гарантувалась лише чесним словом її ініціаторів. Варто зауважити, що в середовищі як польського, так і українського загалу політика “нової ери” не знайшла підтримки, а на початку 1894 р. обидві сторони проголосили в сеймі повну відмову від цього курсу.

¹⁰ *Назарук О.* Хроніка руху української академічної молодіж у Львові / *О. Назарук, О. Охримович* // “Січ”. Альманах в пам’ять 40-их роковин основання товариства “Січ” у Відні / [зібрані і видали З. Кузеля, А. Чайковський]. – Львів, 1908. – С. 421.

¹¹ *Його ж.* Хроніка руху української академічної молодіж у Львові. – С. 423.

¹² *Леник В.* Українська організована молодь... – С. 51.

Упродовж 80-х років XIX ст. академічні товариства у краї перебували під ідеологічним впливом діячів двох політичних напрямів – москвофільського та народовецького. Тому, відповідно, сприймали і проголошували їхні ідеї й ідеали. У 80–90-х роках XIX ст. відбуваються кардинальні зміни в народовецько-москвофільських відносинах, які вплинули й на стосунки між молодіжними організаціями. Москвофіли в ідеологічному плані вважали українців Галичини частиною спільноти, яка означувалася поняттям “русский народ”. Однак у середовищі цієї течії спектр розуміння поняття “русский” був досить широким. Окрім того, москвофільську національно-політичну програму можна схарактеризувати як досить заплутану. Представники народовецької течії вважали українців окремим народом, який має право на реалізацію своїх національних прав. Якщо раніше в українському національному русі підтримувалась співпраця цих двох політичних напрямів, то наприкінці 80-х років вона перетворилась на гальмо для потенційних можливостей народовецької партії. Союз із москвофілами унеможлилював втілення національної програми, яка поступово ставала нагальною потребою українського суспільно-політичного життя. Водночас посилюється інтерес австрійського уряду до українського питання, яке мало стати одним із козирів у протистоянні з Росією. Народовці, сподіваючись на підтримку Відня, змушені були піти на розрив із москвофілами й відмовитись на деякий час від домагань власної національної державності. Це була спроба вийти з “глухого кута галицької політики”¹³.

“Академічне братство” від початку створення (ще як “Дружній лихвар”) поділяло засади народовецького руху. Користувалось фонетичним правописом. У цей період перебувало під сильним впливом діячів старшого покоління. Поступово в товаристві почали переважати радикальні тенденції, і воно еволюціонувало в бік соціалізму. Це призвело до розколу в народовецькому студентському середовищі на початку 90-х років, про що вже сказано. “Академічний кружок” перебував під всеохопним впливом москвофільської течії аж до ліквідації товариства в 1894 р.*. Такі ж позиції обіймав і його правонаступник – гурток “Друг”. Як і представники старшого покоління, організація орієнтувалася на Російську імперію, постійно наголошувала на своїй мовній та літературній спільності з російським народом. Офіційною мовою товариства було “язичіє”, наближене до російської (користувались етимологічним правописом). В “Академічному кружку” вже з початку 80-х років і до його ліквідації провідні позиції належали течії на чолі зі студентами юридичного факультету Володимиром Дудикевичем і богословського факультету

¹³ Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 130–131.

* “Академічний кружок” був розпущений 19 березня 1894 р. Головна причина цього полягала в неприхильному ставленні органів влади, яких насторожувала промосковська орієнтація гуртка та використання ним у діловодстві “російської” мови. В офіційних документах про ліквідацію вказувалось, що діяльність студентської організації суперечить Закону “Про товариства” від 15 листопада 1867 р. (молодіжний гурток займає непатріотичні позиції, а значить становить загрозу для державних інтересів). Наприкінці листопада 1894 р. студенти-москвофіли заснували нове товариство “Друг”, яке стало правонаступником “Академічного кружка”. Воно проіснувало до 1939 р.

Осипом Мончаловським. Вони дотримувались найбільш агресивної лінії щодо українського національно-визвольного руху, а також виступали за відмову від української мови та перехід на російську¹⁴.

Варто зауважити, що впродовж досліджуваного періоду були неодноразові спроби українських студентських товариств подолати ідеологічні розбіжності й організувати спільну, сконсолідовану діяльність у боротьбі за національні права українців в Австро-Угорській імперії. Втім, дуже часто саме втручання політиків старшого покоління, їх намагання контролювати і скеровувати молодіжний рух зводило нанівець усі ці намагання студентів. При тому, що іноді приводи для конфліктів були зовсім дріб'язковими та несуттєвими.

Однією з причин непорозуміння й “каменем роздору” між “Академічним братством” та “Академічним кружком” було мовне питання. Наприклад, у січні 1881 р. члени московфільської студентської організації вирішили влаштувати спільно з “Дружнім лихварем” танцювальний вечір. Однак перед керівництвом товариства було поставлено низку умов. По-перше, наголошувалось, що збори організаційного комітету повинні відбуватись у приміщенні “Академічного кружка”. По-друге, запрошення і програма заходу мали бути надруковані мовою, яку вживає московфільське товариство. Виділ* “Дружнього лихваря” запропонував, щоби сторони в запрошеннях послуговувалися кожна власною мовою і правописом. Однак цю пропозицію відхилили. Зрештою, керівництво “Дружнього лихваря” пішло на поступки і спільний вечір відбувся на умовах “Академічного кружка”¹⁵.

Ще одне непорозуміння між цими товариствами в мовному питанні виникло у травні 1882 р. “Дружній лихвар” відмовився взяти участь у поминальному богослужінні в пам'ять митрополита Григорія Яхимовича, яке влаштував “Академічний кружок”, бо запрошення були надруковані “російською” мовою. У відповідь московфільське студентське товариство звинуватило членів “Дружнього лихваря” в нетерпимості й не толерантному ставленні до своєї мови, у прагненні нав'язати іншій організації власну ідеологію та спрямованість. Також наголошувалось, що “Академічний кружок” – це товариство малоруської молоді й користується воно “руською” мовою. А студенти з цієї організації вважають себе “руськими”, частиною великого “руського” народу, тому всі влаштовувані заходи будуть “руськими”. Також керівництво гуртка в листі до “Дружнього лихваря” вказувало на непорушність своїх принципів: “...дорожа историей нашею, историей русского народа, дорожа нашими душевными идеалами, мы не намерены уступаться ими в мельчайших мелочах, а готовы всегда, и везде, и против всех защищать”¹⁶.

¹⁴ *Макарчук С.* Громадсько-політичний центр західноукраїнського краю / С. Макарчук // Львів: Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 281.

* Виділ – один із керівних органів студентського товариства, виконував провідні функції між скликанням загальних зборів.

¹⁵ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів (далі – ЛННБ України імені В. Стефаника, відділ рукописів). – Ф. 166 (“Дружній лихвар”). – Спр. 17/п. 1. – Арк. 1–1 зв., 3; Слово (Львів). – 1881. – 17 січня. – Ч. 5.

¹⁶ ЛННБ України імені В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 166. – Спр. 17/п.1. – Арк. 8–9.

Суперечки між організаціями виникли й під час підготовки до студентського віча в Коломиї у 1884 р. із приводу того, що організаційний комітет не вніс на розгляд віча питання про викладання у Львівському університеті російської літературної мови, а також не запросив до участі в зборах москвофільське студентське товариство “Буковина” з Відня. Крім того, віділ “Академічного кружка” не погоджувався з датою і місцем проведення зібрання. Оскільки всі вимоги студентів-москвофілів були відхилені, члени організації звинуватили керівництво “Академічного братства” у спробі дискредитувати перед громадськістю дії кружка, який нібито перешкодив скликанню віча, й відмовились взяти участь у студентських зборах в Коломиї¹⁷. Так, майже всі спроби налагодити взаємодію між товариствами не приносили очікуваних результатів, а непорозуміння в мовно-культурному й ідеологічному питаннях ще більше поглиблювались.

“Академічний кружок” цілком орієнтувався на Росію, підтримував тісні контакти з організаціями та діячами з її території. Ще з 1870-х років він одержував щедрі субсидії від російських слов’янофільських товариств. Бібліотека “Академічного кружка” поповнювалась за рахунок безкоштовної періодики з видавництв Петербурга та Москви. Австрійська влада вбачала небезпеку для державного ладу з боку москвофільського руху як інспірованого Російською імперією, а тому намагалася обмежити його вплив на широкі верстви населення. У зв’язку з цим 4 лютого 1882 р. були заарештовані діячі-москвофіли: видатний правник із Закарпаття Адольф Добрянський, його донька Ольга Грабар, редактор і видавець газети “Слово” Венедикт Площанський, редактор “Пролома” Іосиф Марков, редактор “Страхопуда” Степан Лабаш [одразу був звільнений – *Н. М.*]. Серед затриманих був також касир “Академічного кружка”, студент юридичного факультету Василь Лагола. Водночас поліція провела ревізії у приміщенні товариства і на квартирі, де мешкав один із його членів, студент юридичного факультету Федір Олексевич. Там конфісковано деяку літературу й документацію. Заарештованим інкримінували державну зраду і вони постали перед австрійським судом у Львові*. Слухання відбувались упродовж червня–липня 1882 р. Василь Лагола був свідком на цьому процесі. Він виступав у суді 3 липня. У свідченні касир “Академічного кружка” підтвердив існування постійних контактів між студентським товариством і діячами з Росії. В. Лагола зазначив, що звіди постійно безкоштовно доставляли книги та газети, зокрема часопис “Русь” одного з ідеологів слов’янофільства Івана Аксакова. Наступного дня в суді свідчили голова “Академічного кружка”, студент філософського факультету Володимир Курбас і член виділу цього товариства, студент юридичного факультету Осип Грабинський¹⁸. Невдовзі обвинувачених виправдано, але процес ослабив москвофільство, чим скористався український національний рух. У цей час у студентському середовищі провідні позиції обіймає “Академічне братство”.

Однак контакти москвофільської молоді з російськими організаціями й діячами тривали і надалі. Наприклад, членів “Академічного кружка” Теофіла Коцовського й

¹⁷ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 297 (Товариство “Академічне братство” у Львові). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 35–40 зв.

* В історичній літературі ці події одержали назву “процес Ольги Грабар”.

¹⁸ Слово. – 1882. – 26 січня. – Ч. 9; 29 травня. – Ч. 57; 23 червня. – Ч. 67.

Омеяна Курбаса у квітні 1886 р. затримала російська жандармерія в Петербурзі за участь у кирило-мефодіївських торжествах. Згодом їх звільнили з-під арешту¹⁹.

Члени “Академічного братства” підтримували контакти з діячами із Наддніпрянської України. У квітні 1885 р. російська жандармерія в м. Крем’янци при спробі нелегального переходу державного кордону затримала Івана Максим’яка. Під час обшуку в нього вилучили комплект літератури, серед якої заборонені в Російській імперії українські книги і брошури, зокрема чотири примірники повісті І. Франка “Захар Беркут”, польські соціалістичні видання. Під час допиту, на якому були присутні й австрійські чиновники, І. Максим’як зізнався, що ці книги передав йому “Етнографічно-статистичний кружок” (гурток у складі “Академічного братства”), членом якого він є. Затриманий також повідомив, що протягом двох останніх років він чотири рази нелегально переходив австрійсько-російський кордон²⁰. Ця подія стала приводом до проведення 23 листопада ревізії в бібліотеці “Академічного братства”. З 1 200 книг вилучили 19. Після детальнішого огляду 11 товариству повернули. До конфіскованих потрапили: “Оповідання” Олекси Стороженка, роман Панаса Мирного (Рудченка) “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”, етнографічні праці Сергія Подолинського, дві книги Михайла Драгоманова, брошура “Про багатство і бідність”. Поширення цих книг поліцейні органи потрактували як злочин, тому подальше вирішення питання передали в Державну прокуратуру, а книгу “Громада українська. Збірка впорядкована М. Драгомановим” – на розгляд до крайового суду. Останній своїм розпорядженням від 13 грудня 1885 р. заборонив її розповсюдження. Особливо цікавим є той факт, що на час обшуку не існувало жодних обмежувальних урядових постанов, під які б підпадала конфіскована література. Поширення вилучених книг було заборонене пізніше – 26 листопада 1885 р. розпорядженням державного прокурора за № 26470²¹.

Члени “Академічного братства” підтримували тісні контакти з Олександром Кониським й іншими діячами з Наддніпрянщини. У 1886 р. товариство задумувало видати в пам’ять 25-х роковин Т. Шевченка альманах. Водночас О. Кониський звернувся до студентської організації з листом від імені п. Солодкого [псевдонім – *Н. М.*] із Києва, який хотів посприяти виданню в Галичині щомісячного журналу розміром у 10 аркушів і зобов’язувався виділити на такі цілі протягом першого року 3 тис., а наступного – 1,5 тис. гульденів*. Керівництво товариства радо прийняло цю пропозицію. І. Франко написав програму майбутнього часопису.

¹⁹ Там само. – 1886. – 3 квітня. – Ч. 36.

²⁰ Грицак Я. “...дух, що тіло рве до бою...”: Спроба політичного портрета Івана Франка / Я. Грицак. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 95.

²¹ ДАЛО. – Ф. 297. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 67, 83–84 зв.; Слово. – 1885. – 19 листопада. – Ч. 128.

* Гульден – назва грошової одиниці Австро-Угорщини, запроваджені в обіг у 1857 р. За нею в суспільстві закріпилась напівофіційна назва – золотий ринський. Гульден (флорин) поділявся на 100 крейцерів. У 1892 р. Австро-Угорщина провела грошову реформу, в результаті якої в обіг вводилась крона. Співвідношення між старою і новою валютою було таким: 1 гульден = 2 кронам, 1 крейцер = 2 геллерам. Гульден паралельно з кроною перебував в обігу до 1899 р.

Він навіть відвідав Київ і пробував налагодити особисті контакти з п. Солодким. Останній невдовзі відмовився від фінансування українського журналу в Галичині, і всі організаційні заходи були призупинені²².

Тим часом продовжувались контакти “Академічного братства” з О. Кониським, який 1890 р. відвідав Львів²³. Підтримувались відносини і з наддніпрянською молоддю. Так, студенти Київського університету Сергій Деген разом із сестрами Наталією та Марією, Богдан Кістяківський, а також Аполлінарій Маршинський, Овсюк і Янковська [імена нез’ясовані – *Н. М.*] взяли участь в організованій “Академічним братством” студентській мандрівці по Галичині в 1889 р. Київська молодь також хотіла вдосконалити свою українську розмовну мову, ознайомитися з особливостями галицького побуту, політичною ситуацією у краї. Сергій Деген та Богдан Кістяківський мали при собі рекомендаційні листи від Володимира Антоновича й Олександра Кониського до професорів Львівського університету Олександра й Омеляна Огоновських та Ісидора Шараневича з проханням про сприяння в користуванні бібліотеками і надання необхідних наукових консультацій²⁴. Члени “Академічного братства” дуже привітно зустріли наддніпрянську делегацію й організували на її честь урочистий вечір, де були присутні І. Франко, М. Павлик, Є. Олесницький та інші діячі²⁵. Австрійська влада з підозрою віднеслася до київських студентів. Справу погіршив поданий на адресу австрійського консула у Києві Франциска Шпанера донос, в якому вказувалось, що наддніпрянці вирушили в Галичину, щоб підбурювати селян проти панів, а також українців проти поляків²⁶. Киян одразу ж заарештували. Під варту потрапив й І. Франко. Тоді ж відбулись обшуки у приміщеннях “Академічного братства”, редакціях деяких львівських часописів й осередках товариств “Просвіта” та “Руська Бесіда”²⁷. Врешті-решт за відсутності складу злочину слідство припинило і всіх заарештованих звільнило²⁸.

Упродовж досліджуваного періоду, як діячі старшого покоління прагнули порозумітися з польськими політиками, так і українські студенти неодноразово намагалися налагодити контакти з польськими академічними організаціями Галичини. Зокрема “Академічне братство” контактувало з польськими студентськими товариствами “Братня поміч” й “Академічна читальня”. Останні іноді запрошували українську молодь до участі в культурно-просвітніх заходах, які вони організовували. Наприклад, у травні 1883 р. “Академічна читальня” звернулася до

²² Лист І. Франка до М. Драгоманова від 24 жовтня 1886 р. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Київ: Наукова думка, 1986. – Т. 48: Листи. – С. 77–78.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 146 (Галицьке намісництво). – Оп. 7. – Спр. 4452. – Арк. 4.

²⁴ *Калинович В.* Політичні процеси Івана Франка та його товаришів / В. Калинович. – Львів: В-во Львівського університету, 1967 – С. 126.

²⁵ *Лукіянович Д.* Арешти І. Франка і судові процеси над ним / Д. Лукіянович // Дослідження творчості Івана Франка. – Київ: В-во АН УРСР, 1959. – Вип. 2. – С. 87–88.

²⁶ Там само. – С. 88.

²⁷ *Назарук О.* Хроніка руху... – С. 414.

²⁸ Детальніше див.: Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965. – Київ: Наукова думка, 1966 – С. 123–140; *Калинович В.* Політичні процеси... – С. 125–134; *Лукіянович Д.* Арешти І. Франка... – С. 79–90.

братства із пропозицією взяти участь у засіданні комітету з організації студентської мандрівки²⁹. Тоді ж виділ “Братньої помочі” запросив хор українського товариства співати на своєму вечорі 10 червня³⁰. У січні 1886 р. ця організація звернулася до “Академічного братства” з проханням відделегувати двох студентів до складу комітету з організації урочистого прощання із професором Львівського університету Е. Ріттнером³¹. У 1895 р. читальня готувала до видання “Академічний календар на 1895/1896 рік”. У зв’язку з цим просила керівництво братства подати детальну інформацію про своє товариство для публікації у книзі³². Правдоподібно, більшість таких звернень залишались без відповідей.

Втім, академічна молодь, попри національні протиріччя в Галичині, усвідомлювала необхідність консолідації зусиль для захисту своїх прав перед органами влади. І навіть спробувала реалізувати цю ідею. Наприкінці 1882 і впродовж 1883 рр. тривали переговори між керівництвом “Братньої помочі” й “Академічного братства” про об’єднання. Планувалося, що українське товариство вилучить зі статуту пункт про фінансову допомогу молоді й функціонуватиме лише як читальня. При цьому воно повинно передати все своє майно у відання польської організації, а його члени набувають рівних прав та обов’язків із членами “Братньої помочі”. Керівництво останньої зобов’язувалось запровадити у вжиток поряд із польською й українську мову. Проте заплановані кроки були зірвані через намагання “Братньої помочі” залучити до переговорів про об’єднання представників “Академічного кружка”³³. “Академічне братство” рішуче не погодилось на ці умови. Воно відмовилось передати свої фонди польському гуртку та ліквідувати “запомогові” функції. Водночас “Академічне братство” вимагало реформування внутрішнього устрою “Братньої помочі”³⁴. Зрештою, переговори закінчилися безрезультатно. А в квітні 1884 р. українське студентське товариство опублікувало у пресі заяву про те, що воно ніколи не мало наміру об’єднуватись із “Братньою поміччю”³⁵.

У 1888–1889 рр. під загрозою утиску поліцією прав академічних організацій молодь двох національностей вдалася до спільних дій із захисту власних інтересів³⁶. Поляки належали до комітету, який займався організацією студентського віча в березні 1889 р. Окрім того, в січні наступного року виділ “Братньої помочі” звернувся до “Академічного братства” з визнанням його сміливих дій на захист академічних і національних прав під час віча українських студентів у грудні 1889 р.³⁷

²⁹ ДАЛО. – Ф. 297. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 21.

³⁰ Там само. – Арк. 22.

³¹ Там само. – Арк. 75.

³² Там само. – Арк. 148–149.

³³ ДАЛО. – Ф. 297. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 14–14 зв.

³⁴ Там само. – Арк. 6 зв.

³⁵ Слово. – 1884. – 1 квітня. – Ч. 39.

³⁶ Детальніше див.: *Химка Д.-П.* Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Д.-П. Химка. – Київ: Основні цінності, 2002. – С. 194–195.

³⁷ ДАЛО. – Ф. 297. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 108.

Однак такі стосунки не схвалювали всі представники молоді двох національностей. Противниками цього порозуміння виступили члени кружка й частина польських студентів з “Академічної читальні”. Перші мотивували своє відступництво тим, що вбачали в тогочасній ситуації “польську інтригу”, а другі – тим, що провід у студентському русі здійснюють представники української молоді. Незважаючи на це, певне порозуміння українських і польських студентів мало велике значення для подальшого розвитку академічних товариств. Високо оцінював такі стосунки І. Франко. Він вважав, що найбільшим плюсом подібних дій студентських організацій “була солідарність польської і руської молоді в ... домаганні волі і академічної гідності. Вияв цей тим більш відрадний, що саме тільки здорові і незаражені жодним національним шовінізмом, жодною лакейською послужливістю елементи опинились тут пліч-о-пліч і пройшли ту першу спробу стійко і злагоджено”³⁸.

Наприкінці 1890-х років відбуваються кардинальні зміни в суспільно-політичній думці галицьких українців. Якщо раніше в політичних колах провідною була теза про поділ краю на дві частини – польську й українську та надання останній автономного статусу, то тепер поступово утверджується думка про політичну самостійність України. Особливої популярності вона набула після публікації праці колишнього члена “Академічного братства” Ю. Бачинського під назвою “Україна irredenta”. Ця ідея знайшла велику підтримку у студентському середовищі. Так, 1897 р. на вечорі вшанування пам’яті Т. Шевченка у Львові голова “Академічної громади” Ісидор Голубович* проголосив політичну самостійність України найважливішим ідеалом української молоді³⁹. А вже під час студентського віча 1899 р. всі одногolosно підтримали заяву голови віденського товариства “Січ” В. Старосольського* про те, що ідеалом українського студентства є Україна “irredenta”⁴⁰. Крім того, молодь починає

³⁸ *Франко І.* На чий млин вода? / І. Франко // Франко І. Педагогічні статті і висловлювання. – Київ: Радянська школа, 1960. – С. 154.

* Голубович Ісидор (Сидір) (1873–1938) – відомий український політичний і державний діяч, член Української національно-демократичної партії (УНДП). З 1911 р. – депутат австрійського парламенту, а з 1913 р. – Галицького сейму. У 1915 р. став членом Загальної Української Ради. У жовтні 1918 р. був обраний до складу Української Національної Ради. У листопаді–грудні 1918 р. очолював Державний секретаріат судових справ в уряді К. Левицького. З січня 1919 р. – голова Державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки – Західної області Української Народної Республіки (ЗУНР – ЗО УНР).

³⁹ *Грицак Я.* До генези ідеї політичної самостійності України / Я. Грицак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Київ: Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 140.

* Старосольський Володимир (1878–1942) – громадсько-політичний діяч, правник і соціолог; адвокат у Львові в політичних процесах, член Української військової організації (УВО) й Організації українських націоналістів (ОУН), один з організаторів Січового стрілецтва. У 1920–1928 рр. – на еміграції, професор державного права Українського вільного університету (УВУ) та Української господарської академії в Подєбрадах. У 1928 р. повернувся до Львова, працював адвокатом. Після радянської окупації був заарештований на 10 років, помер у тюрмі в Маріїнську (Сибір).

⁴⁰ Українсько-руський університет. Пам’яткова книжка першого віча студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі оснований українсько-руського університету / [зібрав і видав М. Крушельницький]. – Львів, 1899. – С. 25.

робити практичні кроки із реалізації цієї ідеї. Після віча на довірчих зборах була створена нелегальна і законспірована студентська організація. Вона мала власний провід – т. зв. “комітет десяти” і локальні осередки в кожному вищому навчальному закладі, де була українська молодь. Організація не вела жодної документації, а між її членами підтримувався особистий зв’язок. Згодом вона одержала назву “Молода Україна”. Характеризуючи діяльність організації, Ю. Старосольський, син одного з її засновників В. Старосольського, зазначав, що “це був ідеологічний рух молоді, яка вірила в ідею вільної, самостійної, соборної Української Держави і готова була служити цій ідеї. Реальною силою «Молодої України» був глибокий ідеалізм і дисциплінованість її членів”⁴¹. До керівного комітету організації увійшли представники п’яти політичних течій: Є. Косевич, В. Темницький і В. Старосольський (від соціал-демократичної), А. Крушельницький та О. Грабовський (від радикальної), М. Галушинський і Л. Цегельський (від національно-демократичної), С. Горук (від християнсько-національної) та Т. Мелень (від теоретично-монархістської групи). Більшість із них на той час були членами “Академічної громади”. Одразу ж розпочались заходи зі створення власного пресового органу. Вже восени 1899 р. був сформований редакційний комітет часопису “Молода Україна”, до якого увійшли О. Грабовський, В. Старосольський, Є. Косевич, Л. Цегельський, В. Темницький, А. Крушельницький і С. Горук, а в січні 1900 р. вийшов перший номер журналу⁴². Так, наприкінці 90-х років XIX ст. в українському студентському середовищі утверджується думка про необхідність політичної самостійності України.

У цей же час загострюється непорозуміння між політиками старшого покоління і студентством на ґрунті різного бачення майбутньої долі Галичини. Перші вважали доцільним більш поміркований шлях побудови національної держави, через різні домовленості, компроміси з Віднем і поляками. Другі були більш радикально налаштовані, вимагаючи докорінних та рішучих змін у суспільно-політичному житті Галичини, реалізації прав і свобод українського народу. Пригадуючи тогочасну ситуацію, В. Темницький писав: “Старші мали за собою деяку організацію, пресу, опінію загалу – молодим сього не доставало. Їхні серця леліяли ідеал самостійної України, високо несли національний прапор – але у практичній боротьбі почували свою безсильність”⁴³. Представники старшого покоління намагались підпорядкувати собі молодь, обмежити поширення в її середовищі радикальних ідей. Народовці навіть пробували налагодити співпрацю з москвофілами, щоби спільно виступити проти радикального руху (який уособлювало молодше покоління), контролювати його розвиток. Яскравим прикладом цього стали події з нагоди святкування 50-ліття скасування панщини в Галичині й початку національного відродження галицьких українців у травні 1898 р. Приготування до ювілею розпочалися у Львові ще навесні

⁴¹ *Старосольський Ю.* Шляхами предків / Ю. Старосольський // Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1991. – Т. 210: Володимир Старосольський. 1878–1942. – С. 45.

⁴² *Темницький В.* Часопись “Молода Україна” / В. Темницький // “Січ”. Альманах в пам’ять 40-их роковин основання товариства “Січ” у Відні / [зібрані і видали З. Кузеля, А. Чайківський]. – Львів, 1908. – С. 437.

⁴³ Там само. – С. 436.

1897 р. “Крайовий руський комітет виборчий”, який цим займався, звернувся до студентського товариства “Академічна громада” із запрошенням взяти участь у святкуванні. Однак керівництво організації одногосно відмовилось. Ще одне звернення до академічної молоді від комітету надійшло у травні 1898 р. Він пропонував відделегувати свого представника для виголошення під час віча доповіді від імені студентства. Та й цього разу члени “Академічної громади” відмовились⁴⁴.

Конфлікт між представниками народовецького табору, які входили до складу організаційного комітету, і національно-свідомою молоддю з новою силою спалахнув 12 травня 1898 р., коли була опублікована програма ювілейного святкування. Там зазначалось, що від імені “галицько-руського” студентства виступатиме правник, голова москвофільського товариства “Друг” Юліан Сьокало. Українська поступова молодь, що об’єднувалась в організаціях “Академічна громада” й “Основа”^{*}, вдалася до низки рішучих протестів. Насамперед 14 травня відбулося спільне засідання, на якому було вирішено вислати делегацію до голови комітету Ю. Романчука з вимогою оприлюднити заяву, що Ю. Сьокало виступатиме не від імені “українсько-руської”, а “галицько-руської” молоді. Однак на цю петицію студенти одержали відмову⁴⁵.

У відповідь представники “Академічної громади” й “Основи” вранці 17 травня подали для публікації в редакцію газети “Діло” заяву, в якій обстоювали свої позиції. Вони, як делегати українсько-руського студентства, вкотре офіційно відмовилися від участі в ювілейних святкуваннях, організованих народовцями та москвофілами, протестували проти виступу Ю. Сьокала від імені галицької молоді, оскільки стверджували, що він не вважає себе представником української народності й вороже ставиться до її самостійного розвитку. Редакція відмовилась публікувати таку заяву. Тоді представники національно свідомого студентства надрукували її у вигляді окремих листівок і розповсюдили серед населення. За одним із таких текстів заяву оприлюднили 18 травня в Ч. 118 “Слова польського” (“Słowa polskiego”)⁴⁶. Відповідь із народовецького табору була блискавичною. “Діло” опублікувало студентську заяву в перекладі з польської у статті під заголовком: “На радість ворогам Русі” з власними коментарями та зауваженнями. Газета звинувачувала членів “Академічної громади” в тому, що вони подали різні тексти заяв до польського та українського часописів. Окрім того, редакція зауважила, що Ю. Сьокало виступатиме на святі не від імені всієї української молоді, а лише тієї, яка бере участь у святкуваннях⁴⁷. У відповідь члени академічних товариств опублікували в “Ділі” спростування, в якому детально описали перебіг аудієнції в редактора газети 17 травня⁴⁸.

Тим часом спільний наступ представників народовецького та москвофільського таборів проти національно свідомої української молоді продовжувався.

⁴⁴ В справі подій на Високім Замку. – Львів, 1898. – С. 1–2.

^{*} “Основа” – товариство українських студентів Політехнічної школи у Львові, створене 28 березня 1898 р. Першим головою організації став Володимир Дидинський.

⁴⁵ В справі подій на Високім Замку. – С. 2–3.

⁴⁶ Там само. – С. 3–4.

⁴⁷ На радість ворогам Русі // Діло (Львів). – 1898. – 6 травня.

⁴⁸ Діло. – 1898. – 9 травня.

Шпальти газет і надалі рясніли неправдивими звинуваченнями проти студентів, які не підтримували ідеології старшого покоління. 18 травня 1898 р. у “Ділі” з’явилося звернення, яке підписали 11 українських слухачів Львівської політехнічної школи, що відмежовувалися від заяви “Академічної громади” й солідаризувалися з організаторами святкувань⁴⁹. Члени товариства “Основа” задекларували підтримку національно свідомої молоді й рішуче заперечили участь своєї делегації в ювілейному комітеті. Ці тези вони оприлюднили в газеті “Руслан” 22 травня після відмови редактора “Діла” І. Белея опублікувати їх нібито через брак місця⁵⁰.

Такий тиск із боку народовецького табору студенти вважали спробою вплинути на свідомість і поведінку молоді. Згодом в опублікованій академіками брошури “В справі подій на Високім Замку” зазначалось: “Факт, що ані комітет від себе, ані ред. «Діла» від нас заяви помістити не хотіла уважалисьмо за тероризм, яким бажано нас молодих змусити до мовчання”⁵¹.

18 травня на спільній нараді членів “Академічної громади” й “Основи” було вирішено взяти участь у запланованому ювілейному вічі в ролі глядачів і не робити жодних провокаційних дій, за винятком випадків паплюження поглядів та честі української молоді й нації загалом.

Водночас продовжувався й тиск із боку москвофілів. Останні 18 травня в газеті “Галичанин” у статті “Не пирог, а пирожитя!” відверто погрозували фізичною розправою представникам національно свідомої молоді, які братимуть участь у вічі.

Незважаючи на ці попередження, члени “Академічної громади” й “Основи” все ж були на ювілеї, який закінчився їх розгоном і побиттям. Студенти спершу пасивно спостерігали за дійством і вдалися до словесних протестів лише тоді, коли Ю. Сьокало почав виступати від імені всієї української молоді. Москвофіли, зрозумівши втрату своїх позицій, розпочали бійку. Вони кинулись на студентів і брутально їх били. Загал переслідував академіків із вигуками “бийте радикалів”, “бийте соціалістів”, “се кишенькові злодії”! Через бійку віче було припинене⁵².

Представники народовецького табору одразу ж використали цей факт, щоби звинуватити молодь у відступництві від національних ідей, радикалізмі, всіляких намаганнях зірвати святкування. Спростовуючи ці обвинувачення, члени “Академічної громади” й “Основи” 27 травня в “Ділі” оприлюднили заяву, в якій виклали правдиву картину подій. Вони також відкинули будь-які закиди про участь у радикальному русі. З цього приводу в заяві зазначалось: “...се не можливе для того, що серед одноцільної українсько-руської академічної молоді є репрезентанти різних політичних партій, що більше, навіть ті, що найбільше потерпіли, зачислювали себе до сеї партії, яку провадить д. Романчук (натурально, без консолідації); одиноким мотивом нашого поступку була українсько-руська національна ідея”⁵³.

⁴⁹ Там само. – 6 травня.

⁵⁰ В справі подій на Високім Замку. – С. 7.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С. 8–9.

⁵³ Ще в справі авантюри в часі всенародного віча // Діло. – 1898. – 15 травня.

Попри ці спростування в народовецькій та москвофільській пресі й надалі лунали звинувачення на адресу молоді. Остання продовжувала ототожнюватися з радикалами, яких одноставно звинувачували у зганьбленні “русько-української національної ідеї”⁵⁴. “Діло” всіляко намагалося спаллювати ідеї радикального руху, зобразити його антиподом до народовецького. Наприклад, у статті “По ювілейних торжествах” зазначалось: “Тоді, коли народовці займалися головню національними потребами Русинів, радикали зорганізувалися яко партія соціально-економічна а з націоналізму попросту кпили собі. Коли-ж відтак народовці зачали що раз більше займатися економічними справами, радикали перекинулися в завзятих націоналів”⁵⁵.

Із протестом проти подій 19 травня, зокрема і позиції львівського студентства, виступила українська академічна молодь із Віденського університету на своїх загальних зборах 24 травня 1898 р.⁵⁶.

Звинувачення народовців пролунали і на адресу тих громадських діячів, які підтримали позиції членів “Академічної громади” й “Основи”. У пресі гостро розкритикували ювілейний вечір із приводу 50-ліття скасування панщини в Галичині, організований увечері того ж славнозвісного 19 травня заходами двох “бунтівних” студентських товариств. На ньому були присутні М. Грушевський та І. Франко, які привітали одноставність молоді в розумінні своїх політичних цілей. Зокрема І. Франко заявив, що народовці досить часто відходили від своєї мети, і лише студентство зуміло чітко й ясно сформулювати національну ідею українського народу. Зрозуміло, що після таких висловлювань І. Франко та М. Грушевський (попри їхні розбіжності в політичних поглядах) стали об’єктами гострої критики на сторінках галицької преси⁵⁷.

І. Макух у спогадах зауважив, що така “мужня позиція української студентської молоді була пересторогою для народовців у справі подальшої співпраці з москвофілами. Від того часу народовці вилікувалися зовсім від кооперації з москвофілами”⁵⁸.

Події 19 травня стали предметом розгляду на засіданні третьої секції Львівського місько-делегованого повітового суду 16 липня 1898 р. Звинувачення було висунуте проти редактора “Страхопуда” Осипа Мончаловського та члена “Друга”, студента юридичного факультету Зенона Владичина за побиття членів “Академічної громади” Павла Дурбака (студента 1-го курсу юридичного факультету), Остапа Весоловського (студента 4-го курсу юридичного факультету) і Степана Томашівського (студента філософського факультету). Однак справа була закрита: звинувачених невдовзі відпустили, оскільки постраждалі засвідчили їх невинність⁵⁹.

Описані події ознаменували початок нового етапу в розвитку українського студентського руху в Галичині, який характеризувався консолідацією молоді навколо

⁵⁴ Ще в справі авантюри в часі всенародного віча // Діло. – 1898. – 15 травня.

⁵⁵ По ювілейних торжествах // Там само. – 27 травня.

⁵⁶ Ще в справі авантюри в часі всенародного віча // Там само. – 15 травня.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Макух І. На народній службі: спогади / І. Макух – Київ: Основні цінності, 2001. – С. 31.

⁵⁹ Галичанин (Львів). – 1898. – 5 липня; 3 судової салі // Діло. – 1898. – 4 липня.

національної ідеї (Всеукраїнський студентський конгрес 1909 р. і Загальний з'їзд українського студентства 1913 р., де було створено Український студентський союз) та активізацією в боротьбі за національні права українців, особливо за створення українського університету у Львові.

Отже, упродовж 80–90-х років XIX ст. українська молодь активно долучається до політичного життя краю. Виразниками її інтересів стають студентські товариства. Однак із моменту створення вони одразу ж підпадають під ідеологічний вплив течій, які домінували в тогочасному галицькому суспільстві, – москвофільської та народовецької. Діячі старшого покоління всіляко прагнули контролювати розвиток політичної свідомості у студентства. Протягом 1880-х років академічні товариства у своїх внутрішніх і зовнішніх стосунках фактично віддзеркалювали ситуацію, яка існувала в міжнаціональних відносинах й політичному житті Галичини. Однак у наступні роки вони все активніше впливають на боротьбу українського народу в Галичині за реалізацію його національних прав. Вже у другій половині 90-х років молодь звільняється з-під ідеологічного впливу москвофільської та народовецької течій, а студентський рух набуває самостійного вияву. Зростає рівень політичної свідомості в академічному середовищі і саме молодь стає носієм ідеї самостійності Української держави. Водночас студентство перетворюється на впливову політичну силу з чітко визначеною метою діяльності, яка на початку XX ст. починає відігравати провідні позиції в українському русі у Галичині.

Микола ЛИТВИН

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1920 РОКУ

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яку сформували країни переможці в Першій світовій війні, не передбачала підтримки нових регіональних національно-державних організмів, оскільки ставка робилася на відродження національно консолідованих держав – Польщу, Румунію, Угорщину й інші, які могли би протистояти военній та ідеологічній експансії більшовицької Росії у Центрально-Східну Європу. Натомість за підтримки російських більшовиків на постімперському просторі монархії Романових було ініційовано проголошення в 1918–1920 рр. маріонеткових утворень: Донецько-Криворізької Республіки, Республіки Таврида, Одеської і Миколаївської Радянських Республік, Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Вони мали протистояти державотворчій діяльності Української Народної Республіки (УНР) і Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), які 1919 р. об'єдналися в соборну державу. Російські більшовики намагалися також нейтралізувати Білоруську Народну Республіку, Кубанську Народну Республіку, Курултай кримсько-татарського народу.

У статті буде реконструйовано суспільно-політичні передумови та геополітичні наслідки польсько-українсько-російської війни 1920 р. Ця війна означувалась як польсько-більшовицька або польсько-українсько-більшовицька. Як відомо, тривалий час її назва мала ідеологічний підтекст: йшлося насамперед не про експансію більшовизму, а про агресію більшовицької Росії в 1920 р. Тепер зрозуміємо, що на фронті воювали не лише більшовики, а власне Збройні сили Росії¹.

¹ Детальніше історіографію проблеми див.: Михайлова О. Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії / О. Михайлова // Полтавська Петлюріана. – Полтава, 2003. – Число 5. – С. 12–27; Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії / В. Верстюк // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2005. – Т. 41. – С. 61–65; Віднянський С. Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми / С. Віднянський, В. Калічник // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – № 1. – С. 44–51; Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми) / І. Срібняк // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice. – Siedlce, 2004. – S. 333–334; Руккас А. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. / А. Руккас. – Ніжин, 2013. – 480 с.; Achmatowicz A. Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w roku 1920 / A. Achmatowicz // Mazowieckie Studia Humanistyczne. – 1998. – № 2. – S. 189–206; Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / E. Koko // Historycy polskie i ukraińskie wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 132–145; Legiec J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie

Серед польського політикуму напередодні й у час Першої світової війни популярною була концепція “Східної Європи” німця Пауля Рорбаха, співтворці та симпатки якої виступали за переділ Російської імперії і відновлення історичної Польщі, яка мала охоплювати Литву й значні території Білорусі та України. Польський чинник відіграв також важливу роль у розробці “остполітики” Райху, насамперед у ході офіційних переговорів між Берліном і Віднем². Натомість український політикум Галичини в особі міжпартійної Головної Української Ради (згодом Загальної Української Ради) і позапартійного Союзу визволення України (СВУ) звертав увагу міжнародної громадськості на українськість не лише Східної Галичини та Волині, але й Холмщини і Підляшшя³ (Холм, Володимир, Галич, Львів у різні часи були столицями Галицько-Волинського князівства/королівства). СВУ, який створили 1914 р. у Львові наддніпрянські політемігранти, популяризував ідею державної самостійності України в часописах і книгах різними мовами: німецькою, англійською, шведською, румунською, польською, болгарською, турецькою; із турецьким урядом обговорювалася навіть ідея створення у Стамбулі спільного українсько-турецького корпусу, який мав протистояти російській експансії на українські землі та Балкани.

Після розпаду імперій Романових і Габсбургів у 1917–1918 рр. плани нової більшовицької Росії особливо не змінилися, удосконалилася лише тактика дій щодо польських, українських та білоруських теренів. Власне для нейтралізації потуг Української революції за сприяння проросійських сил проголошується Республіка Таврида, а згодом Донецько-Криворізька, досвід якої нині активно популяризує Кремль, донецькі сепаратисти, Київський філіал Інституту СНД⁴. Російська комуністична партія (більшовиків) і особисто голова Раднаркому Росії В. Ленін інспірували також проголошення в липні 1920 р. Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Червоний прапор у Тернополі (тимчасовій столиці республіки) та 50 повітових містах Галичини піднято під час наступу червоноармійських військ Південно-Західного фронту на Прикарпаття⁵. Комісаром того фронту, а фактично ідеологом нового більшовицького маршу в Європу, був амбітний Й. Сталін.

Агресія царської, а згодом більшовицької Росії на українській землі спонукала українські національно-державні сили шукати союзників у Берліні, Парижі, Лондоні, а також Варшаві, яка вкотре могла стати об’єктом збройної експансії Москви. Втім

polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. / J. Legiec. – Toruń, 2002. – 207 s.; Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku / S. Szajdak. – Warszawa, 2005. – 310 s.; Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku / M. Klimecki. – Toruń, 2006. – 229 s.; Wyszczeciński L. Kampania ukraińska 1920 roku / L. Wyszczeciński. – Warszawa, 2009. – 373 s.;

² Федюшин О. Українська революція 1917–1918 / О. Федюшин. – Москва, 2007. – С. 27–41.

³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 73–187.

⁴ Корнилов В. Донецько-Криворізька республіка. Расстрелянная мечта / В. Корнилов. – Харьков, 2011. – С. 4–401.

⁵ Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення. – С. 101–118.

геополітика відроджуваної Польщі не сповна узгоджувалася з державно-територіальними планами Західноукраїнської Народної Республіки, яку проголошено восени 1918 р.

Уряд і Національна Рада – парламент Західноукраїнської Народної Республіки, які діяли у Львові, Тернополі та Станиславові в 1918–1919 рр., не йшли на жодні територіальні поступки з владою відродженої Польщі, яку дієво підтримала Антанта. Як відомо, в ході Ходорівських переговорів навесні 1919 р. антантівська місія Ю. Бартелемі після консультацій з Варшавою запропонувала провідникам ЗУНР територіальний компроміс: залишити українцям столицю Станиславів, частину Прикарпаття і все Надзбруччя; до Польщі мав перейти Перемишль і Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Провідники ЗУНР відкинули цю пропозицію, погодившись лише на тимчасове перемир'я⁶. Натомість голова Директорії УНР С. Петлюра, що прибув до Ходорова 27 лютого, наполягав на визнанні пропозиції Ю. Бартелемі при умові, що Антанта визнає УНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками⁷. С. Петлюра мав намір, який збігався з планами Заходу, примирити українців із поляками, щоби спрямувати Галицьку армію проти більшовиків. Однак спроба Антанти та Польщі досягти миру за рахунок території ЗУНР і повернути обидві українські армії на схід провалилася. Все те дало підстави Антанті надіслати з Франції в Польщу армію Ю. Галлера (80 тис. вояків, із них 50 тис. бойового складу), яка у травні–липні 1919 р. відтіснила Галицьку армію (60 тис. осіб, із них 40 тис. бойового складу) під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка (з 21 травня О. Грекова) на Тернопільщину, до Збруча⁸.

На цей час емісари С. Петлюри вже вели офіційні й неофіційні таємні переговори з варшавськими чиновниками. Ще 22 лютого 1919 р. представники Міністерства закордонних справ УНР зустрілися в Одесі, що була під контролем військ Антанти, з польським дипломатом Б. Котиловським, з яким обговорили можливе укладання двосторонньої тимчасової угоди для боротьби з більшовиками⁹. Аналогічні переговори проведено з французьким представником місії Антанти.

Через Одесу, Будапешт, Загреб і Відень 20 травня добрався до Варшави спецпредставник Міністерства закордонних справ УНР Б. Курдиновський, який вже 24 травня підписав разом із польським прем'єром І. Падеревським двосторонню польськокомуну декларацію, в якій заявлено відсутність територіальних претензій українського уряду на Східну Галичину і Західну Волинь, натомість задекларовано необхідність визнання Польщею незалежності України, підтримки її армії, забезпечення прав поляків на Україні й українців у Польщі. Заявлено необхідність підготовки спільної військової конвенції¹⁰.

⁶ Державний архів Львівської області. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1449. – Арк. 7–10.

⁷ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – С. 77.

⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – С. 381–390; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje w latach 1918–1921 / M. Klimecki // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa / [red. Z. Karpius]. – Toruń, 1997. – S. 51–58.

⁹ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Warszawa, 1963. – Т. 2. – S. 129–133.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych. Archiwum Ignacego Paderewskiego. – Sygn. 955. – К 45–46.

Наприкінці липня член Надзвичайної дипломатичної місії УНР полковник К. Павлюк повідомив керівництву республіки в Кам'янці, що Ю. Пілсудський запропонував українській владі співпрацю у боротьбі з “москалями”¹¹. На початку серпня Варшаву відвідала політична та військова місії УНР (керівники П. Пилипчук, П. Ліпко), які проводили переговори щодо координації міждержавних відносин.

9 серпня 1919 р. С. Петлюра звернувся до Ю. Пілсудського з листом, в якому погодився перенести польсько-українські відносини з площини антагонізму і боротьби на ґрунт взаємного порозуміння й узгодженої боротьби перед спільним ворогом¹². Відтак, 1 вересня між УНР і Польщею підписано угоду про перемир'я, в якій декларовано дружну нейтральність армій, визначено лінію розмежування на Волині (Корець–Олевськ–Мозер) та в Галичині (р. Збруч). І лише коли закінчилася дев'ятимісячна українсько-польська війна, польська армія за згодою уряду УНР у листопаді–грудні 1919 р. зайняла Кам'янець, район Мирополя–Любара, згодом Проскурова; тоді ж інтернувала близько 8 тис. хворих, поранених і деморалізованих вояків Армії УНР¹³. Нарешті 2 грудня підписано декларацію Української дипломатичної місії у Варшаві про головні принципи відносин УНР із Польщею. Згідно з цим документом Наддніпрянська армія мала забезпечуватися матеріально-технічною допомогою, звільнялися українські військовополонені й інтерновані, дозволявся транзит до України через польську територію грошових знаків, озброєння й обладнання¹⁴. Ю. Пілсудський давав також згоду на формування українських збройних сил, резерви для яких можна було віднайти в польських таборах для інтернованих – у Пікуличах під Перемишлем, Ланцуті, Бересті Литовському й ін.¹⁵. Варшавська декларація спричинила протести не лише в середовищі галицьких, але й окремих наддніпрянських партій, що перебували в еміграції, насамперед у Відні¹⁶. Англійські лейбористи теж закликали польських соціалістів та їх лідера віце-прем'єра І. Дашинського визнати самостійність Східногалицької Республіки¹⁷.

Наприкінці зими 1920 р. стало зрозуміло, що більшовицька Москва вже розпочала підготовку стратегічної операції до масштабного удару на Мінськ і Варшаву. У середині березня польська розвідка перехопила радіодепешу, в якій було стверджено про намір Москви перекинути з Кавказу на Україну Першу кінну армію С. Будьонного.

¹¹ *Bruski J. J. Geneza sojuszu między Ukrainą a Polską (grudzień 1918 – kwiecień 1920) / J. J. Bruski // Arcana. – Kraków, 1998. – Cz. 2. – S. 84.*

¹² *Wandycz P. Nieznane listy Petlury do Pilsudskiego / P. Wandycz // Zeszyty Historyczne. – 1965. – Zeszyt 8. – S. 182–183.*

¹³ *Ружкас А. Разом з польським військом... – С. 8–12.*

¹⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: док. і мат.: у 5 т. 8 кн. / [укладачі: О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 5. – Кн. 1: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. – С. 868–871.

¹⁵ *Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939 / О. Колянчук. – Львів, 2000. – С. 55–134.*

¹⁶ Український прапор. – 1920. – 21 квітня.

¹⁷ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 874; Т. 5. – Кн. 2: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 16–17.

Це переконало Верховного головнокомандувача Ю. Пілсудського завдати превентивного удару на українському напрямку, оскільки білі війська П. Врангеля виглядали ненадійним союзником. Тому головну ставку зроблено на військово-політичний союз з УНР. 11 березня 1920 р. відновлено переговори з Надзвичайною дипломатичною місією УНР у Варшаві (28 осіб), яку очолив за сумісництвом міністр закордонних справ А. Лівичський. Однак перші дні пройшли в суперечках, які стосувалися лінії майбутнього українсько-польського кордону на Волині¹⁸. У зв'язку з цим С. Петлюра в листі до прем'єра І. Мазепи 15 березня написав: “Польща має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну; п'ять повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Крем'янецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти – сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці”¹⁹. Поляки погоджувалися допомогти військовими й іншими засобами відвоювати в більшовиків лише Правобережну Україну до Дніпра, що теж не влаштувало Директорію УНР. Вважалося, що Варшава не має юридичних прав на Лівобережжя, яке тривалий час перебувало у складі царської Росії. При цьому важливо було й не погіршити відносин з Антантою, яка після поразки А. Денікіна продовжувала відстоювати плани відродження “єдиної і неподільної” Росії, допомагаючи білому генералу П. Врангелю захопити не лише Крим, але й здійснити похід на більшовицьку Росію. Не сприяла переговорам і позиція галицьких політиків, які, на думку С. Петлюри, – “хворий відгук розпуки та дезорганізації”. У ті дні він зауважив військовому міністрові В. Сальському: “Ми повинні в ім'я державності не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватись на провокацію, все одно чи остання походить з нервів політичних, чи зі свідомих і недобрих мотивів”²⁰.

Тогочасні українсько-польські переговори відбувалися в режимі секретності, про їх хід не знали навіть депутати Сейму, члени сеймової комісії із закордонних справ, більшість польських дипломатів. Лише 3 квітня поляки висунули проект польсько-української угоди, в якій Варшава не лише визнавала Директорію УНР, але й обіцяла їй допомогти визволити Правобережжя; за Польщею пропонувалося залишити Східну Галичину та 7 із 12 повітів Волинської губернії; польській національній громаді в Україні й українській національній громаді в Польщі гарантувалися рівні автономні права. До політичного договору мали додатися господарська та військова угоди. Попередні домовленості між лідерами Польщі й УНР стали відомі міжнародній спільноті, про них писали авторитетні часописи “Times” (Лондон), “Le Matin” (Париж)²¹.

Довгоочікувана політична угода між Польщею та УНР була підписана проти ночі 22 квітня 1920 р. Варшава визнавала незалежність України, а Директорію – верховною владою УНР. Визначено польсько-українські кордони: за УНР визнавалася

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 52. – Арк. 171; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 100. – Арк. 46.

¹⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – Київ, 2003. – С. 402.

²⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 263–264.

²¹ Українське слово. – 1920. – 13 червня.

“передзаборова” територія Правобережжя в межах до 1772 р. Уряд УНР мав забезпечити національно-культурні права поляків, а уряд Польщі – українців; планувалось узгодити і “юридичне становище” польських землевласників на Наддніпрянщині²². Водночас взято зобов’язання не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих один проти одного. Частиною цієї угоди була військова конвенція від 24 квітня, згідно з якою українські та польські війська стали союзними в боротьбі проти експансії більшовицької Росії, яка неодноразово декларувала бажання запалити вогонь світової революції у Європі. У конвенції також відзначено спільне ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, утворення української адміністрації на визволеній території, підконтрольній уряду ЗУНР, підпорядкування залізниці польському військовому командуванню. Водночас українці мали забезпечити польську армію продуктами, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій з території України²³.

Зауважимо і те, що об’єднання збройних сил було важливим не лише для України, але й для Польщі. Ю. Пілсудський зважився на цей крок, незважаючи на застереження Антанти, яка не вважала Україну самостійним чинником у боротьбі з більшовицькою Москвою.

Зрозуміло, що цю угоду, яка дозволяла полякам окупувати Східну Галичину і Західну Волинь, не схвалили українські політичні партії Галичини, а також еміграційний уряд ЗУНР у Відні, який постійно надсилав протестаційні заяви до Паризької конференції, міжнародної дипломатії, керівників країн Європи й Америки. Особливо критикували пункт таємної угоди про “відступлення” Польщі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, частини Полісся і західних земель Волині, який, на думку делегації Української Національної Ради у Львові, був укладений проти волі західноукраїнської людності²⁴. Зауважимо й те, що вичікувальну позицію щодо угод зайняли Польський Сейм і лівоцентристські партії; натомість праві сили – ендеки – засудили цей союз та похід на Київ. І все ж треба визнати, що за тих складних умов у С. Петлюри реальної альтернативи не було. Власними силами визволити Україну, бодай на її частині, Наддніпрянська армія не могла. Не вдалось С. Петлюрі підняти всенародне повстання. До того ж частина наддніпрянців із недовірою ставилася до нового польського походу у країну.

Отже, згідно з військово-політичним союзом від 22–24 квітня 1920 р. об’єднане українсько-польське військо 25 квітня вирушило на Правобережжя. До польських частин 6-ї армії генерала В. Івашкевича (в 1919 р. – командувач Галицького фронту) на Поділлі приєдналися 2-га і 3-тя стрілецькі дивізії Дієвої армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, яка нещодавно повернулася

²² Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924): док. і мат. – Київ, 2010. – С. 396–397.

²³ *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Красівський. – Київ, 2008. – С. 210–254; *Kumaniecki J.* Stosunki Rzeczypospolitej Polski z państwem radzieckim 1918–1943 / J. Kumaniecki. – Warszawa, 1991. – S. 57–59. *Borkowski J.* Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / J. Borkowski. – Warszawa, 1990. – S. 136–140.

²⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 27–33.

з партизанського рейду на північ. Якщо наприкінці квітня вона мала 479 старшин і 3 840 козаків, 81 кулемет і 12 гармат, то в червні нараховувала 3 300 старшин, 15 300 козаків, 4 500 коней, 48 гармат, 200 кулеметів²⁵. Друга стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка, що діяла на південному фланзі армії (27 квітня вступила до Могилева-Подільського, 4 травня – Ямполя), в перші тижні була недоукомплектованою (450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів, 4 гармати)²⁶.

Успіху Київської операції сприяло антирадянське повстання 2-ї і 3-ї бригад Червоної української галицької армії (близько 10 тис. вояків), які 24 квітня залишили фронт і пішли назустріч українським козакам О. Удовиченка. Щоправда, польські командири ізолювали їх і майже всіх відправили в табори полонених у Проскурів, Фрідріхівці, а згодом – на Північ Польщі, в табір інтернованих у Тухолі²⁷.

8 травня до Київської операції приєдналася 6-та стрілецька дивізія під командуванням полковника М. Безручка, яку сформовано в лютому 1920 р. у Бересті. На честь звільнення української столиці 9 травня козаки дивізії взяли участь в урочистостях на Хрещатику. Цей парад за участю французьких військових аташе приймав командувач 3-ї армії генерал Е. Ридз-Смігли. Поруч стояв М. Безручко, козаки якого напередодні розквартирувалися у будинку Костянтинівського військового училища на Печерську²⁸. Українські вояки несли гарнізонну службу в місті, населення особливо прихильно зустрічало виступи дивізійно-духового оркестру на схилах Дніпра, в Купецькому саду. 16 травня козаки побували на концерті “Дніпросоюзу” в Купецькому зібранні (нині філармонія), де було виконано український і польський національні гімни. У ці дні в місті знову відкрилися клуби, кінозали, театри (серед них два польських); розпочато відновлення пам’ятника княгині Ользі. У травні 114 польських вояків, які загинули в боях за Київ, були поховані на Байковому цвинтарі²⁹. Коли ж стало відомо про прорив Першої кінної армії С. Будьонного на Житомир, Ю. Пілсудський наказав Е. Ридз-Сміглу відступити

²⁵ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920 / [ред. Т. Кшонстка]. – Варшава, 2010. – С. 276.

²⁶ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія / О. Удовиченко. – Нью-Йорк, 1982. – Т. 2. – С. 42–43; Szandruk P. Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem 1920 i wyprawa na Mogylów (26–28 kwietnia 1920 r.) / P. Szandruk // Bellona. – Warszawa, 1928. – Т. 29. – S. 215–218; Руккас А. Разом з польським військом... – С. 57–65; Какурин Н. Гражданская война в России: Война с белополяками / Н. Какурин, В. Меликов. – Москва, 2002. – С. 149–150.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 6–7; Литвин М. Історія галицького стрілецьтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1991. – С. 163–164; Krotofil M. Ukraińska Armia Galicyjska 1918–1920 / M. Krotofil. – Toruń, 2002. – S. 158–159; Tuchola 1914–1923. Obóz jeńców i internowanych / [opr. Z. Karpus, W. Rezmer]. – Toruń, 1997. – S. XXVI–XXVII.

²⁸ Самутин П. Київ 1920 року / П. Самутин // Вісті комбатанта. – 1974. – № 1. – С. 24–25; Руккас А. Разом з польським військом... – С. 62–63.

²⁹ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування у ньому польських військ (травень – червень 1920 р.) / І. Лісевич. – Київ, 2002. – С. 158–165; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920 / [pod red. J. Kasprzyka]. – Warszawa, 1997. – S. 39–40.

з Києва до р. Тетерів. Відхід військ пройшов організовано 10–11 червня під прикриттям українських дивізій³⁰.

Радянська пропаганда тривалий час писала про “нечуване хижацтво” поляків у місті³¹; однак ні водопровід, ні електростанцію, ні Володимирський собор вони не підривали, не грабували синагоги. Пошкодили лише окремі конструкції мостів через Дніпро. У місті залишено казну в карбованцях і польських злотих. Натомість вступ до Києва Червоної армії започаткував масові розстріли залізничників, міщан, спалах холери і тифу, різке подорожчання продуктів. Неугодних почали відправляти до радянських концтаборів³².

12 травня, наступного дня після відходу з Києва, у Вінниці сформовано Командування етапів Війська польського в Україні на чолі з Я. Ромером. У цьому ж місті Ю. Пілсудський 17 травня зустрівся із С. Петлюрою та українською громадою й у виступі відзначив: “Польща, здобувши найбільший скарб на землі, тобто свободу, прагне відкинути все те, що свободі загрожує, якомога далі від своїх кордонів. І в блиску наших багнетів і наших шабель Ви не повинні вбачати нового нав’язування чужої волі. Прошу, аби Ви бачили в ньому відблиск Вашої свободи”³³.

Особливу небезпеку на фронті становила Перша кінна армія (близько 30 тис. багнетів і шабель, 8 бронепотягів). Зміцнилася за рахунок 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії (5 тис. багнетів) і Башкирської кінної бригади (400 багнетів і шабель) і XII армія. XIV армія підсилена 8-ю кінною дивізією Червоного козацтва В. Примакова (1,7 тис. шабель), яку перекинута з Перекопу³⁴. Прорив наприкінці травня будьонівцями лівого фронту 6-ї польської армії дозволив успішно просуватися вздовж залізниці на Коростень, Житомир, Бердичів³⁵. У ході боїв за залізничну станцію Ігнатпіль 19 червня відзначилася 6-та стрілецька дивізія (800 багнетів, 24 кулемети, 4 гармати), мужність якої оцінив Е. Ридз-Смігли³⁶.

У липні Червоній армії вдалося захопити Мінськ (11 липня), Вільно (14 липня), Гродно (19 липня) і перейти в ширший наступ на Варшаву і Львів. У ході боїв 7 липня неподалік подільської станції Чорний Острів загинув начальник генштабу Дієвої армії УНР полковник Є. Мешковський, якого за день поховано в Тернополі. Командувач 6-ї польської армії генерал Я. Ромер на його похороні заявив, що Є. Мешковський був мозком Української армії та душею українського народу³⁷.

³⁰ *Stępień S.* Symon Petlura – życie i działalność / S. Stępień // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.* – Warszawa, 1996. – Zeszyt 3. – S. 50–51.

³¹ *Троцкий Л.* Как сражалась революция / Л. Троцкий. – Москва, 1924. – Т. 2, кн. 2. – С. 145; *Документы внешней политики СССР.* – Москва, 1958. – Т. 2. – С. 565–566.

³² *Лісевич І.* У відблиску польських багнетів... – С. 188–198, 204–207.

³³ *Pilsudski J.* Pisma zbiorowe / J. Pilsudski. – Warszawa, 1937. – Т. 5. – С. 159.

³⁴ *Руккас А.* Разом з польським військом... – С. 73.

³⁵ *Будьонный С.* Пройденный путь / А. Будьонный. – Москва, 1965. – Кн. 2. – С. 125–127.

³⁶ *Змієнко В.* Роля нашої (6-ї Січової) Дивізії в українській державній справі та бої Дивізії / В. Змієнко // *Вісті комбатанта.* – 1974. – № 1. – С. 31–32.

³⁷ *Прокопович С.* Життєпис генерала Є. Мешковського / Є. Прокопович // *Героїчний бій під Чорним Островом.* – Торонто, 1961. – С. 5; *Капустянський М.* Славетна дія під Чорним Островом / М. Капустянський // *За честь, за славу, за народ!* – Торонто, 1978. – С. 108–110.

12 липня польські частини зайняли оборону вздовж р. Стир і Збруч, яку невдовзі було прорвано: 27 липня червоноармійці зайняли Вишівець, Збараж, Тернопіль; 27 липня – Хоростків; 28 липня – Борщів; 29 липня – Чортків; 3 серпня – Бучач; 15 серпня – Козлів; 19 серпня – Козову, Зборів, Підгайці, Поморяни, Монастирисько; 20 серпня – Бережани. У цей час у районі Дністра (особливо 26–27 серпня під Більшівцями) успішно рейдувала Дієва армія УНР, значно знекровивши 123-тю і 124-ту червоноармійські бригади³⁸. На території 20 із 52 повітів Східної Галичини за підтримки Кремля проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку. Її центральним органом влади став Галревком на чолі з В. Затонським, який створено 8 липня у Харкові на спільному засіданні Галоргкому і Політбюро ЦК КП(б)У. Ідею його творення задовго до цього обговорювали на засіданнях Галбюро ЦК РКП(б), на зустрічах галицьких комуністів із В. Леніним. Лише 8 серпня більшість членів Галревкому прибули до тимчасової столиці – Тернополя³⁹.

Нові органи влади – повітові, міські, містечкові й сільські ревкоми – за прикладом Радянської Росії та України започаткували націоналізацію земель Церкви і польських поміщиків, промислових об'єктів, гоніння громадсько-політичних та кооперативних діячів, проводили реквізицію майна заможних міщан, насамперед євреїв. Новостворені за участю бідноти комуни організували суботники і недільники для збору зерна, частина з якого йшла на потреби червоноармійської кінноти⁴⁰. Розпочато агітацію за виявлення добровольців до Червоної армії⁴¹. Мобілізацію влада побоюлася здійснювати. Однак внаслідок наступу польсько-українського війська 21 вересня Галревком виїхав із Тернополя до Вінниці, де 23 вересня самоліквідувався⁴². За аналогічним російським сценарієм зроблено спробу створити Тимчасовий польський революційний комітет на чолі з Ю. Мархлевським і Ф. Держинським у Білостоці⁴³.

Вересневому наступу польсько-українських військ передували жорстокі бої під Замостям. Зокрема за 33 км до галицької столиці, в районі села і залізничної станції Задвір'я, 17–31 серпня польські частини прийняли жорстокий бій (лише 17 серпня – 6 атак 11-ї кавдивізії), у ході якого загинуло 318 вояків (більшість із них зарубані шаблями або загинули, закуті ланцюгами)⁴⁴. Кінній групі Якіра тоді так і

³⁸ Centralne Archiwum Wojskowe. – Sygn. 1.341, 1.45. – К 2–7; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne / [pod. red. M. Tarczyńskiego]. – Warszawa, 2009. – Część III (21 VIII – 4 IX 1920). – S. 601–602.

³⁹ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 12. – Д. 681. – Л. 53; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 172. – Арк. 1, 14; Під прапором Жовтня: док. і мат. – Львів, 1957. – Т. 1. – С. 344.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2189. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–6; Спр. 39. – Оп. 1. – Арк. 3–7; *Klimecki M.* Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. – S. 115–159.

⁴¹ Российский государственный военный архив. – Ф. 199. – Оп. 1. – Д. 48. – Л. 27.

⁴² ЦДАВО України. – Ф. 2189. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 5.

⁴³ *Манусевич А.* Очерки по истории Польши / А. Манусевич. – Москва, 1952. – С. 295–296.

⁴⁴ *Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920.* – S. 41–42; *Nicieja S.* Zadworze – polskie Termopile / S. Nicieja. – Kraków, 2000. – S. 3–7.

не вдалося оточити з півночі та півдня з одночасною атакою зі сходу бойові групи 3-ї та 6-ї польських армій під Львовом⁴⁵. Після цієї поразки знесилена Перша кінна армія (8,5 тис. багнетів і шабель) і XII армія (7,6 багнетів і шабель) помарширували в бік Грубешова, Замостя, Любліна. Оборороною фортеці Замость 29–31 серпня безпосередньо керував командир 6-ї стрілецької дивізії, полковник М. Безручко, в підпорядкуванні якого спершу було 700 багнетів і 150 шабель. Коли ж 28–29 серпня до міста прибули частини польської 10-ї піхотної дивізії (31-й піхотний полк, кавалерійські й артилерійські дивізіони), сили оборонців фортеці зросли до 3,2 тис. багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат. Їх дії підтримували три польські бронепотяги. У ході оборони особливо відзначився технічний курінь 6-ї дивізії, який збудував довкола міста три- та чотирирядну систему окопів із дротяною загорожею довжиною 18 км, в яких розміщувалися бойові ланки опору. Українським саперам допомагали копати траншеї 3,5 тис. мешканців. Все це дало змогу відбити кілька відчайдушних наступів кінноармійців. Загальні втрати захисників міста становили 250 вбитих і поранених. Втрати кінноармійців були значно більшими. Кількаденний бій під Замостям дозволив польському командуванню підтягнути свіжі частини й розпочати масштабний наступ у Галичині та на Волині⁴⁶.

Після Замостя піхоту і кінноту 6-ї польської армії Південного фронту на львівському напрямку прикривала 7-ма авіаційна ескадра винищувачів під командуванням капітана С. Бастера, що дислокувалася на Левандівському летовищі під Львовом. Щоправда, бойові польоти, зокрема вздовж залізниці Львів–Задвір’я–Тернопіль, могли здійснювати лише половина з 32 літаків⁴⁷.

Грізною зброєю на фронті стали польські бронепотяги: “Піонер” (район Миколаєва–Розвадова), “Стефан Баторій” (район Бірки–Вибранівки), “Хоробрий” (район Рави-Руської–Жовкви), “Ураган” (район Красного–Куткіра), які активно взаємодіяли зі штурмовими батальйонами піхоти (250–300 вояків) при обороні міст і містечок. Їхні дії підтримували бронемашини і бронепотяги Дієвої армії УНР: “Кармелюк” (район Галича, Єзуполя, Ходорова), “Запорожець” (район Монастириськ), “Чорноморець” (район Ходорова)⁴⁸.

Відзначимо й те, що українські науковці, викладаючи перебіг тогочасних подій, як правило, не згадують факт залишення фронту 25 серпня 1920 р. без згоди командування Дієвої армії УНР Військової групи генерал-четаря А. Кравса (фактично, частини 5-ї Херсонської дивізії), що дислокувалася в районі Дністра: неподалік с. Ясенів Пільний, Городниця, Незвисько на Городенківщині⁴⁹. Частина галицьких

⁴⁵ Польша та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. – С. 187–192.

⁴⁶ Руккас А. Разом з польським військом... – С. 88–93; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 352–586; Польша та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. – С. 223–314.

⁴⁷ Smoliński A. Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r. / A. Smoliński. – Toruń, 2000. – S. 36–38.

⁴⁸ Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 218, 227, 229, 251–252, 255, 604–606, 930.

⁴⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Івано-Франківськ, 2008. – Т. 4: Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність. – С. 715–716; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 601–679.

старшин на заклик Є. Петрушевича хотіла відступити в Чехословаччину, однак чимало стрільців оцінило наказ А. Кравса як “нову зраду”. І все ж 26–27 серпня галицькі піхотні й кінні полки з обозами (200 возів) розпочали по дощовій дорозі відхід на південь: Стецеву, Белилую, Княже, Джурів, Гвіздець, Рожнів. Після невеликої перестрілки з польською залогою (200 осіб, із них 5 вбито) опівдні 27 серпня захоплено Косів, населення якого вітало стрільців за звільнення від “польського ярма”. 21–31 серпня під обстріли польського війська та прикордонників українські частини пройшли Жаб’є, Криворівню, Ворохту і в районі г. Стіг (1599 м) спустилися на Закарпаття – до берегів Білої Тиси, с. Луги, район м. Рахова. Перехід карпатських перевалів супроводжувався стихійними антипольськими виступами гуцулів. Після переговорів із чехословацькою владою і прикордонниками 3 вересня групи А. Кравса, в якій служили полковники А. Вольф та Г. Стефанів, сотник Р. Ярий, інтерновано. Роззброєні українські частини передали чехословацькій владі 7 млн грн і всю зброю: 620 крісів, 49 штиків, 164 шаблі, 62 револьвери, 30 скорострілів, майже 22 тис. патронів. Відтак особовий склад групи (7 булавних старшин, 210 старшин, 711 стрільців, 3 урядовці) разом з амуніцією (3 польові кухні, 42 вози, 2 брички, 645 коней) через Чоп–Кошице–Попрад–Брно 10 вересня прибув до табору інтернування у м. Ліберці, де перебували недавні військовополонені галичани з Італії. Кінні транспорти прибули пізніше. Як свідчить поручник Я. Пастернак, акцію інтернування підтримав диктатор ЗУНР Є. Петрушевич⁵⁰.

Усередині вересня українські загони спільно з польськими вояками продовжили похід на схід, досягнувши 11 жовтня лінії р. Лозова, де фактично закінчилася бойова співпраця з польським військом. Причиною цього стало підписання в Ризі 12 жовтня договору з радянськими республіками Росії та України, згідно з яким Варшава відмовилася від союзу з УНР, а також зобов’язалася не утримувати на своїй території ворожих для більшовицької Росії військових формацій – Дієвої армії УНР та інтернованих частин білої Росії. Відтак, 11 листопада 1920 р. знесилені наддніпрянські дивізії форсували Збруч й опинилися на території Польщі, де були інтерновані в таборах Ланцута, Каліша, Щепйорно, Вадовиць, Олександрова Куявського, Пікулич та ін.⁵¹

З метою унормування польсько-українських відносин після підписання Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. керівництво УНР, зокрема Міністерство закордонних справ, розробило план “формальної ліквідації” до 1 травня на території Польщі Ради Республіки (65 послів), уряду (14 міністрів) та його структур (1,7 тис. службовців), таборів інтернованої армії УНР (3,5 тис. офіцерів, 11,5 тис. козаків). “Законспірована” праця урядовців і парламентарів переносилася до новоствореного Українського Центрального Комітету у Варшаві (голова А. Лукашевич). Українській еміграції рекомендовано видати червоні та білі картки перебування⁵².

⁵⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 4. – С. 722–723; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 601–679.

⁵¹ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. – С. 7–113.

⁵² Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924). – С. 462, 465. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1930 / E. Wiszka. – Toruń, 2004. – S. 21–49.

Як бачимо, польсько-український військово-політичний союз виявився короткотерміновим. Україна в цей час була в міжнародній ізоляції. Завадила також прагматична політика країн Заходу, насамперед Великої Британії, яка неодноразово радила Польщі укласти мир із більшовицькою Росією. Паризька мирна конференція пропонувала сусіднім країнам не вести війни з Росією. Американська дипломатія теж не схвалювала планів Ю. Пілсудського щодо спільної з Україною антибільшовицької кампанії 1920 р. Усе це кардинально послаблювало український національно-державний табір, особливо після заборони діяльності її екзильного уряду та Ради Республіки в Тарнові та Варшаві, ліквідації таборів інтернованої Армії УНР.

Оксана РУДА

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОСВАЛЬДА БАЛЬЦЕРА (1858–1933)

Польський історик права Освальд Бальцер визнання в польському суспільстві та європейських наукових колах здобув завдяки науково-педагогічній діяльності й громадській активності. Наукова спадщина вченого багатогранна. Він хоч і був правником за освітою, однак виходив за межі спеціалізації, вміло поєднуючи правничі й історичні дослідження. У багатьох працях О. Бальцер порушував проблеми політичної історії, нерідко вони займали центральне місце, а також суспільні, економічні та мовні питання. Приділив значну увагу формуванню слов'янського права, державному ладу й державним структурам, законодавству та устрою, колонізаційній політиці давньої Польщі, історії правлячих династій, зокрема й руських, унійній проблематиці.

Наукову працю О. Бальцер вміло поєднував із викладацькою діяльністю у Львівському університеті, де впродовж 1887–1933 рр. очолював кафедру історії польського права та був одним із засновників історично-правничої школи, яка здобула визнання не лише в Польщі, а й у Європі.

Життєвий і творчий шлях О. Бальцера, його наукова спадщина, педагогічна та громадська діяльність були предметом дослідження в низці наукових і публіцистичних публікацій. Серед праць сучасних польських дослідників про вченого насамперед відзначимо монографію Р. Новацького, в якій на підставі значної кількості джерел окреслено найважливіші події з дитячих та юнацьких років О. Бальцера, які вплинули на становлення його як вченого та відомого громадського діяча, простежено формування його наукових поглядів, описано викладацьку діяльність і суспільну активність¹. Основні етапи життєвого шляху, наукової праці, дослідницькі зацікавлення О. Бальцера описав А. Вежбіцький². Про формування світогляду та наукові зацікавлення вченого, становлення його як науковця, громадську діяльність писали

¹ *Nowacki R. Oswald Balzer (1858–1933) / R. Nowacki. – Opole, 1998. – 314 s. (Uniwersytet Opolski. Studia i Monografie. – Nr 256).*

² *Wierzbicki A. Oswald Balzer (1858–1933) / A. Wierzbicki // Złota księga historiografii łwowskiej XIX i XX wieku / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka]. – Rzeszów, 2007. – S. 253–268.*

українські дослідники Б. Тищик³, М. Чорний⁴, В. Кахнич⁵. Полеміку О. Бальцера з німецьким ученим Т. Моммзенем і його участь у судовому процесі щодо Морського Ока проаналізував І. Чорновол⁶.

Зауважимо, що взаємини О. Бальцера з українськими науковцями і громадськими діячами, участь у діяльності НТШ, його ставлення до українського руху в Галичині початку ХХ ст. та українсько-польських відносин тощо опрацьовані неналежаю – досі немає комплексного дослідження.

Джерельна база статті – неопубліковані архівні матеріали Львова та Вроцлава, а також опубліковані праці О. Бальцера. Певні відомості, зокрема особисті матеріали вченого, його біографічні дані, листування, матеріали щодо педагогічної діяльності, ставлення до української проблематики містяться у фонді 26 (Університет ім. Яна Казимира у Львові) Державного архіву Львівської області та фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Листування й особисті папери дослідника зберігаються у фондах відділу рукописів Бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві.

Мета статті – висвітлити громадську діяльність знаного польського історика права О. Бальцера, зокрема його участь у публічних дискусіях на політичні теми кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Глибокі знання з історії та права дали змогу О. Бальцеру стати знаним громадським діячем. Учений неодноразово брав участь у публічних дискусіях на політичні теми (правда, значно рідше, ніж, наприклад, М. Грушевський чи С. Томашівський)⁷. О. Бальцер виступав на захист національних прав польського народу. Популярність здобув, полемізуючи з німецьким ученим Т. Моммзенем, який у брошурі “До німців в Австрії” (“An die Deutschen in Oesterreich”), опублікованій 1897 р. на сторінках віденського часопису “Нова вільна преса” (“Neue Freie Presse”), звинуватив чеських слов’ян у намаганні знищити “цивілізаційні досягнення” Австрії та закликав до рішучої протидії національним змаганням слов’ян, які проживали в Чехії. Ця стаття вийшла під час австро-чеського протистояння, зумовленого спробами прем’єр-міністра Австро-Угорської монархії Казимира Бадені зрівняти чеську мову у правах із німецькою в адміністрації Чеського королівства⁸. Звернення Т. Моммзена підняло хвилю протестів у слов’янських країнах. У полеміці брали активну участь

³ *Тищик Б.* Освальд Бальцер – видатний історик права Львівського університету (до 150-річчя від дня народження і 75-річчя – смерті) / Б. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2009. – Вип. 48. – С. 3–12.

⁴ *Чорний М.* Бальцер Освальд Мар’ян / М. Чорний // Енциклопедія Львова / [за ред. А. Козицького, І. Підкови]. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. 160–161.

⁵ *Кахнич В.* Професор О. Бальцер в історії юридичного факультету Львівського університету / В. Кахнич // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 3. – С. 65–72.

⁶ *Чорновол І.* Освальд Бальцер, Теодор Моммзен і Морське Око / І. Чорновол [Електронний ресурс] // Львівська газета. – 2008. – 10 січня. – Режим доступу: <http://mynews-in.net/news/society/2008/01/10/1288686.html> (17.05.2012).

⁷ Там само.

⁸ Там само.

чеські та польські науковці. Надзвичайно популярним був “Відкритий лист до д-ра Теодора Моммзена проф. берлінського універ. із приводу його відозви «До німців в Австрії»...” (“List otwarty do dr Teodora Mommsena prof. uniw. berlińskiego z powodu jego odezwy «An die Deutschen in Oesterreich»...”)⁹ О. Бальцера, який неодноразово цитували в польській і чеській пресі. Він починався словами німецького поета та драматурга Й.-Ф. Шиллера: “На Земній кулі місця всім вистачить”. У ньому польський дослідник проаналізував цивілізаційний доробок західних слов’ян, з’ясував роль, яку вони відіграли в історії Європи. Вважаючи всі звинувачення Т. Моммзена безпідставними, О. Бальцер закликав німецького вченого навести докази на підтвердження своїх тверджень, однак той так і не вступив із ним у полеміку¹⁰. За активну громадянську позицію 1898 р. польського дослідника обрано почесним громадянином чеських міст Пардубіце і Ланів¹¹.

О. Бальцер також відіграв головну роль у вирішенні на користь Австрії і Польщі територіальної суперечки з Угорщиною щодо Морського Ока, озера в Татрах, та прилеглих територій на кордоні із землями Угорського королівства¹². У 1902 р. він представляв уряд Галичини на слуханні, яке відбулося перед арбітражем в австрійському місті Граці. Відстоювати інтереси Галичини йому доручила Крайова управа (виконавчий орган Галицького сейму). О. Бальцер, навівши документальне підтвердження історичного права поляків на цю територію, а також звернувши увагу на неточність перекладу угорською стороною представлених латинських документів, тим самим поставивши під сумнів фаховий рівень угорської сторони, виграв процес, і кордони між Галичиною та Угорщиною було встановлено відповідно до очікувань польського суспільства¹³. Зібрані матеріали щодо цієї справи він опублікував на сторінках “Наукового та літературного путівника” (“Przewodnik Naukowy i Literacki”) (1904, 1905) й окремою працею “Про Морське Око...” (“O Morskie Oko...”)¹⁴, однак ці публікації не набули очікуваного розголосу.

Польська національна позиція О. Бальцера виявилася у справі перенесення Національного закладу ім. Оссолінських зі Львова до Варшави. Виступаючи проти цього, він виклав свої погляди у статті, надрукованій у “Львівському кур’єрі” (“Kurier Lwowski”). Вчений писав, що матеріали, які зберігаються в Оссолінеумі, мають важливе значення для розвитку польської науки у Львові. Він зазначав, що без цих матеріалів місцевим дослідникам буде важко вивчати історію давньої Речі

⁹ *Balzer O.* List otwarty do dr Teodora Mommsena prof. uniw. berlińskiego z powodu jego odezwy “An die Deutschen in Oesterreich” umieszczonej w “N. F. Presse” z 31 paźdz. 1897, nr 11923 / *O. Balzer.* – Lwów, 1897. – 28 s.

¹⁰ *Nowacki R.* Oswald Balzer (1858–1933) / *R. Nowacki.* – Opole, 1998. – S. 202. (Uniwersytet Opolski. Studia i Monografie. – Nr 256).

¹¹ *Чорний М.* Бальцер Освальд Мар’ян. – С. 160.

¹² *Кахнич В.* Професор О. Бальцер в історії юридичного факультету Львівського університету / *В. Кахнич* // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 3. – С. 70.

¹³ *Чорновол І.* Освальд Бальцер, Теодор Моммзен і Морське Око [Електронний ресурс].

¹⁴ *Balzer O.* O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Gradcu / *O. Balzer.* – Lwów, 1906. – 254 s.

Посполитої, її устрій, культуру тощо; не вивчатимуть польське минуле в навчальних закладах, оскільки професори поряд із викладанням не зможуть займатися науковою діяльністю. На його думку, Оссолінеум мав залишитися у Львові ще й з метою збереження польськості на східних теренах Речі Посполитої¹⁵.

Зауважимо, що на початку ХХ ст. О. Бальцер займав виразно пропольську позицію, критично ставився до українських вимог, відстоював ідею відродження багатонаціональної Польщі в кордонах до 1772 р. Подібні погляди вченого формувалися під впливом політичних та ідеологічних змін у польському суспільстві, поширення неоромантичного світогляду й методології, а також тогочасних українсько-польських відносин. Саме невирішені проблеми минулого Польщі, зокрема кресів, спричинили поширення на польських землях наприкінці 90-х років ХІХ – початку ХХ ст. неоромантичного світогляду, а відтак і певної міфічності у з'ясуванні українсько-польських відносин¹⁶. Під вплив неоромантизму потрапила більшість молодих польських істориків. На зламі ХІХ–ХХ ст. (точніше 1900–1906/7 рр.) серед польських учених сильні позиції ще займав позитивізм, однак національно-визвольний рух напередодні 1914 р. зумовив відхід від позитивістського критичного методу дослідження. Поширення неоромантичного світогляду зумовило підпорядкування історіописання тогочасним політичним та ідеологічним потребам. Історики, поринувши у вир суспільно-політичного життя, активізували боротьбу за незалежність. Із початком Першої світової війни історія перетворилася на знаряддя пропаганди польського питання і стала предметом політичних дискусій між опозиційними угрупованнями¹⁷. Польська історіографія початку ХХ ст. була яскравим прикладом апологетичного висвітлення історичного минулого. Історики, зокрема й О. Бальцер, в оцінці національного минулого все частіше схилялися до крайнього “оптимізму”, щоб зняти провину з польського народу за крах Речі Посполитої, у працях поширювали історичні міфи, зокрема “ягеллонську ідею”, “ідею багатонаціональної Речі Посполитої” тощо, виправдовуючи захоплення польськими військами етнічних литовських й українських земель. Вони висловлювалися за перегляд панівних на той час поглядів і виступали проти “песимістичної” візії польського минулого¹⁸. Серед тих, хто критикував погляди представників краківської історичної школи, були: О. Бальцер, В. Собеський, Ш. Аскеназі, А. Шельонговський, С. Кутшеба, О. Галецький та ін.¹⁹. Все більше дослідників надавали перевагу “оптимістичній” візії

¹⁵ Детальніше див.: *Balzer O. W sprawie Ossolineum / O. Balzer // Kurier Lwowski. – 1919. – Nr 149. – 31 maja; Nr 150. – 1 czerwca; Nr 152. – 3 czerwca; Nr 153. – 4 czerwca; Nr 154. – 5 czerwca; Nr 155. – 6 czerwca; Nr 156. – 7 czerwca.*

¹⁶ *Потульніцький В.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ століть / В. Потульніцький. – Київ, 2002. – С. 92; *Maternicki J.* Problem, treść i funkcja syntezy dziejów ojczystych w historiografii polskiej w latach 1907–1914 / J. Maternicki // *Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego.* – 1963. – Т. 3. – С. 216.

¹⁷ *Maternicki J.* Kontrowersje wokół idei jagiellońskiej w historiografii polskiej przełomu ХІХ і ХХ wieku / J. Maternicki // *Przegląd Humanistyczny.* – 1992. – R. 36. – Nr 4. – С. 22.

¹⁸ *Ejusdem.* *Historiografia Polska ХХ wieku / J. Maternicki.* – Wrocław, 1982. – Cz. 1: 1900–1918. – С. 64.

¹⁹ *Wierzbicki A.* *Oswald Balzer (1858–1933) / A. Wierzbicki // Złota księga historiografii lwowskiej ХІХ і ХХ wieku / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka].* – Rzeszów, 2007. – С. 262.

минулого, що зумовлювала розвиток польських національних почуттів і стимулювала суспільство до боротьби за самостійну державу.

Оптимістичне, а подекуди й апологетичне трактування історії Польщі сприяло інтеграції суспільства навколо політичної програми ендеків. До 1914 р. із національною демократією співпрацювала значна кількість істориків, зокрема О. Бальцер, які намагалися відшукати історичні аргументи на підтвердження цієї політичної доктрини²⁰. Зауважимо, що лідер націонал-демократів, відомий польський політичний діяч і публіцист Р. Дмовський у творах “Думки сучасного поляка” (“Myśli powoczesnego Polaka”) (1903), “Німеччина, Росія і польське питання” (“Niemcy, Rosja i kwestia Polska”) (1908) й інших обґрунтував ідею “інкорпорації”, тобто приєднання українських земель до Польської держави. Остаточоно вона була сформульована напередодні Першої світової війни й зводилася до того, що українцям як народу “неісторичному”, “недержавному”, відмовлено у праві на свою державу. Обґрунтовуючи свої погляди, націонал-демократи доводили, що українці за останні століття нічим не виявили себе ні державно-політично, ні культурно, були пасивним, інертним елементом, нездатним до самостійного державотворчого життя²¹. Із виразниками таких ідей полемізував І. Франко, зазначаючи, що проголошення ідеї історичної Польщі на непольських землях було політично нерозумним, а з етнографічних поглядів безпідставним, непатріотичним і шкідливим для польської народності. І. Франко наголошував, що оборона ідеї історичної Польщі в XIX ст., яка виявилася у повстаннях 1830–1831 рр., 1846 р., 1863–1864 рр., принесла полякам лише руйнування краю та погіршення політичного становища²².

Певний вплив на відносини українських і польських учених мало польсько-українське протистояння у Східній Галичині. Пробудження національної свідомості українців, формування партійно-політичної системи, культурне й економічне відродження українського народу, зародження та функціонування української історичної науки, політичні дискусії і полеміка українських учених із польськими щодо місця українців на політичній арені провокували спротив польських кіл, які висунули концепцію польського панування в Галичині²³. Саме Львів був головним осередком зіткнення польських та українських самостійницьких прагнень (на цей період припав кінець “нової ери” в українсько-польських відносинах у Галичині й початок політичної конфронтації). Загострення польсько-української конфронтації

²⁰ *Зашкільняк Л.* Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків / Л. Зашкільняк // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka]. – Rzeszów, 2005. – Т. 3. – С. 231–232.

²¹ *Репринцев В.* Україна в польських зовнішньополітичних доктринах / В. Репринцев [Електронний ресурс] // *Українська державність у XX столітті* (Історико-політологічний аналіз). – Київ, 1996. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r08.htm> (17.05.2012).

²² *Франко І.* Наш погляд на польське питання / І. Франко // *Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори.* – Київ, 1956. – С. 270.

²³ *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 99.

виявилось у вбивстві намісника Галичини А. Потоцького українським студентом М. Січинським 1908 р. на знак протесту проти виборчих зловживань.

На цей період також припала боротьба українського студентства за український університет у Львові, демонстраційні віча якого супроводжувалися сутичками української і польської молоді, на одній з яких, 1 липня 1910 р., загинув український студент А. Коцко²⁴. Виступи українських студентів супроводжувалися масовими арештами та відрахуванням їх із університету. Зауважимо, що в польсько-українському протистоянні у Львівському університеті 1899–1913 рр. були задіяні майже всі польські й нечисленні українські професори та громадськість. Як зазначає Л. Зашкільняк, із метою громадського реагування на вимоги опонентів були створені спеціальні організації. Польські професори університету створили спеціальну групу, яка в 1909–1912 рр. проводила таємні засідання на квартирі проф. С. Сташинського з метою недопущення “утраквізації” Львівського університету. Натомість українські політики та вчені 1912 р. заснували Міжпартійний комітет для справи українського університету, який мав на меті відстоювати заснування українського університету у Львові²⁵.

У цей період О. Бальцер, як і більшість польських учених, неприхильно поставився до утворення у Львові окремого університету або запровадження в ньому двомовності. Він вважав, що це зашкодить польській культурі та збіднить польську науку²⁶. У 1912 р. дослідник опублікував у праці “Випадкові слова” (“Przygodne słowa”) низку своїх промов, зокрема й ті, в яких зосереджував увагу на досягненнях і значенні польської науки²⁷.

У тогочасному польському суспільстві спротив спричиняли не лише намагання українців відстоювати власні національні інтереси, а й висловлювання європейських учених, які прихильно ставилися до українського національно-культурного відродження. Так, у польському середовищі невдоволення спалахнуло через висловлювання знаного норвезького поета, публіциста, громадського та політичного діяча Б. Б’єрсона, який виступив на захист самостійницьких прагнень українців. Зауважимо, що вперше норвезький вчений дізнався про Україну завдяки українському німецькомовному часопису “Русинський огляд” (“Ruthenische Revue”), який виходив у Відні (1903–1905). Редактор цього видання Р. Сембратович докладав чимало зусиль для популяризації за кордоном України, українських національно-визвольних змагань, безкоштовно розсилаючи видання не лише редакціям провідних європейських газет і журналів, а й відомим культурним, політичним та громадським

²⁴ *Зашкільняк Л.* Стосунки між українськими та польськими істориками на зламі XIX і XX століть / Л. Зашкільняк // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka]. – Rzeszów, 2004. – Т. 2. – С. 277.

²⁵ Там само. – С. 286.

²⁶ *Тищик Б.* Освальд Мар’ян Бальцер як науковець, керівник кафедри і педагог / Б. Тищик // *Актуальні проблеми історії держави і права країн Центрально-Східної Європи* (присвячено 150-річчю Освальда Бальцера): матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 24–25 квітня 2009 р.). – Львів, 2009. – С. 104.

²⁷ *Balzer O.* Przygodne słowa: 1886–1911 / O. Balzer / [słowem wstępem poprzedził I. Chrzanowski]. – Lwów, 1912. – 236 s.

діячам. Саме так “Русинський огляд” вперше потрапив до рук письменника. Відтоді Б. Б’єрнсон і Р. Сембратович почали листуватися. Завдяки норвезькому вченому в європейських довідниках та енциклопедіях з’явилася інформація про Україну, її історію та культуру. Б. Б’єрнсон відверто висловився щодо російського політичного гніту у Східній Україні та кинув виклик полякам, засудивши їхню шовіністичну політику на теренах Галичини²⁸. У статті “Поляки-гнобителі” (“Polen als Unterdrücker”) (1907), опублікованій в “Українському огляді” (“Ukrainische Rundschau”), віденському щоденнику “Час” (“Die Zeit”) і паризькому часописі “Європейський кур’єр” (“Le Courrier Européen”), норвезький учений звинуватив поляків в утисках українців Галичини, назвав їх гнобителями, критикував суспільну й економічну політику Галичини, польську владу загалом та окремих політиків зокрема. Гостро на висловлювання Б. Б’єрнсона відкликнувся польський піаніст і композитор І. Падеревський, який все це назвав наклепом, що не мав жодного підґрунтя.

На висловлювання Б. Б’єрнсона відреагував також О. Бальцер. Він закидав норвезькому вченому навмисну політичну недалекоглядність, звинуватив його в тому, що, виступаючи на захист українців, словаків тощо, Б. Б’єрнсон закривав очі на утиски поляків у Пруській державі, які не мали там можливостей навчатися рідною мовою, розвивати свою культуру, терпіли політичний та економічний гніт²⁹. На захист прав поляків у Пруссії та щодо польсько-німецьких відносин О. Бальцер висловлювався також в інших виступах і публікаціях. Зокрема схвальні відгуки викликала його промова “У Грюнвальдську річницю” (“W rocznicę Grunwaldzką”)³⁰, виголошена під час святкування 500-ліття Грюнвальдської битви у Львові, яке відбулося 29 червня 1910 р.

Позиція О. Бальцера щодо українсько-польського протистояння в Галичині яскраво виявилася під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. О. Бальцер у 1919 р. разом з іншими польськими професорами та доцентами Львівського університету підписався під “Меморіалом у справі т. зв. Східної Галичини” (“Memoriał w sprawie t. zw. Galicji Wschodniej”), в якому йшлося про те, що завдяки старанням розгромлених віденських і берлінських урядовців серед русинів, які проживали поряд із поляками, розвинувся т. зв. український рух. Суть його полягала в тому, щоби східні польські терени відокремити від Польської держави та zorganizувати в державу під німецьким протекторатом, а згодом створити там Німецько-Пруську монархію, спрямовану проти Польщі. Польські вчені одноставно дійшли висновку, що ціла Галичина була одвічною частиною Польської держави, історично й культурно польська, тому вона мала залишатися в межах Польщі. На загальних зборах від 26 червня 1919 р. польські професори та доценти, серед яких був і О. Бальцер, ухвалили таку резолюцію: “Вимагають ревіндикації Польщі цілої т. зв. Східної

²⁸ Іваничук Н. Бйорнстjerne Бйорнсон в обороні української справи / Н. Іваничук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.norway.com.ua/Embassy/info/Bjornson-2010/bjoernstjerne/> (29.03.2011).

²⁹ Balzer O. Z przymrużenimi oczami // Balzer O. Przygodne słowa: 1886–1911 / [słowem wstępem poprzedził I. Chrzanowski]. – Lwów, 1912. – S. 198–203.

³⁰ Ejusdem. W rocznicę Grunwaldzką / O. Balzer // Balzer O. Przygodne słowa: 1886–1911 / [słowem wstępem poprzedził I. Chrzanowski]. – Lwów, 1912. – S. 211–224.

Галичини в її дотихчасових кордонах. Шлють молоді, яка бореться за найсвітліші національні цінності, сердечні вітання та слова підтримки у стійкості в тяжкій та вирішальній боротьбі. Засуджують низку жорстокостей і злочинів, які здійснила воююча руська сторона...”³¹. Також О. Бальцер як голова Товариства підтримки польської науки (Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej) (далі – ТППН) висловлювався проти підписаного 9 лютого 1918 р. учасниками Брестської мирної конференції договору між Україною і Центральними державами.

Відповідно до ст. 9 цього договору Холмщина переходила до України, а з Галичини й Буковини мала бути утворена окрема українська провінція в межах Австро-Угорської монархії як окремий коронний край із забезпеченням права на її національний та культурний розвиток. Інша стаття визначила державні кордони України на заході й північному заході. Польське суспільство негативно сприйняло ці угоди. Ліга польської державності у зверненні до народу 15 лютого 1918 р. оцінила кордон між Польщею та Україною як змову держав Четвертного союзу з Україною й важкий удар для всього польського суспільства. Посилився тиск на Відень із метою не допустити виконання угод. Із протестами виступили й польські науковці³². Редагований О. Бальцером текст протесту проти цього договору закінчувався словами: “Не заперечуючи права русинів на розвиток на рівні з нами, урочисто повідомляємо, що не дамо позбавити себе права освяченого величчю віків, цифрами статистики та нашою реальною силою, а разом із цим не дамо позбавити нас земель – підляської та холмської, стоячи на сторожі інтересів польської культури й польського народу цієї частини Польщі”³³. Погляди на українсько-польські відносини польських учених нагадували висловлювання політиків із табору ендеків, які виступали за приєднання етнічних українських земель до складу Польщі.

О. Бальцер поряд з участю в політичному житті краю, брав участь у з’їздах польських істориків, був членом наукових товариств не лише польських, а й іноземних. Так він долучився до підготовки II З’їзду польських істориків у Львові (1890)³⁴, де виступив з доповіддю “У справі публікації зводу польських середньовічних законів” (“W sprawie wydania zbioru ustaw polskich średniowiecznych”)³⁵. Також був членом комітету III З’їзду польських істориків у Кракові (1900), на якому виголосив

³¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 26 (Університет імені Яна Казимира у Львові). – Оп. 14 (Ректорат. Довідкові матеріали). – Спр. 8 (Меморіали Сенату Львівського університету про історичну, культурну та державну приналежність Східної Галичини до Польщі і до законодавчого сейму з питань потреб Львівського університету): Меморjał w sprawie t.zw. Galicji Wschodniej. – Арк. 3–8.

³² Дацків І. Проблема соборності України на Брестських переговорах 1918 р. / І. Дацків [Електронний ресурс] // Мандрівець. – 2008. – № 5. – С. 25. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Mandriv/2008_5/Datskiv.pdf (15.07.2012).

³³ Цит. за: Nowacki R. Oswald Balzer (1858–1933). – S. 233.

³⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rękopisy (Rkps BOssol.) 7699/II, mikrof. № 2098 (Korespondencja Oswalda Balzera. Lata 1879–1932. T. XLI). [Listy do Oswalda Balzera dotyczące II Zjazdu historyków 1889–1890]. – 115 k.

³⁵ Balzer O. W sprawie wydania zbioru ustaw polskich średniowiecznych / O. Balzer // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. I. Referaty. – Lwów, 1890. – S. 1–7.

доповідь “Головні напрями в розвитку науки порівняльної історії слов’янських прав та її основні завдання” (“Główne kierunki w rozwoju nauki porównawczej historii praw słowiańskich i jej istotne zadania”). З українських учених участь у цьому форумі брали О. Барвінський, К. Студинський та О. Колесса, який виступив із привітанням учасників цього з’їзду від Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ)³⁶. О. Бальцер брав участь і в IV З’їзді польських істориків у Познані (1925)³⁷.

О. Бальцер був співзасновником польського Історичного товариства (Towarzystwo Historyczne we Lwowie), створеного 1886 р.³⁸. У 1891–1894 рр. він редагував його друкований орган – “Історичний кварталник”³⁹. Це періодичне видання віддзеркалювало стан польської історіографії, методологічні й ідеологічні зміни в ній, зв’язки з українською наукою та передусім із життям власного народу, його потребами і прагненнями. На сторінках часопису в різних рубриках висвітлено проблеми як польської, так і української історії. В “Історичному кварталнику” публікували наукові праці (диспути, обговорення), “miscellanea” (невеликі джерельні документи), рецензії, доповіді, огляд загальної історичної літератури, хроніку, огляди журналів, звіти із засідань товариства, полеміки, некрологи. Однак зосереджували увагу на рецензіях, в яких важливе місце посіла українська проблематика⁴⁰.

На посаді редактора О. Бальцер налагодив контакти з різними іноземними історичними часописами. “Історичний кварталник” здобув значну популярність, його надсилали в Німеччину, Росію, Францію, Італію, Швецію, Чехію, Угорщину, а до товариства надходили історичні журнали з цих країн, що уможливило створення відділу історичних часописів⁴¹.

О. Бальцер був також співзасновником (1901) і головою ТППН (з 1920 р. – Львівське наукове товариство (Towarzystwo Naukowe Lwowskie)), яке відіграло важливу роль у діяльності львівського історичного середовища на зламі XIX–XX ст.⁴². Основним

³⁶ Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie. II. Protokoły obrad. – Kraków, 1901. – S. 9, 12.

³⁷ Pamiętnik Czwartego Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925. II Protokoły. – Lwów, 1927. – 252 s.

³⁸ Śreniowska K. Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887–1900 w świetle “Kwartalnika Historycznego” / K. Śreniowska // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 1: Nauki Humanistyczno-społeczne. Historia. – Łódź, 1960. – Zesz. 15. – S. 153.

³⁹ ДАЛО. – Ф. 26 (Університет імені Яна Казимира у Львові). – Оп. 5 (Особові та пенсійні справи професорсько-викладацького складу і службовців). – Спр. 53 (Особова справа професора Бальцера Освальда). – 47 арк.

⁴⁰ Papée F. Towarzystwo Historyczne 1886–1900 / F. Papée // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – R. 51. – S. 10–11; Лазурко Л. Часопис “Kwartalnik Historyczny” і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття: монографія / Л. Лазурко. – Дрогобич, 2010. – 282 с.

⁴¹ Toczek A. Czasopiśmiennictwo historyczne we Lwowie / A. Toczek // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / [pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkiłniaka]. – Rzeszów, 2005. – T. 3. – S. 181.

⁴² Dutkiewicz J. Zarys historii historiografii polskiej / J. Dutkiewicz, K. Śreniowska. – Łódź, 1959. – Cz. 3: 1900–1939. – S. 93–94.

завданням його історик вважав надання матеріальної підтримки польським науковим дослідженням із будь-якої сфери знань⁴³. Загалом воно займалося видавничою діяльністю у сфері історичних наук, зокрема історії права. На початку ХХ ст. О. Бальцер був членом створеного у Кракові за ініціативи професора філософії Ягеллонського університету М. Здзеховського Слов'янського клубу (*Klub Słowiański*) (1901). Клуб мав інформувати польське суспільство про культурне життя всіх слов'янських народів та об'єднати їх для боротьби з великодержавним російським шовінізмом. Актуальним було питання співпраці з українцями, оскільки Україну почали розглядати як можливий терен війни Австро-Угорщини та Німеччини з Росією. В умовах тогочасного українсько-польського протистояння засновники клубу ставили перед собою такі завдання: перемогти опортуністичні тенденції власного суспільства та донести ідею співпраці до українців. Клуб об'єднав багатьох представників інтелектуальної еліти як із польського (Ф. Конечний, А. Гжимала-Седлецький, Л. Василевський, К. Моравський, Я. Лось, Ф. Равіта-Гавронський, О. Бальцер, Ф. Буяк, Л. Колянковський, М. Соколовський та ін.), так і з українського (К. Студинський, Б. Лепкий, О. Колесса, О. Барвінський) боку. Участь О. Бальцера в цьому клубі засвідчила його прагнення до співпраці з українцями заради відстоювання спільних інтересів. Від січня 1905 р. друкованим органом товариства став “Слов'янський світ” (“*Swiat Słowiański*”), на шпальтах якого значне місце відводилося українській проблематиці⁴⁴.

О. Бальцер був членом кільканадцяти польських та іноземних наукових установ і товариств: Академії знань у Кракові, Академії наук у Празі, Петербурзі, Софії, Загребі, Наукового товариства в Варшаві, Товариства друзів наук у Познані, Вільні, Перемишлі тощо⁴⁵.

26 квітня 1926 р. О. Бальцера на пропозицію Історично-філософичної секції НТШ обрано дійсним членом товариства⁴⁶. Зауважимо, що після розпаду Австро-Угорської імперії українці зазнали утиску у відродженій Польщі, зокрема у Львівському університеті було закрито всі кафедри з українською мовою викладання, професорів-українців звільнили з посад, а згода О. Бальцера стати членом НТШ засвідчила його лояльність до українців⁴⁷. У листі до Виділу НТШ від 16 липня

⁴³ *Balzer O. W sprawie założenia Towarzystwa dla popierania nauki polskiej we Lwowie / O. Balzer. – Lwów, 1899. – S. 1; Його ж. Nauka a społeczeństwo. Przemówienie wstępne prof. Oswalda Balzera, wygłoszone na publicznym posiedzeniu jubileuszowym Towarzystwa dla popierania nauki polskiej d. 21 marca 1911 / O. Balzer. – Lwów, 1911. – S. 1–2.*

⁴⁴ *Кліш А. Міжнародні культурно-освітні та наукові зв'язки Кирила Студинського / А. Кліш // Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць / [гол. ред. Л. М. Алексієвць]. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – С. 157–158.*

⁴⁵ *Тицик Б. Освальд Бальцер – видатний історик права... – С. 3.*

⁴⁶ *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України). – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, Львів). – Оп. 1. – Спр. 372 (Книга обліку дійсних членів товариства). – Арк. 15; Члени чужинці. Освальд Мар'ян Бальцер // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові. 1926–1930. – Львів, 1930. – Ч. 69–70. – С. 97.*

⁴⁷ *Андрусяк Т. Освальд Бальцер і Наукове товариство ім. Шевченка / Т. Андрусяк // Актуальні проблеми історії держави і права країн Центрально-Східної Європи (присвячено 150-річчю Освальда Бальцера): матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 24–25 квітня 2009 р.). – Львів, 2009. – С. 163.*

1926 р. О. Бальцер писав: “За цей прояв ласкавої пам’яті та надану мені високу честь, які особливо ціную, прошу прийняти слова найщирішої вдячності та побажання найкращого з усіх поглядів наукового розвитку Товариства”⁴⁸. Хоча польський дослідник і не публікував у “Записках наукового товариства ім. Шевченка у Львові” (“Записки НТШ”) своїх розвідок, однак там вміщено низку рецензій українських дослідників на його праці⁴⁹. У листі-співчутті НТШ до Польського наукового товариства у Львові з приводу смерті О. Бальцера зазначено: “НТШ приголомшене сумною новиною про смерть одного з найвидатніших вчених Польщі та Слов’янського світу... Наше Товариство тим болісніше відчуває непоправну втрату, яку понесла польська наука та культура, оскільки цей визначний вчений був дійсним членом нашої наукової установи, цікавився її долею та результатами праці”⁵⁰. Зауважимо, що О. Бальцеру вдавалося співпрацювати та зберігати добрі стосунки з українськими вченими насамперед тому, що він намагався не втручатися в гострі політичні дискусії, зокрема ті, які стосувалися українців. Також не належав до жодної політичної партії, хоча іноді висловлював думки, які виголошували націонал-демократи.

Від створення НТШ 1873 р. і до Першої світової війни немає відомостей про його контакти з товариством. Це й не дивно, оскільки загальнополітична ситуація в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. була складною. Як зазначалося, тут сформувалися і зіткнулися у конфлікті дві національні концепції державотворення – польська й українська, які впливали на суспільну свідомість населення, поглиблюючи розбіжності між обома народами. Поширення неоромантичного світогляду, який підпорядкував історіюписання тогочасним політичним та ідеологічним потребам, насамперед боротьбі за незалежну державу, також ускладнював наукові й особисті контакти українських і польських істориків. За таких умов будь-яка співпраця ставала неможливою⁵¹.

Однак із відродженням незалежної Польщі О. Бальцер змінив ставлення до українського питання. З 1920-х років він почав налагоджувати контакти з українськими вченими й інституціями, цікавився їхніми проблемами, публічно висловлювався за вільний розвиток української науки⁵². Українські науковці рецензували праці О. Бальцера, популяризуючи їх в українських академічних колах. Наприклад, на сторінках “Записок НТШ” було опубліковано рецензії на його

⁴⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, Львів). – Оп. 1. – Спр. 411 (Листування з членами Товариства про сплату членських внесків, виплату гонорарів та ін.). – Арк. 34.

⁴⁹ *Сварник І.* Бальцер Освальд-Мар’ян / І. Сварник // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Львів, 2012. – Т. 1: А–Бібл. – С. 405–406.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, Львів). – Оп. 1. – Спр. 173 (Листування Польського наукового товариства у Львові з Науковим товариством ім. Шевченка з висловленням співчуття з приводу смерті професора Бальцера та з подякою за висловлені співчуття). – Арк. 1.

⁵¹ *Зашкільняк Л.* Стосунки між українськими та польськими істориками на зламі XIX і XX століть. – С. 277, 279.

⁵² *Кахнич В.* Професор О. Бальцер в історії юридичного факультету Львівського університету. – С. 71.

публікації М. Грушевського⁵³ та С. Томашівського⁵⁴. У щоденнику М. Грушевський писав, що у студентські роки та під час навчання в магістратурі серед спеціальної літератури, яку він читав, були праці Г. Гегеля, Д.-В. Дрепера, Г. Бокля, А. Сміта, Т. Гоббса, Б. Гільдебранда, Е. Лавеле, К. Маркса, А. Токвіля, Ф. Міньє, Т. Карлайля, М. Бобжинського й О. Бальцера⁵⁵. М. Грушевський, С. Томашівський та інші українські дослідники загалом схвально оцінювали наукову творчість О. Бальцера.

Активна наукова і громадська діяльність ученого не залишилася поза увагою тогочасної польської влади. Так, 1921 р. О. Бальцер був удостоєний Ордена Білого орла (цю нагороду вручали тим, хто відіграв важливу роль у процесі відновлення незалежної Польської держави). У 1926 р. факультет права Львівського університету з ініціативи П. Домбковського рекомендував О. Бальцера для нагородження Нобелівською премією миру⁵⁶. 4 грудня 1928 р. із нагоди 70-річчя О. Бальцер нагороджений Громадським комітетом пам'ятною медаллю за наукову та громадську діяльність⁵⁷. Цього ж року одержав звання почесного жителя міста Львова за внесок у розвиток науки й активну громадянську позицію⁵⁸. 20 березня 1929 р. О. Бальцер отримав медаль до 10-річчя Незалежності Польщі⁵⁹. На його честь

⁵³ *Грушевський М.* [Рец. на]: Balzer O. *Historia ustroju Polski, przegląd wykładów uniwersyteckich.* – Kraków, 1905. – 33 s. (Відбиток: *Sprawozdania z czynności Akad[emii] Umiejętności*); нім. мовою: *Verfassungsgeschichte Polens // Bulletin internat[ionale] de l'Academie*, 1905, [N] XII. S. 97–137 // *Записки НТШ.* – 1906. – Т. 72. – Кн. 4. – С. 210–211; *Його ж.* [Рец. на]: *Corpus iuris polonici, sectionis primae privilegia, statuta, constitutiones, edicta, decreta, mandata regnum Poloniae spectantia comprehendentis volumen tertium, annos 1505–1522 continens, typis mandavit, adnotationibus instruxit Osvaldus Balzer.* – Kraków, 1906, XLII + 796 s. // *Записки НТШ.* – 1907. – Т. 78. – Кн. 4. – С. 208–209.

⁵⁴ *Томашівський С.* [Рец. на]: [Kutrzeba S. *Historia ustroju Polski.* Lwów, 1905; Balzer O. *Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski // Kwartalnik Historyczny (KH).* – 1906. – S. 1–57, 398–441; Kutrzeba S. *Kilka kwestyi z historii ustroju Polski // KH.* – 1906. – S. 589–626; Balzer O. *O kilku kwestjach spornych z historii ustroju Polski // KH.* – 1907. – S. 1–58; Balzer O. *Państwo polskie w pierwszym siedmziesięcioleciu XIV i XVI w. // KH.* – 1907. – S. 193–291] // *Записки НТШ.* – 1908. – Т. 81. – Кн. 1. – С. 212–217.

⁵⁵ *Зашкільняк Л.* *Методологічні погляди Михайла Грушевського / Л. Зашкільняк [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/1-ZASHKILNIAK%20Leonid.htm> (16.08.2012).

⁵⁶ ДАЛО. – Ф. 26 (Університет імені Яна Казимира у Львові). – Оп. 6 (Юридичний факультет). – Спр. 1030 (Розпорядження Міністерства віросповідань та освіти й листування з ним про висунення кандидатури професора Бальцера Освальда Міжнародному комітету по присудженню Нобелівських премій). – Арк. 1.

⁵⁷ Там само. – Оп. 14 (Ректорат. Довідкові матеріали). – Спр. 835 (Повідомлення Комітету вшанування проф. Бальцера про випуск золотої медалі на честь проф. Освальда Бальцера. 1 грудня 1928 р.). – 2 арк; ЦДАЛ України. – Ф. 55 (Архів давніх актів м. Львова). – Оп. 1. – Спр. 69 (Повідомлення про виготовлення пам'ятної медалі з нагоди 70-річчя з дня народження професора Освальда Бальцера). – 3 арк.

⁵⁸ *Чорновол І.* *Освальд Бальцер, Теодор Моммзен і Морське Око [Електронний ресурс].*

⁵⁹ ДАЛО. – Ф. 26 (Університет імені Яна Казимира у Львові). – Оп. 5 (Особові та пенсійні справи професорсько-викладацького складу і службовців). – Спр. 53 (Особова справа професора Бальцера Освальда). – Арк. 15.

сенат університету назвав його іменем одну з аудиторій, в якій вчений найчастіше проводив заняття; у вестибюлі було вмонтовано бронзову таблицю із зображенням О. Бальцера⁶⁰. Магістрати Львова і Ходорова назвали в його честь вулиці, однак у радянські часи це все було ліквідовано⁶¹.

Отже, ґрунтовні знання з історії та права давньої Речі Посполитої і європейських держав дали О. Бальцеру змогу стати відомим громадським діячем. Учений полемізував із німецьким ученим Т. Моммзенем, домігся вирішення на користь Австрії та Польщі територіальної суперечки з Угорщиною, відстоював інтереси польської науки в Галичині у справі перенесення Національного закладу ім. Оссолінських зі Львова до Варшави. О. Бальцер неодноразово критично висловлювався у справі перетворення Львівського університету в двомовний та створення окремого українського університету у Львові, обстоюючи кордони Другої Речі Посполитої, наголошував на історичній належності етнічних українських земель до Польщі та їх культурній єдності. Однак такі погляди не завадили йому підтримувати добрі стосунки з українськими вченими й бути дійсним членом НТШ.

⁶⁰ Там само. – Оп. 14 (Ректорат. Довідкові матеріали). – Спр. 1534 (Листи і телеграми зі співчуттями з приводу смерті професора Бальцера Освальда). – Арк. 14.

⁶¹ *Тищик Б.* Освальд Мар'ян Бальцер як науковець, керівник кафебри і педагог. – С. 104.

Оксана ЮРЧУК

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ВЕЛИКОПОЛЬСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ

Проблема співіснування титульної нації з національними меншинами – одна з провідних у політичній історії минулого століття. Неврегульовані міжнаціональні протиріччя в умовах глобалізованого світу загрожували загостренням міждержавних відносин, а під впливом оновлення історичних міфів і стереотипів – остаточним їх руйнуванням.

Міжвоєнна доба з новою силою актуалізувала проблему пошуку форми та методів оптимальної взаємодії титульної нації з національними меншинами. У Польщі державна національна політика зводилася до фактичного обмеження національних прав меншин у межах від етнічної до державної асиміляції. Насамперед йшлося про найбільш чисельне українське населення, яке мало значний суспільно-економічний вплив на політичну ситуацію в Галичині, що, відповідно, позначалося на економічному становищі переважно консервативних за ідеологією землевласників та інтелектуально-службових кіл Польської держави¹.

Загалом ідеологія та політика великопольського консервативного осередку, особливо щодо трактування основних проблем міжвоєнної дійсності, включно з українським питанням, ґрунтовно представлені переважно польською історіографією – дослідженнями К. Вжезінської², В. Міха³, частково –

¹ Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935 / W. Kulesza. – Wrocław, 1985. – S. 100–111. Див. також: Rudnicki S. Prasa konserwatywna Drugiej Rzeczypospolitej / S. Rudnicki, W. Władyka // Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. – 1994. – Z. 4. – S. 409–465.

Необхідно зазначити, що на теренах Галичини конкуренцію націоналістичній партії Р. Дмовського тривалий час складала консервативна Партія національної правниці (Stronictwo Prawicy Narodowej, SPN). Див.: Program Stronictwa Prawicy Narodowej 1922 r. // Biuletyn Polityczny / [pod red. A. Belcikowskiej]. – Warszawa, 1927. – Nr 2–3. – S. 541, а також: Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – ArPKr). – Archiwum Dzikowski Tarnowskich (Oddział na Wawelu) (далі – ArDzT). – Sygn. 668 (SPN, Statuty i programy); Sygn. 672 (SPN, Posiedzenia, 1920–1930); Sygn. 674 (SPN, Stosunki z oddziałami); Sygn. 703 (SPN, broszury polityczne i biuletyny, 1925–1930).

² Wrzeńska K. Obraz mniejszości narodowych w poznańskiej prasie konserwatywnej w latach 1918–1939 / K. Wrzeńska. – Poznań, 2000.

³ Mich W. Ideologia polskiego ziemiaństwa 1918–1939 / W. Mich. – Lublin, 2000; *Ibid.* Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939) / W. Mich. – Lublin, 1992;

Ш. Рудницького⁴, В. Владики⁵. Українські історики лише побіжно висвітлювали окремі аспекти діяльності великопольського консервативного осередку в контексті дослідження міжнародних взаємин міжвоєнного періоду⁶.

Проблему нормалізації польсько-українських взаємин представники польського консерватизму розглядали в контексті спільної боротьби з суспільним радикалізмом із метою “збереження традиційного укладу” [насамперед, status quo у сфері землевпорядкування та землеволодіння – *О. Ю.*]. Найважливішою передумовою успішної протидії “суспільному радикалізму” [у розумінні польської влади – спробам національних меншин захищати власні права – *О. Ю.*] більшість консервативних осередків вважали компроміс із владою⁷.

Такий підхід був особливо актуальним для консерваторів у першій половині 1920-х років, коли вони все ще утримували значну частину землевласницького електорату, а, отже, й адміністративно-фінансові важелі впливу на суспільно-політичні процеси у Великопольщі через консервативні партії – Християнсько-національну аграрну партію (Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze, СХНР) (1920–1925) і Християнсько-національну партію (Stronnictwo Chrześcijańsko-Narodowe, СХН) (1922–1925)⁸. У контексті пошуку власної політичної ніші між провідними політич-

⁴ Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926 / S. Rudnicki. – Wrocław i in., 1981. – S. 32–55.

⁵ Władyka W. Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935 / W. Władyka. – Wrocław, 1977. – S. 196–198.

⁶ Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1921–1939) / О. Юрчук // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): матеріали Міжнар. наук. конф. (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.). – Дрогобич, 2005. – С. 121–133. Див. також: *Її ж.* Українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918–1939): дис. ... канд. іст. наук: спец. 00.07.02 “Всесвітня історія” / О. Юрчук. – Львів, 2005.

⁷ Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. – S. 42, 51–52.

Треба зауважити, що до Першої світової війни спроби централізації великопольських консерваторів відбулися на основі впливових господарських товариств – Центрального економічного товариства та Союзу землевласників, які стали основою для формування перших політичних організацій на зразок політичних клубів (Kasyno Obywatelskie, Centrum Obywatelskie). Першою “повноцінною” великопольською партією була Партія національної праці (Stronnictwo Pracy Narodowej), представлена такими відомими постатями, як Тадеуш Яцковський, Зигмунт Хлаповський, Зигмунт Шулджинський, Адам Жолтовський, Тадеуш Хржановський тощо. З 1918 р. найдієвішим чинником пропаганди консервативної ідеології залишалися політичний клуб Kasyno Obywatelskie та часопис “Dziennik Poznański” (упродовж 1918–1921 рр. – за редакцією Т. Шулджинського та Ю. Жихлінського; з 1921 р. – Е. Пашковського та В. Носковського).

⁸ Координацію дій консервативних сил міжвоєнної Польщі започатковано 29 листопада 1918 р. на краківській конференції Союзу будови об’єднаної Польщі на чолі з А. Люневським, який після залучення до обговорення майбутньої тактики консервативного руху з А. Жолтовським (Stronnictwo Pracy Narodowej) та З. Хлаповським (Kasyno Obywatelskie) засвідчив факт створення Об’єднання консервативних партій, в межах якого діяльність цілком самостійних суб’єктів обмежуватиметься у виняткових випадках його ухвалами.

ними силами – пілсудчиками (“санацією”) та націонал-демократами (ендеками) – в консервативному середовищі відбувалися структурно-ідеологічні зміни (зокрема спроби імплементації націоналістичних постулатів у програму Християнської аграрної партії (Chrześcijańskie Stronnictwo Rolnicze, СХР)⁹ або взагалі перехід консерваторів до ідеологічно націоналістичних партій (Селянсько-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy))¹⁰. Про надмірну залежність польського консервативного руху від компромісів із владою свідчить спроба виокремлення етапів розвитку суспільно-політичної думки великопольських консерваторів у контексті тогочасної консервативної доктрини: 1) 1918–1927 рр. – із збереженням значної ідеологічної та частково політичної самостійності; 2) 1928–1935 рр. – функціонування в межах “санаційного табору” за фактичної відсутності власного “політичного обличчя”; 3) маргіналізація в умовах диктатури (1935–1939)¹¹. Безумовно, все це позначилося на трактуванні суспільно-політичних проблем тогочасної Польщі.

Як уже зазначалося, українське питання у програмних документах великопольських консервативних партій розглядалося в контексті солідаризації суспільства навколо проблеми утвердження державної безпеки. У програмі Християнсько-національної партії (1925) міжнаціональні відносини висвітлені на рівні проблеми залучення слов'янських меншин, названих “етнічними відгалуженнями” польської нації, до розбудови Польської держави¹². У програмній брошурі Християнської аграрної партії (кінець 1920-х років) під назвою “Християнські аграрії! Хто вони?! Чого прагнуть?!” у контексті концепції державної асиміляції наголошувалося: “Метою польської політики щодо національних меншин повинно бути відродження в них того самого відчуття національної солідарності з польським народом і належності до Речі Посполитої, яке виявляли колись громадяни об'єднаної Польщі та Литви”¹³.

⁹ *Władyka W.* Działalność polityczna polskich stronnictw... – S. 196–198.

¹⁰ Program polityczny Sejmowego Związku Ludowo-Narodowego. – Warszawa, [b. r.].

¹¹ *Rudnicki S.* Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. – S. 32–55; *Władyka W.* Konserwatyści w Bezpartyjnym Bloku Współpracy z Rządem / *W. Władyka* // Przegląd Historyczny. – 1977. – Т. 68. – З. 1 – S. 87–103.

Зауважимо, що політику ідеологічного компромісу обумовили насамперед прагнення землевласників зберегти економічні впливи і після 1926 р. – приходу до влади традиційно ідейно поборюваних консерваторами соціалістів на чолі з Ю. Пілсудським, що остаточно утвердилося із вступом на межі 1927–1928 рр. кількох консервативних партій до політичного угруповання санації – Безпартійного блоку співпраці з урядом. Див. також: Deklaracja programowa Organizacji Zachowawczej Pracy Państwowej przyjęta na zebraniu organizacyjnym w Wilnie w dniu 4 lipca 1926 r. // *Biuletyn Polityczny* / [pod red A. Belcikowskiej]. – Warszawa, 1927. – Nr 2–3. – S. 587–588.

¹² Klub Chrześcijańsko-Narodowy. Program // *Biuletyn polityczny* / [red. A. Belcikowska]. – Warszawa, 1926. – Nr 1. – S. 23. Частина консерваторів активно співпрацювала з націонал-демократами не лише в межах Християнсько-національного клубу, а й у складі інших політичних об'єднань. Пор.: Program polityczny Sejmowego Związku Ludowo-Narodowego. – Warszawa, [b. r.]. – S. 5.

¹³ Klub Chrześcijańsko-Narodowy. – Nr 1. – S. 23; *Rubach L.* Chrześcijańscy rolnicy. Czem jest Stronnictwo Chrześcijańskich rolników. Czego dokonało. Do czego dąży? / *L. Rubach*. – Poznań, 1929. – S. 21.

Значно виразніше особливості підходу великопольських консерваторів до українського питання простежувалися на шпальтах консервативних періодичних видань, які насправді виконували роль основних пропагандистів консерватизму в міжвоєнний період¹⁴. Консервативна публіцистика, як і будь-яка інша, незважаючи на певну суб'єктивність, відображала рівень суспільного резонансу дражливих суспільно-політичних проблем. Найбільш повне уявлення про суспільно-політичні погляди провідних великопольських консервативних партій – Християнсько-національної аграрної партії та Християнської національної партії – представлено в публіцистичних матеріалах часопису “*Dziennik Poznański*”¹⁵.

Публіцистика з українського питання першої половини 1920-х років пропагувала міф про “історичну Польщу”¹⁶. Дискусія відбувалася навколо проблеми утвердження “польськості кресів” із метою захисту інтересів “кресових” землевласників шляхом реалізації концепції лоялізму. Її суть відображено в ідеології Християнської національної партії, яка передбачала створення системи залежностей (“шкали лояльності”) між дотриманням прав меншин та їх публічною лояльністю до Польщі¹⁷. Особливо доречним вважалося застосування цього принципу до українців Східної Галичини, чий високий рівень національного самоусвідомлення значно утруднював процес навернення “русинського племені” до польської політичної нації.

Загалом тогочасна польська преса, і не лише консервативна, розглядала східно-галицьке питання окремо від проблеми нормалізації польсько-українських відносин на решті західноукраїнських земель. У польському суспільстві утверджувалася думка про “особливий статус” Східної Малопольщі (Східної Галичини) в польській історичній традиції¹⁸. Йшлося про т. зв. “історичні передумови” трактування Східної Галичини як ментально польської території з виразними ознаками належності до західноєвропейської культури на противагу “нецивілізованам кресовим землям” – Волині, Поліссю, Холмщині. У межах того ж Ягеллонського міфу про польський політичний мультикультуралізм (багатоетнічність) треба розглядати

¹⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Dzikowski Tarnowskich (Oddział na Wawelu). – Sygn. 673 (SPN, Posiedzenia, 1922–1931). – K. 5.

¹⁵ Paczkowski A. Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. – Warszawa, 1971. – S. 48. Примітно, що упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття часопис не лише зберіг свою консервативну спрямованість, а й на тлі значного зниження у 1930-х роках накладів консервативної періодики на чверть збільшив тираж від 12 до 20 тис. примірників на рік.

¹⁶ Mich W. Obcy w polskim domu (Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939) / W. Mich. – Lublin 1994; Peretiatkowicz A. Państwo narodowe / A. Peretiatkowicz // *Dziennik Poznański*. – 1929. – 28 kwietnia.

¹⁷ Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939) / W. Mich. – Lublin, 1992. – S. 18, 35.

¹⁸ [Kresowiec] Z Kresow Wschodnich (korespondencja własna) / [Kresowiec] // *Dziennik Poznański*. – 1922. – 7 maja; [Alf] Falszywa struna / [Alf] // Там же. – 1929. – 8 maja; Nechay A. Żydzi i Ukaińcy / A. Nechay // Там же. – 1937. – 31 stycznia; Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich (I) / A. Krysiński // *Sprawy Narodowościowe*. – 1929. – Nr 3–4. – S. 413–450; *Ejusdem*. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce / A. Krysiński // Там же. – 1928. – Nr 6. – S. 651–707.

проблему офіційної заміни терміна “українець” на “русин” у польському діловодстві міжвоєнного періоду¹⁹. Обґрунтування доцільності такої заборони звучало і на шпальтах консервативної преси в публікаціях “Українці”²⁰ та “Русини” (1923), автори яких надавали символічного значення терміну “русин” у процесі відродження польської політичної нації²¹. Натомість термін “українець” нагадував про польську окупацію західноукраїнських етнічних земель, а тому трактувався як вияв “варварської” східної загрози польській культурі²².

Упродовж 1918–1926 рр. на шпальтах консервативних видань Великопольщі ідея запровадження української територіальної автономії в контексті федералістської концепції Ю. Пілсудського зазнавала нищівної критики²³. Польські публіцисти Адам Бжег²⁴ і Маріан Хлаповський відверто пропагували націоналістичні ідеї винародовлення українців, рекомендуючи стабілізувати міжнаціональні відносини на південно-східному прикордонні примусовим переселенням українців вглиб Польщі та посиленням польської господарської колонізації²⁵. У середині

¹⁹ [B. J. W.] *Ukraińcy* / [B. J. W.] // *Dziennik Poznański*. – 1923. – 20 marca. У суспільній свідомості поляків міжвоєнного періоду ідея шляхетської політичної нації XVI–XVII ст. ототожнювалася з польською нацією. У межах цього свідомісного стереотипу статус непольського населення визначався формулою “Gente Ruthenus [vel Lithuanus], Natione Polonus”, досягнути якого можна було лише через введення особливого статусу польської мови, культури тощо. Відтоді польська політична еліта власні уявлення про форму Польської держави ґрунтувала на реалізованій у Речі Посполитій Ягеллонів концепції державної асиміляції слов’янських народів, прагнучи на її основі побудувати польсько-українські відносини у міжвоєнній Польщі.

²⁰ [B. J. W.] *Ukraińcy* / [B. J. W.] // *Dziennik Poznański*. – 1923. – 20 marca; [B. J. W.] *Rusini* / [B. J. W.] // *Tamże*. – 11 marca.

²¹ [B. J. W.] *Rusini* / [B. J. W.] // *Tamże*. – 11 marca. Для порівняння зверніть увагу на такі публікації: [Ed. P.] *Ukraińcy* / [Ed. P.] // *Tamże*. – 20 marca; *Zbrodnie hajdamaków* // *Gazeta Powszechna*. – 1922. – 22 października. – S. 7; [Ł. W.] *Bandyckie narady na Kresach Wschodnich* / [Ł. W.] *Dziennik Poznański*. – 1924. – 27 lipca. – S. 5; [Ed. P.] *Św. Jur i Czerezwyczajka* / [Ed. P.] // *Tamże*. – 1921. – 4 listopada. Необхідно наголосити, що на переломі XIX–XX ст. у середовищі польської політичної еліти переважало переконання про політичну та державотворчу безперспективність українського народу. Внаслідок чого польсько-українські антагонізми початку XX ст. із рівня економічного конфлікту “польський пан – український селянин” перейшли на рівень національного протистояння народів. Витоки ж сформованого у свідомості поляків негативного стереотипу українця сягали XVI–XVII ст., коли непольське (українське, білоруське, литовське) населення середньовічної Речі Посполитою розглядалося як несамостійний позбавлений державотворчих ідей чинник.

²² [Ed. P.] *Św. Jur i Czerezwyczajka* / [Ed. P.] // *Dziennik Poznański*. – 1921. – 4 listopada.

²³ [K. J.] *Na fali nierozwiązanych zagadnień* / [K. J.] // *Tamże*. – 1926. – 22 augusta; [F. N.] *Z Kresów Wschodnich i pogranicza bolszewickiego* / [F. N.] // *Tamże*. – 1924. – 3 grudnia.

²⁴ *Brzeg A. Wielki akt narodowej konsolidacji* / A. Brzeg // *Tamże*. – 13 lipca; [K. J.] *Niebezpieczeństwo polityki polskiej na Kresach Wschodnich* / [K. J.] // *Tamże*. – 1925. – 1 maja; *Brzeg A. Nasze troski państwowe* / A. Brzeg // *Tamże*. – 1924. – 15 października.

²⁵ [M. Ch.] *Mniejszości narodowe* // *Gazeta Powszechna* / [M. Ch.] – 1926. – 28 augusta.

1920-х років на шпальтах часопису “Dziennik Poznański” відбувалися дискусії навколо проекту “Про територіальну автономію для земель РП, переважно заселених українцями” (1925), запропонованого польськими соціалістами на розгляд Конституційної комісії польського Сейму. Консерватори вбачали в українській територіальній автономії передумови для сепаратизму аж до створення “держави в державі”. Консервативний публіцист Владислав Дворжачек переконував, що адміністративна й економічна перевага українського населення, яке чисельно переважало у Львівському, Станіславівському, Тернопільському, Волинському та частково Поліському воєводствах, призведе до децентралізації, а згодом і відокремлення західноукраїнських земель від Польщі²⁶.

Відчуття перманентної загрози, культивоване владою в польському суспільстві, змушувало пересічного поляка вбачати вияви сепаратизму й антипольської політики в активізації українців щодо захисту власних громадянських прав. Витоки таких упереджень сягали давнього стереотипу про культурно-політичну меншовартість українців. Наприклад, у “Відозві послів Християнського союзу національної єдності в день закриття засідань Установчого Сейму” (1922) наголошувалося, що українське питання – витвір ворожих до Польщі сусідніх Німеччини та СРСР, а нездатність українців до державницької діяльності – незаперечний історичний факт²⁷. У межах цього ж стереотипу меншовартості розглядали українську революцію 1917–1921 рр., при цьому послідовних самостійників на зразок С. Петлюри та П. Скоропадського зараховували до найбільш антипольськи налаштованих елементів²⁸. Під “антипольськістю” розуміли будь-які ідеї чи дії, які навіть теоретично могли б загрозувати реалізації міфу “Великої Польщі” (Моцарства)²⁹. Окремі складові, притаманні згаданому міфу “свідомісного експансіонізму”, розглядав С. Гуляницький у статті “Майбутнє східних кресів” (1920). Йшлося про пропаганду “особливого творчого [цивілізаційного – *О. Ю.*] потенціалу”, поляків як важливого чинника для розвитку будь-якої держави³⁰. Важливою складовою польського “свідомісного експансіонізму” В. Дворжачек вважав обмеження українського шкільництва на користь утраквістичних (двомовних) шкіл (Lex Grabski)³¹.

²⁶ Dworzaczek W. Projekt autonomii dla Rusinów / W. Dworzaczek // Dziennik Poznański. – 1925. – 5 lutego.

²⁷ Odezwa posłów stronnictw Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej w dniu zamknięcia obrad Sejmu Ustawodawczego // Тамże. – 1922. – 29 września; Olbrzymia afera szpiegów niemieckich w Polsce w spółce z Rusinami // Тамże. – 1926. – 5 lipca.

²⁸ Hajdamacy na Wołyniu // Тамże. – 1919. – 11 stycznia.

²⁹ Sprawa Ukraińska // Тамże. – 1921. – 22 czerwca; Chołoniewski A. Nieco z dziedziny ekspansji polskiej / A. Chołoniewski // Тамże. – 1923. – 30 maja.

³⁰ Hulanicki S. Przyszłość Kresów Wschodnich / S. Hulanicki // Тамże. – 1920. – 13 marca.

³¹ Dworzaczek W. Ustawy językowe w zastosowaniu praktycznym / W. Dworzaczek // Тамże. – 1924. – 15 lipca. Детальніше див.: Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – S. 93–95. Вважаємо за доцільне зауважити, що 5 жовтня 1923 р. підконтрольне ендекам Міністерство віросповідувань і публічної освіти (МВ і ПО) видало указ, згідно з яким заборонялося використовувати в офіційному діловодстві термін “українець” та похідні від нього у зв’язку із встановленням єдиної офіційної назви

Великопольські консервативні видання цілком свідомо формували в читача враження, що українське питання обмежується Східною Галичиною, тоді як решта західноукраїнських земель представлена відмінними від українців регіональними групами на зразок “русинів”, “тутейших”, “лемків”, “гуцулів”. Впровадження політики регіоналізації було спрямоване на утвердження відмінностей всередині українського народу з метою етнічної асиміляції окремих груп. Особливо цікавила великопольських консерваторів політика регіоналізації на Волині, спрямована насамперед на обмеження контактів з українським населенням Галичини (“сокальський кордон”) із метою утвердження регіональної свідомості за формулою XVI ст. – “Gente Ruthenus, Nazione Polonus”. Загалом схвалюючи не лише полонізацію, а й русифікацію Волині як методи викорінення української ідентичності, великопольський публіцист А. Нехай критикував політику воєводи Г. Юзефського за недостатню ефективність³². Натомість представники консервативних груп, що входили до складу Християнсько-національного клубу в Сеймі, наголошували, що поступове запровадження “волинського експерименту” – гарантія уникнення радикалізації українського населення на Волині³³. Особливого значення в контексті політики регіоналізації великопольські консерватори надавали мовному питанню. Вже згадуваний публіцист В. Дворжачек рекомендував заборонити навчання українською мовою та її вивчення на всіх, окрім Східної Галичини, західноукраїнських землях³⁴. Відповідно до принципу “розділяй і володарюй” окремі публіцисти зараховували Східну Галичину до категорії економічно розвинутих польських земель “В” на противагу решті, яка опинилася в малоперспективній, з огляду на соціально-економічний потенціал, категорії “С”³⁵.

Політика регіоналізації тісно пов’язана з “пацифікаційними” (“миротворчими”) заходами польської влади на західноукраїнських землях. На відміну від достатнього висвітлення першої, великопольські консерватори мало писали про другу. Переважно тому, що, будучи представниками офіційної влади, уникали відповідальності за злочини офіційної Варшави проти власних громадян, усвідомлюючи її головну причину – знищення українського національного руху та його соціальної бази³⁶.

Необхідно наголосити, що активізація діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) (1929) унеможливила ігнорування польською владою факту

українського населення в Польщі – “русин”. Поширювалася думка, що використання терміна “українець” для русинів історично необґрунтоване, оскільки воно штучно створене представниками української інтелігенції та його функціонування суперечить польським державним інтересам.

³² *Nechay A.* Wołyńska retorta / *A. Nechay* // *Dziennik Poznański*. – 1938. – 24 kwietnia.

³³ *Klub Chrześcijańsko-Narodowy*. – Nr 1. – S. 23.

³⁴ *Dworżaczek W.* Ustawy językowe w zastosowaniu praktycznym. – S. 2.

³⁵ [Stec]. Co powinniśmy wiedzieć o Kresach Wschodnich / [Stec] // *Dziennik Poznański*. – 1926. – 1 augusta.

³⁶ *Швагуляк М.* “Пацифікація”. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / *М. Швагуляк*. – Львів, 1993.

існування як українського питання, так і українського національного руху³⁷. Натомість у двобій з українським підпіллям польська влада вдавалася до політики “сильної руки”³⁸. У притаманній просанаційним польським політичним силам стилістиці, великопольські консерватори виправдовували “пацифікацію” східногалицьких теренів 1930 р., називаючи її прикладом захисту “польськості” від українських націоналістів³⁹. Публіцист Адам Нехай взагалі виправдовував репресії влади проти цивільного українського населення, порівнюючи “пацифікацію” з “пробудженням [Польщі – *О. Ю.*] від літургійного сну”⁴⁰. Цілком цинічно звучали зі шпальт консервативних видань заклики до українців співпрацювати з польською владою проти ОУН для отримання матеріальних і суспільних преференцій⁴¹. Польські публіцисти наполегливо рекомендували владі запровадити жорсткий контроль в українських освітніх закладах та кооперативах із метою обмеження їх діяльності або й ліквідації як “осередків націоналізму”⁴².

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років у великопольській консервативній публіцистиці “українських терористів” розглядали відокремлено від решти української спільноти (“*lud ruski*”)⁴³. Зокрема А. Нехай звинувачував перших у нерозумінні “справжніх” українських національних інтересів⁴⁴. Згодом він розширив “перелік прихильників тероризму”, цинічно зарахувавши до нього у статті “Анафема митрополитові” (1934) греко-католицький клир та особисто митрополита Андрія Шептицького⁴⁵. Навіть поверхневий аналіз великопольської публіцистики початку 1930-х років свідчить, що формальні спроби польських консерваторів сформуванню диференційоване ставлення до українського політикуму не що інше, як відображення їх залежності від політичної кон’юнктури, спрямованої на дискредитацію навіть легальних українських політичних сил (зокрема, Українського

³⁷ *Його ж.* Партиїні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини 1919–1939 // II Міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 вересня 1993 р.): доповіді і повідомлення / М. Швагуляк. – Львів, 1994. – С. 92–98.

³⁸ *Spółczeństwo ruskie przeciw zamachowcom* // *Dziennik Poznański*. – 1930. – 3 listopada; [Ad.P.] *Jednolite zło* / [Ad.P.] // Там же. – 24 października.

³⁹ [St.Wr.] *Zgodna współpraca czy nacjonalistyczne antagonizmy* / [St.Wr.] // Там же. – 1932. – 21 stycznia; *Paszkowski E.* *List pasterski ks. Biskupa Chomyszyna* / E. Paszkowski // Там же. – 1931. – 31 marca.

⁴⁰ *Nechay A.* *Do źródeł zbrojni* / A. Nechay // Там же. – 1929. – 20 lipca; *Ejusdem.* *Samborski proces* / A. Nechay // Там же. – 1933. – 30 września.

⁴¹ [St.Wr.] *Konsekwencje zbrodni* / [St.Wr.] // Там же. – 1934. – 17 lipca.

⁴² *Ibidem*; *A. Nechay.* *Samborski proces* / A. Nechay // Там же. – 1933. – 30 września.

⁴³ *Zajścia we Lwowie* // Там же.. – 1928. – 3 listopada; [K.Z.] *Kresy Ukraińskie* / [K.Z.] // Там же. – 1921. – 17 grudnia.

⁴⁴ *Nechay A.* *Czek Ukraiński na Niemcy* / A. Nechay // Там же. – 1933. – 1 grudnia; *Ejusdem.* *Na bezdrożach* / A. Nechay // Там же. – 19 listopada.

⁴⁵ *Ejusdem.* *Ks. Metropolita przekroczył Rubikon* / A. Nechay // Там же. – 1938. – 10 marca; *Idem.* *Anatema Metropolity* / A. Nechay // Там же. – 1934. – 15 augusta.

національно-демократичного об'єднання, УНДО)⁴⁶. Самим фактом свого існування український рух становив перепону на шляху утвердження міфічного образу польської політичної нації зразка доби Ягеллонів⁴⁷. Тому в багатьох публікаціях, особливо А. Нехая, польський націоналізм названо “природнім” [історично апробованим – О. Ю.], натомість український упосліджено як “здеформований”, а, отже, відповідальний за поразку української революції 1918–1921 рр.⁴⁸.

У контексті офіційних спроб нормалізації польсько-українських відносин необхідно розглядати періодичне зацікавлення українським питанням у середовищі великопольських консерваторів. Ідея української територіальної автономії в Польщі здобула позитивні оцінки серед великопольських консерваторів лише після входу до просанацийного політичного угруповання – Безпартійного блоку співпраці з урядом наприкінці 1920-х років⁴⁹. Неодноразово консервативне трактування ідей федералізму, а, отже, й української територіальної автономії, в публіцистиці консерваторів було неоднозначним. Специфічний підхід до проблеми української автономії викладено у статті Антона Перетятковича “Ягеллонська ідея” (1929). Автор, визначивши за мету досягнення “добра Польщі”, закликав польську спільноту до толерантності через відмову від гасла “Польща для поляків”, одночасно пропонуючи використати українське питання як тимчасовий привід для стабілізації міжнаціональних відносин⁵⁰. Публіцист керувався ідеєю прагматичного підпорядкування українських інтересів польським із метою поетапної реалізації перших за рахунок української спільноти. Усвідомлюючи, що лише в умовах досягнення міжнаціонального порозуміння Польща реалізує свою “історичну місію” медіатора міждержавних взаємин у Центрально-Східній Європі, автор рекомендував владі тактичний крок – розширене самоврядування територій на противагу територіальній автономії, запровадження якої вимагало офіційного визнання актуальності проблеми міжнаціональних відносин у Польщі на міжнародному рівні, а, отже, і відповідальності за обмеження прав меншин⁵¹. Інший публіцист Антон Бжег

⁴⁶ *Ejusdem*. Samborski proces.

⁴⁷ *Ejusdem*. Zmierzch “wschodniej orientacji” Ukraińców / A. Nechay // Tamże. – 1933. – 11 augusta.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Władysław W. Konserwatyści w Bezpartyjnym Bloku Współpracy z Rządem* // *Przegląd Historyczny*. – 1977. – Z. 1. – S. 90–93. Див. також: *Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935* / W. Kulesza. – Wrocław, 1985. – S. 93–150.

⁵⁰ *Peretiatkowicz A. Idea Jagiellońska* / A. Peretiatkowicz // *Dziennik Poznański*. – 1929. – 27 augusta.

⁵¹ *Ibidem*. Перспективу подальшого співіснування обох народів консерватори пов'язували з традицією мультикультуралізму (явище, при якому домінуюча культура не підпорядковує, а співіснує з іншими на етнографічному рівні). З погляду польської інтелігенції, Річ Посполита Ягеллонів вважалася яскравим виявом мультикультуралізму. У ХХ ст. пересічний поляк був переконаний, що польсько-український конфлікт спричинила антипольська політика Австрійської імперії у ХІХ ст. Насправді, дослідження соціокультурних стосунків у державі Ягеллонів заперечували наявність там гармонійного мультикультуралізму, який би міг стати зразком для досягнення міжнаціональної гармонії в міжвоєнній Польщі.

закликав польську владу відмовитися від політики “обмежувальних заходів” влади – з однієї сторони, провід українського національного руху – антипольської підпільної діяльності – з іншої. Польський публіцист наголосив на нагальності припинення польсько-українського конфлікту та законодавчо обґрунтованому зрівнянню у громадянських правах представників національних меншин й етнічних поляків із метою формування ментальності співгосподаря в Польській державі⁵².

Вбачаючи у стабілізації міжнародних відносин польський державний інтерес, окремі представники консервативного руху доклалися до ініційованого владою процесу нормалізації польсько-українських взаємин на початку 1930-х років⁵³. Із новою силою актуалізувалося обговорення на шпальтах польських видань питання української автономії, зокрема на основі самоврядного статуту для південно-східних воєводств (1922)⁵⁴. До дискусії долучився добре обізнаний з цим колишній львівський воєвода П. Дунін-Борковський, пропонуючи розпочати її з українського питання для послаблення українського руху.⁵⁵ Зауважимо, що саме в цій публікації вперше публічно визнано існування українського руху як чинника суспільно-політичного життя міжвоєнної Польщі, а, отже, – необхідність його легалізації через запровадження української територіальної автономії в Польщі.

У контексті політики нормалізації великопольські консерватори визнали факт культурно-історичної окремішності українців та підтримали урядові пропозиції під гаслом: “Дозволити руській національності вільний розвиток і пов’язати її з ідеєю Великої Польщі”⁵⁶. Тоді ж вони вперше на шпальтах консервативних видань закликали поляків та українців до “узгодженої і творчої” співпраці, спрямованої на досягнення польсько-українського порозуміння⁵⁷. Не оминули увагою польські

⁵² [Dr.B.] Dwa zgrzyty / [Dr.B.] // Dziennik Poznański. – 1928. – 15 listopada (Nr 264).

⁵³ Hołowko T. Metody i drogi sanacji stosunków we Wschodniej Galicji i województwach wschodnich / T. Hołowko // Droga. – 1926. – Nr 6–7. – S. 46–58; *Ejusedem*. Minimalny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji na t. zw. “kresach” / T. Hołowko // Там же. – 1924. – Nr 10. – S. 4–17; *Ejusedem*. Sprawa Kresów Wschodnich (zagadnienie ankiety) / T. Hołowko // Там же. – Nr 5. – S. 14–30. Особливу увагу треба звернути на зміст промови Тадеуша Голувки, проголошеної у Сеймі в лютому 1931 р.: Hołowko T. Sytuacja i potrzeby Kresów Wschodnich. Mowa posła T. Hołowki w Sejmie / T. Hołowko // Gazeta Polska. – 1931. – 10 lutego.

⁵⁴ Юрчук О. Українське питання в діяльності польських консерваторів (1919–1923) / О. Юрчук // Проблеми слов’янознавства: зб. наук. праць. – Львів, 2007. – Вип. 57. – С. 73–85.

⁵⁵ Sytuacja polityczna w Małopolsce Wschodniej. Prelekacja b. wojewody hr. Dunin-Borkowskiego // Dziennik Poznański. – 1931. – 21 listopada. Зверніть увагу також на такі публікації: Dunin-Borkowski P. Przyszłości Polski / P. Dunin-Borkowski // Bunt Młodych. – 1933. – Luty (Nr 36); *Ejusedem*. Punkt wyjścia w sprawie ukraińskiej w Małopolsce Wschodniej / P. Dunin-Borkowski // Droga. – 1929. – Nr 6. – S. 561–572; *Ejusedem*. Wytyczne programu zbliżenia polsko-ukraińskiego / P. Dunin-Borkowski // Там же. – 1931. – Nr 5. – S. 368–394.

⁵⁶ O lojalną współpracę polsko-ukraińską // Dziennik Poznański. – 1932. – 19 stycznia; [St. Wr.] Zgodna współpraca czy nacjonalistyczne antagonizmy / [St. Wr.] // Там же. – 21 stycznia.

⁵⁷ Paszkowski E. List pasterski ks. Biskupa Chomyszyna.

публіцисти пастирський лист греко-католицького єпископа Григорія Хомишина, який обґрунтовував необхідність порозуміння⁵⁸.

Проте, як уже неодноразово зазначалося, суспільно-політична думка консерваторів зазнавала значних впливів політичної кон'юнктури. Розпочатий 1935 р. новий етап нормалізації зазнав критики, а угодову групу УНДО звинувачено в "подвійних стандартах", вимагаючи відмови від "програми максимум" (створення соборної Української держави) на користь "програми мінімум" (територіальної автономії в Польщі) як ідеологічної платформи для вирішення українського питання⁵⁹. Проте посилення негативного ставлення поляків до національних меншин, а, отже, поширення ментальних упереджень, унеможливлювали нормалізацію польсько-українських відносин у суспільно-політичній сфері⁶⁰.

Зауважимо, що економічні стосунки на південно-східних теренах теж розглядали крізь призму політичних стереотипів. У багатьох публікаціях простежується спроба, хоч і заполітизованого, порівняльного аналізу українського та польського господарського життя. Очевидно, що ці питання розглядали під впливом стереотипу перманентної загрози польській власності й економічній діяльності, в цьому випадку – зі сторони української кооперації⁶¹. Великопольська публіцистика в особі А. Нехая розглядала українську кооперацію як складову українського політичного руху, спрямовану на знищення "польськості" кресових земель⁶².

З особливою засторогою консерватори ставилися до аграрної реформи, що передбачала парцеляцію великої земельної власності та безпосередньо торкалася інтересів землевласницького електорату. У консервативній доктрині проблему земельних відносин, особливо надання землі слов'янським меншинам (білорусам та українцям), розглядали в контексті проблеми державної безпеки, а польську колонізацію західноукраїнських земель – як вияв їх "цивілізування" (окультурення)⁶³. У присвячених колонізаційним процесам публікаціях неодмінно звучав заклик до обмеження української частки в землеволодінні до мінімуму, що цілком відповідало концепції "стримування" розвитку економічного потенціалу непольського населення прикордонних територій⁶⁴. Польський публіцист

⁵⁸ [G.Orl.] Przeciw obłudowi nacjonalizmu. Na marginesie listu pasterskiego ks. Bp.Chomyszyna / [G.Orl.] // Dziennik Poznański. – 1933. – 1 kwietnia; List pasterski J. E. Ks. Stanisławowskiego Czegosza Chomyszyna // Nasza Przyszłość. – 1932. – T. 19. – S. 16–59.

⁵⁹ Nechay A. Wielka oferta / A. Nechay // Dziennik Poznański. – 1935. – 12 lutego; *Ejusdem*. Zapory i przeszkody / A. Nechay // Tamże. – 1936. – 1 lutego.

⁶⁰ *Ejusdem*. Malkontenci / A. Nechay // Tamże. – 1934. – 11 września.

⁶¹ [St.Wr.] Zgodna współpraca czy nacjonalistyczne antagonizmy? / [St.Wr.] // Tamże. – 1932. – 21 stycznia; Spółdzielczość mniejszościowa w Polsce // Tamże. – 1939. – 11 czerwca.

⁶² Nechay A. Polacy i Ukraińcy / A. Nechay // Tamże. – 1934. – 1 stycznia; *Ejusdem*. Kopciuszek / A. Nechay // Tamże. – 4 listopada.

⁶³ [K.Z.] Kresy ukraińskie / [K.Z.] // Tamże. – 1921. – 17 grudnia; Osuszanie błot poleskich // Gazeta Powszechna. – 1925. – 25 lutego.

⁶⁴ [W.R.] Zagrożona polskość w Małopolsce Wschodniej / [W.R.] // Dziennik Poznański. – 1936. – 39 marca (Nr 125); [K.] Kolonizacja Kresów Wschodnich / [K.] // Tamże. – 1924. – 8 kwietnia.

К. Керський відверто дивувався українським вимогам про розширення економічних і культурних прав, вважаючи національну політику Польської держави зразком для решти європейських країн⁶⁵.

На шпальтах великопольських видань неодноразово наголошувалося, що пріоритетним напрямом треба вважати збереження осередків “польськості” (зокрема великого землеволодіння) й утримання економічної переваги польського капіталу при обмеженні економічних прав українців на західноукраїнських землях у контексті доктрини державної безпеки⁶⁶. Значні здобутки української кооперації часто розглядали як підступний план, спрямований на утвердження українського економічного домінування на південно-східному прикордонні Польщі⁶⁷. Тривалий негативний резонанс на сторінках консервативної преси мали економічні пропозиції в нормалізаційному пакеті УНДО 1935 р., які розкритикував А. Нехай у статті “Нормалізаційні клопоти” (1937)⁶⁸. У запропонованій УНДО аграрній реформі, спрямованій на парцеляцію польських землеволодінь на користь чисельної української спільноти західноукраїнських територій, автор публікації вкотре вбачав спробу обмеження польського суверенітету⁶⁹.

Окремі заклики до співпраці розглядали в контексті “самозаховавчої політики” [“політики самозбереження” держави – О. Ю.], спрямованої на забезпечення польських державних інтересів на засадах християнського солідаризму⁷⁰. Поза межами вказаних тенденцій треба розглядати дискусію на шпальтах “Dziennika Poznanskięgo” з приводу проекту нормалізації польсько-українських відносин краківського консервативного осередку Партії національної правиці⁷¹. У цьому контексті привертає увагу публікація Альфонса Клафковського 1938 р., написана під впливом суспільно-політичних роздумів відомого польського публіциста, “знавця українського питання” Александра Бохенського з приводу нормалізації польсько-українських відносин на західноукраїнських землях⁷². Проаналізувавши причини польсько-українських антагонізмів, А. Клафковський, вслід за А. Бохенським, визнав, що передумовою порозуміння повинно стати подолання упереджень, сформованих під впливом історичних міфів і стереотипів. Автор засудив офіційну політику “обмежувальних заходів”, пропонуючи розпочати з поновлення культурно-освітніх і частково суспільно-політичних прав українського населення (впровадження в офіційне діловодство терміна

⁶⁵ *Kierski K.* Problemat ruski / K. Kierski // Tamże. – 1933. – 22 października.

⁶⁶ [K.] Kolonizacja Kresów Wschodnich / [K.] // Dziennik Poznański. – 1924. – 8 kwietnia.

⁶⁷ Spółdzielczość mniejszościowa w Polsce // Tamże. – 1939. – 11 czerwca.

⁶⁸ *Nechay A.* Normalizacyjne kłopoty / A. Nechay // Tamże. – 1937. – 14 stycznia.

⁶⁹ *Ibidem.*

⁷⁰ *Nechay A.* Nowe drogi polityki kresowej / A. Nechay // Tamże. – 18 listopada. *Kłafkowski A.* Druga linija okopów – “narodowy komunizm” / A. Kłafkowski // Tamże. – 4 lutego.

⁷¹ [A.Kl.] Pozytywny program polski w sprawie Ziemi Czerwieńskiej / [A.Kl.] // Tamże. – 1938. – 21 czerwca.

⁷² *Bocheński A.* Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej / A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski. – Warszawa, 1938. – S. 5–135. Див. також: *Bocheński A.* Podstawy porozumienia polsko-ukraińskiego / A. Bocheński // *Czas.* – 1931. – 14 marca.

“українець”, відміни утравістичних законів на користь національного україномовного шкільництва, розширення українського представництва в самоврядних структурах та Сеймі на основі окремої української виборчої курії тощо)⁷³. Та все ж на прикладі передвоєнної великопольської публіцистики зауважимо, що перші спроби розуміння важливості українського питання для збереження Польської державності так і залишилися поодиноким явищем.

Із наближенням Другої світової війни відчуття перманентної загрози на польсько-німецькому прикордонні зростало, що відразу ж призводило до посилення політики “обмежувальних заходів” на прикордонних землях. Резюмуючи власні роздуми щодо українського питання, А. Нехай констатував відсутність реальної платформи для гармонізації польсько-українських відносин на тлі зростання антиукраїнської істерії всередині польського суспільства напередодні війни⁷⁴. А. Клафковський ж констатував зростання суспільного запиту на політику “сильної руки”⁷⁵. За рівнем категоричності й упередженості у ставленні до українського питання в передвоєнні роки великопольська консервативна публіцистика часто більше наближалася до націоналістичної ідеології, ніж нагадувала толерантну риторичку в українському питанні більшості консервативних партій міжвоєнного двадцятиліття⁷⁶.

Отже, суспільно-політична діяльність великопольських консерваторів, як і польський консервативний рух загалом, зазнали значних, іноді вирішальних, впливів основних політичних доктрин побудови міжвоєнної Польської держави: націоналістичної та федералістської. Офіційне бачення вирішення українського, як загалом і національного, питання в міжвоєнній Польщі представниками великопольського консервативного осередку залежало від політичної кон’юнктури, особливо – після 1926 р. – від входження консервативних партій до провладного табору “санації”. Упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття українське питання розглядалося в контексті польської політики безпеки, основними постулатами якої були недоторканність державних кордонів в “історичних межах” і формування польської політичної нації на засадах оновленого Ягеллонського міфу. Упродовж 1918–1939 рр. суспільно-політична думка великопольського консервативного осередку еволюціонувала від концепції “інкорпорації”, спрямованої на етнічну асиміляцію українців, до концепції федералізму, яка передбачала державну асиміляцію аж до реалізації української територіальної автономії. Представлені в межах великопольського консерватизму підходи до стабілізації польсько-українських відносин

⁷³ [A. Kl.] Pozytywny program polski...

⁷⁴ Nechay A. Normalizacyjne kłopoty...; *Ejusdem*. Krzyk o “polską mobilizację” / A. Nechay // *Dziennik Poznański*. – 1937. – 2 czerwca; *Ejusdem*. Bez polityki / A. Nechay // *Tamże*. – 1938. – 21 lipca.

⁷⁵ *Kłafkowski A.* Nie umizgi polityczne, a bezpieczeństwo powinno być podstawą polityki mniejszościowej / A. Kłafkowski // *Tamże*. – 1937. – 28 marca; *Patrzemy naszymi oczami* // *Tamże*. – 1939. – 22 stycznia.

⁷⁶ *Wrzesińska K.* Obraz mniejszości narodowych... – S. 222–224. Див. також: *Юрчук О.* Українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду в оцінці Яна Станіслава Лося / О. Юрчук // *Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць*. – Київ, 2008. – Вип. 18. – С. 204–213.

у Польщі не вирізнялися оригінальністю, проте сам факт дискусії навколо українського питання в середовищі консервативної еліти на польських етнічних землях свідчив про його важливість та актуальність не лише для міжвоєнної Польщі, а й європейської геополітики.

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

ЛЬВІВСЬКА АРХИДІЄЦЕЗІЯ РКЦ У ВЗАЄМИНАХ ІЗ ГКЦ ТА РАДИКАЛЬНИМИ ІДЕОЛОГІЯМИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ

У відновленій Другій Речіпосполитій офіційно були визнані три католицькі Церкви (Римо-Католицька, Греко-Католицька, Вірмено-Католицька), духовництву гарантували привілеї у звільненні від військової служби, судової відповідальності та податку на доходи. Закріплювався вплив Католицької Церкви у сфері освіти. У школах вводили посаду катехитів. Частина земель, конфіскованих у Церкви раніше, тепер забезпечувала священнослужителям зарплатню¹. Конкордат між Польщею та Апостольською столицею підтвердив привілеї Церкви і духовенства, встановив адміністративну структуру й майнові права, посприятив Церкві у великих можливостях впливу на суспільство. Знято обмеження щодо відозв і пастирських листів, вивчення релігії стало обов'язковим і для приватних шкіл. Лояльність єпископів до держави мала би гарантувати їх обов'язкова присяга Президентові республіки².

Польський католицький єпископат об'єднував чотири Церкви: РКЦ, ГКЦ, Вірмено-Католицьку та Східновізантійську (Візантійсько-слов'янську)³. Зазвичай, єпископами в дієцезіях призначали вихідців із тих же регіонів. Однак, якщо розглядати соціальне походження, то найменше єпископів, вихідців із Галичини, було зі соціального стану робітників. І загалом, єпископів із Галичини було найменше, а найбільше – з колишньої Пруської частини. Конференції єпископів, що проходили в Польщі, не мали юридичного статусу (до II Ватиканського собору), однак із боку Ватикану заборони не існувало. У Польщі такі зібрання називали “З'їздами польських єпископів”, а від 1930 р. – “Пленарними конференціями польського єпископату”. Ватикан розглядав такі собори як засіб до автономної розбудови місцевої національної Церкви, однак реальних важелів впливу на зміну ситуації не мав⁴. У 1925 р. Архiepіскопові Варшавському підтверджено титул Примаса Королівства Польського, а Гнезненському – надано титул Примаса Польщі⁵. До 1927 р. конференції єпископату проходили як пленарні засідання, а виконавчим органом був Комітет

¹ *Дейвіс Н.* Боже ігрище. Історія Польщі / Н. Дейвіс. – Київ, 2008. – С. 759.

² *Krasowski K.* Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej / K. Krasowski. – Warszawa; Poznań, 1992. – S. 188.

³ *Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990: Rocznik Statystyczny* / [red. nauk. L. Adamczuk]. – Warszawa, 1991. – S. 40.

⁴ *Krasowski K.* Episkopat Katolicki... – S. 33–34.

⁵ *Ibidem.* – S. 43.

єпископів, що складався із Примаса, секретаря з'їзду та трьох ординаріїв (згідно з конференцією 1919 р. у Гнезно). З 1920 р. до комітету входили: Примас, польські кардинали, архієпископи-ординарії, єпископ Краківський, секретар з'їзду та два єпископи, яких обирали безпосередньо на конференції. Архієпископ Ю. Більчевський входив до нього в 1920–1923 рр. У 1925 р. Комітет єпископів перетворився в Комітет митрополитів, що засідав три-чотири рази на рік⁶. При єпископаті діяла низка комісій, зокрема: літургійна, добродійних справ, опікунських закладів, шкільна, суспільна, преси (поділялася на підкомісії – преси, радіо, кіно) й ін. Львівський архієпископ Б. Твардовський у 1928–1938 рр. очолював літургійну комісію, в 1931 р. – комісію з майнових справ для опрацювань ухвал Пленарного синоду та входив до інших⁷.

У суспільстві, в якому домінувала католицька думка, РКЦ сподівалася, що католицизм зможе вийти за межі родини та парафії і піднестися на політичний рівень. Однак розвиток суспільної думки й конкретно вибори до Сейму 1928 р. засвідчили послаблення впливів РКЦ на політичні процеси у країні, коли більшу частину мандатів здобули партії, прихильники яких стояли на позиціях послаблення ролі в суспільстві не тільки Католицької Церкви, але й релігії загалом⁸.

Становище РКЦ у Другій Речіпосполитій визначали Конституція та Конкордат 1925 р., що надавали Церкві широкі права та повноваження в межах внутрішньої автономії, лиш би це не суперечило державним законам. Однак таке привілейоване становище було недостатнім для реального впливу в державній політиці, на який розраховувала РКЦ.

Взаємовідносини між РКЦ і ГКЦ безпосередньо залежали від міжнаціональних відносин поляків та українців. Польська Католицька Церква відверто вороже поставилася до створення Західноукраїнської Народної Республіки восени 1918 р. і розцінювала прагнення українців до національної держави як вияви сепаратизму та загарбання “східних кресів”. Тому католицька єрархія всіляко обстоювала входження цих земель до Другої Речіпосполитої і захищала латинський обряд. Львівський архієпископ Ю. Більчевський, відомий своїми патріотичними заявами, усю відповідальність за українсько-польську війну 1918–1919 рр. покладав на українців, а ГКЦ вважав носієм незалежницьких настроїв та підбурювачем українського населення. Проблему “східних кресів” він оцінював суто як внутрішньопольську й у питанні належності Східної Галичини не враховував міжнародних чинників⁹.

Цікавим є той факт, що під час російської окупації 1914 р. у 59 парафіях Галичини саме латинські священники замінили греко-католицьких для українців¹⁰.

⁶ *Krasowski K.* Episkopat Katolicki... – S. 45.

⁷ *Ibidem.* – S. 48–49.

⁸ *Pralat T.* Kościół Katolicki a rząd Marsz. Piłsudskiego / T. C. Prałat. – Poznań, 1938. – S. 2.

⁹ *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. / О. Красівський. – Київ, 2008. – С. 394; *Горбачевський Т.* Римо-католицька громада у Львові в міжвоєнний період (1921–1939) / Т. Горбачевський // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 46.

¹⁰ *Nieznana korespondencja Arcybiskupow Metropolítów Lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny Polsko-Ukraińskiej 1918–1919* / [opracow. J. Wołczański]. – Lwow; Kraków, 1997. – S. 34.

Таким вимушеним кроком РКЦ намагалася скористатися передовсім для поширення своїх впливів. У ході українсько-польської війни Ю. Більчевський неодноразово зауважував підступність українських військ і те, що українці не дотримують міжнародних норм, водночас закриваючи очі на порушення правил честі польськими військами. У повідомленні для Міністерства закордонних справ 1920 р. на тему польсько-українських відносин у “Східній Малопольщі” очільник львівських римокатоликів констатує, що ненависть українців до поляків у Галичині породжена роботою національно свідомо налаштованих греко-католицьких священників, які, незважаючи на належність до єдиної Церкви, ненавидять усе латинське і передають свій негатив у ставленні до польського народу¹¹.

Важливим критерієм призначення єпископа у структурі РКЦ була його національність. У воєнних протистояннях ГКЦ закріпила за собою статус національної Церкви для українців, а РКЦ – для поляків. Це загострювало антагонізм та конфлікти між двома народами. Тому на початку 1920-х років греко-католицькі єпископи нерідко ухилялися від співпраці з латинськими. Прихильником українсько-польського порозуміння з боку ГКЦ став єпископ Григорій Хомишин, який щодо цього вів переговори з власної ініціативи із Станиславівським воєводою. Для реалізації ідеї порозуміння єпископ пропонував дві умови: польська сторона повинна припинити публікувати у пресі провокативні матеріали, а українці – відмовитися від негайного впровадження суверенної держави. Такими заявами Григорій Хомишин спричиняв відверте роздратування української громадськості, натомість польська влада розглядала його кандидатуру як заміну ненадійного митрополита Андрея Шептицького¹².

На засіданні єпископів у Кракові в червні 1921 р. ухвалено рішення щодо проведення спільного з’їзду із представниками ГКЦ, щоб обговорити спірні моменти та приводи до конфліктів. Функції посередника мав виконувати архієпископ Ю. Більчевський. З боку греко-католиків готовність до подібних переговорів задекларував Станиславівський єпископ Г. Хомишин, вагався Перемишльський єпископ Й. Коцеловський. Ю. Більчевський з цього приводу писав, що якщо запрошення надійде від нього або від іншого польського єпископа, то відповідь буде негативною. Найкраще, якби в цій справі ініціатива виходила від нунція, а ще краще – від Ватикану. Далі римо-католицький архієпископ стверджував, що нібито ненависть українського клиру до Польщі дійшла до межі. Наприкінці Ю. Більчевський додавав, що необхідно почекати, аби клир втратив надії на власну державу, дочекається відповідної хвили, коли остаточно будуть визначені східні кордони Польщі¹³. Зрештою, висновки Львівського архієпископа підтвердились.

У 1922 р. на з’їзді польських єпископів у Ченстохові знову розглядалося питання припинення ворожнечі між римо- та греко-католицькою верхівками, як складових єдиної Христової Церкви. Доповідачі, розуміючи всю складність ситуації, радили почекати до остаточно з’ясування належності Галичини. “Польський католицький єпископат разом з урядом вважав, що Галичина є невід’ємною складовою

¹¹ *Ibidem.* – S. 165.

¹² *Єгреній О.* Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904–1939 / О. Єгреній. – Івано-Франківськ: “Плай”, 2001. – С. 14–15.

¹³ *Krasowski K.* Episkopat Katolicki... – S. 45.

частиною Польщі, і будь-які змагання за національну незалежність сприймалися ним як антидержавні дії”, – стверджує сучасний дослідник українсько-польських відносин О. Красівський¹⁴. Пошук консенсусу, до якого прагнули обидві Церкви, диктувала необхідність спільних дій під верховенством Апостольського престолу. Якщо для ГКЦ вичікування давало змогу зберігати певну самостійність, то РКЦ у зближенні бачила ліквідацію цієї автономії греко-католиків.

Після 1923 р., внаслідок негативного для галицьких українців рішення Ради послів держав Антанти і закріплення Галичини у складі Польщі, греко-католицькі єпископи поступово входять до лона католицького єпископату Польщі, беруть спільну участь у засіданнях та конференціях із латинськими єпископами. Перше спільне засідання за участю греко-католицького єпископа, а ним став Г. Хомишин, відбулося на з’їзді в Ченстохові у липні 1924 р. На пленарному синоді в Ченстохові у 1936 р. поруч із латинськими засідали всі греко-католицькі єпископи. На початку 1930-х років ініціативи єпископа Г. Хомишина із налагодження конструктивної співпраці українців із польською владою підтримували чи не всі представники вищого римо-католицького духовенства, серед них Архієпископ Краківський Сапега й Тарнівський єпископ Валендо¹⁵. Хоча на пленарні конференції Примає запрошував усіх єпископів, греко-католицьке духовенство на спільних засіданнях регулярно представляв лише один унійний владика – в 1930-х роках найчастіше єпископ Й. Коциловський, – а решта пояснювали свою відсутність хворобою і делегували суфраганів. Після 1937 р., внаслідок загострення українсько-польських відносин, греко-католицькі єпископи уникали участі у спільних крайових з’їздах¹⁶.

Польські єпископи латинського обряду керувалися державними інтересами і пропагували польськість Східної Галичини. У цій ситуації греко-католицьке духовенство постало перед складним вибором: бути лояльними до держави, яку не вважали своєю, або продовжувати солідаризуватися з власним народом, пастирями якого вони були. Існував навіть план виокремлення греко-католицьких архієпархій зі структури Католицької Церкви Польщі й створення окремої “області”, підпорядкованої безпосередньо Ватикану на чолі з митрополитом-примасом. Реалізація такого плану, на думку А. Шептицького, стала би першим кроком до політичної автономії Галичини¹⁷. Домогтися виконання цього плану та підтримки від Ватикану не вдалося. Натомість у межах католицького єпископату Польщі в 1928 р. створено Унійну комісію під керівництвом А. Шептицького, яка мала на меті посилити співпрацю між ГКЦ і РКЦ. До неї також увійшли й римо-католицькі священники з Львівської митрополії.

Акцію пацифікації польські єпископи публічно не засудили, що дало підстави греко-католицьким церковникам для звинувачення їх у потуранні брутальній політиці влади. Деякі історики вважають, що “влада намагалася інтенсифікувати національну асиміляцію, діючи методами преференціювання інтересів католицької

¹⁴ *Красівський О.* Українсько-польські взаємини... – С. 402.

¹⁵ *Єзрешій О.* Єпископ Григорій Хомишин... – С. 37.

¹⁶ *Krasowski K.* Episkopat Katolicki... – S. 45.

¹⁷ *Ibidem.* – S. 179.

Церкви, використовуючи релігію і Церкву як інструмент інтеграції некатолицького населення з польською державністю”¹⁸. Позиція римо-католицького духовенства виглядала неоднозначно: наголошуючи на польськості Галичини, воно, фактично, сприяло пацифікації. Тривала боротьба за нових прихожан. Особливо багато нових парафій утворилося відразу після війни з напливом польських колоністів. Поширенню ворожості сприяв перехід на римо-католицизм частини греко-католиків. Це спричиняло нездорову боротьбу за мішані сім’ї і ведення кампанії із “викрадення душ”¹⁹, яка не припинялася ще з ХІХ ст.

Обидві Церкви через національні конфлікти втратили можливість бачити спільні чинники, що мали би їх об’єднувати на тих засадах, які вони пропагували. Проведення національно-державної політики у Другій Речіпосполитій щодо українців позначилося на відносинах цих Церков. Із наближенням Другої світової війни взаємини між ГКЦ та РКЦ у Львові не покращали, а навпаки, переростали у взаємні звинувачення. Перед вибухом війни архієпископ Б. Твардовський послабив контакти з митрополитом А. Шептицьким через те, що той наполягав на тісніших контактах із німецьким єпископатом, проти чого протестували і Б. Твардовський, і вірмено-католицький очільник Й. Теодорович²⁰. Ситуація в міжвоєнний період у Львові залишалася “вороже-нейтральною”. Обидві Церкви стали на захист інтересів власних народів, що перебували у стані конфлікту, відтак їм довелося менше зважати на інтереси Христової Церкви та Ватикану і більше ставати зняряддя політичних впливів, підтримуючи державницькі інтереси власних націй.

Отже, стосунки взаємини ГКЦ та РКЦ часто ґрунтувалися не на принципах християнського віровчення і настанов Ватикану, а безпосередньо залежали від політики польської влади у Східній Галичині. Моменти політичного порозуміння сприяли міжцерковному діалогу, а загострення міжнаціональних відносин поляків та українців, навпаки, призводили до відсутності співпраці церковників.

РКЦ у Польщі завжди залишалася Церквою національною, з патріотичними принципами, що відстоювала державницькі інтереси. Такі духовні лідери, як Ю. Більчевський та Б. Твардовський, хоча й вилучали Церкву з політичної боротьби, проте завжди вільно висловлювали свої політичні погляди на ту чи ту проблему, впливаючи відтак на ситуацію в Галичині зокрема та країні загалом.

Воєнні перипетії й невизначеність щодо належності Галичини перетворили Ю. Більчевського у справжнього політичного лідера, котрий нерідко в пастирських посланнях закликав до згуртованості поляків, освячуючи боротьбу за “власну землю”. Радянсько-польська війна в оцінці Львівського архієпископа ставила питання як існування незалежної Польщі, яку зрадили всі народи, крім французів, а дехто взагалі поховав, так й існування самої Церкви в разі перемоги більшовиків. Основну причину бід польського народу Ю. Більчевський вбачав у незгодах в Сеймі, де “в час, коли замість думати, як створити сильну армію, цілий місяць радили, котре з

¹⁸ Історія релігії в Україні / [ред. А. Колодний та П. Яроцький]. – Київ, 1999. – С. 290.

¹⁹ *Krasowski K.* Episkopat Katolicki... – S. 180.

²⁰ *Grünberg K.* Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku / K. Grünberg, B. Sprengel. – Warszawa, 2005. – S. 446.

представництв має керувати Польщею”²¹. Позиція львівського архипастира щодо більшовицького наступу 1920 р. полягала в пошуку внутрішніх причин того, що молода Польська держава опинилася у критичному становищі. Необхідно зазначити, що при вступі більшовицьких військ у Галичину значна частина католицьких священиків позалишала свої парафії і попрямувала за польським військом, що відступало. Причиною більшовицьких переслідувань стало звинувачення духовенства у зв’язку з їх закликами поповнювати польське військо добровольцями та замінювати рублі на польські марки²². Неодноразово Ю. Більчевський закликав поляків, незважаючи на політичні уподобання, бути справжніми патріотами, порівнюючи вітчизну із братством душ, що стоїть на обороні землі, мови, релігії, культури та самої організації суспільства²³. Демократія, на принципах якої стоїть Церква, не що інше, як здоровий розум²⁴. Розглядаючи проблеми поширення інтернаціоналізму, Ю. Більчевський не сприймав його з релігійних переконань, аргументуючи це Божим поділом людства на народи з визначенням для них території на землі. Як вважав архієпископ, кожен народ повинен жити для себе, розвиватися відповідно до свого походження, а не для цілого людства²⁵.

Пастирські листи Б. Твардовського стосувалися різних аспектів життя костелу, стану РКЦ, поглиблення та пожвавлення релігійного життя, значення каплиць і релігійної опіки у війську, політичних проблем, пов’язаних передовсім із загрозою комунізму, що “оголосив війну Богові” (Пастирський лист VII 1928 р.).

Архидієцезіальний інститут Католицької акції (КА) надавав важливого значення поширенню католицизму як ідейного борця проти форм тоталітаризму, насамперед комунізму. Сили лівого спрямування, як і радикальні рухи, РКЦ оцінювала негативно. Боротьба з ними йшла насамперед за молодь. Для цього Архидієцезіальний інститут КА організував курси на теми виховання, впровадження католицьких принципів у школі, що відображалися в тезі: “Добрий католик – добрий поляк”. Відзначення католицьких свят КА використовувала для ідеологічного виховання та боротьби з комунізмом, з метою протиставлення християнської спільноти злу, що загрожувало християнству та західній культурі. Інформацію про небезпеку комунізму розповсюджували на підставі папської енцикліки “*Divini Redemptoris*” (“Божественний Відкупитель”)²⁶. Оскільки комунізм, побудований на засадах ненависті до всього, що створила християнська культура протягом віків, прагнув збудувати устрій з крайнім матеріалістичним світоглядом, щоби знищити віру та релігію, то католицька Польща піднялася на боротьбу з ним, а найкращим засобом

²¹ *Kłopotowski I.* Mądry Polak po szkodzie z Listu Pasterskiego J. E. Arcybiskupa Józefa Bilczewskiego / I. Kłopotowski. – Warszawa, 1921. – S. 6.

²² *Ibidem.* – S. 15.

²³ *Bilczewski J.* O miłości Ojczyzny. List pasterski Arcybiskupa Metropolity Józefa Bilczewskiego na Wielki Post 1923 / J. Bilczewski. – Lwów: Drukarnia Akademicka, 1923. – S. 9.

²⁴ *Ibidem.* – S. 30.

²⁵ *Ibidem.* – S. 45.

²⁶ *Święto św. Józefa // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej.* – Lwów, 1939. – Rok V (Luty). – S. 46.

для цього мали стати засади Церкви, що впроваджувалися в життя через здоровий патріотизм і католицьку свідомість²⁷.

Комунізм, як і всі форми соціалізму К. Маркса, в основі яких лежав матеріалізм, у своїй яскравій безбожності гостро протистояв католицькій релігії. Якщо в католицизмі Божа воля – моральне добро, а протилежне їй – моральне зло, то комунізм творив нову науку про мораль, де все, що робиться для пролетаріату – добро, отже, що не є цим добром і не служить розвитку соціалістичного суспільства – це етичне зло²⁸. Оскільки в 1930-ті роки КА набула універсальності, а її діяльність охоплювала всі сфери життя, то саме вона в основному протистояла зростанню популярності комуністичної ідеології в європейських країнах, зокрема й у Польщі. Своє завдання КА вбачала в запереченні класової теорії комунізму та побудові взаємин у католицьких товариствах між заможнішими й убогішими верствами на засадах католицької науки. Бо саме це використовувала комуністична пропаганда у своїх доводах: поділ на класи – капіталістів і пролетаріїв та служіння Церкви лише багатим верствам населення. Діяльність КА в умовах комуністичної загрози сприяла залученню усіх верств населення до Церкви і її діяльності²⁹. Оскільки комунізм – це породження матеріалістичної ідеології та головний пункт її розвитку, то католицька ідеологія вказувала на неможливість вилікувати матеріалізм матеріалізмом. Вселенська Церква наполягала на “єдиному рятувальному поясі” – католицькій солідарності, що виявляла необхідність суспільної солідарності³⁰. Католицькі очільники зі всіх суспільних систем виділяли католицизм як ідеологію, що дозволяє давати відсіч важким соціальним викликам, бо вносить духовні цінності, яких іншим системам бракує. Духівники РКЦ у полеміці з комунізмом наголошували, що життя суспільства не можна вважати за бездушний механізм, який автоматично регулюється. Це було б надто спрощено та не давало би змоги побачити граней життя. Свою перевагу в доказах вищості католицької суспільної науки вони доводили, опираючись на три засади: волю, авторитет та рівність. У зв’язку з тим, що комунізм протистояв відродженню духовності й поверненню до правдивої християнської культури, РКЦ передбачала лише один спосіб перемоги матеріалістичної доктрини – фізичною силою. Водночас пануванню матерії протиставляла силу духу, що якраз і була опорою християнства³¹.

Продовження боротьби з комунізмом та безбожництвом одержало новий поштовх з обговоренням висновків енцикліки Пія XI про комунізм. Для членів КА стало обов’язком впроваджувати в усі течії суспільного життя засади католицьких ідей. Нове гасло польського єпископату на 1937–1938 церковний рік звучало так: “Католицькі засади суспільства – підстава соціальної перебудови світу”³². Його в архидієцезії

²⁷ Akcja Katolicka wobec komunizmu // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. – Lwów, 1938. – Rok IV (Lipiec–Sierrpień). – S. 190–192.

²⁸ Pękala K. Akcja Katolicka wobec komunizmu / K. Pękala. – Poznań, 1938. – S. 41–42.

²⁹ Ibidem. – S. 211.

³⁰ Stepa J. Komunizm a światogład katolicki / J. Stepa. – Poznań, 1937. – S. 42.

³¹ Ibidem. – S. 77–78.

³² Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. – Lwów, 1937. – Rok III (Październik–Grudzien). – S. 83.

впроваджувано через низку курсів, організованих, передусім, на місцях урядами парафіяльної КА та відділами католицьких товариств. Практична діяльність полягала в розповсюдженні папських енциклік, католицьких видань, пов'язаних із новим гаслом, розповсюдження антикомуністичних листівок, допомогу убогим і безробітним³³.

Дотримання християнських цінностей, які впроваджувала акція, ґрунтувалося на постійній ідеологічній підтримці в боротьбі проти безбожництва та політичних сил лівого спрямування. Цьому сприяли й міжнародні конгреси та студії. Зокрема 25–29 червня 1937 р. проходив Міжнародний конгрес Царя-Христа, у вересні – студії на тему: “Католицька суспільна ідея”. З листопада 1937 р. в архидієцезії пропагандовано й реалізовано нове гасло: “Католицькі суспільні засади – підстава соціальної перебудови світу”³⁴.

Паралельно Католицька Церква зіткнулася із проблемою поширення правих радикальних націоналістичних напрямів, які у своїй ідеології хоч і не заперечували її, проте змушували вести постійну ідейну боротьбу передовсім за молоде покоління. Крім того, націоналістичні угруповання нерідко намагалися встановити свій вплив у Церкві, посиляючись на патріотичні мотиви та національні інтереси. Наприклад, польська націоналістична преса дорікала Примаду Польщі за його гостину в митрополита А. Шептицького у Львові. Націоналізм виявився спритним у завоюванні мас і проник навіть у Католицьку Лігу (КЛ) та костельні братства, застосовуючи пропаганду власних політичних цілей, впливав на ширих католиків, а національні лідери нерідко вдавалися до саботажу клиру, що вбачав у націоналістах нацистські загрози³⁵.

Велику роль Церкви у стримуванні радикальних націоналістичних ідей відзначали ліберальні політики, які зосереджували увагу на негативних тенденціях розвитку націоналізму, а також вказували на історичні факти перед світовою війною, коли об'єднане польське суспільство через егоїзм крайніх ендеків розпалило брутальну ненависть поляків проти поляків³⁶. Тому РКЦ нерідко вбачала у крайніх націоналістах неприхованих ворогів і вказувала на потребу поляків-католиків щиро дотримуватися католицького віровизнання. Духовність, моральні принципи, патріотичні обов'язки не можна використовувати для інших цілей, які б суперечили укладу життя католика³⁷. Отже, католицизм, не поділяючи націоналістичного світогляду, засуджував і всі вияви тоталітаризму, залишаючись опертям для консервативних сил суспільства та деяких ліберальних течій³⁸. Католицький єпископат Польщі засуджував крайні вияви “патріотизму” ендеків. Зокрема офіційні заяви

³³ Wobec nowego hasła // Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. – Lwów, 1938. – Rok IV (Styczeń). – S. 11.

³⁴ Głos Akcji Katolickiej archidiecezji Lwowskiej. – Lwów, 1937. – Rok III (Marzec–Kwiecień). – S. 26.

³⁵ Krotoski K. Nacjonalizm a Kościół Katolicki. Uwagi na czasie / K. Krotoski. – Kraków, 1930. – S. 25.

³⁶ Ibidem. – S. 27.

³⁷ Ibidem. – S. 30.

³⁸ Piwowarozyk J. Kościół wobec współczesnych kierunków społecznych / J. Piwowarozyk. – Płock, 1938. – S. 11.

були зроблені після вбивства президента Г. Нарutowича, коли ендеки встановили чи не культ вшанування вбивці, що Церква різко засудила³⁹.

Націоналістичні ж сили ніколи не полишали спроб використати Церкву як свого союзника та рупор пропаганди своїх ідей. Праця Р. Дмовського “Церква, нація, держава” стала відповіддю на критику духовенства й неможливість РКЦ залишатись осторонь суспільно-політичних процесів. Аргументи Р. Дмовського зводилися до того, що саме в католицьких країнах – Італії, Франції – зародився націоналізм, що нібито і є доказом європейськості, а також того, що він має глибоке християнське коріння. Так лідери Табору великої Польщі (Obóz Wielkiej Polski) намагалися уникнути протистояння з РКЦ та довести тотожність поляка-націоналіста і поляка-католика⁴⁰. Незважаючи на неоднозначне сприйняття твору Р. Дмовського духовенством, серед громадськості, особливо молоді, він знайшов чимало симпатиків. Нейтралітету Церкви в політичних справах після перевороту 1926 р. у Польщі уряд Ю. Пілсудського домігся низкою поступок, зокрема запроваджуючи обов’язкову участь школярів у релігійній практиці⁴¹.

Виразником націоналістичних ідей вже в 1930-х роках стала національно-радикальна сила з аналогічною назвою Національно-радикальний табір (Obóz Narodowo-Radykalny), представники якого вважали за доцільне використовувати Церкву у вихованні молоді, а католицизм – як вияв польської ідентичності. Незважаючи на свій “католицизм”, політична сила проводила антисемітські акції, зокрема у Львові. Для РКЦ “єврейське питання” стало дуже важливим, адже в цей час чимало євреїв приймало християнство і намагалося асимілюватися, проти чого категорично виступали радикали⁴².

Як зазначають сучасні дослідники взаємовпливу націоналізму та релігії, “організації, що сповідували теорію польського інтегрального націоналізму, не могли не зважати на авторитет Католицької церкви та великий відсоток практикуючих католиків серед населення держави. Тому вони намагалися формулювати свою ідеологію так, аби надати їй ваги за допомогою декларацій підтримки Церкви та позірного поєднання своїх політичних поглядів із католицьким світорозумінням”⁴³. Польські ж сучасники нерідко здатні перебільшувати впливи націоналізму у ГКЦ. Г. Лубенський оцінював як часто націоналістична ідея деструктивно впливала на греко-католиків, що дозволяло націоналістичним рухам знайти в Церкві стале оперття й використовувати її для власних цілей. Автор недоречно подає приклади діяльності частини греко-католицьких священників, що, боячись латинізації, радше схилилися до співпраці та спільних акцій із православними. У цьому плані РКЦ

³⁹ *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – С. 465.

⁴⁰ *Зайцев О.* Націоналізм і релігія. ГКЦ та український національний рух в Галичині (1920–30-ті роки) / О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів. – Львів: В-во Українського католицького університету, 2011. – С. 75.

⁴¹ *Зашкільняк Л.* Історія Польщі... – С. 471.

⁴² *Зайцев О.* Націоналізм і релігія... – С. 78–79.

⁴³ Там само. – С. 80.

закидала ГКЦ брак культу глави Церкви, адже українці сприймали папу радше як шефа Церкви з людських міркувань, а не як заступника Христа на землі⁴⁴.

Очільники Католицької Церкви в Польщі закликали своїх співвітчизників усвідомити небезпеку з боку “запальних політиків” всередині та від німців і більшовиків ззовні й об’єднатися навколо уряду, до якого керівництво католицького єпископату Польщі ставилося завжди лояльно. Як писав один із католицьких пропагандистів о. Т. Пралат: “Точиться боротьба за устрій Польщі між Білим орлом та Червоним прапором. Від звитяги одного з них залежить доля Польщі. Чи можуть католики вагатися?”⁴⁵.

Отже, РКЦ у Львові завжди захищала інтереси польського населення. Очільники Церкви були відомими своїми патріотичними заявами, нерідко даючи оцінку політичній ситуації в Галичині. Під час проведення КА велику увагу зосереджено на боротьбі з комунізмом. Так само РКЦ офіційно не підтримувала крайніх націоналістів.

⁴⁴ *Lubieński H.* Kościół Grecko-Katolicki w województwach południowo-wschodnich / H. Lubieński. – Warszawa, 1935. – S. 14–15.

⁴⁵ *Pralat T.* Kościół Katolicki a rząd Marsz. Piłsudskiego. – S. 6.

Ігор ЛЮБЧИК

НАЦІОНАЛЬНЕ САМОСТВЕРДЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-СЛОВАЦЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Важливою ідентифікаційною складовою на макрорівні залишаються ідентифікаційні суперечності, які сьогодні одержують все нові імпульси, що виявляються у підтримці русинських ідей. Найкраще територію етнічного пограниччя ілюструє регіон проживання етнографічної групи лемків. Оскільки Лемківщина була порубіжним регіоном, історію якого трактують неоднозначно, то варто детальніше розглянути його місце як територіального компонента в загальній структурі ідентичностей населення України.

Лемківський етнографічний район становив оригінальний півострів між польською і словацькою територіями. Живучи далеко від осередків української культури та залишаючись під сильним словацьким і польським впливами, лемки витворили оригінальну самостійну культуру.

Відзначимо, що регіон довгий період формував дискурсивні акценти, серед політичних діячів, громадських активістів та наукових експертів. Спроби дослідити різні напрями національно-політичних орієнтацій наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. зроблені у працях вітчизняних (В. Наконечний, І. Любчик)¹, польських (Я. Мокляк, Є. Міхна)² та словацьких (І. Ванат, М. Мушинка)³ вчених. Штучне моделювання дискурсу цієї проблематики продовжується і в російській історіографії⁴.

¹ *Наконечний В.* Історична доля та культурне відродження лемків / В. Наконечний // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – Вип. 22. – С. 85–90; *Любчик І.* Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці ХІХ – 30-х роках ХХ століття: проблема національного самоусвідомлення / І. Любчик. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2009. – 213 с.

² *Moklak J.* Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków, 1997. – 223 s.; *Michna E.* Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowianszczyzny wschodniej i Zachodniej. Ruch rusinski na Słowacji, Ukrainie i w Polsce / E. Michna. – Krakow, 2004. – 364 s.

³ *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини / І. Ванат. – Пряшів: Словацьке педагогічне в-во в Братіславі, 1979. – Кн. 1 (1918–1938). – 364 с.; *Mušinka M.* Rusíni-Ukrajinci – jedna národnost. K seriálu článkov Rusíni – ohrozena menšina / M. Mušinka. – Prešov: Zväz rusínov-ukrajincov Slovenskej Republiky, 1997. – 24 s.

⁴ *Дронов М.* К вопросу о месте русофильства в национально-культурной жизни русинов Словакии в ХХ столетии / М. Дронов // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2010. – № 1. – С. 77–87.

Спробу наголосити на проблемах Лемківщини зробив посол до віденського парламенту Л. Цегельський на засіданні Загальної Української Ради у Відні в 1915 р. Він відзначив: “Не дивина навіть українці добре не знають де є чисто українська територія. Нам треба звернути пильну увагу на мішану полосу”. У зв’язку з цим він зробив доволі раціональну пропозицію підготувати меморандум про західний кордон України із статистикою і картою “від Нарви по Карпати” та видати її друком, доручивши цю справу проф. С. Томашівському і С. Рудницькому⁵.

Зважаючи на порубіжне розташування, національній самоідентифікації на Лемківщині перешкоджали різні антиукраїнські сили. З цього приводу лемківські діячі товариства “Просвіта” на одному із з’їздів зауважували, що “національним змаганням українського громадянства на Лемківщині стоять на перешкоді чужонаціональні денаціоналізаційні течії”⁶.

Українська національна орієнтація. Провідна роль в утвердженні української національної ідентичності лемків продовжувала належати товариствам “Просвіта”, “Рідна школа”, Греко-Католицькій Церкві, які з кожним роком здобували все більший вплив на населення.

З початком 1930-х років почала розширюватися мережа місцевих осередків товариства “Просвіта”, виникнення й утвердження яких було нерівномірним. Упродовж 1933 р. у Сяноцькому повіті засновано 16 читалень, у Новосончівському – тільки 2⁷. Як бачимо, динаміка заснування культурно-просвітніх осередків швидше прогресувала у східних повітах.

Поступово впливи “Просвіти” все більше утверджувались і в західних лемківських повітах. У січні 1933 р. власті повідомляли, що в Горлицькому активізувалася діяльність українського націоналістичного руху, яким керує отець-декан Юліан Плешкевич, що “призводить до формування і утвердження серед лемків української націоналістичної ідеології і проводиться в основному через «Просвіту»”⁸.

З метою активізації національно-культурного руху 13 грудня 1932 р. відновлено діяльність Лемківської комісії товариства “Просвіта”. Її делегати вже на першому засіданні наголосили, що “справа Лемківщини є справою всеукраїнською”, і “лише негайна поміч і праця всієї української суспільності може врятувати Лемківщину від національної загибелі”⁹.

Однак, якщо в галицькій Лемківщині з початком 1930-х років український національно-культурний рух під проводом “Просвіти” активізується, то в закарпатській, зокрема на Пряшівщині, тільки зароджувався. У 1930 р. розпочала діяльність філія товариства “Просвіта” у Пряшеві, але впродовж 1932 р. на Пряшівщині було

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 22.

⁶ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів). – Ф. 122. – Спр. 17. – Арк. 22.

⁷ Там само. – Ф. 122. – Спр. 3/3. – Арк. 2.

⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie (АРК). – Zespol UWKr. – Sygn. 308. – К. 45.

⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 1/2. – Арк. 1–4.

засновано тільки 5 читалень¹⁰. Серед тих, хто тут виступав, джерела фіксують директора греко-католицької семінарії, члена правління “Просвіти” у Пряшеві М. Мацевича, професора семінарії Е. Андрейковича, голову читальні в Сабинові, професора семінарії М. Кизака. Актуальними темами виступів були: “Відродження української літератури і нації”, “Тарас Шевченко і його значення для русинів”, “Наше визволення”, “Шануймо своїх предків культурних провідників народу”¹¹.

Активнішою була просвітницька діяльність закарпатських лемків, які перебували у складі Підкарпатської Русі. На 1935 р. Великоберезнянська філія “Просвіти” мала 13 читалень, а Перечинська – 15¹².

Загалом діяльність місцевих осередків “Просвіти” відіграла провідну роль в утвердженні українських національних переконань лемків. Читальні товариства були своєрідними центрами не тільки культурно-освітнього, а й політичного руху. Натомість брак просвітницьких осередків на закарпатській Лемківщині не давав змоги розгорнути там масштабний український національний рух.

Пожвавленню українських національних впливів серед лемків сприяла діяльність товариства “Рідна школа”, яке в галицькій частині Лемківщини на 1934 р. мало 19 гуртків¹³.

З метою розповсюдження українських газет серед лемків о. Іван Качмар організував 18 осередків пропаганди католицької преси в західних повітах галицької Лемківщини¹⁴. Завдяки їм кількість українських часописів у регіоні значно зросла. Загалом на середину 1930-х років тут розповсюджувалось 3 112 примірників української преси, тоді як москвофільської – тільки 250, не враховуючи криницького “Лемка”, якого масово й безкоштовно роздавали населенню¹⁵.

У розповсюдженні української періодики активну участь брало греко-католицьке духовенство. Отець Іван Качмар у листі від 5 квітня 1933 р. констатував: “...українські часописи сильно поширюються на лемків і випирають пресу русофільську”¹⁶. Особливе значення для активізації українського руху мав вихід у січні 1934 р. газети “Наш лемко”, завданням якої було поширювати на християнських засадах українську освіту, свідомість та культуру.

На закарпатській Лемківщині вплив преси на розвиток української національної свідомості населення був обмежений. Слабкі позиції громадсько-культурних товариств не сприяли поширенню тут української національної періодики. У грудні 1931 р. завдяки І. Невицькій у Пряшеві почала виходити газета “Слово народа”, в одному з номерів якої відзначалось, що вони: “...обстоюють культурну і національну

¹⁰ Загальні збори філії товариства Просвіта в Пряшеві дня 19.VI.1932 // Українське слово. – 1932. – 1 липня.

¹¹ Štátny oblastný archiv v Prešove. – Fond. RPG v Prešove. – Inv. č 197. – Číslo škatule 22. – S. 14; Tamže. – Inv. č 198. – Číslo škatule 22. – S. 11–12.

¹² Просвітний рух // Українське слово. – 1935. – 31 січня.

¹³ Діяльність Рідної школи на Лемківщині // Рідна школа. – 1934. – 15 травня.

¹⁴ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 3/1. – Арк. 2.

¹⁵ Там само. – Спр. 2/3. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Спр. 4/4. – Арк. 10.

єдність цілого... русько-українського народу на Словаччині і Підкарпатській Русі в Чехословаччині, в Галичині під Польщею, на Буковині і Бессарабії в Румунії і на Русі-Україні в числі 45 млн. душ. Се наше національне «вірую» і наші одверті карти, в які будемо грати»¹⁷. Однак всього вийшло 15 номерів газети, і вже в серпні 1932 р. вона припинила існування.

Утвердження українських національних впливів активніше відбувалося серед молодого покоління лемків. Голова товариства «Рідна школа» в Сяноці, подорожуючи у вересні 1933 р. Горлицьким повітом, стверджував: «Слово «українець» там є доступне тільки для молодого покоління, яке буде вже українське, старші уживають слова «русин»»¹⁸. Польські власті зауважували, що в Ясельському повіті «молодь все більше виокремлюється під національним поглядом» і, зорганізована в українських товариствах, «зветься не русинами, а українцями»¹⁹.

З початком 1930-х років під впливом посилення українських настроїв на Лемківщині почало пожвавлюватися партійно-політичне життя. Із проукраїнських партій на галицькій Лемківщині продовжувало виділятися Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). У звітах Сяноцького повіту за 1933 р. зазначено, що діяльність УНДО за посередництва греко-католицького духовенства з кожним днем здобувала членів із староруської партії²⁰.

Впливи УНДО поступово проникають у центральні та західні лемківські повіти. Робота під проводом діячів партії розпочалася в Горлицькому та Новосончівському²¹. Певний національний поступ спостерігався і в Ясельському повіті, де, як бачимо з документів, «активно поступає українізм серед населення лемківського», яке ще недавно взагалі не цікавилось політичними справами²². Проте загалом громадсько-політичні впливи УНДО в західних лемківських повітах утверджувались повільніше.

Формування українських національних орієнтирів лемківського населення відбувалося і через розвиток кооперативного руху, який на початку 1930-х мав у регіоні три центри: Устрики Долішні, Сянок та Новий Сонч. Загалом Ревізійний союз українських кооперативів налічував у галицькій частині Лемківщини 95 місцевих осередків, які об'єднували 6 300 членів²³.

Із початком 1930-х років лемківське населення з трибун польського парламенту почали захищати українські послі. Голова Українського клубу Д. Левицький на пленарному засіданні Сейму в 1934 р. розкритикував етнополітику польського уряду, наголосивши, що «в останньому році найбільше енергії присвячено денационалізації

¹⁷ *Лаборець Ю.* Чого хочуть народовці? / Ю. Лаборець // Слово Народу. – 1932. – 1 лютого.

¹⁸ ЛННБ ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 4/1. – Арк. 2 зв.

¹⁹ APK. – Zespol KOSK. – Sygn. 49. – К. 87 зв., 94 зв.; APK. – Zespol UWK. – Sygn. 308. – К. 672.

²⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 43 зв., 45.

²¹ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 1178. – Арк. 19 зв., 97 зв.; APK. – Zespol MSW. – Sygn. 51. – К. 409.

²² APK. – Zespol. MSW. – Sygn. 308. – К. 672.

²³ ЛННБ ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 3/3. – Арк. 3–4.

українського населення на Лемківщині... Ми певні, що наше населення на цих землях збереже свою національну свідомість і почуття національної єдності”²⁴.

Сенаторка О. Кисілевська у промовах робила сміливі заяви на захист лемків із приводу асиміляційної політики польського уряду, різко критикуючи переселення вчителів в інші громади²⁵. У дописах в україномовній періодиці вона відзначала: “... мало хто думає, що це ж – наші землі, що живе там український народ, який твердо держиться своїх прадідівських звичаїв, своєї мови, трохи відмінної від звичайної української”²⁶.

Відстоював українські інтереси під час перебування в польському сеймі й посол С. Баран, визнаючи, що “зі всіх українських етнографічних земель колишньої австрійської займанщини Лемківщина... була останньою, що найдовше перебувала в національному мракобісію”. Він звинувачував у цьому москвофільських священиків, які “трясли цілою Лемківщиною”²⁷.

Загалом із 250 громад галицької Лемківщини лише близько 100 повністю орієнтувались на українську національну ідею. Це, в основному, села східної Лемківщини. Водночас на захід від м. Горлиці, у Грибівському та Новосончівському повітах, на 70 громад було тільки близько 10, в яких переважала українська національна свідомість, та ще з десятків, у яких були невеликі групки українців²⁸.

Подібна тенденція спостерігалась і в закарпатській частині Лемківщини. Газета “Слово народа” з цього приводу писала: “Один називає себе українцем, другий русским, а третій русином... і лише простий селянин і робітник заховав здобутки української культури”²⁹. Однак, “коли хто з підкарпатських обивателів і тримається українського табору, то побільшості несвідомо, а інстинктивно, тому, що наша ідея ближча до його серця... Ми ж мусимо постаратися, щоб наша ідея стала близькою його здоровому розумові”³⁰.

Наприкінці 1930-х років під впливом національно-визвольних змагань закарпатських українців відбувається піднесення українських настроїв серед лемківського населення, що сприяло національно-політичній солідаризації значної частини мешканців навколо ідеї українського державотворення. У контексті українського національно-визвольного руху на Закарпатті не залишилось осторонь і населення

²⁴ Важкий білянс кількох місяців... Промова голови українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму з дня 6 листопада 1934 р. // Діло. – 1934. – 9 листопада.

²⁵ Жадаємо! З промови сенаторки Олени Кисілевської в сенаті у Варшаві // Наш Лемко. – 1935. – 28 квітня.

²⁶ *Кисілевська О.* З моїх мандрівок. Лемківщина / О. Кисілевська // Жіноча Доля. – 1931. – 26 липня; *Її ж.* До тих, що ідуть чи живуть на селах / О. Кисілевська // Жіноча Доля. – 1931. – 21 червня.

²⁷ *Баран С.* *Maхita cura.* На маргінесі лемківської апостольської адміністратори / С. Баран // Діло. – 1934. – 15 листопада.

²⁸ ЛННБ ім. В. Стефаніка, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 1/1. – Арк. 5.

²⁹ *Щадей В.* Життя на Підкарпатті / В. Щадей // Слово Народа. – 1932. – 15 квітня.

³⁰ Наша чергова праця // Слово Народа. – 1932. – 15 червня.

галицької частини Лемківщини, яке сприйняло ці події з особливим піднесенням та надією, що Карпатська Україна – це зародок Української держави.

Польській поліції доводилось констатувати, що русини, які мешкають у лемківських громадах, все частіше порушують у розмовах українські політичні питання, і деякі з них висловлюють переконання, що незабаром на “терені Східної Малопольщі повстане українська держава”³¹.

Створення народної оборони “Карпатська Січ” мобілізувало лемківську молодь, яка масово почала переходити чехословацький кордон і вступати до лав січовиків. Під впливом цих подій відділ польської поліції звітував, що в Сяноцькому та Ліському повітах, особливо у прикордонних громадах, посилюється зацікавлення молоді справами Підкарпатської Русі та переходом кордону з Польщі до Словаччини з метою вступу до Українського легіону³². За нашими підрахунками, зробленими на основі щоденних звітів Львівського воєводського управління, з кінця листопада 1938 р. – першу половину березня 1939 р. із Ліського, Сяноцького та частково Кросненського повітів намагались перейти кордон на Закарпатську Україну для вступу до Українського легіону близько 270 лемків. Виявом української національної свідомості лемків стало спорудження в окремих громадах могил із написом “Борцям за волю України”, на які прикріплювали паперові стрічки національних кольорів.

Москвофільські впливи в регіоні. Поряд з українською національною орієнтацією на Лемківщині утримувало свої позиції і москвофільство, впливи якого продовжували гальмувати утвердження українських національних настроїв у регіоні. На відміну від довоєнних часів, його позиції в 1930-х роках були значно слабшими. Різко зменшилася кількість новозаснованих читалень ім. М. Качковського. Загалом на 1936 р. їх мережа, за нашими підрахунками, налічувала 64 осередки³³. Однак і вони не були чисельними. Так, у Горлицькому повіті із 25 читалень у 1936 р. тільки 6 мали понад 50 членів³⁴. У зв’язку із поступовою втратою позицій москвофільства на Лемківщині спостерігались випадки переходу членів читальні ім. М. Качковського до читальні “Просвіти”. Багато з них припиняли діяльність через малу кількість членів.

На початку 1930-х років ідеологи москвофільського руху намагались розширити мережу молодіжного гімнастично-пожежного товариства “Запорожець”, яке мало б займатися вихованням молодого покоління лемків. У квітні 1933 р. у Новій Весі Новосончівського повіту відбувся з’їзд сільських відділів товариства з метою пропаганди “Запорожця”. Однак, як видно з документів, він не зацікавив лемків³⁵.

Культурна діяльність москвофілів зосереджувалась на святкуваннях “Днів руської культури” та пам’ятних днів жертв Талергофу, окремі з яких збирали чис-

³¹ ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 343. – Арк. 3.

³² Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1575. – Арк. 45; Спр. 1576. – Арк. 84.

³³ Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини 1936. – Стемфорд-Коннектікат, 1970. – 178 с.

³⁴ Archiwum Państwowe w Przemyslu (APP). – Zespol 791. – Sygn. 8. – К. 2–3.

³⁵ APK. – Zespol MSW. – Sygn. 44 a. – К. 190 zw.; APK. – Zespol MSW. – Sygn. 352. – К. 104.

ленну аудиторію. Прикладом може бути зібрання на честь православного священика о. Максима Сандовича і талергофців у с. Чорне Горлицького повіту у вересні 1934 р., де промовці продовжували агітувати лемків за перехід на православ'я³⁶. Однак подібні заклики вже не знаходили підтримки і, як наслідок, позиції москвофільського руху з кожним роком слабшали. Воєводський комітет для справ Лемківщини в 1938 р. констатував: "...читальня ім. М. Качковського у більшості обмежується паперовими плакатами і не посідає впливів на оточення"³⁷.

Святкування "Днів руської культури" відбувались і в закарпатській Лемківщині. Однак програму складали в основному українські самодіяльні колективи. Характеризуючи одне з таких свят у Бардієві, преса того часу писала: "...академія була змістом українська, а лиш фірма була «русская»"³⁸.

Водночас впливам москвофільського руху в галицькій частині Лемківщини сприяла наявність православних релігійних осередків. Однак збільшення їх кількості в 1930-х роках призупинилось. Щоб запобігти цьому, в листопаді 1935 р. у Львові з'явився російськомовний місячник "Воскресіння", присвячений відродженню православ'я на Лемківщині³⁹.

Громадсько-політичні впливи на галицькій частині Лемківщини продовжували утримувати партії москвофільського спрямування Руська селянська організація (РСО) та Руська аграрна партія (РАП), які тісно співпрацювали між собою. У березні 1930 р. з ініціативи діячів РСО створено повітовий комітет партії в Новому Сончі, який очолив О. Гнатишак, а заступником став Р. Прислопський. Метою комітету було розширити діяльність партії на Грибівський та Горлицький повіти.

У грудні 1931 р. у Львові відбувся крайовий з'їзд РСО за участю близько 350 делегатів, серед яких багато прибуло з Лемківщини. На з'їзді обрали Головну Раду РСО, до якої від Лемківщини увійшли С. Возняк, А. Мадей, Я. Басалига та В. Дубіц. Делегати з'їзду протестували проти колонізації земель в етнографічно руських областях краю польським елементом. Вони закликали всі галицько-руські культурно-просвітницькі організації до посилення культурної праці серед селянства, звертаючи особливу увагу на зміцнення національного і соціального виховання селянської молоді.

РСО намагалась утверджувати свої впливи на Лемківщині через організацію численних з'їздів, зібрань, однак вони, як фіксують документи, не особливо цікавили населення. Після одного з таких зібрань у 1932 р. організатори спробували закласти в Чарні Новосончівського повіту місцевий осередок РСО, але через брак охочих не реалізували цього наміру⁴⁰. Незважаючи на те, що РСО продовжувала утримувати позиції серед лемків, насамперед через читальні ім. М. Качковського, товариства "Запорожець" та кооперативні осередки, вже в 1930 р. владі доводилось констатувати, що під впливом зростання української агітації серед членів РСО в

³⁶ *Лемківський Б.* Чорна імпреза в Чорнім / Б. Лемківський // *Нова Зоря.* – 1934. – 4 жовтня.

³⁷ *Archiwum Akt Nowych u Warszawie (AAN).* – *Zespol MSW.* – Sygn. 1058. – К. 57.

³⁸ *Допис із Пряшівщини // Українське слово.* – 1935. – 20 червня.

³⁹ *AAN.* – *Zespol MSW.* – Sygn. 963. – К. 121.

⁴⁰ *АПК.* – *Zespol UWK.* – Sygn. 277. – К. 294 zw.

західних повітах галицької Лемківщини настала певна зміна політичної орієнтації. У багатьох лемківських діячів партії спостерігаються симпатії до українців⁴¹. Наприкінці 1930-х років діяльності партії не спостерігалось, причиною чого, як бачимо з документів, був “брак активних діячів РСО серед лемків”⁴².

Вплив москвофільства серед лемків утверджувався і через мережу Ревізійного союзу русских кооперативів, який лише в західних повітах Лемківщини мав 27 осередків. Однак “все те майже цілістю – паперове!”⁴³. Кооперативів, які б перебували під впливом москвофілів та розвивали активну діяльність на Лемківщині, в 1930-х роках було дуже мало. У березні 1936 р. у Народному домі в Сяноці відбулася господарська нарада делегатів з усієї Лемківщини, скликана Руським кооперативним союзом. Основним її питанням була організація кооперативного руху на Лемківщині, однак бракувало священників і вчителів-москвофілів, які б займалися організацією кооперативів⁴⁴.

Старорусинський напрям у регіоні. Національна ідентичність населення регіону утверджувалась разом із локальною самосвідомістю, яка здебільшого домінувала. Лемки насамперед наголошували на своїй етнографічній належності, згодом доповнюючи її національною. Підтверджують це слова з послання Апостольського адміністратора о. Василя Масцюха: “Я по моїм роді з крови і кости Лемко..., того самого руского племені”⁴⁵. У цьому контексті частими на Лемківщині були випадки, коли населення називало кооперативи, періодичні видання етнографічною самоназвою “Лемко”.

Однак цим етнонімом послуговувались тільки галицькі лемки, тоді як на закарпатській частині він поширення не набув. Тут населення продовжувало ідентифікувати себе локальними етнонімами “русини”, “руснаки”, які частково були поширені й у західних повітах галицької Лемківщини.

Необхідно зазначити, що осередки москвофільського руху на Лемківщині, які в довоєнний час поширювали проросійські впливи, впродовж міжвоєнного періоду здебільшого намагались розвивати й утверджувати староруські ідеї. Зокрема більшість читалень ім. М. Качковського перебувала під впливом старорусинів⁴⁶. Хоча загалом впливи цих течій так переплітались у контексті діяльності читалень ім. М. Качковського, що важко було їх відокремити. Старорусинство, як відгалуження москвофільського руху під впливом державно-політичних умов, набуло нових ідейних ознак. Тому можна стверджувати, що саме воно та його модель ідентичності в нових політичних реаліях міжвоєнного періоду було вигідніше асиміляційній політиці Польщі та Словаччини.

Серед ідейних натхненників староруського напрямку виділялись вчителі О. Гнатишак і М. Трохановський. З їхньої ініціативи в березні 1930 р. у Криниці було організоване зібрання лемків за участю близько 50 осіб. Під час виступів

⁴¹ APK. – Zespol UWKr. – Sygn. 292. – К. 316.

⁴² Там же. – К. 82 zw.

⁴³ Про кооперацію на Лемківщині // Нова Зоря. – 1934. – 13 грудня.

⁴⁴ APP. – Zespol 23. – Sygn. 53. – К. 120; Господарча нарада Лемковських кооперативов в Сяноці // Лемко. – 1936. – 23 квітня.

⁴⁵ APP. – Zespol 157. – Sygn. 52. – К. 20.

⁴⁶ APK. – Zespol MSW. – Sygn. 79 a.

активісти закликали присутніх до закладання окремих кооперативів, опору свідомій місцевій інтелігенції, яка своєю діяльністю сприяла українізації Лемківщини, та наголошували на прихильності польського уряду до старорусинів⁴⁷.

Прихильники цього напрямку були й у східній частині галицької Лемківщини. На з'їзді, що відбувся в грудні 1933 р. у Сяноці за участю близько 100 осіб, було утворене товариство “Лемко-Союз” та ухвалено низку резолюцій, серед яких заснування редакції для видавництва часопису, запровадження у школах руської мови з лемківським діалектом, утворення греко-католицького єпископства для Лемківщини⁴⁸. Резолюція з'їзду свідчить про підтримку та пропагування ідей лемківського сепаратизму. Прихильники старорусинської течії намагалися розвинути свою діяльність у різних напрямках. Із джерел відомо про спроби розвинути кооперативний рух, який перебував би лише під впливом організації “Лемко-Союз”. Вони здійснювались у березні 1936 р. на публічному зібранні в Мушині Новосончівського повіту, де було закладено “Гуртовню з продажу місцевих товарів”. У контексті цього руху в січні 1934 р. у Сяноці відбувся з'їзд довірених осіб Лемківського комітету, головою якого обрано Й. Перелота з Сянока. Темою з'їзду, як повідомляють документи, “була справа шкідливої діяльності по селах греко-католицьких священників в душі націоналістичній”⁴⁹.

У середині 1930-х років організація “Лемко-Союз” не виявляла особливої активності. Її діяльність обмежувалася видаванням регулярного тижневика “Лемко”, організацією урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв Талергофу, а наприкінці 1930-х років фактично повністю припинилася.

На закарпатській Лемківщині особливий вплив на формування самосвідомості населення мали читальні товариства ім. О. Духновича, філію якого створено у Пряшеві в 1930 р. На відміну від ужгородського правління товариства, яке було оплотом москвофільських ідей, пряшівська філія утверджувала позиції карпаторуської культури, під впливом яких і формувалась регіональна русинська ідентичність, що у значній частини населення трансформувалась в етнодомінантну. Свою діяльність товариство розвивало на ідеях О. Духновича, А. Добрянського, О. Фенцика й ін. Однак створити широку мережу місцевих осередків на Пряшівщині не вдалося. На 1933 р. товариство мало всього 18 осередків⁵⁰.

На закарпатській Лемківщині з метою пропагування ідей карпаторусинства в липні 1938 р. почала виходити наполовину словацькою мовою та наполовину карпаторуським діалектом газета “Пряшевська Русь”. У контексті староруського руху в жовтні 1936 р. у Кремпні Ясельського повіту був утворений Лемківський локальний комітет на чолі з С. Драганом. Своїм завданням він ставив суспільно-політичну діяльність серед лемківської молоді, з метою чого було утворено окремі секції: агітаційну, стрілецьку, освітню та рільничу⁵¹.

⁴⁷ APK. – Zespol MSW. – Sygn. 352. – К. 61.

⁴⁸ ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 98 зв.

⁴⁹ Там само. – Спр. 96. – Арк. 114 зв.

⁵⁰ Музей Української культури у Свиднику (Словаччина). – Експозиція.

⁵¹ APK. – Zespol MSW. – Sygn. 287. – К. 384.

З ініціативи воєводського комітету у справах Лемківщини наприкінці 1937 р. був виданий календар “Лемко” на 1938 р. тиражем у 4 500 екземплярів, які розіслали по лемківських повітах⁵². Акція мала на меті поширення сепаратистських настроїв, які активно пропагувала польська влада.

Водночас можемо стверджувати, що староруський напрям у зв’язку зі слабкою організацією пропаганди та за відсутності мережі власних місцевих осередків “Лемко-Союзу” розвивався в контексті діяльності москвофільських читалень ім. М. Качковського. Тому поступова втрата впливів москвофільського руху серед лемків була одночасно втратою позицій староруського напрямку.

Полонофільська та словакофільська течії в регіоні: спроби утвердження і громадське сприйняття. Метою і завданням державної акції на Лемківщині було відмежувати лемків від будь-яких впливів ззовні, піддати їх впливу польської культури, що в підсумку призвело б до їх національної асиміляції⁵³. Якщо останнє завдання планувалось на кілька поколінь, то перших два треба було реалізовувати в усіх напрямках суспільного та господарського життя негайно. Так влада намагалась національно дезорієнтувати лемків, а їх етнографізм як домінанту свідомості передбачалось використати для асиміляційного впливу.

У 1934 р. при науково-дослідній комісії східних земель був створений Лемківський відділ, який під керівництвом проф. І. Смоленського почав досліджувати Лемківщину. Його завданням було довести її регіональну специфіку, що нібито мала б обґрунтувати польську “політику регіоналізму”. У цьому контексті особливе значення надавалось праці В. Вільгорського, написаній при Науково-дослідному інституті Східної Європи у 1933 р., в якій автор закликав владу до колонізації лемків, одночасно пропонуючи заходи для ефективного здійснення цієї політики, серед яких:

- відділити лемків від Перемишльської єпархії і створити окрему єпархію, яка б охороняла їх від української пропаганди;
- політику шкільництва проводити так, щоб кадровий склад вчителів формувати тільки “з лемків і поляків”;
- підтримка владою лемківських культурно-освітніх товариств [тобто тих, які стояли на позиції окремішності лемків від українців, пропагуючи таким способом ідею лемківського сепаратизму – *І. Д.*];
- два східні повіти Лемківщини – Кросненський і Сяноцький – приєднати до Краківського воєводства, щоб зосередити політику щодо цього краю в одному адміністративному центрі⁵⁴ тощо.

Починаючи з 1930 р., щоб не допустити наростання українських національних впливів серед лемків, польські власті розпочали кампанію звільнення та переселення національно свідомих вчителів із Новосончівського, Горлицького та Грибівського повітів⁵⁵. У документах зазначено, що з Ясельського повіту влада

⁵² AAN. – Zespol. MSW. – Sygn. 1058. – К. 57.

⁵³ Tamże. – К. 76; ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1303. – Арк. 12.

⁵⁴ AAN. – Zespol. MSZ. – Sygn. 5219. – К. 17.

⁵⁵ APK. – Zespol. UWKr. – Sygn. 275. – К. 31 zw.; Останні могікани на Лемківщині // Рідна школа. – 1932. – 15 жовтня.

виселила вчителів Й. Жвірика з дружиною Є. Жвіриковою та П. Янишевського за те, що вони працювали “на честь України серед лемків”⁵⁶. У зв’язку з цим на нараді польських інспекторів у Новому Сончі в 1933 р. одним із головних постало завдання, щоб до 1935 р. на Лемківщині не залишилось жодного українського вчителя.

У лютому 1934 р. з ініціативи польських властей було створено окрему Апостольську адміністрацію для Лемківщини, яка мала яскраво виражені політичні мотиви. З метою нейтралізувати вплив духовенства на утвердження українських національних переконань лемків власті в 1933 р. розпочали переселення греко-католицьких священників⁵⁷. У серпні 1935 р. був складений список, до якого увійшли 16 найактивніших духівників, щоб перевести їх з Апостольської адміністрації Лемківщини (ААЛ) в Перемишльську єпархію. Звідти таку ж кількість священників планувалось переселити на Лемківщину⁵⁸.

Щоб обмежити активну національну позицію греко-католицького духовенства в 1937 р., у Краківському воєводстві було прийнято рішення “запобігти навчанню молодих греко-католицьких священників для ААЛ у націоналістичних осередках, якими є семінарії Львова та Перемишля”. Тому Краківський воєвода звернувся до Міністерства віросповідань і освіти з пропозицією, щоби священників для ААЛ виховувати в інших містах. Було вирішено, що з 1938 р. семінаристи навчатимуться в римо-католицькій семінарії у Тарнові. Однак, як зауважував у листі від 20 серпня 1938 р. Апостольський адміністратор Я. Медвецький, “на цей проект вчення алюмнів в Тарнові не можна погодитись, бо воюючий українізм посилюється за всяку ціну”, що може спричинити незадоволення серед населення Лемківщини, як приклад, до латинізації та полонізації лемків⁵⁹. Краківський воєвода в листі від 1 жовтня 1938 р. до Міністерства віросповідань і освіти писав, що “найкраще відповідними кандидатами на греко-католицьких священників на Лемківщині були б поляки – греко-католики, однак пошуки не дали результату”⁶⁰.

Водночас активна національна позиція греко-католицького духовенства натрапляла на численні намагання польської влади послабити її. У 1935 р. ординаріат ААЛ видав розпорядження про заборону співати в церкві пісню “Боже великий, єдиний”, яка, стверджувалось у розпорядженні, “є своєрідним українським гімном”. Було прийнято рішення, за яким “спів цієї пісні в церкві вважати за недозволену маніфестацію у святому місці”⁶¹.

У той же час польська влада робила спроби розширити на Лемківщині мережу римо-католицьких парафій, значення яких полягало б у піднесенні польського національного руху. У зв’язку з цим власті домагались відкриття римо-католицьких

⁵⁶ APP. – Zespol. 790. – Sygn. 19. – К. 219.

⁵⁷ ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 83; APK. – Zespol UWKr. – Sygn. 285. – К. 77; APK. – Zespol UWKr. – Sygn. 352. – К. 82.

⁵⁸ APP. – Zespol 157. – Sygn. 3. – К. 18.

⁵⁹ AAN. – Zespol. MWR i OP. – Sygn. 625. – К. 44; AAN. – Zespol. MSW. – Sygn. 1080. – К. 7, 16.

⁶⁰ Tamże. – К. 31.

⁶¹ Tamże. – Sygn. 963. – К. 266.

парафій у громадах Жегестів Новосончівського повіту, Скальники Ясельського повіту, Команчі Сяноцького повіту й ін.⁶²

Діяльність, спрямовану на полонізацію лемків, розгорнуло Товариство школи людової (ТШЛ), яке вже в 1930 р. на засіданні в Горлицях прийняло освітню програму для населення Лемківщини⁶³. Завданням товариства було залучати до діяльності якомога більше лемків.

У контексті полонізаційної політики особлива увага приділялась туристичній діяльності на Лемківщині “з уваги на її велике значення для пропаганди польськості серед лемків”⁶⁴. У багатьох місцевостях існували літні табори польської молоді, які встановлювали зв’язок із місцевим населенням. Організовували цикли лекцій “Мандрівка по Польщі”, урочистості під назвою “Свято гір”.

Однак загалом можна стверджувати, що, незважаючи на ідеологічний і політичний тиск, польська політика регіоналізму щодо лемків була малоуспішною й не дала результату. Польські власті наприкінці 1930-х років визнавали, що в суспільно-політичному житті на Лемківщині спостерігається брак інтелігенції, яка мала б почуття окремішності лемків від українців і старорусинів й могла би бути використана в польській діяльності на цьому терені. Тому ставилось завдання виховати з місцевого населення на Лемківщині інтелігенцію, яка б у майбутньому утверджувала тут польську культуру. Воевода Краківський в листі до Міністерства віросповідань і освіти від 21 червня 1938 р. писав: “Вважати за необхідне на кошт держави незможним дітям поляків з Лемківщини і дітям лемків в польських інтернатах, гімназіях і вищих навчальних закладах цілковите утримання з метою виховання їх на лояльних польських громадян і обсадження ними вчительських та священничих посад”⁶⁵.

У контексті політики державної асиміляції особлива увага приділялась школі, яка, за свідченням польських властей, “значною мірою могла причинитись до виховання молоді у дусі, потрібнім для Польщі”⁶⁶. У зв’язку з цим у вересні 1933 р. в школах Ясельського, Горлицького та Новосончівського повітів впроваджено т. зв. “лемківський буквар”⁶⁷, метою якого було дезорієнтувати мешканців, нав’язати їм лемківську ідентичність для подальшої їх полонізації. Це видання мало яскраво виражений пропольський ухил. Так влада робила різні спроби обмежити українські національні вияви серед лемків, перешкоджаючи їх національному поступу.

Закарпатська частина Лемківщини перебувала в полі зору словацької етнополітики. Проти національної школи виступила організація “Словацька ліга”, яка не визнавала русинів, а лемківський діалект вважала частиною східнославацького. У 1935 р. у прийнятих постановках організації пропонувалось створення таких психологічних умов, щоб українське населення закарпатської Лемківщини відчуло

⁶² Tamże – Sygn. 1058. – К. 59.

⁶³ APP. – Zespol. 791. – Sygn. 3. – К. 240.

⁶⁴ AAN. – Zespol. MSW. – Sygn. 1058. – К. 60.

⁶⁵ Tamże. – К. 13–14.

⁶⁶ Tamże. – К. 9.

⁶⁷ Експеримент з “лемківським” букварем // Рідна школа. – 1933. – 1 листопада; Дивоглядний буквар. З чого лемки мусять учитися // Діло. – 1933. – 20 вересня.

потребу запровадження словацьких шкіл⁶⁸. Починаючи з 1935 р., насильно була запроваджена словацька мова викладання. У віддалених лемківських громадах будували словацькі школи, а в грудні 1934 р. видано розпорядження, щоб і релігію у школах Пряшівщини викладали словацькою мовою. Священиків, які не виконували розпорядження, звільняли від обов'язків викладачів⁶⁹. Українських вчителів влада переселяла з державних шкіл на словацькі околиці, а на їх місце скеровувала словаків. Так сталося в Межилабірцях, Витяжівцях, Нижній Яблінці, Руській Бистрій⁷⁰.

Отже, проаналізувавши процес національного самоствердження населення в умовах українсько-польсько-словацького порубіжжя, можемо констатувати, що він і надалі залишався неоднорідним, розвивався в руслі кількох течій, утвердження яких залежало від низки причин. Незважаючи на антиукраїнський сегмент у регіоні, все ж 1930-ті роки дозволяють констатувати, що саме українська національна орієнтація напередодні Другої світової війни здобувала все більший вплив на населення.

⁶⁸ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Кн. 1. – С. 314.

⁶⁹ AAN. – Zespol MSZ. – Sygn. 5457. – К. 159.

⁷⁰ Свій Наші школи на Словаччині // Українське слово. – 1935. – 31 січня.

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

“ЧОРНА СЕРЕДА” СЕЛА КОРТЕЛІСИ 23 ВЕРЕСНЯ 1942 РОКУ

Німецько-радянська війна залишила кривавий слід в історії країн Східної Європи. Усього за її роки на території України внаслідок воєнних дій і нацистських каральних акцій, переважно у відповідь на дії радянських партизанів, цілком або частково було спалено 1 296 сіл (разом із Кримом – 1 421 село), а загальна кількість жертв серед мирних мешканців сягала майже 50 тис. осіб (за підрахунками Л. Легасової і М. Шевченко, – 49 274 особи), 3/4 з яких – діти, жінки й люди старшого віку¹. З них сотні населених пунктів були “стерті з лиця землі”, а всі їхні жителі – вбиті, хоча скільки їх було насправді навіть зараз точно невідомо. На думку дослідника з Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) Христіана Герлаха, на сьогодні відомо принаймні про 250 “випалених” сіл – дощенту знищених німецькою поліцією в Україні² (не враховуючи знищених частково або зруйнованих під час суто фронтових дій). За підрахунками деяких українських авторів, нацисти знищили 671 село (разом із тими населеними пунктами, що були знищені або спалені частково, й тими, в яких були вбиті не всі жителі, а від кількох до кількох десятків із них)³.

На сьогодні участь німецьких поліційних формувань у масових убивствах людей на окупованих територіях, переважно євреїв, – добре досліджена “чорна сторінка” з історії країн Східної Європи⁴. Особливо цікавило західних дослідників вивчення обставин смерті багатьох десятків тисяч людей у Польщі⁵, тоді як вивчення нацистської “політики винищення” щодо України вони здійснювали переважно

¹ *Легасова Л.* Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 164–166.

² *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde, Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944 / Christian Gerlach. – Hamburg: Hamburger Edition HIS Verlagsges. mbH, 1999. – S. 955.

³ *Сожженные села: Украина под нацистской оккупацией, 1941–1944 гг.: Аннотированный указатель.* – Москва: Фонд “Историческая память”, 2013.

⁴ *Westermann E. B.* Hitler’s Police Battalions. Enforcing Racial War in the East / Edward B. Westermann. – Lawrence: University Press of Kansas, 2005.

⁵ *Browning Ch. R.* Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland / Christopher R. Browning. – New York: Harper Collins, 1992; *Goldhagen D. J.* Hitler’s Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust / Daniel J. Goldhagen. – New York: Knopf, 1996; *Curilla W.* Der Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolizei: 1939–1945 / Wolfgang Curilla. – Paderborn [u.a.]: Schöningh, 2011.

в контексті висвітлення цієї тематики щодо Білорусі⁶. Окремою сторінкою в історії нацистських воєнних злочинів були резонансні масові вбивства жителів цілих великих населених пунктів, знання про які в історіографії тривалий час були обмежені більше офіційними міфологемами, ніж науковими дослідженнями.

Одним із найбільших нацистських воєнних злочинів, скоєних у роки нацистської окупації проти українського населення на території України, було знищення одного з 106 інших стертих нацистами “з лица землі” сіл на Волині⁷ – с. Кортеліси, жителів якого знищив німецький поліцейний підрозділ у “чорну середу” 23 вересня 1942 р. Не можна сказати, що цю страшну подію оминали увагою історики у СРСР. Однак її висвітлення в офіційній історіографії відбувалося лише у контексті героїзації діяльності радянських партизанів⁸. Західні ж історики почали писати про цю трагедію лише від середини 1980-х років, однак переважно обмежуючись згадкою про неї як про доконаний факт і не намагаючись з’ясувати її причин, обставин і наслідків. Навіть в останні роки західноєвропейські й англомовні дослідники згадували про неї тільки коротко в контексті інших нацистських воєнних злочинів, висвітлюючи геноцидні аспекти воєнної політики націонал-соціалістичної Німеччини⁹. Чи не єдиним винятком була розвідка Івана Ольховського, що допомогла зрозуміти справжні причини, обставини та наслідки трагедії¹⁰. Однак і вона не внесла ясності у з’ясування багатьох аспектів проблеми: як усе відбулося насправді; скільки людей тоді загинуло; яким було ставлення підпілля українського руху опору і вояків Української повстанської армії (УПА) до трагедії у Кортелісах; чи були покарані справжні вбивці жителів цього села, а саме вояки німецької поліцейної сотні “Нюрнберг”? Вивчення архівних документів й аналіз

⁶ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde ...; *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44 / Martin Dean. – Basingtoke, Hampshire, New York: Palgrave Mac Millan, 2000; *Haberer E.* German Police and Genocide in Belorussia, 1941–1944 / E. Haberer // *Journal of Genocide Research.* – 2001. – Vol. 3. – Issue 1. – P. 13–29; Issue 2. – P. 207–218; Issue 3. – P. 391–403; *Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944 / Wolfgang Curilla. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006.

⁷ *Музиченко Я.* Вічність і Кортеліси. Хто й навіщо спалив українське село у вересні 1942-го, як воно відродилося і чому заплутався в історії письменник Яворівський / Я. Музиченко [Електронний ресурс] // Україна молода. – 2009. – 23 вересня. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1496/163/52615/>

⁸ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / [гол. ред. П. Тронько]. – Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – Т. 3: Волинська область. – С. 595–596.

⁹ *Gregorovich A.* World War II Tragedies: Villages of Lidice, Czechoslovakia and Kortelisy, Ukraine / Andrew Gregorovich // *Forum: A Ukrainian Review.* – Scranton, Pa. – 1986. – Winter. – No. 67. – P. 31; *Berkhoff K. C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule / Karel C. Berkhoff. – Cambridge: Belknap, 2004. – P. 280–281; *Goldberg H. J.* Europe in Flames: Understanding World War II / Harold J. Goldberg. – Mechanicsburg, PA: Stackpole Books, 2011. – P. 292; *Levene M.* Annihilation: Vol. 2: The European Rimlands 1939–1953 / Mark Levene. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – P. 254.

¹⁰ *Ольховський І.* Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній [Електронний ресурс] / І. Ольховський. – Режим доступу: <http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?ida=664>

найновіших публікацій дослідників дозволяє дати належні відповіді на ці та інші досі нез'ясовані питання.

Причини нацистської каральної акції. У перші місяці німецько-радянської війни жителі розміщеного майже на українсько-білоруському кордоні (за 2 км від Білорусі) с. Кортеліси, серед яких до Другої світової війни були лише окремі прибічники комуністів, із людського співчуття погодилися надати притулок і доглядати поранених бійців та офіцерів Червоної армії і врятували кількох підлітків, котрі втекли з ешелону “остарбайтерів”. Прикметно, що навіть комендант місцевої поліції в Кортелісах Микола Зенюк (до речі, колишній секретар комсомольської організації) разом із десятками родин кортелісців переховував червоноармійців, серед яких були переважно росіяни-комуністи, зокрема інженер зв'язку й учасник боїв у Брестській фортеці Борис Михайловський, старший лейтенант Алексій Попов, військовий лікар Ніколай Воронович, Дмитрій Булаєв та ін. Однак уже навесні 1942 р. у селі назрівав конфлікт між селянами і військовополоненими, яких ті після одужання почали залучати до допомоги по господарству, що спричиняло невдоволення багатьох із них (згодом, після війни, червоноармієць-білорус Хома Коновальчук, наприклад, скаржився, як йому погано жилося в Миколи Зенюка, котрий змушував його чистити пістолета, носити воду тощо). Ситуацію загострив наказ німецької окупаційної влади про необхідність відправки людей на роботу до Німеччини, який мали виконати сільський солтис (староста) Андріян Паливода та комендант постерунку місцевої поліції Микола Зенюк як керівники виконавчої влади місцевої адміністрації. Очевидно, вдома вони обговорювали, кого записувати на роботи і, мабуть, планували передовсім відправити не своїх односельців, а небажаних “прибульців”, котрих таким способом розраховували позбутися. Про це дізнався вже згадуваний Х. Коновальчук, який про все доповів Б. Михайловському. Стало зрозуміло, що спокійно переховатися червоноармійцям у цьому поліському селі не вдасться, тоді вони вирішили створити партизанський загін для самозахисту.

У травні 1942 р. 20 червоноармійців таємно зібралися на місцевому кладовищі й домовилися до господарів не повертатися, а створити партизанський загін ім. Кліментія Ворошилова, командиром якого обрали Б. Михайловського. Партизанський відділ, бійці якого завчасно озброїлися 13-ма гвинтівками, поповнили деякі жителі села, зокрема чотири брати Прокопчуки, Я. С. Карпук. В. Н. Дордюк, А. М. Ліхван й інші, яких колишні червоноармійці навчали військової справи. До кінця травня 1942 р. у їх партизанському підрозділі налічувалося 47 жителів Кортеліс та врятованих ними колишніх бійців і командирів Червоної армії, котрі переховувалися в селі. Проти ночі 26 травня вони напали на постерунок поліції в Кортелісах, у якому служило 11 осіб, і розгромили його. Х. Коновальчук за наказом Б. Михайловського з отриманим від нього пістолетом зайшов у приміщення комендатури сільської поліції, вбив вартового поліцейя та перерізав зв'язок із Ратним. Після цього партизани оточили хату М. Зенюка, якому, однак, вдалося врятуватися і втекти з оточення, забрали з приміщення поліції два кулемети, кілька автоматів та гвинтівки, після чого обрали місцем свого перебування урочище Душелине. Наступного дня Микола Зенюк і сільський староста Анатолій Паливода вирішили “замести сліди” нападу на постерунок, поховали вбитих поліцейяв, а німецькій допомозі, яка прибула, накрили щедрий стіл (за деякими даними, поінформовані про це своїм розвідником,

партизани вирішили атакувати село й серед білого дня вбили ще кількох німецьких офіцерів і багатьох поліцаїв, а німецькі машини вивезли за село і спалили)¹¹.

Хоча вже це могло спровокувати знищення німецькою поліцією села, перші інциденти закінчилися скликанням зборів селян, на яких присутніх попередили про суворе покарання за допомогу партизанам. За таких обставин кортелісці, які потрапили “між молот і наковальню”, опинилися в дуже складних умовах: з одного боку, німецькі окупаційні установи вимагали здавати податки – зерно й визначені норми вивезення лісу й заборонили в будь-якій формі підтримувати діяльність партизанів під загрозою смертної кари. Однак, з іншого боку, партизани наказали не виконувати німецькі розпорядження й за невиконання цього наказу також погрожували вбити тих, хто допомагатиме німцям. Унаслідок цього в той час, коли мешканці довколишніх сіл своєчасно здавали податки, кортелісці не вивозили задані кубометри лісу, не здавали зерна, а деякі продовжували допомагати партизанам. У відповідь німецькі поліцаї скерували службовця місцевого постерунку з с. Грабове Петра Притонюка в Кортеліси до старости, щоб з’ясувати, чому селяни не здають зерна і не вивозять лісу. Однак партизани вбили П. Притонюка в Кортелісах, після чого керівники німецької окупаційної адміністрації з Ратного попередили кортелісців, що у відповідь на ще одне вбивство село буде спалене. Проте у відповідь на це партизани вбили ще одного німця в Кортелісах. Після цього 26 серпня 1942 р. до села прибув підрозділ німецької поліції, селян знову зігнали на збори на майдан між церквою і школою, закликали видавати партизанів і привселюдно розстріляли 62-річну Мотрону Дордюк, син якої був у партизанському відділі, Мирона й Олександру Лихванів, двох їхніх синів Миколу та Максима за сина-партизана Андрія, а також упійманих двох втікачів із німецького полону Володимира Вільневицького та Степана Криволапа з Чернігівщини. Метою привселюдної страти було залякати місцеве населення, щоби змусити підкоритися волі німецьких окупаційних установ. Однак і це суворе попередження не подіяло, й незабаром партизани вбили німецького солдата, що й спровокувало знищення села¹².

Перебіг трагічних подій у світлі документів. У той час для боротьби проти радянських партизанів створено Штаб боротьби проти банд (Bandenbekämpfungsstabes) при Командувачі поліції порядку і вищому керівникові охоронних відділів (СС – нім. SS, скор. від Schutzstaffel) і поліції України в Кобрині, керівником якого від 1 вересня до 10 жовтня 1942 р. був групенфюрер СС Отто фон Оельгафен (von Oelhafen). Від 1 вересня 1942 р. у Кобрині створено оперативний штаб команданта поліції порядку для керівництва протипартизанськими операціями. У їх підпорядкування були переведені II і III батальйони полку поліції і СС № 15 (колишні поліційні батальйони № 306 і № 310) й поліційний кавалерійський дивізіон № II, головною територією для протипартизанських акцій яких було визначено місцевості на лінії Брест–Пінськ¹³.

¹¹ Яворивский В. Польша. Роман. Повесть / В. Яворивский. – Москва: Известия, 1989. – С. 265.

¹² Діак І. Волинсько-Холмська трагедія / І. Діак. – Київ, 2010. – С. 123; Ольховський І. Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній [Електронний ресурс].

¹³ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde... – S. 909.

З метою здійснення антипартизанської операції “Трикутник”, провести яку наказав Штаб боротьби проти банд у Кобрині, 22 вересня 1942 р. командир III батальйону 15-го поліційного полку майор поліції Юрген Голлінг розробив план знищення непокірного села Кортеліси. Очолований ним батальйон був створений у липні 1942 р. на основі поліційного батальйону № 310, укомплектованого з вояків Поліційного вишкільного батальйону “Оранієнбург” (Polizei-Ausbildungs-Bataillon “Oranienburg”) в жовтні 1940 р. в Оранієнбурзі й дислокованого спочатку на окупованій території Польщі й у Галичині¹⁴. Батальйон сумнозвісно “прославився” воєнними злочинами, серед яких розстріл 19 поляків 2 і 19 листопада 1940 р. у Ченстохові й 98 поляків 20 і 30 травня 1941 р. у Піотркуві Трибунальському, розстріл 139 військовополонених у Раві-Руській 20 листопада 1941 р. та оточення й плондрування гетто у Львові в січні 1942 р. та ін.¹⁵.

22 вересня 1942 р. Ю. Голлінг наказав знищити с. Кортеліси Резервній поліційній сотні “Нюрнберг” (Reserve Polizei-Kompanie Nurnberg), названій так тому, що вона була укомплектована переважно зі службовців німецької поліції з Нюрнберга¹⁶. Цю збройну формацію чисельністю 130 осіб сформували в серпні 1941 р. із поліцаїв і резервістів із Нюрнберга, м. Фюрт (Fürth) й навколишніх місцевостей. Після основного вишколу в Нюрнберзі сотня під командуванням гауптмана Йозефа Айселе (Eisele) була переправлена залізницею до Бреста, де її перебрав у своє підпорядкування керівник СС і поліції в цьому місті генерал-лейтенант поліції Вальдемар Ваппенганс. Її завданням була боротьба проти партизанів й проведення каральних операцій у відповідь на дії збройних формувань антинімецького опору. У її діях сотні допомагали місцеві поліцаї, організовані в охоронні команди – “шущманшафти”, загальна кількість яких у Райхскомісаріаті “Україна” сягала майже 100 тис. осіб, що становило майже 87 % усіх поліційних сил у цьому Райхскомісаріаті¹⁷.

У наказі Ю. Голлінга було визначено: “1. 23 вересня 1942 батальйон знищує [vernicht] розташовані в районі на північний схід від Мокран вражені бандитською заразою села: Бірки, Заболоття і Борисівку. Сотня «Нюрнберг» знищує Кортеліси [Кр. Nürnberg vernichtet Kortelisy]. ... 5. Початок операції: 23 вересня 1942 о 5 30.

¹⁴ Curilla W. Der Judenmord in Polen... – S. 428.

¹⁵ Klemp S. “Nicht Ermittelt“. Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch. 2. erweiterte und überarbeitete Auflage / Stefan Klemp. – Essen: Klartext Verlag, 2011. – S. 234; Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei... – S. 655. Детальніше див.: Westermann E. B. “Ordinary Men“ or “Ideological Soldiers“? Police Bataillon 310 in Russia, 1942 / Edward B. Westermann // German Studies Review. – 1998. – P. 41–68; Leide H. NS-Verbrecher und Staatssicherheit: Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR / Henry Leide. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005. – S. 119; Koppe Ch. Das Polizeibataillon 310: eine Darstellung der Geschichte dieser Sondereinheit der Ordnungspolizei und ihrer Verstrickungen in NS-Verbrechen zwischen 1940 und 1943. Diplomarbeit / Christoph Koppe. – Oranienburg: FH der Polizei, 2009. – S. 11–72.

¹⁶ Verzeichnis der Angehörigen des Polizeibataillons 310, 1941 // BA. – R 70-Polen/394; Curilla W. Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum... – S. 682.

¹⁷ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein; sie haben es nie benutzt“. Die Verbrechen der Polizei-Kompanie Nürnberg / Jim G. Tobias, Nicola Schlichting. – Nürnberg: ANTOGO Verlag, 2005. – S. 12–14.

До 4.35 населені пункти повинні бути оточені (зовні). 6. Операцію треба проводити, згідно з моїми розпорядженнями, даними під час обговорення обставин з офіцерами 21 вересня 1942”¹⁸.

Відповідно до наказу оточення сіл почалося о 4 год. 35 хв., а саму каральну операцію розпочали о 5 год. 30 хв. Окрім сотні “Нюрнберг”, для оточення було використано допоміжні сили – укомплектовані з місцевих жителів службовців німецької поліції: кілька десятків із Каменя-Каширського, білоруських поліцаїв із Малоріти, постерунок поліції з Ратного, а також групу переважно білоруських та польських шпудманів із дислокованого в Кобрині охоронного батальйону № 104, в якому служили українців, білоруси і поляки¹⁹ (батальйон був сформований згідно з виданим у липні 1942 р. наказом про вишкіл в Кобрині, де у вересні розмістився німецький поліцейний штаб боротьби проти партизанів²⁰).

Зранку 23 вересня 1942 р. карателі оточили село двома тісними кільцями. Солдати з поліцейної сотні “Нюрнберг” зібрали жителів на ринковій площі. Ковельський гебітскомісар Каснер через перекладача повідомив селянам, що за систематичну підтримку ними убивств німців і людей на німецькій службі всіх жителів спочатку було наказано спалити живцем, але “з гуманних міркувань” це рішення “пом’якшено”, тому їх “просто розстріляють”. Відтак зачитано список тих 20 осіб, яких разом із членами родин було помилувано, зібрано на вози й вивезено до Ратного: старосту села А. Паливоду, сільського священика о. Василя, сільських поліцаїв та членів їх сімей²¹.

У публікаціях з історії Кортеліської трагедії різні автори часто цитували звіт про знищення села. Хоча наказ про це зберігається в Росії, копії – в німецьких архівах у Людвігсбурзі й у музеї в Кортелісах, досі жоден науковець не опублікував повністю німецький текст і переклад з архівними посиланнями на місце його зберігання. З огляду на це повний зміст та місце зберігання оригіналу залишаються певним чином “енігматичними”. Петро Інгульський, Володимир Яворівський, а за ними й інші стверджували, що його автором був нібито командир поліцейної сотні “Нюрнберг” обер-лейтенант Глюкс, але тепер добре відомо, що її постійним командиром був

¹⁸ III./Pol. 15. – I a Tgb. Nr.291/42 (g). O.U., den 22.September 1942. Geheim! Einsatzbefehl zur Vernichtung von Ortschaften. gez. Golling // Государственный архив Российской Федерации в Москве (ГАРФ). – Ф. 7021 (Чрезвычайная Государственная Комиссия по установлению злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, коллективным хозяйствам (колхозам), общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК). 1942–1951 гг.). – Оп. 148. – Д. 3. – Л. 20–20 об.

¹⁹ *Найдзюк Я.* Беларусь учора і сьняння. Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі / Я. Найдзюк, І. Касяк. – Менск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 321–323; *Gdański J.* Cudzoziemskie jednostki policyjne w służbie Trzeciej Rzeszy. Przyczynek do historii Schutzmannschaften / Jarosław Gdański // Pamięć i Sprawiedliwość. – Warszawa: IPN, 1997–1998. – Т. 40. – С. 344.

²⁰ *Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939–1945: ein Überblick anhand der Feldpostübersicht bearbeitet von Georg Tessin und Norbert Kannapin unter Mitarbeit von Brün Meyer.* – Osnabrück: Biblio-Verlag, 2000. – S. 622.

²¹ *Berkhoff K. C.* Harvest of Despair... – P. 281–282.

гауптман Й. Айселе. Втім, можливо, що за його дорученням звіт підписав один з інших офіцерів (практика підписування документів підлеглими “за дорученням” (Im Vertretung) їх керівників тоді була доволі розповсюдженою в німецьких поліційних й адміністративних структурах). Згідно з ним, його автор відзвітував, що він “організував оточення села у формі лещат при одночасному збільшенні дистанції між постами. Внаслідок цього мені вдалося захопити й доставити до місця збору всіх мешканців села без винятку. Цьому сприяло те, що населення до останнього моменту не відало про мої плани... На місці збору панував спокій. Кількість постів було зведено до мінімуму, вивільнені сили були використані для подальшого ходу операції. Команда могильників дістала лопати лише на місці розстрілу – тому населення не знало, що на нього чекає. Непомітно були встановлені легкі кулемети, з допомогою яких придушив паніку, що виникла на місці розстрілу...”²².

Після цього карателі зігнали людей до церкви, школи та кількох сусідніх будинків і розстріляли. Деякі жителі були змушені самі копати собі ями – разом викопали шість братських могил. Тоді німецькі поліційні службовці розстріляли спочатку чоловіків, а потім жінок і дітей у групах по 50 осіб. Коли німці з сотні “Нюрнберг” вже не мали куди зганяти людей, вони знищували їх біля майдану, а трупи скидали в наспіх викопані ями. Немічних старців, дітей привозили на підводах і напівживих закидали землею. Щоб не було чути пострілів та криків розпачу приречених на смерть людей, вбивці увімкнули на повну потужність мотори автомашин, броневиків і мотоциклів. Сотні жителів, в основному людей похилого віку і дітей, кинули у величезну глиняну яму, наповнену водою. Тих, хто не втопився відразу й намагався втекти, розстрілювали на місці²³.

Так загинули більшість кортелісців, серед яких чоловіки, жінки, люди старшого віку і діти, й лише близько 100 жителям пощастило врятуватися. Вбивства тривали приблизно від 11.00 до 16.00, тобто майже 5 годин. Після цього поліцаї забрали на вози майно й худобу селян і повністю спалили село, під час чого згоріло 715 хат. Разом із Кортелісами карателі знищили такі села: Запоківне, Ягідкове, Тепечець, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівку, Хомут та ін.²⁴.

У вже цитованому звіті про знищення Кортеліс констатувалося: “Утаємничення справжньої мети збору населення виявилось надійним: населення вірило в те, що йому будуть зачитувати наказ до останньої миті. Закнув населення в церкві, школі, прилеглих до центру будинках, аж тоді видав команді поліцейських могильників лопати. Поставив легкі кулемети на вигідній позиції. Поставив за кулемети досвідчених, перевічених мною солдатів, яких міняв через кожних 30 хвилин. Розстріл проводив у п’яти місцях одночасно, заглушуючи кулемети ревінням

²² *Інгульський П.* Сага про Кортеліси / П. Інгульський // Пост імені Ярослава Галана. Памфлети, статті, нариси. – Львів: Каменяр, 1971. – Кн. 2. – С. 80. Автор зробив виразний акцент на тому, що Кортеліси і Хатинь знищили “фашисти” (тобто німецькі окупанти згідно з тогочасною офіційною термінологією в СРСР).

²³ *Tobias J. G.* “Ihr Gewissen war rein...” – S. 19.

²⁴ Вінок безсмертя. Книга-меморіал / [О. Федоров, В. Манюк та ін.]. – Київ: Політвидав України, 1988. – С. 222–229; *Поліщук.* Трагедія села Кортеліс: наук.-попул. зб. волинознавства / Поліщук // Літопис Волині. – Вінніпег, 1964. – Т. 7. – С. 86–89.

автомобільних моторів. Спершу розстріляв молодих чоловіків, які могли чинити опір. Розстріл жінок і дітей проходив без будь-яких ускладнень... Більшість жителів села зберігали гідність. Вони не знали, що їх чекає, і йшли спокійно назустріч своїй цілком заслуженій долі, котра внаслідок їхньої нечистої совісті зовсім не стала для них несподіванкою... Розстріл почався о 9.00 і закінчився о 16.25 того ж дня. Ваш наказ виконано повністю, він виконувався без будь-яких ускладнень, підготовлені мною заходи виявилися цілком ефективними. Сотня «Нюрнберг» втрат не має. Один шофер після виконання наказу захворів на приступ гастриту. Перебуває в санізоляторі батальйону. Витрачено патронів: 4 тис. 321 (чотири тисячі триста двадцять один). Один кулемет потребує ремонту від надмірного перегріву»²⁵.

Після “виконаного завдання” поліційна сотня “Нюрнберг” протягом року використовувала набутий “катівський досвід” у Білорусі. 10 січня 1944 р. вона вирушила з Мокран у Білорусі до Костополя на Волині, де після поповнення шістьма моторизованими підрозділами жандармерії утворила групу Айселе (Gruppe Eisele) у складі Бойової групи Прютцманна. Від того дня вона майже місяць брала участь у протипартизанських діях, доки під час них не загинули більшість її вояків разом із командиром гауптманом Й. Айселе (котрий помер від важкого поранення, отриманого 5 лютого 1944 р.). Відповідно до наказу Г. Гімлера від 10 лютого 1944 р. німецькі поліційні сили на фронтових територіях Райхскомісаріату “Україна” були скеровані “на Батьківщину”. Називаючи їх у розмові з Вищим керівником СС і поліції Сходу в Генеральній губернії Вільгельм Коппе, вищий керівник СС і поліції в Україні обергрупенфюрер Ганс Прютцманн останнім згадав ще один підрозділ, причислений до сил жандармерії, що підлягали евакуації з Центральної та Східної України: “Крім того, було скеровано назад рештки сотні окремої служби «Нюрнберг», командир якої гауптман Айселе загинув [Außerdem werden die Restteile der Einzeldienst-Komp. Nürnberg, deren Chef-Hptm. Eisele – gefallen ist, zurückgeführt]”²⁶.

Трагедія у споминах очевидців, які врятувалися від смерті. У Кортелісах моторошні спогади про злочини німецької поліції залишили глибокі рани в колективній пам’яті тих селян, яким вдалося вижити того страшного дня. Дарія Олександрівна Поливода за півстоліття розповіла про свій досвід: “Це було рано-вранці, моя мати пробудилася і пробурмотіла: «Німці в селі, німці»”. Дитина подивився у вікно і побачила, як людей виводили з будинків і збирали в малі групи. “Приблизно по 20 або щось біля того, я не знаю точно. Я бачила, як німецькі солдати склали розстріляних людей у крові в ряди, голову до голови. Моя мама теж була убита, мій дід і мій брат, на три місяці старший за мене”. Агафія Іванівна Сахачук, яка заховалася в сараї і лише завдяки цьому unikнула смерті, увечері пройшла через село з іншими людьми, які залишилися живими, й побачила неймовірне: “Трупи лежали всюди. Багато кого з цих людей було розстріляно під час спроби втечі. Ми

²⁵ Яворівський В. Польнь... – С. 308–309.

²⁶ [5.März 1944.] Reisebericht. A. Bericht über die Besprechung mit den Höchsten SS- und Polizeiführer Ukraine // Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). – R 19 (Hauptamt Ordnungspolizei)/333. – Bl. 125.

збрали мертвих і перенесли їх у братські могили. Ми взяли лопати і засипали тіла землею, але кров виступала із землі”²⁷.

Інший опитаний про подробиці трагедії, 70-річний Федір Іванович Рудинюк у 1985 р. розповів берлінському журналісту Паулеві Колю, як йому вдалося вижити і що він пережив, послуговуючись загальноприйнятим у СРСР терміном “фашист” для означення карателів німецьких поліційних відділів: “Це було приблизно о 4-й годині ранку. Вони дивилися у вікна з лампами. Я думав, що сталася пожежа. Фашисти розбили вікна прикладами, ногами у чоботах відкрили двері й швидко зайшли в кімнату. Я був напівголий, але, тим не менше, вони обшукали мене в пошуках зброї. Тоді вигнали всіх нас із дому. Моя сестра хотіла повернутися, щоб отримати якийсь теплий одяг. Вона мала з собою маленьку дитину і не хотіла, щоб їй було холодно. Було вже досить холодно – був кінець вересня. Проте ми змушені були вийти на площу без теплового одягу. Там ми сиділи і чекали, поки всіх не вигнали з будинків. Нас, чоловіків, відібрали окремо. Там ми повинні були копати яму, глибиною 5 метрів, шириною 2 метри і дуже довгу. Отже, мені довелося копати собі могилу. У той час, коли ми копали, кулемети були спрямовані на нас з усіх сторін. Потім, коли перші групи були загнані в ями, солдати почали стріляти в них, почалася паніка, люди кричали, хотіли втекти. Після цього солдати стріляли з автоматів у наговп. А потім, під час стрілянини, вони увімкнули двигуни своїх машин і грали музику через гучномовці, щоб заглушити крики і постріли. Маленьких дітей вони насаджували на багнети, а потім кидали їх у яму, щоби зберегти кулі. Я сам бачив, як фашист розпорював живіт вагітної жінки і кинув її в яму. Увечері пішов сильний дощ. Проте село продовжувало горіти. Майже протягом тижня. Ями були покриті тільки невеликою кількістю землі. Через ґрунт потекла кров із землі. Я вижив лише завдяки диву. Коли вибухнула паніка, я просто втік з іншими. Вони стріляли в нас, але не влучили. Протягом двох днів ми переховувалися в лісі. Потім ми пішли назад у село. Та що там за село – там стояли лише кілька стін, димоходи й скрізь був попіл. Від інших, які повернулися відразу після відходу німців, ми почули, що ґрунт на ямах ще трохи рухався – так було тому, що не всі відразу померли після того, коли вони впали в яму. Вони лопатами викопали землю. Проте було вже занадто пізно”²⁸.

Люди, які залишилися в живих, розповідали, що після того над селом пішов дощ. Це виглядало так, ніби саме небо плаче над страшною долею невинно убієнних людей...²⁹.

Роль “допоміжної поліції”. Один із найрозповсюдженіших міфів про “чорну середу” с. Кортеліси – про розстріли українськими поліцаями, які до того ж були “українськими буржуазними націоналістами”. Уперше, мабуть, цю “чорну легенду” було запропоновано у виданій Комітетом державної безпеки (КДБ) УРСР у 1960 р. брошурі “Правда про т. зв. УПА”, авторство котрої приписували колишньому повстанцю Іванові Реванюку, реабілітованому в обмін за згоду співпрацювати з

²⁷ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 17–19.

²⁸ Kohl P. Der Krieg der deutschen Wehrmacht und der Polizei 1941–1944. Sowjetische Überlebende berichten / Paul Kohl. – Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1995. – S. 49–50.

²⁹ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 19.

радянськими спецслужбами. Ось яку легенду розміщено в ній щодо подій у Кортелісах: “З Мокрина [поліцаї] поїхали в село Картоліси. Його жителі не виділили людей для відправки в Німеччину, не давали німцям ні м’яса, ні сала, ні яєць. І на роботи не йшли. Бандити розстріляли там сім чоловік і поїхали далі. А через деякий час в Картоліси знову прибув загін карателів, в якому налічувалось 20 поліцаїв і два гітлерівці. Приїхали вони вночі. Там уже стояв гітлерівський батальйон. Розбили на групи (один гітлерівець і чотири націоналісти в кожній) і почали зганяти темними вулицями людей – чоловіків, жінок, стариків, малих дітей. Потім спалахнули навколо величезного натовпу сліпучі промені автомобільних фар, і не було можливості сховатись від того пекельного світла. Жителі села збилися до купи і застигли від жаху. Раптом сотні машин разом загули, і люди почали падати, скошені вогнем кулеметів і автоматів. Два тижні тривали тут розстріли. Розстрілювали по змінах. Одні поліцаї розстрілюють, а інші ковбаси роблять з м’яса худоби, відібраної у селян. Вибили всіх поголовно: і жінок, і дітей – близько трьох тисяч чоловік”³⁰.

Те, що ця інтерпретація подій була від початку до кінця фантазією – очевидно. По-перше, село мало назву “Кортеліси”, а не “Картоліси”; по-друге, німецьку каральну операцію спровокували радянські партизани, а не зрив поставок здачі їжі для німецьких окупаційних установ; по-третє, в Кортеліси прибула німецька поліційна сотня, а не батальйон; по-четверте, місцеві поліцаї не брали участі у масових розстрілах із німцями; по-п’яте, в селі явно не було “сотень машин”; по-шосте, розстріли відбувалися вдень і карателі не вмикали ніяких автомобільних фар; по-сьоме, вбивства не тривали два тижні; по-восьме, факт виготовлення ковбас під час розстрілів був явно плодом хворобливої уяви невідомого досі справжнього автора брошури.

Насправді, 23 вересня 1942 р. до с. Кортеліси привезли службовців місцевої поліції з Ратного і Каменя-Каширського й білоруських містечок Малорити, Дивина та Кобрини для оточення села, а також для вивезення звідти майна. Зі слів уцілілого свідка трагедії Анастасії Корнелюк, розстрілювали селян німці й того дня в селі “не було поліцаїв кортеліських – їх повивозили у Ратне”³¹.

Командир поліційної сотні “Нюрнберг” побоювався, що українські шутцмани не виконають наказу, а то й повернуть видану їм зброю проти німців, тому видав їм лише по одному патрону – формально, щоби вони не вчинили випадкової паніки. У звіті офіцера сотні “Нюрнберг” командирові III батальйону Поліційного полку № 15 майорові Ю. Голлінгу з цього приводу було сказано: “Операцію зі знищення більшовицько-партизанського села Кортеліси і хуторів провів, повністю дотримуючись вашого наказу та усних вказівок... 23 вересня 1942 р. в 04.35 Кортеліси з хуторами були оточені зовнішнім кільцем із поліцейських. Щоб не вчинити випадкової паніки, шутцманам видали тільки по одному патрону. Я наказав усіх гнати до центру села на збори”³². Згодом цей же факт підтвердив 23 вересня 1959 р. колишній поліцист ратнівського постерунку поліції Андрій Якович Кошелюк на суді в м. Ратне:

³⁰ Реванюк І. Правда про т. зв. УПА (Сповідь колишнього провідника ОУН) / І. Реванюк. – Київ, 1961. – С. 8–11.

³¹ Музиченко Я. Вічність і Кортеліси... [Електронний ресурс].

³² Яворивский В. Польша... – С. 308–309.

“22 вересня нас, усіх ратнівських поліцейських, зібрав комендант Логвинський”. Потім усі пішли в Мокрани в Білорусі, де було багато поліцаїв із Каменя-Каширського, “з Малоріти білорусів багато було”, потім – у Кортеліси: “Логвинський наказав здати патрони. Здали. Тоді він видав кожному по одному. Сказав: стріляти можна лише у тому випадку, якщо на тебе будуть нападати, а так не стріляти в людей, навіть не бити їх прикладами”. На питання голови суду, чи він вбивав кортелісців, підсудний відповів: “Не вбивав, тому що це село я не обслуговував”³³.

Однак шутцмани поводили себе по-різному, з огляду на що у вцілілих залишилися різний досвід і суперечливі спогади про їхню поведінку. Чоловік Агафії Іванівни Захачук, 1920 р. н., вийшов із дому рано-вранці на поля і не повернувся – його підібрали місцеві поліцаї і забрали до центру села, де розстріляли німці³⁴. Водночас деякі інші місцеві поліцаї дали можливість вцілілим кортелісцям втекти. Григорій Іванович Корнелюк, який народився 1922 р., був одним із небагатьох, хто вижив: “Зранку я пішов у двір і побачив двох чоловіків, які стояли на вулиці й несли зброю на своїх плечах. Я побіг до дядька, який жив недалеко від нас, розбудив його і сказав: «Дядьку, там є озброєні люди, наше село оточене». Стало світліше, німецькі та українські поліцаї пробігли через село і наказали, щоб ми прийшли до ринкової площі біля церкви. Мій дядько і я сховалися в стайні на сіннику. Раптово ми почули страшний шум, шум моторів! Тоді почалося вбивство. Вони скидували людей групами до масових поховань. Через сильний шум моторів можна було почути тільки постріли. Після цього було дуже тихо протягом кількох годин. Пізніше українські поліцаї приїхали на возах, запряжених кіньми, і грабували наше село. Я запитав у цих чоловіків, що трапилося. Вони відповіли: «Всі ваші люди є мертві!». Мій дядько і я побігли у ліс разом з іншими молодими людьми, які також переховувалися. Там ми були в безпеці”³⁵.

Безумовно, використання німецькою поліційною сотнею українських поліцаїв не применшує факту їх співучасті у воєнному злочині і їх роль у трагедії була ганебною, каригідною, заслуговує осуду, й вони не підлягають реабілітації. Проте не можна не відзначити і того факту, що вони були передовсім сліпим знаряддям у руках нацистських воєнних злочинців й такими ж заручниками обставин, як і жертви-кортелісці. Застосовуючи моральні критерії оцінок, треба визнати, що вони були такими самими пасивними спостерігачами трагедії, як і радянські партизани. Свого часу проф. Степан Макарчук констатував, що “не можна осуджувати партизанів за те, що вони не вступили у бій з явно переважаючим противником і не полягли у бою”³⁶. Однак, згідно з цією ж логікою, не можна звинувачувати і тих

³³ Там же. – С. 281, 291. А. Кошелюк не брав участі у вбивствах кортелісців, але був засуджений до смертної кари за те, що, з його слів, до того брав участь у розстрілах євреїв, котрі фігурували в матеріалах суду денаціоналізовано як “радянські громадяни”.

³⁴ Tobiasz J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 18.

³⁵ Ibidem. – S. 17.

³⁶ Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947 / Stepan Makarczuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce, 1999. – T. 5: Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Łuck, 27–29 kwietnia 1999). – S. 312.

поліцаїв-шутцманів, які були виставлені для охорони села, отримали по одному патрону й тому не могли виступити проти німців, озброєних автоматичною зброєю та кулеметами. Радянські партизани були навіть більше відповідальні за трагедію, адже вони спровокували вбивство – без їх провокацій не було б каральної акції і жителі села не були би знищені. Можна цілком погодитися з дещо розлогою цитатою Івана Ольховського, який, коментуючи провокаційні дії радянських партизанів, писав: “Слід сказати, що червоні партизани не те що не пробували захистити своїх благодійників – кортеліських селян, які їх годували, обігрівали, лікували та ставили на ноги, а навіть жодного разу не вистрілили, щоб хоч налякати карателів. Як люди кажуть, рятували тільки себе у лісовій гущавині. Зрештою, Кортеліси – не виняток у ряду сіл – жертв партизанських провокацій. Така ж доля після вбивства червоними партизанами німця спіткала у Шацькому районі село Вілицю (розстріляно 95 осіб), частину села Кропивників (розстріляно 78 осіб). За підрич червоними залізничної колії Ковель–Любомль німці спалили у Любомльському районі села Підгородне, Високе, частину села Руди. І якщо говорити про моральну відповідальність за трагедію Кортелісів, то, я гадаю, вона однаковою мірою лягає і на червоних партизанів, які спровокували її та ганебно кинули беззахисне населення на розтерзанні ворогові, і на поліцаїв, які були присутні під час розправи. Дивує інше. Чи не всіх поліцаїв після війни було засуджено, а от червоних партизанів, жертвами провокацій яких стали десятки тисяч наших співвітчизників, до цих пір шануємо як героїв”³⁷.

Утім, остаточно розставити крапки над “і” про роль та міру співучасті й провини “допоміжної поліції” німецьких поліцейних структур у Кортеліській трагедії зможуть допомогти майбутні наукові дослідження слідчих справ службовців місцевої поліції у Ратному в розсекречених архівах СБУ.

Осуд нацистського воєнного злочину учасниками українського руху Опору. Тривалий час у пропагандистській й історичній літературі у СРСР “мусували” тезу про те, що людей в Кортелісах, окрім німців, вбивали нібито “українські буржуазні націоналісти”³⁸. Для її підтвердження використовували факт, що двоє службовців місцевої поліції, які особисто не вбивали кортелісців (хоча й того зловісного дня мимоволі опинилися в Кортелісах), навесні 1943 р. перейшли до УПА, щоби спокутувати свій гріх боротьбою проти нацистських окупантів й спробувати “загладити власною кров’ю” співучасть у важкому злочині проти власного народу (ними були Яким Харитонович Корнелюк, який від 1942 р. служив у поліції Ратнівського р-ну, в УПА діяв під псевдом “Окунь” і після війни переховувався в Тувинській автономній області РРФСР, і Андрій Якович Кошелюк, в УПА відомий під псевдом “Дорош”; обидва були заарештовані, у вересні 1959 р. судом у Ратному засуджені до розстрілу й страчені в 1960 р.³⁹).

Вміщена в опублікованій у 1981 р. документальній повісті В. Яворівського “Вічні Кортеліси” теза про те, що “вся тутешня сволота, гидь людська – поліцайна, повіялася в банди бандерівські” й інші авторські фантазії не лише спотворювали правду

³⁷ *Ольховський І.* Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній [Електронний ресурс].

³⁸ *Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса: сб. материалов.* – Донецк, 2008. – С. 327.

³⁹ *Яворівський В.* Вічні Кортеліси... – С. 79.

про обставини загибелі багатьох сотень невинно убієнних українців у Кортелісах, а й дали привід багатьом проросійським авторам звинувачувати воїнів УПА в колабораціонізмі з нацистськими окупантами. Ця теза обростала міфами й у фінансованій психологічними службами Федеральної Служби безпеки (ФСБ) Росії пострадянській літературі, метою якої була дискредитація діяльності ОУН(б) (Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери) й УПА. Наприклад, в 1999 р. “червоний професор” Віталій Масловський стверджував, що Кортеліси знищило “українське формування” у складі 15-го поліційного полку⁴⁰. У виданій в 2008 р. з метою “чорного піару проти українського націоналізму” публіцистичній книзі-памфлеті “Український фашизм. Погляд з Донбасу” стверджувалося не більше і не менше, що нібито в Кортелісах 23 версня 1942 р. “карателі з числа українських націоналістів розстріляли і закопали живцем понад 2 800 місцевих жителів”, що “є яскравим прикладом спільного фашистсько-націоналістичного терору” і це навіть був “один із перших випадків націоналістичного терору проти власне українського населення Волині”⁴¹.

Подібні міфи повторили деякі західні автори. Послідовним їх поширювачем був канадський історик Іван Качановський. У 2010 р. він заявив, що місцева поліція з Ратного допомагала під час знищення майже 3 тис. українців у Кортелісах й кількох сусідніх селах Волинської обл. у вересні 1942 р., а у квітні 1943 р. нібито майже в повному складі зі зброєю вона перешла до УПА. Очевидно, цей автор, як і його попередники з поширення дезінформації про діяльність ОУН(б) й УПА, не навів жодних доказів чи посилань на архівні документи, спомини чи наукові публікації для обґрунтування цієї тези⁴².

На цьому дослідник не зупинився й спробував довести правоту своїх слів в іншій публікації⁴³. Для обґрунтування свого твердження він зробив посилання на Архів Управління Служби безпеки України (СБУ) Волинської області у Луцьку (спр. № 67454 фп, т. 32, арк. 17–18). Насправді це – архівно-кримінальна справа Юрія Стельмашука, але, по-перше, оскільки вона є лише в одному томі, то жодного тому № 32 у ній немає; по-друге, вона зберігається в зовсім іншому джерелосховищі – Галузевому державному архіві СБУ у Києві; й, по-третє, на зазначених

⁴⁰ *Масловський В.* З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни / В. Масловський. – Москва: Славянський діалог, 1999. – С. 27.

⁴¹ Український фашизм... – С. 327.

⁴² *Katchanovski I.* Terrorists or National Heroes? Politics of the OUN and the UPA in Ukraine [Електронний ресурс] / Ivan Katchanovski. – Режим доступу: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Katchanovski.pdf>. Пізніше І. Качановський повторив цю тезу в іншій своїй публікації: *Katchanovski I.* The Politics of World War II in Contemporary Ukraine / Ivan Katchanovski // *The Journal of Slavic Military Studies*. – 2014. – Vol. 27. – Issue 2. – P. 210–233.

⁴³ *Ejusdem.* The Organization of Ukrainian Nationalists, the Ukrainian Insurgent Army, and the Nazi Genocide in Ukraine. Paper presentation at the “Collaboration in Eastern Europe during World War II and the Holocaust” Conference, Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum & Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies (Vienna, December 5–7, 2013) / Ivan Katchanovski. – P. 27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academia.edu/6414323/The_Organization_of_Ukrainian_Nationalists_the_Ukrainian_Insurgent_Army_and_the_Nazi_Genocide_in_Ukraine

аркушах немає жодного слова ані про ратнівську поліцію, ані про Кортеліси. Друге посилення, нібито для підтвердження своїх слів, Качановський зробив на Державний архів Волинської області (ДАВО, ф. 597, оп. 1, спр. 229, арк. 254). Проте фонду № 597 у ДАВО немає. Є, щоправда, фонд із таким порядковим номером із додатком літери “Р” (ф. Р-597 – Луцька міська державна нотаріальна контора № 1, 1944–1954 рр.⁴⁴), але вказана в ньому справа немає відношення до інформації, на яку зроблено посилення. Третє посилення Іван Качановський зробив на докторську дисертацію Джерета Мак-Брайда⁴⁵, але не вказав сторінки, з огляду на що читач повинен довіряти слову історика без змоги перевірити його достовірність. Однак і це посилення сумнівне з огляду на невідповідність двох попередніх на користь твердження канадського автора про перехід усієї ратнівської поліції до УПА.

Насправді учасники українського національного руху Опору рішуче засудили організаторів і виконавців вбивств у Кортелісах і категорично відмежувалися від них. Збираючи матеріали про нацистські воєнні злочини, діячі підпілля ОУН(б) осередньо-східних українських земель (ОСУЗ) і північно-західних українських земель (ПЗУЗ) через опитування кількох вцілілих свідків кортеліської трагедії зуміли відтворити справжню картину подій того трагічного дня “за свіжими слідами” за кілька місяців після скоєння нацистського воєнного злочину на підставі даних своєї розвідки. Загальний перебіг каральної акції зафіксовано, зокрема, в повідомленні підпілля ОУН(б) “Інформативні Вісті з ОСУЗ і ПЗУЗ за останній квартал 1942 року”. Згідно з ним, українці, які служили в ратнівській поліції, не зробили жодного пострілу, тоді як поляки на німецькій поліційній службі допомагали добувати кортелісців, скинутих у ями, що можна пояснити їх українофобією й зацікавленістю в деукраїнізації прикордонних територій і зникненні з географічної карти Полісся ще одного українського села. В окремому параграфі “Загальні відомості з СУЗ” у рубриці “Важніші події та випадки на ПЗУЗ” вказаного документа загальне тло трагедії було окреслене так: “Комуністичні партизани на спілку з поляками намагаються за всяку ціну спровокувати українців до повстання. В тій цілі ... роблять поодинокі виступи, як напади на районні осередки, державні господарства, зриви залізничних шляхів, підпали скирт збіжжя тощо. В такий спосіб викликають репресії супроти населення, думаючи, що так скорше викличуть зрив. ... Крім того узброєні банди у кількості 50–70 осіб нападають на села і граблять”.

Далі вміщено опис того, як відбувалося спрямування службовців місцевої поліції з-поза меж Кортеліс для участі в оточенні села й допомозі карателям в його пограбуванні: “Недавно одержали шущмани на місце советської голяндську зброю. Деякі були раді з того, думаючи, що голяндська зброя краща від советської. Та скоро зміркували дійсну ціль заміни зброї. Советських набоїв є багато, тому і небезпечно давати шущманам советську зброю. До голяндської зброї виділяють їм мало набоїв, і то тільки на означені виступи. Коли ... ішли проти українського населення до Кортеліс, дали їм по 5 шт. [набоїв]. Видно, передбачували, що шущмани відмовляться

⁴⁴ Див.: Державний архів Волинської області: Путівник. – Луцьк: Надтир’я, 2011. – С. 253.

⁴⁵ McBride J. “A Sea of Blood and Tears”: Ethnicity, Identity and Survival in Nazi Occupied Volhynia, Ukraine 1941–1944. PhD dissertation / Jared McBride. – Los-Angeles: University of California, 2014.

стріляти до безборонного українського населення. Після приїзду шуцбаталіону під Кортеліс відбулася присяга. Відчитано наказ райхскомісара, в якому говорилося про створення литовських, білоруських, естонських і українських шуцбаталіонів із ціллю очищувати терен «Нової Європи» від ворожого елементу. Гавптман сказав до шуцманів, що німці знають, що між ними є ворожі німцям і українському народові одиниці [йшлося про комуністів й членів ОУН(б) – А. Б.]. Але всіх тих, що помагатимуть ворогам, поставлять перед фронтом баталіону і вистріляють. Присягу зложили вже всі шуцмани, яким дали нові чорні уніформи з сірими ковнірами”. Після цього у звіті вміщено важливу ремарку: “Шуцмани-українці активної участі в екзекуціях не беруть, відмовились. Репресій поки що за це немає. Вправді за невиконання наказу саджали їх до карцеру, але звільнили”.

А ось як у повідомленні описано перебіг кривавої каральної акції в Кортелісах у рубриці “Акти терору на ПЗУЗ”: “24 вересня за зв’язок з партизанами знищено зовсім село Кортеліси району Ратна. В селі було аж три сільські управи, що вказує на те, що село се було дуже велике. Розстріляно там 2000 людей, включно з жінками і дітьми. Майно розстріляних і тих, що повтікали, вивезено. Порожні будинки, за виїмком деяких хат, що були недалеко на хуторах, спалено до тла. 20 родин, за порукою священика забрали до Ратна, де замкнули їх в опорожненому від жидів «гетті». Там сторожать їх шуцмани і гонять на роботи. Сама пацифікація мала ось такий перебіг: Досвіта приїхало до Кортеліс гештапо і означило на означеному пункті схід цілого села, включно з жінками і дітьми”. Після того, зі слів автора документа, “саме село було вже обставлено ланцюгом шуцманів”, переважно з Кобрини, і німцями, які почали вбивати людей: “Коли люди зійшлися, відразу поставлено коло них сторожу. Одночасно інші шуцмани дістали наказ виводити худобу на збірний пункт, вивозити збіжжа та все майно. Шуцмани і військо мали наказ стріляти всіх, хто втікає з села. Одначе мало знайшлося таких, що стріляли. До таких належали тільки поляки з кобринського баталіону. Коли гештапо дало наказ стріляти до зібраних людей, шуцмани почали втікати. Тоді почали пописуватись гештапівці, частина жандармерії і поляки з кобринського баталіону. Шуцмани і старші вояки вермахту плакали і утікали з місця екзекуції”⁴⁶.

На користь запропонованої у звіті ОУН(б) версії перебігу подій під час “чорної середі” свідчить той факт, що під час каральної акції у Кортелісах жодна особа польської національності в цьому селі не постраждала. Трагедія їх оминула. До війни в Кортелісах проживали поляки: Зоя Козіковська та Бугело (обидвоє неодружені), директор сільської школи Молік (який мав дружину та дітей) і в сільському постерунку польської поліції служило шість поляків. Усі вони, крім родини Моліка, виїхали до Польщі перед приходом радянських військ у 1939 р. Робота Моліка в німецькій установі з працевлаштування у Ратному під час нацистської окупації врятувала від смерті його родину, яка проживала в Кортелісах. До німецько-радянської війни там теж проживав поляк-лісник, але він також виїхав із села до трагедії. Характерно, що полька Марія Молік, родину якої вивозили до Ратного, видала за

⁴⁶ Інформативні Вісті з ОСУЗ і ПЗУЗ за останній квартал 1942 року. В грудні 1942 року // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далы – ГДА СБУ). – Ф. 13 (Фонд друкованих видань). – Спр. 376. – Т. 30. – Арк. 10, 12.

свою доньку і в такий спосіб урятувала 14-річну українку Анастасію Адамівну Корнелюк⁴⁷. Дарія Олександрівна Поливода, якій у “чорну середу” було 10 років, також вижила, бо, згідно з порадою матері, видала себе за доньку польської жінки, чоловік якої працював із німцями й саме в будинку польської родини дівчина чула, як українці кричали: “Вони вбивають нас, вони вбивають!”⁴⁸.

Однак інші поляки, які перебували на німецькій поліційній службі, проводили свою антиукраїнську роботу й згодом. Характерно, що польські агенти німецької поліції безпеки стали основними винуватцями також нацистських арештів на Поліссі, що прокотилися 20 червня – 13 липня 1943 р., особливо введених до складу Райхскомісаріату “Україна” Кобрині та Бресті. Коментуючи їх, комендант Поліського округу Армії Крайової (АК) капітан Станіслав Добрські (“Жук”) у звіті командуванню визнав: “Можна сміливо сказати, що якщо б не місцеві співпрацівники гестапо – поляки, то останні арешти не набули б таких страхітливих розмірів, а навіть якщо б кількісно заарештовано стільки ж осіб, то якісний баланс арештів був би, безсумнівно, меншим”⁴⁹.

Тим часом ОУН(б) й українські повстанці засудили нацистський воєнний злочин і факт залучення до співучасті в його скоєнні українських поліцаїв. У статті “На шляхах визвольної боротьби” члена Проводу ОУН(б) Ростислава Павлишина за псевдом “А. С. Борисенко”, надрукованої в нелегальному журналі цієї організації “Ідея і Чин” ч. 5 за 1943 р., із цього приводу було засуджено як ганебний той факт, що “з часом, роззухваленим безсиллям мирного населення, німецькі поліційні посіпаки почали примушувати українських міліціонерів розстрілювати своїх же братів, ні в чому неповинних українських селян – село Кортеліси на Ковельщині, яке вистріляла німецька поліція, забиваючи біля 2,000 осіб”⁵⁰.

Відомо, що справжні замовники вбивств у с. Кортеліси й сусідніх селах не були засуджені, оскільки в січні 1943 р. III батальйон 15-го поліційного полку був майже повністю знищений у бойових діях⁵¹. Однак в околицях Кортеліс перебували службовці інших структур німецької поліції, котрі брали участь у вбивствах жителів цього села. Поінформовані про те, що воюватимуть, можливо, проти саме тих карателів німецької поліції, які вбили сотні кортелісців, повстанці присягнули не брати в полон і не вибачити жодному з них. Коли 10 серпня 1943 р. командир одного із загонів УПА Юрій Стельмашук наказав здійснити наступ на Камінь-Каширський, повстанці розстріляли на місці всіх захоплених карателів. Один із вояків УПА під псевдом “Мрія” так згадував про наслідки цього бою: “До нас прибіг провідник Я. – задиханий, спітнілий. Перекинувшись кількома словами з к-ром Черником, він підійшов до возівні, де були німці. Німців випровадили. Вони йшли настрашені... Провідник Я. спитав їх, чи вони брали участь в акції на село Кортеліси. Відповідь була: «так». Тоді провідник Я. сказав до них кілька слів і дав наказ їх розстріляти.

⁴⁷ *Ольховський І.* Трагедія села Кортеліси і спекуляції на ній [Електронний ресурс].

⁴⁸ *Tobias J. G.* “Ihr Gewissen war rein...” – S. 17.

⁴⁹ *Archiwum Adama Bienia.* – Wrocław: W-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 255.

⁵⁰ *Борисенко А.* На шляхах збройної боротьби / А. Борисенко // *Ідея і Чин.* – 1943. – Ч. 5. – С. 16; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 20. – Арк. 73 зв.

⁵¹ *Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz...* – S. 622.

Наказ виконано таки тут на місці – нехай народ бачить, нехай народ знає...”⁵². Інший колишній повстанець Яків Чуйко, який теж був учасником бою, згадував: “Захопили і полонених – німців та перекладача-поляка. Німців запитали, чи брали вони участь у каральній акції в селі Кортеліси. Тих, що відповіли «так», тут же розстріляли, а решту відправили колоною в напрямку до Бреста”⁵³.

Непокарані вбивці. Після закінчення Другої світової війни й створення ФРН тисячі німецьких поліцаїв були засуджені, однак не всі з них були належно покарані. З метою уникнення політичних скандалів органи правосуддя засекретили імена тих із них, які на час арештів перебували на державній службі в Західній Німеччині. На початку 1970-х відбулися слідство і суд також над карателями сотні “Нюрнберг”, які після знищення Кортеліс брали участь в інших масових вбивствах, найвідоміше з яких – участь у знищенні єврейського гетто у Бресті.

Під час допитів органами кримінального правосуддя ФРН колишні службовці сотні надали деяку уривчасту інформацію про операції свого підрозділу, проте й сьогодні прізвища цих людей невідомі (досі засекречені – у ФРН діти вважають великою ганьбою оприлюднення інформації про те, що їх батьки були злочинцями). Карл К., наприклад, стверджував, що, коли його сотня обшукувала села з метою розшуку “банд”, вона завжди приходила занадто пізно – партизани встигали відійти, і що він ніколи не був присутній на розстрілах учасників антинімецьких формувань опору під час таких операцій, хоча чув, що страти відбувалися. Він також заявив, що його ніколи не залучали до здійснення езекуцій або участі в розстрілах євреїв, хоча визнав, що чув від солдатів його сотні про страти правопорушників, засуджених судом, або заручників. Ернст В., з іншого боку, визнав, що під час операцій, здійснюваних його сотнею, євреїв розстрілювали постійно. Як приклад він згадав участь у каральній акції поблизу Мокран, під час якої приблизно 20 осіб зібрали на сільській площі, змусили роздягнутися догола, а потім розстріляли за межами цього населеного пункту. Детальніше про розстріли він “не міг пригадати”, однак заявив, що нібито не був одним із тих, хто їх здійснював. Обервахмайстер Карл Ш. зізнався, що був присутнім під час знищення одного з сіл, під час якого загинуло 35 людей, але заявив, що особисто нібито не стріляв, а лише рахував кількість трупів. На запитання, чи то була операція

⁵² “Мрія”. Наступ на місто Камінь-Коширський / “Мрія” // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: В-во “Літопис УПА”, 1977. – Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. – С. 115. У машинописі цих споминів вказано дещо інше псевдо – “хор. Мрія”, а також власноручний підпис їх автора “Г. Хомут”. Згаданий сюжет в оригіналі спогадів був змістовніший і дещо відрізнявся від опублікованого в підпільному журналі. Ось його текст для порівняння: “Друг Ярбей спитав їх, чи вони брали участь в нападі на Кортеліси. Всі відповіли: «так», але одночасно почали скигліти: «Подаруйте!», а один цілий час повтаряв: «Майн готт, майне фрау, майне кіндер» [«Мій Боже, моя жінка, мої діти», нім. – А. Б.]. От, драбута, коли мордував немовлят у Кортелісах, то не знав, що таке «кіндер», а тепер жебрає прощення... Друг Ярбей сказав до німаків, що будуть розстріляні за доконані злочини в Кортелісах. Таки на місті, щоб народ бачив, як революція карає нелюдів, німців розстріляно. Справедливість не оминула злочинців” (*Хор. Мрія*. Наскок на Камінь-Каширський // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 352).

⁵³ Чуйко Я. Бій за Камінь-Каширський / Я. Чуйко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volyn.com.ua/?rub=5&article=1&arch=852>

проти с. Кортеліси, відповів, що не пам’ятає. Тільки деякі зі службовців поліційної сотні “Нюрнберг” зізналися, що пізніше чули про знищення Кортеліс. Йоганнес К. згадав, що на місці Кортеліс поблизу Мокран було розстріляно кількох осіб, мабуть, партизанів і євреїв, але заявив, що не може пригадати жодних подробиць. Проте Вільгельм Ф., Йоганн М., Карл Т. і Георг Е. заявили, що дізналися про знищення сотнею Кортеліс у той час, коли нібито були відсутні у своєму підрозділі⁵⁴.

Більшість службовців німецької поліційної сотні “Нюрнберг” заперечили свою участь у вбивствах людей в Кортелісах. Наприклад, під час суду на запитання: “Чи відомі Вам за час Вашої служби в поліційній сотні «Нюрнберг» будь-які випадки, під час яких жорстоко [willkürlich] розстрілювали партизанів?”, обермайстер Людвіг П. відповів: “Я не пережив таких ситуацій. Хоча я майже щодня був у дорозі й прибував до окремих опорних пунктів, я не чув про жоден із таких випадків. Я хочу до цього ще сказати, що місцеве населення добре сприймало поліційний підрозділ”. Всі інші колишні члени поліційної сотні “Нюрнберг”, допитані після війни в Західній Німеччині органами кримінальної юстиції, теж заперечили, що брали участь у вбивствах кортелісців. Управління прокуратури в Нюрнберзі дійшло висновку, що хоча в нього й була “серйозна підозра” (“ein erheblicher Verdacht”) щодо спалення сотнею с. Кортеліси 23 вересня 1942 р. і розстрілу принаймні частини селян, наявні дані були оголошені недостатніми для інкримінування будь-якій конкретній підозрюваній особі участі у скоєнні злочину. Верховні органи правосуддя ФРН запропонували переслати офіційного листа із заптом до органів правосуддя СРСР, але компетентний нюрнберзький прокурор категорично відкинув цю пропозицію на підставі того, що “здається неможливим, що російські очевидці можуть бути ще живі після такого тривалого часу і будуть в змозі ідентифікувати окремих виконавців, не кажучи вже про те, щоб назвати їх імена”. 6 квітня 1972 р. Нюрнберзька прокуратура справедливо ствердила, що “Кортеліси і його мешканців спіткала та ж доля, що й інші три села і їх населення” (це підтвердив звіт командира поліції безпеки і служби безпеки (СД – нім. SD, скор. від Sicherheitsdienst) у Рівному Ернста Бергера від 5 жовтня 1942 р., в якому згадано операції проти с. Кортеліси, Борки, Заблоття та Борисовка). Однак того ж дня з причини нібито відсутності належних доказів справу проти всіх підозрюваних із сотні поліції “Нюрнберг” щодо вбивств у Кортелісах було закрито⁵⁵.

Таке судове рішення у ФРН у роки “холодної війни” між СРСР і країнами Заходу було повсюдною практикою: органи юстиції західних держав не хотіли створювати прецедентів із залучення свідків із Радянського Союзу навіть під час судових процесів проти явних воєнних злочинців з огляду на недовіру до їх показів, оскільки німецькі судді вважали очевидців подій звідти необ’єктивними й такими, заяви котрих могли бути інспіровані КДБ СРСР й тому їх вірогідність органи правосуддя Західної Німеччини апіорі піддавали сумніву. Хоча навіть після розпаду СРСР у 1991 р. багато свідків трагедії були живими, українські юристи не порушили

⁵⁴ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 14–15.

⁵⁵ Zentralstelle. An Oberstaatsanwalt, Oberlandesgericht Nürnberg den 6. August 1970; Entscheidung d. Staatsanwalt Amt Nürnberg. Nürnberg, den 6. April 1972 // Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg (ZStL). – II 204. – ARZ 38/70. Цит. за: Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 17, 20.

питання про допит як звинувачених колишніх членів сотні “Нюрнберг” – воєнних злочинців, які жили під захистом органів правосуддя ФРН й спокійно померли, отримуючи до смерті пенсії від своєї держави. Нікого з німецьких поліцаїв не було заслужено покарано за вбивство багатьох сотень кортелісців.

Сказане особливо прикметне у зв’язку з тим, що водночас наприкінці ХХ і ХХІ ст. гучного розголосу набула справа Івана Дем’янюка, докази в якій виявилися суперечливими не лише для людей, котрі цікавилися процесами над ним, а й для слідчих, судових експертів і прокурорів⁵⁶. Вона стала прецедентом для звинувачень українців у масових вбивствах тоді, коли більшість воєнних злочинців із поліційної сотні “Нюрнберг”, участь якої в масових вбивствах переконливо доведено на підставі документів і споминів свідків, були несправедливо виправдані і їх ніколи й ніхто належно не покарав за скоєння страшного воєнного злочину проти кортелісців. Неспростовним доведеним фактом є те, що резервна сотня німецької поліції “Нюрнберг” розстріляла багато сотень жителів с. Кортеліси, а її вояки мирно дожили до старості й спокійно померли без жодної кари.

Жертви. Сьогодні на підставі документів, які виявили історики, опублікованих спогадів вцілілих свідків і згадок у науковій літературі можна скласти загальну уяву про те, як розгорталася трагедія й навіть з усією точністю мати уявлення про чимало її подробиць. Однак навіть тепер складно сказати точно, скільки ж насправді кортелісців загинуло в “чорну середу” вересня 1942 р. Достатньо згадати, що звіт німецької поліційної сотні “Нюрнберг” про знищення с. Кортеліси, цитований у повісті В. Яворівського, ніколи не був опублікований повністю – ні в українсько- чи російськомовному перекладі, ні мовою оригіналу, що дає підстави для появи багатьох версій і гіпотез навіть щодо бачення скоєння злочину “очима карателів німецької поліції”. Цілком вірогідно, що це було тому, що у звіті була вказана інша – очевидно, швидше за все занижена – кількість вбитих людей, що не збігалось із завищеною їх цифрою, котру історики СРСР оголосили офіційною кількістю жертв Кортеліської трагедії.

Практика підрахунків і вказування принаймні приблизної кількості вбитих людей була загальноприйнятою для каральних формувань німецької поліції й органів безпеки в той час. Її дотримався, зокрема, командир III батальйону поліційного полку СС № 15, що одночасно зі знищенням сотнею “Нюрнберг” Кортеліс “стер з лица землі” сусідні села. Зроблений того дня запис у військовому щоденнику цього батальйону поліційного полку № 15 свідчить, що це формування, на підставі одержаного наказу про знищення сіл, розстріляло 169 чоловіків, жінок і дітей у Борисовці, 705 – в Борках і 289 – у Заблотті⁵⁷. Однак у військовому щоденнику цього батальйону не згадано про вбивства кортелісців нюрнберзькою поліційною

⁵⁶ *Rullmann H. P.* Der Fall Demjanjuk. 2. Aufl. / H. P. Rullmann. – Struckum: Verlag für ganzheitliche Forschung und Kultur, 1987; *Wagenaar W. A.* Identifying Ivan: A Case Study in Legal Psychology / Willem Albert Wagenaar. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1988; *Sheftel Y.* Defending “Ivan the Terrible”. The Conspiracy to convict John Demjanjuk / Yoram Sheftel. – Washington: Regnery Publishing, 1996.

⁵⁷ КТВ. д. III./Pol.Rgt. 15. 23. Sept. 1943 Kobrin // ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 148. – Д. 4. – Л. 143 об.

сотнею, оскільки цей підрозділ було підпорядковано III батальйону 15-го поліційного полку тільки на час проведення зазначеної каральної операції⁵⁸.

Дійсну кількість кортелісців, вбитих 23 вересня 1942 р. німецькою поліційною сотнею “Нюрнберг”, історики СРСР завищили й міфологізували. У складеній улітку 1944 р. (дату відтворено на підставі змісту хроніки) “за свіжими слідами нацистських воєнних злочинів” хронології підпілля ОУН(б) “Жертви німецького терору” в рубриці “Волинь і Полісся” лаконічно констатовано: “В листопаді 1942 р. в селі Кортеліси на Поліссі німці впродовж одного дня вимордували понад 2000 (дві тисячі) українців”. Тут же було пояснення цієї “заокругленої” цифри: “Про німецький терор на Волині і Поліссі не маємо настільки точних даних, як про Галичину, бо він мав інший характер. Не було там «легальних» розстрілів – публичних з оголошеннями і покликуваннями на декрет і т. п.”. Зі слів невідомого автора хроніки, “було це масове винищення українського населення – сільського, міського”, як “ворожого чинника”, що солідаризувався з рухом Опору⁵⁹.

Спочатку приблизно ця ж цифра фігурувала в перших повоєнних матеріалах “Державної надзвичайної комісії УРСР з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів” за матеріалами роботи членів комісії в Ратнівському р-ні. Однак згодом у документах Державного архіву Волинської області було зафіксовано інформацію про 2 500 жертв трагедії⁶⁰. У 1980 р. у Кортелісах на меморіальних плитах було викарбувано, що в селі та 20-х навколишніх хуторах 23 вересня 1942 р. загинуло 2 875 осіб, із них 1 620 дітей, і спалено 715 садіб. Після цього в офіційних радянських виданнях повторено, що під час трагедії вбито 2 875 жителів, серед них 1 620 дітей, спалено 715 житлових будівель⁶¹ (її зафіксовано, наприклад, у виданій у Києві в 1988 р. книзі пам’яті “Вінок безсмертя”⁶²).

У 1986 р. канадський історик українського походження Ендрю Грегоровіч згадав про 2 800 жертв Кортеліської трагедії⁶³. Після нього цю цифру повторив голова Українсько-канадської асоціації громадянських свобод Джон Грегоровіч й услід за ним й з посиланням на нього також Гарольд Голдберг⁶⁴. У всіх працях західних авторів, у яких згадано про Кортеліську трагедію, також повторено офіційну версію радянської історіографії про те, що в Кортелісах було вбито понад 2 800 людей. Звичайно, вчені, які наводили цю цифру, не завдавали собі клопотів, щоби верифікувати її достовірність, сприймаючи офіційні дані підрахунків у СРСР за остаточні й безсумнівні⁶⁵.

⁵⁸ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 17.

⁵⁹ Жертви німецького терору // Архів Центру досліджень визвольного руху. – Ф. 9. – Т. 9. – Од зб. 002. – Арк. 3.

⁶⁰ Державний архів Волинської області у Луцьку (далі – ДАВО). – Ф. Р-164 (Волинська обласна комісія з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню). – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 5, 12; Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 11–62.

⁶¹ Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. Волинська область... – С. 595–596.

⁶² Вінок безсмертя. Книга-меморіал... – С. 211.

⁶³ Gregorovich A. World War II Tragedies: Villages of Lidice... – P. 31.

⁶⁴ Goldberg H. J. Europe in Flames... – P. 292.

⁶⁵ Див., наприклад: Levene M. Annihilation... – P. 254.

Однак згодом і цю цифру збільшено. Згідно з твердженнями деяких інших авторів із СРСР, під час нацистської каральної акції в Кортелісах 23 вересня 1942 р. було вбито 2 892 людини⁶⁶. Цю цифру безкритично повторив навіть відомий дослідник історії України періоду Другої світової війни проф. Володимир Косик, який твердив, що нібито замкнені в церкві й інших будівлях 2 892 мешканці Кортелісів згоріли в полум'ї (хоча насправді більшість із них розстріляли й скинули в ями)⁶⁷. Проф. Карел Беркгофф у монографії “Жнива розпачу” в 2004 р. згадав про майже 2 900 вбитих кортелісців⁶⁸. Урешті-решт канадський дослідник Іван Качановський у 2010 р. “заокруглив” цю цифру з тенденцією до збільшення і згадав про знищення “майже 3000 українців у Кортелісах й кількох сусідніх селах Волинської області у вересні 1942 р.”⁶⁹. Скільки ж насправді було вбито кортелісців того трагічного дня?

До сьогодні завдяки копіткій праці й опитуванню старожилів, зіставленню їх із матеріалами польської статистики (переписів жителів села в 1922 р. і 1931 р.) вдалося ідентифікувати прізвища всіх селян, котрі проживали у селі, й імена та прізвища більшості загиблих під час кортеліської трагедії. До кінця ХХ ст. краєзнавці склали поіменний список загиблих, внесених до списку “Книги пам'яті”. До неї було вписано 2 059 прізвищ (ще 25 занотовано в рукописах), серед яких цілі великі родини по кілька десятків людей – імена та прізвища чоловіків, дітей, їхніх батьків, тіток, дво- і троюрідних братів і сестер з одним прізвищем. Наприклад, № 945–958 цього списку – родина з прізвищем “Карпик”, № 986–1049 – родина з прізвищем “Круш” (серед них один єврей Лазар Мойсейович), № 1050–1126 – родина з прізвищем “Кухар”, № 1122–1130 – Кухаруки, № 1136–1195 – Ліхвани, № 1196–1202 – Літвіни, № 1204–1212 – Макаруки, № 1213–1246 – Максимуки, № 1247–1263 – Мосюки, № 1264–1275 – Міщуки, № 1280–1320 – Олексюки, троє Одерків, троє Омелянчуків, № 1328–1335 – Пилецькі, № 1336–1342 – Прокопчуки, № 1343–1399 – Поліводи. Таким був загальний список, до якого внесено імена всіх людей, які загинули під час німецької окупації як у Кортелісах, так і в навколишніх населених пунктах – із с. Млинового, хуторів Рябиного, Вепра, Попливців. До списку внесли також прізвища людей, які загинули після трагедії Кортелісів у 1942–1943 рр.

Однак список не було верифіковано. Сумнівним, наприклад, видається внесення до нього десятків людей з прізвищем “Полівода” – швидше за все йшлося про членів родини сільського старости А. Паливоди, яких було помилувано. Прізвища решти нібито ще понад 838 кортелісців, які згідно з офіційною версією історії села у СРСР також загинули тієї “чорної середи”, не вдалося встановити формально через відсутність даних, а насправді тому, що їх просто вигадано в останні роки

⁶⁶ *Масловский В.* В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950 / В. Масловский. – Львов: “Вища школа”, 1984. – С. 57.

⁶⁷ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів: В-во НТШ, 1994. – С. 227.

⁶⁸ *Berkhoff K.* Harvest of despair... – P. 280–281.

⁶⁹ *Katchanovski I.* Terrorists or National Heroes? Politics of the OUN and the UPA in Ukraine [Електронний ресурс] / Ivan Katchanovski. – Режим доступу: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Katchanovski.pdf>

правління Леоніда Брежнєва, наслідуючи “моду приписок” не лише у звітах про “виробництво і перевиробництво” з метою здобуття премій, а й для роздування кількості жертв нацистського терору, що було невід’ємним компонентом формування міфу про “Велику Вітчизняну війну”. Проте й офіційна цифра (2 тис. жерв) у той злощасний день теж завищена, про що свідчить елементарне вивчення й співставлення втрат села протягом нацистської окупації.

Згідно з довідкою, що зберігається у справах комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів у Ратнівському р-ні, всього до війни в Кортелісах проживало менше 1 800 осіб, з яких під час війни нібито загинуло 1 783 особи⁷⁰. З них у 1941 р. невідомі німецькі частини забрали з Кортеліс 40 єврейських родин, котрі жили в селі, до Рамівського гетто, де їх вбили⁷¹ – від 150 до 200 осіб. Ще 10 пішли у партизани, кількох інших забрали на роботу до Німецького Райху. Після цього радянські партизани вбили п’ять місцевих поліцаїв й згодом ще п’ять кортелісців у відповідь на вбивство поліцаїв. Унаслідок цього село втратило ще понад 20 жителів. У “Книзі пам’яті” Кортеліс вміщено також список 24 односельчан, які в різний час загинули від рук “українських буржуазних націоналістів”, а ще 63 кортелісці полягли на фронті – ще майже 90 вбитих селян⁷². Під час вбивств 23 вересня 1942 р. вижили приблизно 100 кортелісців, з яких 50 – члени родин поліцаїв, старости, священника, поляка Моліка. Решта кілька десятків людей врятувалося, сховавшись на горищах, у куцах, а деякі вижили, бо допомагали копати картоплю родичам у сусідніх селах. Елементарне зіставлення цих цифр дає підстави встановити приблизну кількість вбитих жителів с. Кортеліси 23 вересня 1942 р.: якщо від 1 800 відняти 400, залишається 1 400 осіб і, швидше за все, саме ця кількість загинула того страшного дня. Досі невідомо, скільки рештків тіл екзумовано і поховано за християнським звичаєм або перепоховано в масових могилах...

Отже, 23 вересня 1942 р. у с. Кортеліси німецька поліційна сотня “Нюрнберг” вбила понад 1 400 людей (якщо, згідно з цитованим звітом про знищення села, для їх розстрілу витрачено 4 321 патрон, неважко підрахувати, що майже кожен із 130 карателів німецького поліційного підрозділу розстріляв у середньому 10 кортелісців). Оскільки більшість чоловіків із Кортеліс були мобілізовані до Червоної армії або приєдналися до радянських партизанів, у селі залишалися переважно жінки, діти та старші віком люди й більшість із вбитих були дітьми. Вбивці використовували в середньому по чотири патрони на людину. У сусідніх Борках було розстріляно 705 людей, з них 203 чоловіків, 372 жінки, 130 дітей, для розстрілу яких 10-та сотня німецького поліційного полку СС № 15 витратила 3 284 патрони⁷³.

⁷⁰ ДАВО. – Ф. Р-164. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 1.

⁷¹ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...” – S. 16. Див. згадку про “Шоа” у Кортелісах в “Енциклопедії єврейських громад у Польщі”, зокрема у її 5-му томі, присвяченому Волині та на Поліссі: Spector Sh. Pinkas hakehillot Polin: entsiklopedyah shel ha-yishuvim ha-Yehudiyim le-min hivasadam ve-`ad le-ahar Sho`at Milhemet ha-`olam ha-sheniyah / Shmuel Spector. – Jerusalem: Yad Vashem, 1990. – P. 170.

⁷² Книга пам’яті України. Волинська область. – Львів, 1995. – Т. 3. – С. 52–56.

⁷³ Pol.Rgt. 15. 10.Kpn. 28.September 1942. Für Kdr. d. Kompanie Ober-Leutnant der Schutz-Polizei Müller // ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 148. – Д. 2. – Л. 359–361.

Після війни кількість жертв Кортеліської трагедії штучно “роздули”, тобто збільшили більше, ніж удвічі. Очевидно, це не применшує і аж ніяк не виправдовує жахливого злочину, але дозволяє критично проаналізувати дані й наблизитися до з’ясування історичної правди про обставини і справжню кількість невинно вбитих людей.

Меморіалізація і використання трагедії у формуванні політики історичної пам’яті. Після війни на місці дощенту знищеного села тривалий час ніхто не проживав. Лише у 1967 р. Рада міністрів УРСР видала постанову відновити Кортеліси, після чого тут збудували школу. У 1970-х роках багнисту територію навколо села піддали меліорації, його відбудовано й до нього увійшли навколишні хутори: Деррацьке, Долгасово, Дорошево, Яселове, Ладець, Полісся, Сіжень і Соснівка. Лише в 1983 р. село остаточно відновлене й відбудоване, але це вже зовсім інше село, ніж було до 23 вересня 1942 р.⁷⁴

У 1980-х роках у Кортелісах відкрито музей пам’яті жертв трагедії, а також споруджено меморіал “Жертвам фашизму” – пам’ятник і парк. Трагедія була романтизована в документальній повісті Володимира Яворівського “Вічні Кортеліси”, де він використав матеріали судового процесу над колишніми поліцаями в Ратні у вересні 1959 р. й за яку в 1984 р. здобув Державну премію УРСР ім. Тараса Шевченка⁷⁵. Однак, очевидно, з огляду на жанр твору, автор не міг вмістити все, що хотів, унаслідок чого вміщена в ньому інформація не могла претендувати на всебічне і вичерпне висвітлення трагічних подій у поліському селі на українсько-польському прикордонні й спричинила більше запитань, аніж дала відповідей.

“Спалах зацікавлення” Кортелісами був цілеспрямовано інспірований ЦК Компартії України в межах масштабної пропагандистської кампанії Радянського Союзу з поширення інформації про нацистські воєнні злочини – теми, вигідної як контр-тема в інформаційній боротьбі СРСР у період “холодної війни” проти країн Заходу у відповідь на поширення за кордоном інформації про штучний голод в Україні з приводу 50-річчя Голодомору. Подібно проросійські мас-медіа намагалися відвернути увагу громадськості в Україні від вшанування пам’яті жертв Голодомору під час вшанування пам’яті жертв Корюківської трагедії в 1943 р., кількість яких була так само завищена, як і людей, вбитих під час Кортеліської трагедії.

На відміну від Радянського Союзу, тему Кортеліської драми у країнах Заходу згадували рідко. У 2002 р. лише раз цю місцевість назвала Сімон Андреа Башерт в англомовній художній повісті з історії “Шоа”⁷⁶. У Німеччині ж “табу” з неї зняли лише на початку ХХІ ст., коли всі вояки поліційної сотні “Нюрнберг” спокійно померли, отримуючи до смерті пенсію від уряду своєї країни як “ветерани війни”. Лише на початку ХХІ ст. страшною долею Кортеліс зацікавилися у ФРН. У 2005 р. німецькі автори Джим Тобіас і Ніколя Шліхтінг присвятили трагедії книгу “Їх свідомість була чистою – вони цього не робили». Злочини поліційної сотні «Нюрнберг» й зняли на її основі приблизно 20-хвилинний фільм “Чорна середа” (що був

⁷⁴ Kohl P. Der Krieg der deutschen Wehrmacht... – S. 49.

⁷⁵ Яворівський В. Вічні Кортеліси: повість / В. Яворівський. – Київ: Молодь, 1981.

⁷⁶ Bashert A. S. A Granddaughter’s Holocaust Quest / Andrea Simon Bashert. – Jackson: University Press of Mississippi, 2002. – P. 205–206.

також перекладений українською мовою), завдяки чому про жажливий нацистський воєнний злочин дізналися широкі кола істориків і громадськості ФРН⁷⁷.

Тривалий час трагедія Кортеліс була не стільки об’єктом зацікавлення дослідників, скільки предметом використання у психологічній війні спецслужб Росії та її “агентів впливу” в Україні й на Заході. Головним міфом була вигадана інформація про те, нібито у знищенні кортелісців брав участь сформований з українців охоронний батальйон № 201, що діяв нібито під командуванням Романа Шухевича (хоча насправді достеменно відомо, що цей батальйон тоді не перебував навіть поблизу Кортеліс і це збройне формування очолював німець гауптман Вільгельм Моха, а офіцером зв’язку між німецьким командним складом й українськими воюючими цього збройного формування був Євген Побігуший). Промовистим фактом є те, що одним із перших у 2002 р. цю брехню “запустив в інформаційний обіг” колишній співробітник Міністерства держбезпеки УРСР на пенсії Георгій Санніков у мемуарах, посилаючись на Віталія Масловського⁷⁸ (хоча й той насправді не наважився на таку відверто неправдиву тезу, не стверджував цього прямо і категорично, обмежившись “туманним твердженням” про участь у знищенні Кортеліс абстрактного “українського формування”⁷⁹).

Пізніше це твердження Г. Саннікова повторили багато авторів тенденційних публікацій, спрямованих на дискредитацію діяльності підпілля ОУН(б), УПА й особисто Р. Шухевича. Поширення цієї брехні особливо актуалізувалося під час відзначення 100-річчя від дня народження Головного командира УПА Р. Шухевича в 2007 р. у фінансованих із Росії або проросійськими силами виданнях Компартії України і Партії регіонів, на сторінках яких політтехнологи і пропагандисти підмінювали поняття “націоналісти” терміном “колабораціоністи”. Типовим прикладом цього було рішення Харківської обласної ради від 5 липня 2007 р. щодо ставлення до УПА, в якому, зокрема, було стверджено: “Бандерівці знищили українське село Кортеліси”⁸⁰. Цю ж брехню повторили й деякі “титуловані” науковці в Україні, відомі своїми проросійськими поглядами й “націоналізмобією”. Наприклад, д-р іст. наук Анатолій Чайковський у спрямованій проти Р. Шухевича статті причислив 201-й охоронний батальйон до 15-го поліцейського полку СС, приписав йому діяльність на території майже всієї Білорусі й участь у всіх можливих антипартизанських операціях, зокрема й зі знищення Кортеліс⁸¹. Після нього неправду про знищення Кортеліс цим збройним формуванням повторили російські автори Александр Север

⁷⁷ Tobias J. G. “Ihr Gewissen war rein...”; “Der Schwarze Mittwoch”. Polizeikompanie Nürnberg vernichtet Kortelisy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vimeo.com/57364835>

⁷⁸ Санніков Г. Большая охота. Разгром украинской повстанческой армии / Г. Санніков. – Москва: ОЛМА-Пресс, 2002. – С. 504.

⁷⁹ Масловський В. З ким і проти кого... – С. 27.

⁸⁰ Музиченко Я. Вічність і Кортеліси... [Електронний ресурс].

⁸¹ Чайковський А. Роман Шухевич: слово після ювілею. Відкрита відповідь колезі-історикю [Електронний ресурс] / А. Чайковський // 2000. – № 36(380). – 7–13.09.2007. – С. 5, С. 8. – Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/aspekty/16004>

(очевидно, “Север” – псевдонім, а справжнє прізвище автор приховав) й Алексій Мартинов, польський автор Адольф Кобилянський та деякі інші⁸².

Висновки. Трагедія в Кортелісах залишилася в історії як один із непокараних злочинів окупантів проти українського народу, скоєний службовцями поліції нацистської Німеччини і спровокований діяльністю партизанів СРСР. Маніпулювання й “еквілібристика” кількістю жертв трагедії були використані офіційними істориками Радянського Союзу для збільшення офіційної статистики кількості жертв нацистських воєнних злочинів у відповідь на зроблені у країнах Заходу звинувачення комуністичного режиму в скоєнні воєнних злочинів у керованій ним державі й окупованих під час і після війни територіях.

Кортеліська трагедія не була єдиним випадком нацистських воєнних злочинів масового вбивства людей ні в Україні, ні у Європі. Під час нацистських каральних акцій у відповідь на дії рухів Опору в чеському селі Лідіце 10 червня 1942 р. каральна сотня німецької поліції розстріляла 172 чехів, а 10 червня 1944 р. у французькому селищі Орадур-сюр-Глан загинуло 445 французів (240 жінок та 205 дітей). Однак із відомих в усьому світі подібних убивств представників етнічної більшості службовцями німецької поліції в Кортелісах сталася, мабуть, одна з найбільших. У ту “чорну середу” в Кортелісах було вбито приблизно 1 400 людей, тобто майже у 8 разів більше, ніж у Лідіце, й у 3,5 рази більше, ніж в Орадур-сюр-Глані.

В Україні було зроблено дуже мало для з’ясування усієї правди про трагедію і покарання серійних убивць, котрі скоїли страшний воєнний злочин у Кортелісах. Вони не понесли заслуженої кари, оскільки Україна до 1991 р. не була незалежною державою, з якою рахувалися б у світі, а тому не могла вимагати проведення незалежного міжнародного розслідування із залученням авторитетних судових експертів із нейтральних країн й добитися екстрадиції злочинців, які розстріляли жителів села.

У повоєнні роки Кортеліська трагедія стала не стільки одним із найбрутальніших нацистських воєнних злочинів щодо знищення сіл в Україні, скільки предметом політичних спекуляцій і темою для здобування “політичних дивідендів” для діячів Компартії України. Після 1991 р. спекуляції на болісній рані людей, котрі пережили найстрашніший день свого села, також використовували політтехнологи “чорного піару” Російської Федерації в українофобській пропаганді, спрямованій на дискредитацію українських націоналістів загалом та ОУН(б) і УПА зокрема.

Можливість ознайомлення з документами й найновішими публікаціями з цієї теми дають нагоду зруйнувати багато міфів, пов’язаних із Кортеліською трагедією й не допустити в майбутньому до подальших політичних спекуляцій на темі, болісній і сьогодні для пам’яті односельчан багатьох сотень, котрі були невинно вбиті тої сумнозвісної “чорної середи” в Кортелісах.

⁸² *Север А.* Русско-украинские войны / А. Север. – Москва, 2009; *Martynow A.* Українська поліційна колаборація в контексті фальсифікації історії II світової війни. Вступ до теми / Алексій Мартынов // Правда історична а правда політична в баданіях наукових. Лудобójство на Кресач поўдніо-всходніей Польши в латах 1939–1946 / [ред. Богуслаў Паў]. – Вроцлаў, 2011. – С. 385–386; *Kondracki A.* Воłyńska tragedia oczyma naukowców niepodległej Ukrainy / Adolf Kondracki // Prawda historyczna а prawda polityczna... – S. 394–395.

Олег ПІХ

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА 90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ЗАВДАННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Соціально-політичні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема і в Республіці Польща (РП), призвели до докорінних змін у різних сферах суспільного життя. Після 1989 р., у зв'язку з розпадом соціалістичної системи, серйозних змін зазнали механізми господарювання, політичні та правові відносини, духовна сфера життя, широкий розвиток одержали принципи демократизму, поширилися основні права і свободи громадян, без чого неможливе функціонування повноцінного демократичного суспільства. У процесах державотворення основними принципами державної політики в Польщі стали повага до прав людини, політичний і культурний плюралізм, децентралізація влади й демократизація суспільного устрою.

Проблемі впровадження адміністративно-територіальної реформи в Республіці Польща у 90-х роках ХХ ст. присвячено низку публікацій як польських, так і вітчизняних дослідників. Зокрема особливості адміністративно-територіального реформування, організаційно-правові аспекти функціонування місцевих громад, а також проблеми розподілу повноважень між інституціями державного, регіонального, місцевого рівнів у процесі децентралізації розкрито в дослідженнях С. Байрака, В. Бортнікова, К. Домбровського, К. Кобельської, Є. Корчака, М. Кулеші, А. Ліпської-Сондецької, Т. Срібної, М. Стефанюка, П. Щесни й ін. Значення реформування системи адміністративного устрою Польщі у контексті підготовки країни до вступу в ЄС розглянули В. Бочаров і С. Федонюк. Мета статті – з'ясувати передумови, особливості перебігу та наслідки проведення адміністративно-територіальної реформи в Республіці Польща у 90-х роках ХХ ст. Демократичні перетворення у Польщі в кінці 80-х років, зокрема процес порозуміння між комуністичною урядовою коаліцією й опозицією, винесли на порядок денний проведення економічних і політичних реформ, внесення принципових змін у систему державного управління. Закладена в часи існування Польської Народної Республіки (ПНР) особливість побудови управлінської моделі державної влади була підлаштована під тогочасні політичні реалії і насамперед прагнула посилити вплив центральної влади на територіальні одиниці. Впроваджена в 1975 р. державна вертикаль влади була позбавлена такої притаманної для демократичних країн складової, як місцеве самоврядування. Основними засадами її функціонування були централізація, жорстка вертикаль управління, конституційне визнання лише соціалістичних форм власності, зрощення політичної сфери з адміністративними функціями. Це

позбавляло можливості раціонального проведення економічної та соціальної політики у країні¹.

Потреба реформування управління на місцевому рівні, економічної і політичної системи загалом, стала особливо актуальною ще на початку 80-х років, коли тодішній режим у Польщі почав виявляти ознаки перехідної системної кризи. Уже в 1988 р. опозиція створила Комісію самоврядування, яка діяла в межах Громадського комітету. Це дозволило на початку 1989 р. у процесі переговорів “Солідарності” й тогочасної влади, під час засідань т. зв. Круглого столу, винести цю проблему на порядок денний². Водночас перемога опозиційних сил на парламентських виборах 4 червня 1989 р. та поступова втрата контролю над державним управлінням комуністичного режиму пришвидшили перспективу реформування місцевої влади.

З обранням у серпні 1989 р. уряду Тадеуша Мазовецького розпочався процес деконструкції тоталітарного режиму і поступове запровадження елементів демократичного устрою. Одним із найважливіших напрямів процесу трансформації в Польщі була децентралізація і проведення реформи системи адміністрування, яке відбувалось у два основних етапи: політичний, пов’язаний із формуванням інституційних умов демократизації цієї сфери, й адміністративний, спрямований на перебудову її структурних елементів³. Натхненником проведення адміністративних змін був Єжи Регульський, якого ще називають “батьком польської реформи самоврядування”. Ще до приходу демократичних сил до влади в Польщі проф. Є. Регульський започаткував дослідження із зазначеної проблематики в Польській академії наук, а також у Лодзькому і Варшавському університетах. Із червня 1989 р. в уряді Т. Мазовецького його призначено керувати розробкою та підготовкою до впровадження пакета реформаторських законів у царині місцевого самоврядування. З цією метою було сформовано Комісію у справах регіонального самоуправління, яка і зайнялася реалізацією окреслених завдань⁴. А згодом, після ухвалення в березні 1990 р. відповідних законодавчих актів, Є. Регульського від імені уряду Польщі призначено представником інтересів новостворених самоврядних громад у конфліктах із центральною адміністрацією.

Варто відзначити, що процес демократичного транзиту в більшості постсоціалістичних країн, зокрема й у Польщі, відбувався за подібним сценарієм: формування активних демократично налаштованих груп у суспільстві, виокремлення з-поміж їхнього середовища модернізаторських еліт та їх прихід до влади і, як

¹ *Kulesza M.* Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000) / *M. Kulesza* // *Studia Iuridica.* – 2000. – № 38. – S. 81.

² *Бортніков В.* Особливості становлення місцевого самоврядування в Республіці Польща: досвід демократичної трансформації / *В. Бортніков, С. Байрак* // *Європейська інтеграція: досвід Польщі та України: кол. моногр.* / [за заг. ред. Н. Павліхи]. – Луцьк; Люблін, 2013. – С. 15.

³ *Марчук Д.* Адмінреформа в Україні через призму досвіду Польщі [Електронний ресурс] / *Д. Марчук.* – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/2695.html>

⁴ *Байрак С.* Еволюція місцевого самоврядування Республіки Польща у процесі демократичної трансформації / *С. Байрак* // *Панорама політологічних студій.* – 2012. – Вип. 8. – С. 175.

результат, створення нових політичних інститутів та серія відповідних реформ⁵. Водночас однією з важливих передумов впровадження демократичних реформ був також високий рівень суспільної свідомості й підтримки населенням економічних і суспільно-політичних змін.

Основним елементом, на основі якого в Польщі мала відбуватися демократична трансформація, було визначено розвиток місцевого самоврядування. При цьому потребували вирішення проблеми, пов'язані з розподілом повноважень і відповідальності різних рівнів та гілок влади, унезалежнення громад від будь-якого обмеження їхніх прав або втручання з боку центральної влади, що гарантувалося незалежним судовим захистом і чітким розмежуванням майнових та фінансових функцій центру й місцевих інституцій. Завдяки процесам децентралізації система територіального самоврядування також мала забезпечувати кращу організацію соціальних послуг (спрямовану на підвищення їхньої якості), підтримувати утворення інститутів громадянського суспільства, гарантувати та створити ефективні механізми контролю громадян за діяльністю місцевих органів влади⁶.

Започаткували процес децентралізації та трансформації місцевих органів влади законодавчі акти “Про територіальне самоврядування”⁷, “Про вибори в ради гмін”⁸ (ухвалені 8 березня 1990 р.) і “Про місцеві органи державної адміністрації”⁹ (від 22 березня 1990 р.). Згідно з цими законами створено територіальні самоврядні одиниці – гміни, а також встановлено систему виборів до органів місцевої влади, доходи та видатки гмін, поняття муніципальної служби. У межах локальних самоврядних одиниць законодавство закріплювало відсутність державних адміністрацій, натомість центральний уряд делегував більшість повноважень муніципалітетам. Відповідно до цього органам самоврядування центральна влада передавала притаманні місцевому рівню функції: початкову освіту, комунальні послуги, частину дорожньо-транспортного господарства, базові функції соціальної сфери й охорони здоров'я; тоді як на центральному рівні залишалися загальнодержавні завдання, переважно стратегічного і контрольного спрямування¹⁰. Органи місцевого самоврядування також наділили статусом юридичної особи та правами судового захисту – це унеможливило вплив центральних органів держави на справи, що

⁵ Срібна Т. Тенденції розвитку демократичної трансформації політичних режимів України і Республіки Польщі у порівняльному аналізі / Т. Срібна // Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ, 2012. – № 4(16). – С. 9.

⁶ Щенни П. Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи та регіональної політики / П. Щенни // Україна на шляху до Європейського Союзу / [ред.: Я. Хофмолк, К. Смик, А. Амброзьяк, О. Марковіч]. – Варшава, 2006 – С. 136.

⁷ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. O samorządzie terytorialnym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1990. – Nr 16. – Poz. 95.

⁸ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. Ordynacja wyborcza do rad gmin // Там же. – Poz. 96.

⁹ Ustawa z dnia 22 marca 1990 r. O terenowych organach rządowej administracji ogólnej // Там же. – Nr 21. – Poz. 123.

¹⁰ Бочаров С. Адміністративна реформа в Польщі як крок до інтеграції в Європейський Союз / С. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – № 4. – С. 61.

стосуються суто територіальних громад. Найвищим органом гміни стала рада, яка формувалася за допомогою виборів.

На регіональному рівні – воєводства – управлінські функції розглядали як рівень державної адміністрації, а їх керівника – воєводу – призначав Голова Ради Міністрів і він підпорядковувався йому¹¹.

Так, на першому етапі впровадження системи місцевого самоврядування в Польщі було встановлено дуалістичну модель управління, що складалася з органів державної та місцевої адміністрації. Водночас попри формування нових самоврядних одиниць системної перебудови державного управління не відбулося. На регіональному рівні центральна влада зберегла свій вплив через призначення воєвод, а самі воєводства мали недостатньо повноважень для розробки реальних програм розвитку своїх територій, оскільки не мали власних доходів та бюджетів. Проблемним виявилось завдання розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування й органами виконавчої влади, недостатньо напрацьованою залишалася система громадянського контролю за діяльністю владних органів і реальних механізмів для впливу на їх політику, та й сама життєдіяльність гмін виявляла організаційні та формальні недоліки цих структур¹². Проведення системних демократичних перетворень ускладнювала також потреба, з одного боку, існування сильної центральної влади, здатної забезпечити їх впровадження в період трансформації, а з іншого – застосування політики децентралізації при формуванні органів самоврядування. Не сприяла реформаторським зусиллям і політична нестабільність у країні, зокрема зміни урядів та фрагментація політичних сил у парламенті.

Уряди Яна Кшиштофа Білецького (січень–грудень 1991 р.) та Яна Ольшевського (грудень 1991 – червень 1992 р.) не доклали зусиль для помітних зрушень щодо продовження реформи самоврядування. Центральна виконавча влада в той період виявилась неготовою до перерозподілу значних повноважень на користь локальних громад. Щоправда, в час нетривалого урядування кабінету Ганни Сухоцької (липень 1992 – жовтень 1993 р.), ініційовано систему самоврядування на рівні районів (повітів) та розпочато роботу над новим воєводським поділом країни¹³. Розпорядженням Ради Міністрів РП створено спеціальну Спільну комісію уряду і місцевого самоврядування, завданням якої була розробка та погодження рішень щодо функціонування місцевих громад¹⁴. Напрацьовувалися й інші заходи. Зокрема до повноважень міст передано деякі функції центральної адміністрації. При цьому передбачалося, що пізніше вони перейдуть на найнижчий рівень – до самоврядних повітів. Було також підготовлено кілька варіантів нового територіально-адміністративного поділу на

¹¹ *Stefaniuk M.* Główne reformy administracyjne w Polsce w latach 1989–2009 / *M. Stefaniuk, J. Szreniawski* // *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi* / [red. J. Supernat]. – Wrocław, 2009. – S. 674–675.

¹² *Бортников В.* Особливості становлення місцевого самоврядування... – С. 18.

¹³ *Lipska-Sondecka A.* Reforma ustroju gminy w Polsce na tle rozwiązań niemieckich / *A. Lipska-Sondecka* // *e-Politikon*. – 2012. – № 1. – S. 58.

¹⁴ *Stefaniuk M.* Główne reformy administracyjne w Polsce... – S. 675.

рівні воєводств, кількість яких мала суттєво зменшитись. Владні повноваження та відповідальність планувалось децентралізувати.

Варто зазначити, що на початковому етапі трансформаційних процесів різні елементи конструкцій і функціонування самоврядних інституцій потребували постійного удосконалення. Так, для розвитку системи місцевого самоврядування важливе значення мало прийняття т. зв. Малої Конституції (17 жовтня 1992 р.), яка затверджувала права гмін на комунальне майно, встановлювала джерела доходів і запроваджувала можливість проведення місцевого референдуму¹⁵.

Політична криза 1993 р., що виникла внаслідок відставки кабінету Г. Сухоцької, змінила розташування сил у польському політикумі. На дострокових виборах у Сейм перемогу здобули ліві сили, які сформувавши коаліцію Союзу демократичних лівих сил (СДЛС) та Польської селянської партії (ПСП). Вони не були зацікавлені в подальшій децентралізації, бо це передбачало позбавлення центральної влади низки повноважень на користь місцевого самоврядування. Тому повний план реформ було відкладено. Як результат, гальмування реформаторських зусиль у 1994–1997 рр. призвело до певного рецидиву централізму та посилення бюрократизму на місцях¹⁶.

Та попри це ліві політичні сили започаткували реалізацію Міської пілотної програми реформи публічної адміністрації, яка діяла в 40 містах. Містам, де була задіяна програма, делеговано певні повноваження зі сфери центральної адміністрації. При цьому в різних містах ці делеговані повноваження були різними. Це дало змогу сконцентруватися на виробленні модельних рішень, що пізніше лягли в основу реформи повітів. Згодом Міську пілотну програму замінено Законом “Про зміну компетенції деяких міст та міської сфери публічних послуг”, а пілотні проекти стартували в сільських територіях¹⁷.

Важливим кроком того часу у царині впровадження демократичних принципів в управління місцевих громад була ратифікація у 1993 р. Польщею Європейської хартії місцевого самоврядування від 15 листопада 1985 р., яка містить правові стандарти для локального рівня територіального самоврядування. У Преамбулі хартії відзначено, що “місцеві спільноти є одною із найважливіших основ будь-якого демократичного ладу”¹⁸. Тому європейська демократична традиція прагне до децентралізації адміністративного управління, оскільки вважається, що вона має забезпечити більш раціональне витрачання коштів та активізацію суспільства. Система територіального самоврядування в межах власної юрисдикції повинна гарантувати одиницям окремих рівнів фінансову незалежність та свободу і самостійність дій. Завдяки процесам децентралізації місцеві громади мають одержати спрямовану на підвищення їхньої якості організацію соціальних послуг, підтримувати утворення інститутів громадянського суспільства, покращити громадський контроль

¹⁵ *Dąbrowski K.* Funkcjonowanie samorządu terytorialnego w Polsce i na Ukrainie / *K. Dąbrowski, M. Jurzyk* // *Samorząd terytorialny w Polsce i na Ukrainie* / [red. M. Karpiuk]. – Poznań; Kijów, 2013. – S. 255.

¹⁶ *Kulesza M.* Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000). – S. 82.

¹⁷ Там же. – S. 83.

¹⁸ *Dąbrowski K.* Funkcjonowanie samorządu terytorialnego w Polsce i na Ukrainie. – S. 254.

суспільної влади¹⁹. Відтак, ратифікований Польщею нормативний акт засвідчував зв'язок демократичних перетворень із розвитком місцевого самоврядування, а отже, підтверджував відмову країни від практики централізованого управління та курс на уніфікацію свого правового поля з чинними європейськими конструкціями²⁰.

Комплексні заходи щодо децентралізації суспільної влади продовжились у Польщі в 1996–1997 рр. Основною метою законодавчого забезпечення цих дій було врегулювання організації і режиму роботи Ради Міністрів РП, органів та центральних офісів, а також уведення змін у правилах, що стосувалися функціонування економіки та державного управління²¹. Ці зміни, які розробляли ще з 1992 р., були пов'язані з посиленням позицій Голови Ради Міністрів (прем'єр-міністра) як керівника уряду, а також розмежуванням повноважень у центральних органах влади на сферу обслуговування процесів управління (міністерства) і сферу виконання державних адміністративних завдань (центральный апарат). Однак повноцінно ця структура урядового управління почала функціонувати лише з 1999 р.²².

Зрештою, децентралізацію місцевої влади закріпила нова Конституція РП, прийнята 2 квітня 1997 р., яка встановила баланс між централізацією та децентралізацією в системі управління державою. Зокрема у VII розділі “Місцеве самоврядування” основного закону країни цю інституцію означено як суб'єкт, що здійснює публічну владу²³. Локальна громада – гміна – ставала основоположним органом місцевого самоврядування. Водночас передбачено можливість створення самоврядних одиниць на регіональному рівні. Також остаточно закріплено юридичні права, право власності на майно місцевого самоврядування і їх судова охорона, надано право визначати податки і місцеві збори. Встановлено, що всі свої завдання громада виконує самостійно, якщо це дозволено їй законом. Державним органам влади заборонено втручатися в діяльність самоврядних одиниць, а лише здійснювати загальний нагляд із погляду законності. Органами такого нагляду мали виступати Голова Ради Міністрів і воєвода, а на місцевому рівні (нагляд за бюджетними коштами) – Регіональні рахункові палати²⁴.

Одразу після виборів 31 жовтня 1997 р. у Сеймі РП “Виборча акція «Солідарність»” разом із “Союзом свободи” Лешка Бальцеровича створили правоцентристський кабінет на чолі з Єжи Бузеком, який зобов'язався впровадити “чотири великі реформи” (пенсійну, освітню, охорони здоров'я та адміністративного устрою). Остання одержала назву “Європа регіонів”. Вона була не випадковою, адже здійснення адміністративно-територіальної реформи розглядалось як основний елемент комплексу заходів з євроінтеграції. Найбільш нагальними цілями в цьому напрямі було визначено підвищення ефективності та результативності місцевих

¹⁹ *Щенци П.* Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи... – С. 136.

²⁰ *Бортніков В.* Особливості становлення місцевого самоврядування... – С. 19.

²¹ *Stefaniuk M.* Główne reformy administracyjne w Polsce... – S. 675.

²² *Kulesza M.* Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000). – S. 83.

²³ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnian 2 kwietnia 1997 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.* – 1997. – Nr 78. – Poz. 483.

²⁴ *Lipska-Sondecka A.* Reforma ustroju gminy w Polsce na tle rozwiązań niemieckich. – S. 59–60.

органів влади і наближення влади до людей, що мало б наслідком встановлення такої системи публічної адміністрації, яка б максимально відповідала інтересам місцевого населення та задовольняла його потреби. Крім цього, польська влада та її представники, що безпосередньо впливали на процес прийняття рішень, чітко усвідомлювали важливість проведення адміністративно-територіальної реформи і створення сучасного управлінського апарату європейського типу задля повноправного членства в Європейському Союзі. Водночас її впровадження польська влада не сприймала як самоціль, але лише як засіб для реформування багатьох галузей суспільного життя. Так, за твердженням одного з головних кураторів адміністративної реформи в Польщі Міхала Кулеші, потреба вирішення цієї колосальної проблеми була ще й тому, що “відкладання змін на чергове «потім» могло б принести дуже значимі втрати, які б мали цивілізаційний характер та завдали б шкоду економічному та фінансовому розвитку країни”²⁵.

Загалом не існує універсальної моделі територіальної організації адміністрування щодо вимог членства в ЄС. Однак у більшості європейських країн головним суб’єктом місцевої влади та розпорядником бюджету є територіальна громада, яка складається з жителів одного чи кількох невеликих і близько розташованих населених пунктів. Утворення самоврядних одиниць повинно враховувати економічні, екологічні, географічні, демографічні, історичні та культурні чинники. За словами Олександра Неліцького, Євросоюз висуває “вимоги результативності”, тобто головний принцип полягає в тому, що система державного управління мусить працювати ефективно²⁶. Реформування також має забезпечувати реалізацію основних критеріїв, які лежать в основі проведення регіональної політики Європейського Союзу²⁷. Такими принципами є субсидіарність, децентралізація, партнерство, програмування, концентрація і доповнюваність. Першочергове значення в контексті реформи державного управління належить субсидіарності – принципу, згідно з яким рішення в державі приймають на найнижчому можливому рівні, і верхні ланки управління можуть вирішувати лише ті завдання, виконання яких не під силу нижчим структурам. Другий важливий принцип – децентралізація – перерозподіл функцій та повноважень між центром і регіонами з метою їх ефективного використання й заохочення регіональних ініціатив, оптимізації практичного вирішення питань саме на місцевому рівні²⁸. Виходячи із зазначеного, проведення адміністративно-територіальної реформи повинно забезпечувати реалізацію принципів децентралізації та субсидіарності, які передбачають утворення в межах

²⁵ Кулеша М. Реформа публічної адміністрації в Польше (1989–1999 гг.). Идеи и люди [Електронний ресурс] / М. Кулеша. – Режим доступу: <http://www.yabloko.ru/Themes/SG/poland89-99.html>

²⁶ Адміністративна реформа: польський досвід // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2000. – 4 грудня.

²⁷ Федонюк С. Адміністративно-територіальна реформа у процесі інтеграції з ЄС (на прикладі Польщі) / С. Федонюк // Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу: уроки для України: матеріали Міжнародного круглого столу (Луцьк, 21 травня 2009 р.) / [за ред. С. Федонюка]. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – С. 61.

²⁸ Федонюк С. Адміністративно-територіальна реформа ... – С 62.

держави самостійних одиниць як носіїв місцевого самоврядування, а також надання таким самоврядним одиницям широкого спектру прав та повноважень.

Утворення муніципальних одиниць – гмін – було лише першим кроком у процесі відродження самоврядних органів влади. Реформа державного устрою вимагала одночасної зміни адміністративного поділу, який фактично передбачав значні зміни у всьому громадському секторі. Це, насамперед, мало б покращити систему адміністрування і надання громадських послуг у різних сферах суспільного життя, сприяти прозорості в діяльності адміністрацій та ефективності витрачання коштів, а також покращити якість обслуговування громадян і рівень їх безпеки²⁹. Так, під час планування територіального поділу держави на одиниці самоврядування насамперед брали до уваги потреби громадян у певних суспільних послугах та наявну структуру вже запропонованих, а також проводили аналіз географічних особливостей і потенційних можливостей окремих територій, зокрема й з огляду на їх демографічний, економічний, інноваційно-науковий, культурний, інституційний та інфраструктурний потенціал³⁰.

Основою адміністративно-територіальної реформи в Польщі було повернення триступеневого територіального поділу, із гмінами, великими регіонами та проміжною ланкою – повітом. На думку розробників законодавства, такий устрій Польщі найоптимальніше відповідав розподілу завдань та компетенцій, притаманних різним рівням територіального самоврядування, і водночас співвідносився за параметрами території й чисельності населення з багатьма країнами ЄС³¹. Трирівневий поділ також мав гарантувати можливість проведення ефективної політики регіонального розвитку та використання інструментів регіональної політики ЄС. Органи самоврядування перебирали відповідальність за розробку та реалізацію цілей регіональної політики, а також за результати її проведення. Загалом, регіональна політика має вирішувати насамперед таку проблему, як нерівномірність розвитку регіонів. У Польщі, як і практично у всіх центральноєвропейських країнах, спостерігались значні нерівномірності в доходах, розвитку виробництва в окремих регіонах, зокрема між столичним і периферією, західними і східними прикордонними, сільськими та індустріальними³². Єврокомісія розробила чіткий регламент щодо підготовки проектів і їх реалізації, що стимулює створення відповідних інституцій та стратегій у країнах-членах ЄС. Зокрема при економічному зростанні пріоритетною є міжрегіональна справедливість, при стагнації й економічному спаді – загальна ефективність, що сприяє підтягуванню до середнього рівня промислових, сільських, периферійних або гірських регіонів³³. Законодавство спрямоване на зменшення розриву між соціально-економічними показниками

²⁹ Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989–1999 гг.) [Електронний ресурс].

³⁰ Щенсн П. Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи... – С. 137.

³¹ Федонюк С. Адміністративно-територіальна реформа... – С. 67.

³² Там само. – С. 60.

³³ Пастух К. Реалізація регіональної політики Європейського Союзу / К. Пастух // Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України: матеріали XI Регіон. наук.-практ. конференції (м. Дніпропетровськ, 15 травня 2014 р.) / [за заг. ред. Л. Прокопенка]. – Дніпропетровськ, 2014. – С. 92.

розвитку різних регіонів, головно на підтримку та стимулювання депресивних територій. У цьому контексті важливу роль відіграє фінансово-кредитна програма, яка ґрунтується на застосуванні низки економічних інструментів і преференцій задля покращення економічного потенціалу депресивних зон³⁴.

Відповідно до основних завдань було вибудовано і модель майбутньої реформи, що зводилася до розбудови сильних регіонів як основи конкурентоспроможності польської економіки на європейському просторі. Функціонування цих економічно розвинених територій із власними органами влади було вкрай необхідним для виконання функцій на кшталт: здійснення цільової державної політики, розбудови інфраструктури, прямих партнерських відносин з інвесторами, міжрегіональних чи міжнародних відносин, підтримки науково-дослідницьких проєктів тощо. Впровадження повітового рівня розцінювалося як необхідна проміжна ланка між гмінами і воєводствами, що забезпечувала ефективне надання послуг, які не можуть повноцінно забезпечувати локальні громади³⁵.

Найперше розглядалася можливість формування від 9 до 12 великих воєводств і 150–200 повітів. Однак під тиском різних місцевих громад, що були незадоволені територіальним поділом, їх створили дещо більше. Не вдалося також скорелювати кордони регіонів з історичними землями, від яких воєводства одержали свої назви³⁶. Поділ було зроблено так, щоб мешканці всіх адміністративних одиниць мали доступ до спеціалізованих суспільних послуг (наприклад, до медичних закладів регіонального значення). У результаті цього на території Польщі було створено 2 478 гмін (основних одиниць територіального самоврядування місцевого рівня). На проміжному регіональному рівні з'явилося 373 повіти (де 65 мали статус міста на правах повіту), а також 16 воєводств (до реформи їх було 49)³⁷.

Проведення адміністративно-територіальної реформи проходило досить складно, адже, як відзначав М. Кулеша, “те, що могло і повинно було бути проведено у кілька етапів, у 1998 р. впроваджувалося одноразово”³⁸. Доводилося одночасно змінювати адміністративний поділ, вводити самоврядування в повітах і воєводствах, перебудовувати урядову адміністрацію через консолідацію та модифікацію принципів відповідальності, а також відразу ж проводити основні суспільні реформи. Водночас підготовка до реформи ґрунтувалася на таких засадах: одночасне впровадження реформи повітів і воєводств, створення органів територіального самоуправління до початку введення нової моделі адміністративно-територіального устрою, послідовність здійснення адміністративної влади в державі для недопущення організаційного безладу і плутанини, а також для забезпечення послідовності виконання адміністративних процедур³⁹.

³⁴ Пастух К. Реалізація регіональної політики... – С. 93.

³⁵ Байрак С. Еволюція місцевого самоврядування Республіки Польща... – С. 175.

³⁶ Dąbrowski K. Funkcjonowanie samorządu terytorialnego w Polsce i na Ukrainie. – S. 255.

³⁷ Бочаров С. Адміністративна реформа в Польщі... – С. 61.

³⁸ Кулеша М. Реформа публичной администрации в Польше (1989–1999 гг.) [Електронний ресурс].

³⁹ Корчак Є. Адміністративна реформа в Польщі: спроба оцінки / Є. Корчак // Економічний часопис. – 2001. – № 1. – С. 15.

Створення поряд з органами самоврядування гміни, самоврядних інститутів повіту⁴⁰ та воєводства⁴¹, запроваджених реформою, що вступила в дію 1 січня 1999 р., остаточно закріпило адміністративно-територіальний устрій Республіки Польща⁴². У цілях реформування, крім ухвалених десятків нових законів, серед яких, наприклад, про громадські фінанси і цивільну службу, було також внесено зміни майже у 200 чинних нормативно-правових актів⁴³.

Виконання суспільних завдань було розподілено так, щоб завдання, доручені органам самоврядування одного рівня, не перебували одночасно в компетенції інших. Реформа мала на меті закріпити за кожним сегментом державної влади певний вид діяльності й розподілити повноваження урядової адміністрації та адміністрації органів самоврядування. Однак на практиці саме розмежування функцій і повноважень виявилось найпроблемнішим у процесі реформування. Для того, щоби визначити чіткі межі відповідальності всіх територіально-адміністративних органів, застосовували два принципи розподілу повноважень – за адміністративними функціями та за споживачами послуг органів державного управління⁴⁴. Місцева влада у гмінах, повітах і воєводствах була поділена на законодавчу і виконавчу. Законодавчі органи представлені радою гміни, радою повіту і воєводським сеймиком, натомість виконавчі – війтом, старостою повіту, президентом або бурмістром міста, управлінням повіту, воєводою, управлінням воєводства. На регіональному рівні співіснують самоврядування та державна адміністрація. Законодавчий орган воєводства (сеймик) обирається прямим пропорційним голосуванням і представляє регіональний уряд. Він обирає виконавчого голову (маршалка), що представляє воєводство. Функції державної адміністрації і контролю за діяльністю місцевого самоврядування на всіх рівнях здійснює воєвода, якого призначає прем'єр-міністр, і вони чітко регламентовані на законодавчому рівні. До того ж особливістю самоврядних одиниць була відсутність єрархічного підпорядкування: місцеві адміністрації виступають єдиноначальними у своєму віданні. Громадяни щочотири роки на загальних виборах обирають законодавчу владу всіх трьох рівнів самоврядування. У випадку гмін це стосується також виборів виконавчого органу⁴⁵.

Законодавство Польщі визнало за повітом право на самоврядування із власними функціями і відповідальністю, сконцентрованими у сфері громадських послуг та місцевої адміністрації. На повіт покладено публічні завдання, визначені законами, які не в змозі забезпечити органи на рівні гміни. Сюди належить розвиток середньої освіти, соціальне забезпечення, видача дозвільних документів на будівництво, земельні питання та місцева політика працевлаштування, санітарна інспекція, утри-

⁴⁰ Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. O samorządzie powiatowym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1998. – Nr 91. – Poz. 578.

⁴¹ Там же. – Poz. 576.

⁴² Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. O wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1998. – Nr 96. – Poz. 603.

⁴³ Kulesza M. Transformacja ustroju administracyjnego Polski (1990–2000). – S. 83.

⁴⁴ Адміністративна реформа: польський досвід // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2000. – 4 грудня.

⁴⁵ Шенсни П. Досвід Польщі у проведенні адміністративної реформи... – С. 139.

мання медичних, культурних, фізичних закладів загального користування тощо. На рівні повітового самоврядування зосереджено й п'ять основних контрольних функцій, які виконують інші служби, залишаючись однаково підпорядкованими голові його адміністрації: пожежну службу, ветеринарну інспекцію, поліцію, санітарно-епідеміологічну інспекцію та інспекцію ветеринарного нагляду⁴⁶.

Органи регіонального самоврядування (воєводства) відповідають за проведення регіональної політики і створення довготермінової стратегії всебічного розвитку регіону: забезпечення умов економічного розвитку, розбудови соціальної і технічної інфраструктури, пошуку й поєднання публічних та приватних коштів, підтримки освіти й науки, забезпечення співпраці між наукою і промисловістю, охорони природи й культурної спадщини⁴⁷. Натомість уряд на рівні територіального адміністрування виконував допоміжну і координаційну функції, що передбачали **формулювання основних завдань** регіонального розвитку, уточнення діяльності органів самоврядування, розробку програм для вирівнювання диспропорції між регіонами та створення умов для їх розвитку. Залишилося за органами центральної влади також здійснення контролю за законністю рішень, які приймають територіальні уряди всіх трьох ланок.

Радикальні перетворення в управлінні країною спричинили зміни й у системі державного фінансування. Державні видатки на підтримку функціонування місцевих бюджетів були замінені бюджетом територіальної одиниці, значна частина коштів якого формується безпосередньо за рахунок внутрішнього наповнення, а витрати контролює громада. Однак більшість коштів надходить до бюджетів гмін, а повіти та воєводства фінансують переважно прямі субвенції з державного бюджету. Так, реформа, хоч і не в повному обсязі, уніфікувала організаційну структуру країни, трансформувала її з відомчо-територіальної на територіальну⁴⁸.

Загалом результати проведення реформування адміністративно-територіальної системи РП були такими:

- відбулася трансформація країни із соціалістичної, побудованої на засадах жорсткої централізації, у державу, в основі якої функціонують самоврядні інститути та громадянське суспільство;
- врегулювання проблем місцевого самоврядування та його адаптація з основними принципами Європейської хартії місцевого самоврядування та регіональної політики ЄС, і як результат – повноправне членство країни в Євросоюзі;
- побудова управлінської моделі на засадах оптимального розподілу повноважень і відповідальності органів влади, що дозволяє максимально ефективно забезпечувати права та свободи громадян, задовольняти їх потреби в якісних та ефективних послугах;

⁴⁶ Бортніков В. Особливості становлення місцевого самоврядування... – С. 21.

⁴⁷ Апончик Т. Адміністративна реформа Польщі. Напрями змін і результати, як позитивний приклад для України / Т. Апончик // Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – 2012. – № 1(13). – С. 120.

⁴⁸ Корчак Є. Адміністративна реформа в Польщі: спроба оцінки. – С. 14.

- підвищення фінансової самостійності місцевого самоврядування, що уможливило виконання покладених на нього функцій і разом із тим зменшило навантаження на урядову адміністрацію.

Водночас у процесі проведення реформи неминуче виникали різні проблеми, пов'язані з практичним впровадженням запланованих змін у життя. В основному вони стосувалися організаційних і фінансових питань, а також функціонування повітів, що виявлялося в обмеженні компетенцій їх органів самоврядування у сферах, передбачених для них законодавством. Для цього в законодавство був закладений механізм корегування тих процесів, що на практиці не відповідали покладеним на них сподіванням. Протягом наступних років після впровадження реформи було прийнято низку змін у нормативно-правові акти щодо адміністративно-територіального устрою, зокрема й т. зв. “очищувальний” Закон “Про зміну деяких законів, дотичних до функціонування громадської адміністрації”, яким було змінено 57 законів і 65 нормативних актів⁴⁹.

Отже, важливою ознакою демократичного суспільства є участь громадян у вирішенні проблем своєї громади та регіону безпосередньо і через утворені інституції місцевого самоврядування. Республіка Польща однією з перших серед держав Центрально-Східної Європи почала розбудовувати відповідні інститути, що означало приведення системи управління країни у відповідність зі стандартами ЄС. Зважаючи на складність поставлених завдань, проведену в Польщі адміністративно-територіальну реформу загалом прийнято вважати успішною формою трансформації адміністративного устрою. Передача значного сегмента повноважень органам місцевого самоврядування призвела до підвищення ефективності управління державою та водночас дозволила громадянському суспільству формувати й контролювати органи публічної влади.

⁴⁹ Корчак Є. Адміністративна реформа в Польщі: спроба оцінки. – С. 16.

Любомир ХАХУЛА

ПРОБЛЕМА ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО МЕМОРІАЛУ У ЛЬВОВІ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Історія українсько-польських відносини у ХХ ст. подає багато прикладів і протистояння (українсько-польська війна 1918–1919 рр., кривавий конфлікт на Волині в 1943 р.), і співпраці (союз Пілсудського–Петлюри 1920 р., діалог польської та української еміграції на сторінках паризького часопису “Культура”). Одним із епізодів у відносинах між поляками й українцями, який розпочався з гострих дискусій, а закінчився примиренням, стала проблема відновлення та відкриття Польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі у Львові.

За влучним висловом польського публіциста, карта польсько-українських відносин 1990-х років мала два “чутливі” місця – Перемишль і Львів. В обох містах мешкали групи людей, для яких історія зупинилася 50 років тому, і вони жили пам’яттю кривд, вчинених колись поляками українцям та українцями полякам¹. Жива пам’ять про минуле не дозволила полякам виважено підійти до вирішення делікатних проблем, пов’язаних із культурним і релігійним життям української громади в Польщі². За 100 км на схід українці також не змогли подолати упередження і швидко примиритися з поляками.

Сучасна польська історіографія на тему т. зв. “цвинтарних дискусій” представлена працями переважно польських дослідників Гжегожа Демеля³, Катажини Єндрацик⁴, Станіслава Ніцеї⁵. Натомість в Україні це питання не представлено ґрунтовними науковими публікаціями⁶. Мета статті – на основі матеріалів польських

¹ *Krzemien E.* Czułe miejsca / E. Krzemień // *Gazeta Wyborcza.* – 1997. – 30 czerwca.

² Детальніше див: *Хахула Л.* Релігійне та національно-культурне життя української громади у Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття / Л. Хахула // *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* – Львів, 2013. – Вип. 6. – С. 160–172.

³ *Demel G.* “Pomarańczowa rewolucja” a kwestja Cmentarza Orłąt lwowskich i innych polsko-ukraińskich relacji / G. Demel // *Biuletyn Ukrainoznawczy* – 2003. – Nr 9. – S. 83–93.

⁴ *Jędraszczyk K.* Cmentarz czy Panteon? Konflikt wokół Cmentarza Orłąt lwowskich / K. Jędraszczyk. – Poznań, 2004. – 102 s.; *Ejusdem.* Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. Polska w polityce niepodległej Ukrainy / K. Jędraszczyk. – Poznań, 2010. – S. 220–248.

⁵ *Nicieja S. S.* Lwowskie Orłęta. Czyn i legenda / S. S. Nicieja. – Warszawa, 2009. – S. 133–148.

⁶ Список статей про польсько-українську суперечку в українській і польській пресі див.: Дискусія навколо польських та українських військових поховань. Справа “Цментажу

та українських періодичних видань проаналізувати перебіг дискусії та її відображення в обох соціумах. Джерелами для написання стали матеріали української і польської преси (“Високий замок”, “Поступ”, “Газета виборча” (“Gazeta Wyborcza”), “Жечпосполіта” (“Rzeczpospolita”) “Політика” (“Polityka”)) та інформація зі сторінок деяких інтернет-видань.

Польський військовий меморіал на Личаківському кладовищі у Львові був збудований у 20–30-х роках ХХ ст.⁷ На ньому ховали учасників протистояння за Львів 1–22 листопада 1918 р., українсько-польської війни 1918–1919 рр. і спільної польсько-української боротьби проти більшовиків у 1920 р., а також полеглих у боях та ветеранів, що померли протягом 1920–1939 рр. Проте на початку 2000-х років деякі польські газети подавали інформацію, що на цвинтарі “спочивали головно польські студенти й учні, які загинули в боях з українцями за Львів у 1918–1919 рр.”⁸. У свідомості мешканців міжвоєнної Польщі та й в історичній пам’яті поляків загалом сформувався міф про “чин львівських орлят” – молодих гімназистів, які зі зброєю в руках захищали рідне місто від ворогів⁹. Варто відзначити, що серед загиблих тут наймолодшими були 13-річний Антоній Петрикевич та 14-річний Єжи Бітшан¹⁰.

Під час Другої світової війни меморіал не зазнав значних руйнувань. Цвинтар почали цілеспрямовано і систематично руйнувати, як писав поляк Ришард Бриковський, після “великого виїзду поляків із рідної землі в 1943–1947 рр.”¹¹. Особливо знищили цвинтар 25 серпня 1971 р. танки і бульдозери, які через могили проклали автомобільну дорогу, навколо було збудовано цегляний мур. Наступні два десятиліття згадки про львівський цвинтар перебували під табу у Варшаві, Києві, а передусім – у Москві¹².

Під кінець 1980-х років поляки почали згадувати про знищені могили на цвинтарі. У червні 1989 р. міністри культури і мистецтва ПНР (Польської Народної Республіки) і УРСР створили Комісію з охорони, консервації та реконструкції Личаківського цвинтаря. Перше її засідання відбулося 16–17 травня 1989 р. у Львові. Тоді вперше обговорили питання зруйнованого Цвинтаря орлят¹³.

1 листопада 1989 р. на розчищеному від сміття цвинтарі відбули спільну панахиду і символічний акт примирення українців із поляками. На стрічці одного

Орльонт” та українських могил на території Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/orlata-arhiv.htm>.

⁷ Харчук Х. Польський військовий меморіал на Личаківському цвинтарі / Х. Харчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. редкол. Я. Ісаєвич; упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр]. – Львів, 2009. – Вип. 19: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення. – С. 77.

⁸ Termin raczej ostateczny // Rzeczpospolita. – 2002. – 29 kwietnia.

⁹ Nicieja S. S. Lwowskie Orleta... – S. 60–76.

¹⁰ Ibidem. – S. 151.

¹¹ Brykowski R. Odbudowa cmentarza Obrońców Lwowa 1918–1920 / R. Brykowski // Rzeczpospolita. – 1992. – 14–15 marca.

¹² Daniec M. Orleta na zgodę / M. Daniec // Polityka. – 1999. – 15 maja.

¹³ Jędraszczyk K. Cmentarz czy Panteon? – S. 20.

з вінків був напис: “Братам полякам – українці Львова”¹⁴. Українці поклали квіти на польські гроби, а поляки – на могили Українських січових стрільців (УСС).

Тим часом польська сторона створила проект повернення меморіалу до “такого стану, в якому він перебував у 1939 р.”¹⁵. У вересні 1991 р. ці пропозиції передали обласній і міській владі Львова. Міська рада не погодилася з польським проектом і, як аргумент, зазначила: “Польські пропозиції не можуть бути прийнятні до виконання як Пантеон, який несе в собі односторонній ідеологічний тягар, що висвітлює українсько-польські військові події 1918 р.”¹⁶. Влада Львова дала згоду на впорядкування польських могил у формі військового цвинтаря.

Через різні обставини перші роки незалежності України не принесли поступу у справі згоди на форму і вигляд майбутнього меморіалу. Лише польсько-українська угода від 21 березня 1994 р. “Про збереження місць пам’яті і поховання жертв війни та політичних репресій”¹⁷, в якій сторони серед іншого зобов’язалися сприяти “улаштуванню місць пам’яті і поховання” та вільному доступу до них, пришвидшила переговорний процес.

У грудні 1994 р. було підписано порозуміння між Радою охорони пам’яті боїв і мучеництва (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, далі – РОПБiМ) і львівською владою в питанні реконструкції цвинтаря. Згідно з документом, польська сторона мала розпочати реконструкцію навесні 1995 р., а за основу відбудови – взяти вигляд некрополя 1939 р. Тим часом у Перемишлі розгорівся скандал навколо пам’ятника Українській повстанській армії (УПА) в с. Грушовіце та могил українських повстанців у с. Бірча. Польські журналісти припускали, що ставлення місцевої влади Перемишля до українських могил певною мірою зрівноважувало ставлення львівської влади до Цвинтаря орлят¹⁸. У грудні 1995 р. Львівська міська рада заборонила проводити будь-які роботи на території некрополя. У листопаді 1996 р. українська сторона не прийняла пропонуваній поляками план 1-го етапу реконструкції¹⁹. До Варшави помилково надіслали екземпляр плану, на полях якого було написано: “Ніколи! Виключено!”²⁰. На початку червня 1997 р. Комісія військових поховань міської ради Львова прийняла рішення демонтувати плити з антиукраїнськими написами²¹. Покликаючись на це рішення, директор Личаківського цвинтаря в листі до голови польського Товариства опіки над військовими гробами Євгеніуша

¹⁴ *Jędraszczyk K.* Cmentarz czy Panteon? – S. 21.

¹⁵ *Brykowski R.* Odbudowa cmentarza Obrońców Lwowa 1918–1920.

¹⁶ *Stańczyk T.* Cmentarz tak, panteon nie / T. Stańczyk // Rzeczpospolita. – 1993. – 27 sierpnia.

¹⁷ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам’яті і поховання жертв війни та політичних репресій від 21 березня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_014.

¹⁸ *Jędraszczyk K.* Cmentarz czy Panteon? – S. 26.

¹⁹ *Wilczak J.* Sława i niezgoda / J. Wilczak // Polityka. – 1997. – 28 czerwca.

²⁰ *Daniec M.* Orłęta na zgodę.

²¹ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – 2346 Unia Wolności. – Sygn. 514. – Ministerstwo spraw zagranicznych RP. Departament Europy Wschodniej. Informacja na temat spornych zagadnień w stosunkach polsko-ukraińskich. Warszawa, 26.06.2000 r.

Цидзіка поставив вимогу забрати з цвинтаря у двомісячний термін усі надмогильні плити з написами “Оборонець Львова” й “Оборонець східних кресів”²².

25 червня 1997 р. в результаті переговорів у Львові був підписаний протокол намірів обох сторін. Такий компроміс став можливим лише після втручання найвищих осіб Польщі й України (особисто Президента Л. Кучми). Згідно з ним, у серпні цього ж року польська сторона представила цілісний план реставрації цвинтаря, на його території розпочалися ексгумаційні роботи²³.

Відсутність швидкого поступу в питанні відбудови меморіалу позначилася на ставленні поляків до українців. У 1998 р. значно зменшилась порівняно з попереднім роком кількість поляків, які вважали польсько-українське порозуміння можливим (з 58 % до 48 %) ²⁴. Однак оптимізм змінювався не песимізмом, а лише непевністю: відносна кількість респондентів, які поставили позначку у графі “важко відповісти”, збільшилася на 12 %.

25 липня 1998 р. у Львові українська і польська делегації підписали протокол щодо впорядкування Цвинтаря орлят²⁵. У вересні й жовтні 1998 р. переговорний процес ускладнили дії членів націоналістичної організації Українська національна асамблея – Українська народна самооборона (УНА–УНСО). Вони облили фарбою та пошкодили плиту на могилі Невідомого солдата. На ній з’явилися написи “Лайно” і “NO PL”²⁶. Ці дії осудила київська влада, а місцеві представники запевнили, що реконструкція меморіалу відбудуватиметься без перешкод. Польська сторона відреагувала по-іншому. “Газета виборча” написала, що українські націоналісти не визнавали колишньої належності Львова до Польщі, а польських солдатів, які воювали за Львів у 1918 р., називали окупантами²⁷. Ці події збіглися в часі з приїздом до Львова відомого політолога З. Бжезінського і наданням йому міською владою звання почесного громадянина міста. У промові З. Бжезінський не оминув увагою проблеми польсько-української боротьби за Львів у 1918 р., сказавши: “Мій батько походив із Галичини. У 1918 р. він воював за це місто, котре називав Львовом. Але коли я був хлопцем, то він мені говорив, що це була братовбивча війна і з неї скористали інші”²⁸. На конференції про роль України і Польщі у процесі європейської інтеграції, яка відбулася одразу після присвоєння З. Бжезінському звання, тема збезчещення польського меморіалу теж звучала. Більшість учасників з обох країн говорили, що такі дії – це провокація третьої держави. На запитання журналістів, про яку державу йдеться, З. Бжезінський дотепно відповів, що це точно не Аргентина²⁹. Вважалося,

²² Zdjęć napisy // Gazeta Wyborcza. – 1997. – 13 czerwca.

²³ AAN. – 2346 Unia Wolności. – Sygn. 514. – Ministerstwo spraw zagranicznych RP.

²⁴ Polacy o możliwości pojednania z Niemcami i Ukrainą. Komunikat z badań. (CBOS, BS 100/99) / [oprac. M. Strzeszewski]. – Warszawa, 1999. – 7 s.

²⁵ Chodkiewicz A. Traktat polsko-ukraiński a położenie mniejszości polskiej na Ukrainie. Aneks 1 / A. Chodkiewicz // Biuletyn Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. Badania Ukrainoznawcze. – 1998. – Nr 4. – S. 60–61.

²⁶ Jędraszczyk K. Cmentarz czy Panteon? – S. 32.

²⁷ Zbeszczeszczony pomnik Orłąt // Gazeta Wyborcza. – 1998. – 24 września.

²⁸ Цит. за: Bosacki M. Zgrzyty i plamy / M. Bosacki // Там же. – 25 września.

²⁹ Ejudem. Po co pytaacie o Orłęta? / M. Bosacki // Там же. – 28 września.

що за суперечками стоїть російська розвідка. Водночас профанацію польських могил осудили українці з Об'єднання українців у Польщі (ОУП).

Потрібно зазначити, що для польської сторони саме угода від 25 липня 1998 р. стала вихідним пунктом для реалізації плану реконструкції Меморіалу орлят. В інформативних зведеннях Департаменту Східної Європи Міністерства закордонних справ Республіки Польща (РП) говорилося про необхідність відстоювати засади цього порозуміння³⁰. Виконуючи рішення липневої угоди, голова РОПБіМ А. Пшевознік наказав зняти напис на головній плиті меморіалу (“Невідомим героям, полеглим під час оборони Львова і південно-східних кресів”), а також таблички на індивідуальних могилах із написами “Невідомим оборонцям Львова”³¹. Голос у цій справі взяли й польські комбатанти. Так громадська організація Порозуміння комбатантських і незалежницьких організацій висловила спротив “систематичному порушенню українською стороною постанов липневої угоди”, яке мало на меті “позбавити цей некрополь елементів польськості”³².

Львівська влада вирішила змінити текст напису на плиті на власний розсуд. У ньому було зроблено граматичну помилку (“Nieznany polskim wojacom poległym w wojnie polsko-ukraińskiej”³³). Коли у травні 1999 р. Президенти Л. Кучма й А. Квасневський поклали квіти до меморіалу, польські журналісти звернули на це увагу Президентові Польщі, який висловив сподівання, що до наступного дня цю помилку виправлять. Наступного ранку дирекція Личаківського цвинтаря це зробила³⁴. Роботи тут були припинені до підписання нової угоди.

Влітку 2000 р. Президент України Л. Кучма дав вказівку Кабінету Міністрів України остаточно вирішити проблему польського цвинтаря. 3 серпня 2000 р. генеральний секретар РОПБіМ А. Пшевознік і заступник міністра закордонних справ України П. Сардачук підписали у Варшаві протокол, який регулював остаточний варіант реконструкції Цвинтаря орлят та оформлення могил перехоронених останків із Бірчі й Лішні на Пікулицькому цвинтарі в Польщі³⁵. Після тривалої дискусії українська сторона погодилася на польські пропозиції: таблицю на могилі Невідомого

³⁰ AAN. – 2346 Unia Wolności. – Sygn. 439. – Najważniejsze kontakty ze Wschodem – Rosja – Ministerstwo spraw zagranicznych RP. Departament Europy Wschodniej. Materiał informacyjny dotyczący Ukrainy. Warszawa, 29.11.1998 r.; AAN. – 2346 Unia Wolności. – Sygn. 514. – Ministerstwo spraw zagranicznych RP.

³¹ AAN. – 2346 Unia Wolności. – Sygn. 772. – Dziennik internetowy PAP – Świat, Warszawa, 25–11–1998. – Przewoźnik: na Cmentarzu Orłąt zdjęto kontrowersyjne tablice.

³² AAN. – 2346 Unia Wolności. – Sygn. 772. – Dziennik internetowy PAP – Kraj, Warszawa, 27–11–1998. – Polscy kombataneci w sprawie Cmentarza Orłąt we Lwowie.

³³ Jeromin A. Pokój lwowski / A. Jeromin, W. Radziwinowicz // Gazeta Wyborcza. – 2005. – 14 czerwca.

³⁴ Стецюк В. Зустріч Президентів країн Центральної Європи у Львові / В. Стецюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.brama.com/news/press/990517lvu.html>.

³⁵ Протокол українсько-польських переговорів щодо завершення впорядкування польських військових поховань 1918–1919 років на Личаківському цвинтарі у м. Львові та впорядкування нових могил на українському військовому цвинтарі у Пікуличах. Додаток // Карванська-Байляк А. Україно, визнай / А. Карванська-Байляк. – Варшава, 2002. – С. 228–229.

солдата з написом “Невідомим польським воїнам, полеглим за незалежність Республіки Польща 1918–1920 рр.” і пам’ятники французьким піхотинцям та американським пілотам з історичними написами польською мовою³⁶. Питання встановлення фігур левів перед тріумфальною аркою та брами в західній частині цвинтаря залишилося предметом подальших переговорів. На початку вересня Львівська міська рада ухвалила цей протокол (ухвала № 770 від 4 вересня 2000 р.), проте із певними змінами. Депутати не погодилися на слово “незалежність”, ані на пам’ятники американцям і французам. Окрім того, висунули ультиматум, що, якщо до 1 жовтня польська фірма “Енергополь” не закінчить робіт і не відбудеться відкриття меморіалу, то її замінять українські компанії. Польська сторона, висловивши протест, наполягала на тому, щоби вилучити цвинтар з-під юрисдикції міської ради Львова³⁷.

За тиждень після ухвали Львівської міської ради голова РОПБіМ А. Пшевознік публічно заявив, що нелегально встановлені пам’ятники на місцях поховань воїнів УПА в Польщі мусять бути ліквідовані³⁸. Він запевняв, що це не відповідь українській стороні, а буква закону. Секретар ОУП Петро Тима натомість вказував, що “ще в 1997 р. комісія Сейму, яка займалася питаннями національних меншин, отримала повний перелік місць української цивільної і військової пам’яті. І лише в 2000 р. цю справу витягли, щоби вказати українцям на їхнє місце”³⁹.

Після ухвали міської ради Львова журналісти польського тижневика “Wprost” ситуацію навколо військових поховань підсумували так: “Сьогодні існує кілька позицій в конфлікті за Цвинтар орлят: польського уряду, який хоче відбудувати некрополь у формі, наближеній до вигляду перед 1939 р.; українського уряду, який погоджується з польськими постулатами і хоче схилити до них Львів; третю позицію займає міська рада Львова, яка підпорядковується крайній правici. Остання заспокоїться лише тоді, коли на цвинтарі залишаться самі лише могили”⁴⁰.

Під кінець жовтня 2001 р. у Львові представники місцевої влади почали говорити про недотримання поляками умов порозуміння. Секретар міської ради Василь Білоус закидав, що на могилі Невідомого солдата встановлено “меч-щербець”, який в українців асоціюється із захопленням Болеславом Хоробрим Києва. А. Пшевознік відповідав, що це “хрест, стилізований під меч”⁴¹. Заплановане на листопад 2001 р. відкриття військового меморіалу не відбулося, бо польська сторона не прийняла українських пропозицій (запропоновано напис “полеглим во славу Польщі”⁴²) і

³⁶ Протокол українсько-польських переговорів... – С. 228.

³⁷ *Smoleński P.* Groby, groźby i głupstwa. Rozmowa z sekretarzem Związku Ukraińców w Polsce Piotrem Tymą / P. Smoleński, P. Tyma // *Gazeta Wyborcza*. – 2000. – 2 listopada.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Graczyk M.* Orzeł i tryzub. Czy konflikt w sprawie Cmentarza Orłąt Lwowskich zaważy na stosunkach polsko-ukraińskich? / M. Graczyk, W. Romanowski // *Wprost*. – 2000. – 1 października.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Стеців Г.* Дебати довкола питання про відкриття військового польського цвинтаря у Львові [Електронний ресурс] / Г. Стеців. – Режим доступу: <http://www.ukraine-poland.com/u/publicystyka/publicystyka.php?id=&dzial=polytyka>.

наполягала на формулюванні “за незалежність Польщі”. 13 грудня 2001 р., під час засідання Консультативного комітету Президентів України та Польщі в Києві, секретар РОПБіМ А. Пшевознік і голова Державної міжвідомчої комісії з питань вшанування жертв війни і політичних репресій В. Череп підписали протокол порозуміння у справі меморіалу. Воно передбачало повернення на кладовище пам’ятників піхотинців і пілотів із написами: “Французам, полеглим у боротьбі за Польщу в 1919–1920 рр.” й “Американцям, полеглим у боротьбі за Польщу в 1919–1920 рр.”. Польська сторона запропонувала таку версію напису на центральній плиті: “Невідомим солдатам, героїчно полеглим у боротьбі за Польщу”⁴³. Після переговорів спільна польсько-українська комісія узгодила дату офіційного відкриття цвинтаря – 20 лютого 2002 р. Польська громадськість готувалася до відкриття. Президент А. Квасневський висловлював сподівання, що меморіал відкриють у перші тижні 2002 р.⁴⁴. Це рішення мала схвалити ще Львівська міська рада. Навесні 2002 р. українська сторона перенесла відкриття на травень. Міністр закордонних справ України Анатолій Зленко пояснював таке зволікання парламентськими виборами в Україні. Коментуючи його заяву, Президент Польщі говорив, що особисто для нього принизливо вкотре говорити про “ймовірну, а не остаточну дату відкриття Цвинтаря орлят”⁴⁵.

У травні 2002 р. під керівництвом новообраного мера Любомира Буняка в міській раді Львова відбувалися дебати з приводу відкриття Цвинтаря орлят. Напередодні рада отримала листа від ОУП із проханням “виявити зваженість у прийнятті рішення про відкриття Польського військового цвинтаря, пам’ятаючи, що від цього залежатиме збереження позитивного образу України й доля українських євроінтеграційних устремлінь”⁴⁶. Як аргумент голова ОУП Мирон Кертичак наводив приклади принципової позиції польських офіційних осіб під час вшанування пам’яті “борців за волю України періоду 1918–1920 рр. та національно-визвольних змагань у 40-х роках”, які, “незважаючи на протести окремих радикальних середовищ, уміють виконувати взяті на себе зобов’язання”.

Під час сесії мер схилив депутатів до прийняття компромісного рішення, раніше узгодженого між Києвом і Варшавою. Він зачитав список українських військових поховань у Польщі, що їх впорядкувала польська сторона. На цих меморіалах були написи: “Полеглим за волю України”, “Слава героям”⁴⁷. Під час дебатів міську раду пікетували радикальні організації і виголошували на телекамери гасла, суть яких зводилася до того, що відкриття меморіалу – це зрада, ганьба, ляпас

⁴³ *Jędraszczyk K.* Cmentarz czy Panteon? – S. 58.

⁴⁴ *Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski.* Przemowienia. Listy. Wywiady. 2001 rok. Wybór. – Warszawa, 2002. – S. 525.

⁴⁵ *Артушевська Т.* Монументальний візит Анатолія Зленка / Т. Артушевська // Поступ. – 2002. – 19–20 березня.

⁴⁶ Звернення Об’єднання українців у Польщі до депутатів Львівської міської ради 14.05.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/zuwpl1405.htm>.

⁴⁷ *Харченко О.* ...А Любомир Буняк відмовчується / О. Харченко // Високий замок. – 2002. – 21 травня.

українцям⁴⁸. Натомість депутати протестували так: “Полегли за Польщу у Львові – це зрада!”, “Скільки разів будемо згинати шию, бо так захотілося полякам?”⁴⁹. Найбільша дискусія точилася довкола слова “героїчно” в написі “Невідомим воїнам, героїчно полеглим у боротьбі за Польщу в 1918–1919 pp.” (“Nieznany żołnierzom bohatersko poległym za Polskę w latach 1919–1920”)⁵⁰. На думку депутатів, цей напис разом із довоєнними фігурами левів та пам’ятниками американським пілотам і французьким піхотинцям перетворить меморіал на “Пантеон польської зброї”: “Напис, пропонований поляками, заторкує наші почуття. Польща пропонує нам конфронтацію, а не компроміс. Що ми скажемо своїм дітям, які прийдуть на цвинтар і запитають: із ким так героїчно воювали поляки? Чи маємо їм казати, що поляки героїчно вбивали ваших пращів, і тому ми ставимо їм пам’ятники?”⁵¹. Отже, депутати не підтримали київського порозуміння, але запевнили, що протест проти окремих деталей меморіалу не означав, що міська рада цілком заперечує відкриття цвинтаря. Міський голова, як і депутати, хотів, щоб урочисте відкриття відбулося 21 травня. Остаточне рішення в цій справі мав прийняти Президент Польщі.

А. Кваснівський був розчарованим рішенням Львівської міської ради та заявив, що воно “ґрунтується на фальшивих упередженнях, бо польська влада ніколи не мала намірів відтворювати історичні поділи і посягати на гідність українського народу”⁵². Рішення львівської влади було незрозумілим А. Кваснівському з огляду на зусилля, яких він особисто докладав для справи польсько-українського примирення і налагодження стратегічного партнерства з Україною. Щобільше, це рішення польського Президента обурило, тому він стверджував, що “немає умов, аби гідно, спокійно і зосереджено відкрити 21 травня Цвинтар львівських орлят”. На повідомлення зі Львова також негативно відреагувала офіційна влада з Києва, українські політики, письменники, громадські діячі⁵³.

Наступна сесія Львівської міської ради 30 травня 2002 р. також супроводжувалася пікетами під її стінами. Демонстранти тримали транспаранти із гаслами: “Полеглим потрібна молитва, а не меч на могилі”, “Військовим похованням – так, польському пантеону – ні!”⁵⁴ тощо. Після дискусій Львівська міська рада прийняла

⁴⁸ *Wojciechowski M.* Agitacja przetępcza / *M. Wojciechowski* // *Gazeta Wyborcza*. – 2002. – 21 sierpnia.

⁴⁹ Konflikt o Cmentarz Orłąt // Там же. – 23 maja.

⁵⁰ *Wojciechowski M.* Lwów: nie tak / *M. Wojciechowski* // Там же. – 17 maja.

⁵¹ Ibidem.

⁵² *Kwaśniewski A.* Oświadczenie Prezydenta RP w sprawie Cmentarza Orłąt lwowskich. Warszawa, 17 maja 2002 roku / *A. Kwaśniewski* // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Styczeń–czerwiec 2002 r. Wybór. – Warszawa, 2002. – S. 349.

⁵³ Детальніше див: *Khakhula L.* Ukraińsko-polskie dyskusje w końcu XX – początku XXI wieku: sprawa Cmentarza Orłąt we Lwowie / *L. Khakhula* // *Między wyobrażoną a polityczną wspólnotą* / [red. nauk.: *M. Genyk, J. Kit, W. Kononenko, W. Lesnyak*]. – Warszawa, 2011. – S. 217–235.

⁵⁴ *Федів Л.* Бійців польської і галицької армій вшановуватимуть разом / *Л. Федів* // *Високий замок*. – 2002. – 1 червня.

ще одну ухвалу щодо польського військового цвинтаря “Про відкриття меморіалу воїнам УГА, полеглим в обороні Львова у 1918–1919 роках, та Польських військових поховань 1918–1919 років на території музею «Личаківський цвинтар»”. Згідно з документом, дата спільного відкриття обох меморіалів за участю Президентів України та Польщі мала бути встановлена на підставі розширених консультацій з обов’язковою участю уповноважених представників Львівської міської ради, Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам’яті жертв війни та політичних репресій і Ради охорони пам’яті боїв та мучеництва РП. Вони повинні були закінчитися не пізніше 31 липня 2002 р., після цього виконавчий комітет Львівської міської ради мав призначити термін відкриття цвинтаря. “Розширені консультації” між представниками Львова, Києва та Варшави полягали в тому, щоб пояснити зацікавленим сторонам попереднє рішення міської ради, за яким депутати не погодилися на зміни в написах на могилах⁵⁵.

Так чи так, але наступні два роки не принесли жодного поступу в питанні відкриття меморіалу. Польська сторона, погодившись піти на певні поступки (забрати слово “героїчно” з напису на центральній плиті), залишалася на позиції: або відкриття повністю відреставрованого цвинтаря, або ніякого.

Значний вплив на позицію та рішення представників польської сторони мала громадська думка. На початку 1990-х років Личаківський військовий некрополь продовжував формувати в польському суспільстві сильні “патріотичні емоції”⁵⁶. У посткомуністичній Польщі почало виходити багато публікацій, присвячених т. зв. “кресам”; свобода призвела до появи листів і досліджень, які “відробляли” заборонену довгий час “глюорифікацію польського чину”⁵⁷ на Сході. У польській публіцистиці постійно з’являлися полоноцентричні мотиви про вільнюські чи львівські цвинтарі, польське мистецтво, переслідування, заслання, католицьку віру тощо⁵⁸. Львівський цвинтар належав до найважливіших символів Другої Речіпосполитої, оскільки однією з національних легенд міжвоєнного часу був образ “дітей з карабінами в руках та оборони кресової столиці”⁵⁹. Р. Бриковський, про якого ми вже згадували, писав: “Не знаходимо місця, щоби описати враження тих поляків, які приїжджають до Львова з усіх куточків світу; не знаходимо місця для опису їх сліз, сліз болю, але й ... радості, не знаходимо місця для опису наших глибоких роздумів”⁶⁰. Після демократичних змін у суспільстві питання реконструкції і нового відкриття меморіалу стало справою честі всього суспільства й усіх польських урядів⁶¹. У перших репортажах із меморіалу

⁵⁵ *Федів Л.* Бійців польської і галицької армій...

⁵⁶ *Nicieja S.* Wielkim ludziom wdzięczna Ojczyzna / S. Nicieja // Rzeczpospolita. – 1993. – 30 października – 1 listopada.

⁵⁷ *Beauvois D.* Mit “Kresów Wschodnich”, czyli jak mu położyć kres / D. Beauvois // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Polskie mity polityczne XIX i XX wieku / [pod red. W. Wrzesińskiego]. – Wrocław, 1994. – S. 94.

⁵⁸ *Ibidem.*

⁵⁹ *Bruski J. J.* Orłęta dla orłów / J. J. Bruski // Wprost. – 2002. – 17 marca.

⁶⁰ *Brykowski R.* Odbudowa cmentarza Obrońców Lwowa 1918–1920.

⁶¹ *Czech M.* Wstęp / M. Czech / Wiele twarzy Ukrainy. Rozmawiali i przypisami opatrzyli Iza Chruślińska i Piotr Tyma. – Lublin, 2005. – S. 8.

лунали голосні фрази на кшталт: “На наших могилах влаштовано завод їхніх могил”, а також заклики відбудувати цвинтар “в його первинній індрухівській [від прізвища автора меморіалу архітектора Рудольфа Індруха – Л. Х.] формі”⁶².

Іншим результатом такої ностальгії були побоювання, насамперед серед українців, з приводу мрії поляків повернути Львів до Польщі. Польський дослідник С. Ніцея вважав, що такі надії в поляків, якщо ще жили, то лише в дуже вузькому колі осіб найстаршого покоління, які не змирилися з вигнанням. Натомість для наступних поколінь це вже не було настільки актуальним⁶³. А якщо польські земляцтва і плекали якісь мрії про Львів, то передусім про місто на кшталт Страсбурга, де між собою примирилися німці та французи. Щодо відбудови Цвинтаря орлят, то історик розумів, що частина українців могла мати щодо цього побоювання. Проте, “коли в майбутньому поряд із польським меморіалом з’являться могили Січових стрільців, коли польські підручники і книги почнуть інформувати про смерть живих людей і з українського боку, тоді все почне змінюватися”⁶⁴.

У дискусію навколо Цвинтаря орлят заангажувалося багато польських громадських діячів і політиків. У червні 1997 р. в “Газеті виборчій” вийшла стаття Яцека Куроня, присвячена історичним польсько-українським суперечкам, зокрема і щодо реконструкції меморіалу. Автор вважав, що справжня трагедія польсько-українських відносин полягала в поширенні взаємних упереджень найбільше через переказ, який покоління передавало іншому поколінню: кожне вносило свій вклад, розвивало та видозмінювало його⁶⁵. Проте Я. Куронь переконував, що, незважаючи на відмінності в поглядах, людям має бути надане право вшановувати пам’ять жертв – “доглядати за гробами своїх загиблих та убитих. Ця правда є і залишиться суб’єктивною, але мусимо пильнувати, щоб епітафії шанували пам’ять померлих, а не заторкували почуття живих”⁶⁶.

Як повідомляла польська преса, найбільше здивувала поляків у питанні конфлікту навколо меморіалу позиція українських владних еліт. В інтерв’ю “Газеті виборчій” львівський історик Ярослав Грицак пояснював цю ситуацію так: у Львові еліти значно відрізнялися своїми поглядами. Одна частина, яка перебувала при владі, – це колишні партійні діячі, директори колгоспів – з ними взагалі не можна було говорити на тему Цвинтаря орлят⁶⁷. Вони пам’ятали довоєнну Польщу, польсько-українські конфлікти й були переконані, що поляк ніколи не буде добрим. А якщо навіть і буде, то обов’язково матиме з цього якусь вигоду. Вони були директорами бібліотек, архівів, керували Львівською областю. Друга група – люди у віці 35–40 рр., які досягли певного статусу, але ще не мали влади. Більшість із них

⁶² *Masiór J.* Pamiętanie, ale jakie / J. Masiór // *Semper Fidelis.* – 1993. – Nr 3 (16). – S. 1.

⁶³ *Urbanek M.* Mit Lwowa. Rozmowa z prof. Stanisławem Nicieją, autorem książki “Łyczaków. Dzielnica za Styksem” / M. Urbanek, S. Nicieja // *Polityka.* – 1999. – 29 maja.

⁶⁴ *Ibidem.*

⁶⁵ *Kuroń J.* W pułapce historii / J. Kuroń // *Gazeta Wyborcza.* – 1997. – 21–22 czerwca.

⁶⁶ *Ibidem.*

⁶⁷ *Zrozumcie nas, Ukraińców.* Rozmowa Pawła Smoleńskiego i Marcina Wojciechowskiego z Jarosławem Hrycakiem / P. Smoleński, M. Wojciechowski, J. Hrycak // *Gazeta Wyborcza.* – 2000. – 16 października.

гуртувалася навколо львівської газети “Поступ”, де публікувалося багато статей на тему цвинтаря⁶⁸.

У Львові також не до кінця розуміли польські проблеми, не було відчуття належності до польсько-українського прикордоння. Київ мав значно кращі контакти з Варшавою, ніж Львів із Перемишлем. Окрім цього, Цвинтар орлят не був тоді найважливішою справою для Львова, де провідне місце належало екзистенційним проблемам українців та України. Справу цвинтаря тут часто трактували як відображення того, що діялося в Польщі навколо поховань воїнів УПА (міський голова В. Куйбіда порівнював справу реконструкції Цвинтаря орлят із конфліктом довкола пам’ятника воїнам УПА в с. Грушовіце Перемишльського воєводства⁶⁹). Багато українців не могли пробачити полякам того, як вони повелися під час процесу передачі перемишльського костелу греко-католикам у 1991 р. Натомість мешканці Перемишля, як один з аргументів, ставили запитання: а що із Цвинтарем орлят?⁷⁰.

Взаємозалежність між Львовом і Перемишлем спробувала представити Малгожата Данец у статті, опублікованій в тижневику “Політика”. На її думку, початок польсько-українських переговорів щодо відбудови меморіалу збігся з періодом напруги у відносинах між обома народами: “Саме тоді точився відомий спір за костел кармелітів ... тоді також у Перемишльському воєводстві з’явилися нелегальні пам’ятники полеглим членам УПА. ... У цей час відкривалися римо-католицькі дієцезії в Україні, а на Волині вшановували місця бойового шляху 27-ї дивізії АК. Цвинтар орлят перетворився на предмет торгу”⁷¹. Натомість для українців символом польської нетолерантності виявилася справа могил УПА в польському селі Бірча. Ані депутати, ані громадськість не висловили згоди на гідне перепоховання останків бійців УПА, бо “не забули убивств, вчинених цією формацією та боялися повернення легенди УПА”⁷². Тут Польський військовий меморіал став протиположним Бірчанським могилам.

Під час дискусії почали виявлятися різні погляди на проблему цвинтаря. Польський політолог і публіцист, багатолітній директор польської секції радіо “Вільна Європа” Ян Новак-Єзранський переконував, що Личаківський некрополь треба відновити і впорядкувати, але не в такій формі, в якій він був перед війною, бо це не мав би бути Пантеон слави польської армії. Довоєнний напис на цвинтарі для України виглядав абсурдним. Секретар ОУП Петро Тима на це відповідав так: слово “незалежність” на надгробній таблиці було історично виправданим, бо в 1918 р. поляки у Львові воювали за незалежність, шукали форми власної держави⁷³. Публіцист Марцін Войцеховський писав, що в міжвоєнний період Пантеон орлят збудували як

⁶⁸ Zrozumcie nas, Ukraińcow...

⁶⁹ Wilczak J. Sława i niezgoda / J. Wilczak // Polityka. – 1997. – 28 czerwca.

⁷⁰ Кресло А. С. Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991–2003) / А. С. Кресло. – Львів, 2005. – С. 61.

⁷¹ Daniec M. Orleńta na zgodę.

⁷² Ibidem.

⁷³ Smoleński P. Groby, groźby i głupstwa.

місце слави польської зброї, тому відбудова цвинтаря в попередній формі ображала б національні почуття українців і підривала їх права на Галичину⁷⁴.

Найбільший сплеск коментарів та публікацій у Польщі відбувся після сесії Львівської міської ради у травні 2002 р. У пресі мера Л. Буняка почали трактували як політичну фігуру, що підігрує крайньоправим організаціям⁷⁵. З іншого боку, регіональна газета “Тижневик Замойський” писала, що він “самотньо боронив пропозиції польської сторони”⁷⁶. Багаторічний депутат від української меншини в польському Сеймі Мирослав Чех зауважив: “Я обурений рішенням депутатів міськради Львова. Воно немудре, недобре і зайвий раз хвилює Президента Квасневського і поляків. Мені шкода Президента, і я повністю його розумію. Президент Квасневський зробив багато для розвитку польсько-українських стосунків і для вступу України в європейські структури, а тепер зовсім не заслужено натрапив на таку протидію”⁷⁷. Тадеуш Івінський з канцелярії Прем’єра Єжи Міллера вважав, що “Президент Квасневський висловлював погляди на користь України також у коментарях щодо акції «Вісла», робив це в дусі примирення між нашими народами. Польща була першою державою, яка визнала незалежність України, вона виступає за вступ України в НАТО і ЄС – і тому треба замислитися: чому з українського боку ми не одержуємо гідної відповіді?”⁷⁸.

Незважаючи на вжиті заходи для налагодження співпраці з відкриття польського меморіалу, на громадському рівні ставлення поляків до львів’ян після зриву відкриття різко погіршилося. Наприклад, журналісти однієї місцевої газети зіштовхнулися з надзвичайно суворим прикордонним оглядом із боку поляків, група медиків не змогла поїхати на симпозиум до Любліна – польська сторона відмовилась їх приймати⁷⁹. Президент Кракова в листі до мера Львова повідомив, що за наявних обставин не зможе прибути на “Дні Кракова у Львові”⁸⁰.

У Польщі преса часто провину за затягування у справі відкриття цвинтаря поклала на Президента України Л. Кучму. Натомість лідер Польщі А. Квасневський позитивно оцінював позицію свого українського колеги у справі меморіалу, проте звертав увагу на загальну ситуацію в Україні: “Там говорять про УПА як про армію, котра воювала за незалежність України. Це залягло в їх свідомості так глибоко, що дискусія з цього питання надзвичайно важка. І це позначається на

⁷⁴ *Wojciechowski M.* Kwatery, miecz i mer / M. Wojciechowski // *Gazeta Wyborcza*. – 2001. – 16 listopada.

⁷⁵ *Wojciechowski M.* Agitacja przeczepca.

⁷⁶ *Czubara K.* Orłęta kością niezgody / K. Czubara // *Tygodnik Zamojski*. – 2002. – 22 maja.

⁷⁷ Цит. за: *Осадчук Б.* Компетентна відповідь на некомпетентну рецензію / Б. Осадчук // *Політика і культура* – 2002. – 17–23 вересня.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ *Базюк Т.* Стратегическое партнерство Украины и Польши не прошло испытания “кладбищенским вопросом” / Т. Базюк // *Корреспондент*. – 2002. – 31 мая.

⁸⁰ Лист Голови Ради Міста Кракова Станіслава Гандзліка. Краків, 20 травня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/rezol-krakiv.htm>.

питанні цвинтаря”⁸¹. Іншою проблемою, що перешкоджала діалогу з Польщею, А. Квасневський вважав низький рівень історичної свідомості українців. У радянські часи відрив людини від історії був, на думку Президента Польщі, одним з елементів формування свідомості т. зв. “homo sovieticus”. Тому дискусія про примирення, про відновлення історичної правди мала б розпочатися з історичної освіти: “Це не стосується дітей, а лише політиків. ... Справа цвинтаря складна навіть для українських демократів. Вони безпорадні, бо їх не розуміє власний електорат. У зв’язку з цим ходять довкола, змінюють позицію, обіцяють – і не виконують обіцянок”⁸². А. Квасневський завжди публічно заявляв, що полякам потрібно в українських питаннях виявляти велике терпіння, розуміння, а інколи й великодушність.

Дискусії в польській пресі продемонстрували також й існування відмінних думок у різних середовищах. У найскладнішій ситуації, як вважалося, опинилися прихильники польсько-українського порозуміння. У “Газеті виборчій” і “Жечпосполітій” публікували статті та коментарі, автори яких намагалися пояснити польській громадськості суспільно-політичну ситуацію в Україні. Члени Польсько-українського форуму Богуміла Бердыховська і Генрик Вуєц вважали, що у Львові існували нечисленні середовища, які докладали “усіх зусиль, щоб не допустити закінчення «цвинтарної епопеї». Бо доки триватиме епопея, доти ті середовища зможуть видавати себе за «незламних оборонців національної гордості й інтересів»”⁸³. Позитивним моментом подій навколо Личаківського цвинтаря, на думку авторів, була дискусія в українських (особливо львівських) засобах масової інформації на тему меморіалу та польсько-українських відносин: “Львівські ліберальні інтелектуали нарешті звернули увагу на проблеми, яких вони раніше не помічали або не надавали їм серйозного значення”⁸⁴. Така дискусія мала фундаментальне значення, бо без внутрішньоукраїнської розмови про нещодавнє польсько-українське минуле та майбутні відносини відкриття Цвинтаря орлят в атмосфері взаємоповаги виглядало неможливим.

Вистачало також і самокритичних відгуків, як, наприклад, співробітника Ягеллонського університету, спеціаліста з польсько-українських відносин 1920-х років Яна Яцека Бруського. На його думку, помилка польської сторони полягала в неналежному проведенні інформаційної кампанії в “підозрілому щодо польських намірів Львові”⁸⁵. Поляки постійно забували про те, що одна сторона вважала “кресовим посланням” (важливим завданням для добра інших), друга – сприймала як “польський імперіалізм”, називаючи польських захисників Східної Галичини “окупантами”, які поховали українські мрії про незалежність. Найкращий вихід із ситуації, що його запропонував історик, полягав у тому, щоб допомогти фінансово і технічно побудувати Меморіал українським воякам, полеглим у 1918–1919 рр.,

⁸¹ *Kwaśniewski A.* Wywiad dla “Gazety Wyborczej” (fragmety). 5 lipca 2003 roku / A. Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2003 r. Wybór. – Warszawa, 2004. – S. 20.

⁸² *Ibidem.*

⁸³ *Berdychowska B.* Nie opuszczajmy rąk / B. Berdychowska, H. Wujec // Rzeczpospolita. – 2002. – 6–7 lipca.

⁸⁴ *Ibidem.*

⁸⁵ *Bruski J. J.* Orleża dla orłów.

бо, можливо, “польські й українські ветерани, які гідно спочивають поряд, мають шанс поєднати живих”⁸⁶.

Польський історик Рафал Жебровський спробував накреслити сценарій розвитку подій у випадку перемоги українського війська в листопадових боях 1918 р. Згідно з його трактуванням, не було сумніву, що Західну Україну невдовзі б підкорив Радянський Союз, а це би призвело до переслідування українських місцевих еліт, великого голоду, масових депортацій, іншими словами – знищення⁸⁷. Не маючи наміру заперечувати вчинену українцям кривду в період міжвоєнної Польщі, Р. Жебровський переконував, що саме польське панування на Західній Україні врятувало українське населення та його еліти від значно гіршої долі. І коли настав час відбудувувати незалежну державу, то “власне землі, що належали в 1918–1939 рр. до Польщі, стали для України тим, чим для Італії був П’ємонт у ХІХ ст.”⁸⁸. Визнаючи за парадокс твердження, що польські оборонці Львова добре послужили незалежній Україні, автор вважав, що українці повинні принаймні їх поважати.

З іншого боку звучали фрази про марність зусиль влади в налагодженні відносин з Україною і у спробах наблизити її до Європи. Для частини противників польсько-українського примирення рішення Львівської міської ради стало справжнім подарунком долі. Деякі організації та групи саме через рішення депутатів змогли “раціоналізувати свої антиукраїнські фобії і заклики дати собі спокій з Україною і українцями, бо насправді відомо, чого від них можна сподіватися”⁸⁹. Під час дискусій у пресі та Інтернеті з’являлися заклики до зміни польської східної політики загалом. Згідно з ними, Польща протягом останньої декади даремно поглиблювала співпрацю з Україною, занедбуючи при цьому відносини з Росією. Тому вона втратила шанси, які ці відносини несли. Найвиразнішим речником такого погляду стала ліво-національна (*paradowo-lewicowa*) газета “Трибуна”. Заступник головного редактора видання Марек Баранський висловлював переконання, що не Україна, а Росія робила Польщі жести до примирення, надавала докази власного прагнення до примирення. Тим часом Україна, “без сумніву, урочисто приймала польського Президента на кордонах областей, ... але більше нічого не робила”⁹⁰.

Проукраїнську позицію в цих дискусіях зайняв уродженець Львова Я. Куронь. На його думку, Україна ніколи не позбавляла Польщі незалежності, а Польща Україну, “напевно, двічі, і вдруге це сталося у 1918 р., коли внаслідок війни з Польщею перестала існувати Західно-Українська Народна Республіка”⁹¹. У зв’язку з цим Я. Куронь був переконаним, що для львівських депутатів справа полягала не в тому, “що там є невідповідні прикметники про незалежну Польщу чи «героїчно полеглих»”. Справжньою причиною опору Львівської міської ради та громади

⁸⁶ *Bruski J. J.* Orłęta dla orłów.

⁸⁷ *Żebrowski R.* Orłęta dla Ukrainy / R. Żebrowski // *Rzeczpospolita*. – 2002. – 25–26 maja.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Berdychowska B.* Nie opuszczajmy rąk.

⁹⁰ Цит. за: *Berdychowska B.* Nie opuszczajmy rąk.

⁹¹ *Kuroń J.* Rozumiem protest Ukraińców. Notowała Iza Chruślińska / J. Kuroń, I. Chruślińska // *Gazeta Wyborcza*. – 2002. – 23 maja.

міста був факт, що поляки примушували українців погодитися, “щоби цей пантеон тріумфу польської зброї стояв у місті, яке вони [українці – Л. Х.] вважають серцем України, щоби пригадував їм про поразку 1918 р.”⁹². Я. Куронь звертав увагу, що в Польщі не існувало жодного пантеону тріумфу німецької чи російської зброї, бо Польща на таке б не погодилася. Крім того, українська сторона, на думку політика, почувалася якось незручно в цій дискусії, бо Польща для України була “великим політичним шансом по дорозі до Європи” й українці маневрували так, щоб якнайменше уразити Польщу та одночасно зберегти власну гідність.

Стаття Я. Куроня спричинила хвилю незадоволень, передусім у середовищі Товариства шанувальників Львова і південно-східних кресів. Відповідь на публікацію авторства Анджея Павловського з’явилася в часописі краківського відділення Товариства “Crasovia Leopoldis”⁹³. Польські дослідники К. Єндращик і С. Ніцея помилково вказують, що стаття-відповідь Я. Куроню була опублікована в “Газеті виборчій”⁹⁴. Насправді, А. Павловський надсилав текст до редакції газети, проте його не прийняли до друку, що зазначено в редакційній замітці часопису “Crasovia Leopoldis”⁹⁵. У статті А. Павловський звинуватив Я. Куроня в тенденційності висвітлення польсько-українських відносин і в тому, що останній вважав Львів українським містом⁹⁶. Саме сумішню старих історичних міфів і стереотипів типу “Львів і Східна Малопольща – одвічно польські землі”, “Українські націоналісти – вбивці польських професорів у 1941 р.” тощо автор листа-відповіді намагався довести Я. Куроневі слушність польської позиції.

Ще одним наслідком напруги у процесі польсько-українських переговорів стало поширення серед поляків різноманітних історій і стереотипів про небезпеку перебування у Львові. Зокрема представники “громадськості Львова” застерігали молодь Кракова не відвідувати Личаківський цвинтар, “хіба що великими групами, бо в іншому випадку ніхто не зможе гарантувати їхньої безпеки”⁹⁷.

Не менш гострою була і внутрішньоукраїнська дискусія щодо Польського військового меморіалу⁹⁸. На початку листопада 2002 р. в Українському католицькому

⁹² *Kuron J.* Rozumiem protest Ukraińców...

⁹³ *Pawłowski A.* W sprawie Cmentarza Orłąt i nie tylko [Електронний ресурс] / A. Pawłowski. – Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/kuron1.html>.

⁹⁴ *Jędraszczyk K.* Strategiczne partnerstwo ukraińsko-polskie. – S. 242; *Nicieja S. S.* Lwowskie Orłęta. – S. 140.

⁹⁵ *Pawłowski A.* W sprawie Cmentarza Orłąt i nie tylko.

⁹⁶ *Ibidem.*

⁹⁷ Цит. за: *Berdychowska B.* Nie opuszczajmy rąk.

⁹⁸ Звернення львівських інтелектуалів до президентів України та Польщі, 17.06.2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-kk.htm>; Група львовських інтелектуалів просит президентів України и Польши не устанавлявать новой даты открытия военных мемориалов во Львове, 17 июня 2002, ИНТЕРФАКС-УКРАИНА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-kk.htm>; Звернення представників інтелектуальних та громадських середовищ Львова до громади міста, 12 липня 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/appeal-1207.htm>;

університеті відбулася зустріч польських та українських інтелектуалів і студентів за круглим столом під назвою: “Що робити з історією?”. Серед присутніх були: Я. Куронь, М. Маринович, Б. Бердиховська, Я. Грицак, Т. Возняк та ін. У виступі Я. Куронь запитав: “Ми майже один народ. То чому ж ми пролили стільки крові? Напевне, між нами є стільки ж близькості, скільки ненависті”⁹⁹. Український дисидент М. Маринович вважав, що на суперечку довкола Цвинтаря орлят сильно впливала пам’ять про конфлікти 1930–1940-х років: “Люди говорять «орлята», але думають про УПА й АК, події на Волині, або про те, з чим зіткнулися українці у Львові перед Другою світовою війною”¹⁰⁰.

Крім громадських діячів та інтелектуалів, активну участь у справі польсько-українського примирення щодо Личаківського меморіалу взяло римо- та греко-католицьке духовенство України в особах архієпископів-кардиналів Мар’яна Яворського та Любомира Гузара. Коментуючи стан справ, кардинал Л. Гузар називав спротив із боку Львівської міської ради прикладом українського страху: “З однієї сторони є крикливий націоналізм, з іншої – рада не має людей такого формату, щоб місто їх послухало”¹⁰¹. Намагаючись залагодити гострі внутрішньоукраїнські суперечки довкола цвинтаря, кардинал оприлюднив 20 червня 2002 р. Пастирський лист, у якому закликав вірних Української Греко-Католицької Церкви в щирій християнській молитві “схилити голови над українськими і польськими могилами на Личаківському цвинтарі”¹⁰². На початку липня 2002 р. кардинали Л. Гузар та М. Яворський оприлюднили Відкритий лист із закликом до всіх людей доброї волі допомогти у вирішенні суперечки навколо Цвинтаря орлят. Вони звертали увагу на те, що “кожен, хто проливає кров за свою вітчизну, заслуговує на повагу і пам’ять”¹⁰³. М. Яворський та Л. Гузар висловили переконання, що польський меморіал і розташовані поряд могили воїнів УГА “можуть стати символами польсько-українського примирення”¹⁰⁴.

1 листопада 2002 р. на Личаківському цвинтарі львівські римо- та греко-католики зі своїми духовними лідерами пройшли спільною процесією до обох меморіалів і провели спільні молебні. Разом із львів’янами молилися поляки та

Відкритий лист до українців та поляків доброї волі у справі Цвинтаря Орлят. Варшава, липень 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://postup.brama.com/dinamic/i_pub/usual.php?what=3498; Почесні громадяни Львова запропонували Президенту України створити сприятливі умови для перенесення в майбутньому Пантеону Слави війська Польського у Львові на територію сучасної Польщі. Львів, 19 червня 2002 р. Медіа Простір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/m-pr1906.htm>.

⁹⁹ *Wojciechowski M.* Tyle bliskości, ile nienawaści / *M. Wojciechowski* // *Gazeta Wyborcza.* – 2002. – 2–3 listopada.

¹⁰⁰ *Ibidem.*

¹⁰¹ *Nienewiść jak czkawka. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z Kardynałem Liubomirem Huzarem* / *P. Smoleński, Kard. L. Huzar* // *Tamże.* – 18 lutego.

¹⁰² *Kardynał Liubomir Huzar. Mogiły niedoskonałości* / *Kard. Liubomir Huzar* // *Gazeta Wyborcza.* – 2002. – 20–21 lipca.

¹⁰³ *Apel kardynałów* // *Tamże.* – 20–21 lipca.

¹⁰⁴ *Ibidem.*

Я. Куронь¹⁰⁵. Польський журналіст так описав спільний похід: “Ми несли запалені свічки, вінки і квіти. Український хор співав «Господи, помилуй». Українці та поляки спільно поклонилися Січовим стрільцям, спільно віддали честь орлятам, спільно задумалися над могилами молодих солдатів обох народів, котрі полягли у братовбивчій боротьбі. ... Нарешті вдалося розірвати зачароване коло: з обіймів історії ми втекли в майбутнє”¹⁰⁶. Ідея спільного вшанування річниці українсько-польських боїв за Львів зародилася в колах львівської інтелігенції “наперекір закомплексованій міській раді і крикливим націоналістичним середовищем”¹⁰⁷. Історик Я. Грицак, один з ініціаторів спільного молебню, признався, що якби не ухвала міської ради Львова, то ідея спільної молитви не виникла б ніколи. На що журналіст “Газети виборчої” зреагував так: “Тому сердечна подяка львівським депутатам за глупоту, націоналістам – за крики, а львів’янам – за серце і розум”¹⁰⁸. Після 2002 р. спільна українсько-польська молитва примирення на українському й польському військових меморіалах Личаківського цвинтаря у Львові проходить щорічно за участі духовенства, інтелектуалів, урядових представників, пересічних громадян України та Польщі¹⁰⁹.

Перелом у справі відкриття цвинтаря принесли президентські вибори 2004 р. та підтримка Польщі й поляків демократичних прагнень українського народу. Саме так писала польська преса на початку 2005 р., додаючи, що меморіал може бути відкритим найближчим часом. 25 січня 2005 р. В. Ющенко під час виступу в Раді Європи подякував полякам за підтримку і запевнив польське суспільство, що сам звернеться до міської ради Львова з питанням про зміну “існуючого становища”¹¹⁰. Повідомлялося, що він просив своїх співробітників із Львівщини, аби ті “вирішили всі спірні проблеми з поляками”. Крім того, під час виступу у Страсбурзі Президент України обіцяв полякам, які проживали в Україні: “Ваші діти будуть розмовляти мовою своїх батьків і будуть ходити до польських костелів. Я вам це обіцяю”¹¹¹.

У Львові також існувало переконання про швидке врегулювання цвинтарної дискусії. Депутат міської ради Анатолій Романюк вважав, що з ініціативи Президента питання вирішиться. На його думку, після Помаранчевої революції ставлення

¹⁰⁵ *Wojciechowski M.* Tyle bliskości, ile nienawaści.

¹⁰⁶ *Ejusdem.* Uciekliśmy z objęć Historii / *M. Wojciechowski* // *Gazeta Wyborcza.* – 2002. – 9–10 listopada.

¹⁰⁷ *Ibidem.*

¹⁰⁸ *Ibidem.*

¹⁰⁹ *Терещук Г.* Українсько-польське примирення на Личаківському цвинтарі у Львові [Електронний ресурс] / Г. Терещук. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24758140.html>; *Його ж.* Сучасні українці і поляки не винні за минуле – Анджей Кунерт [Електронний ресурс] / Г. Терещук. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25155451.html>; *Возняк Т.* Запрошуємо на українсько-польську молитву примирення [Електронний ресурс] / Т. Возняк. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/voznjak/5453606cd4206/>.

¹¹⁰ *Sołtyk R.* Juszczenko: koniec sporu o Cmentarz Orłąt / *R. Sołtyk, M. Wojciechowski* // *Gazeta Wyborcza.* – 2005. – 26 stycznia.

¹¹¹ *Ibidem.*

українців до поляків значно покращилося. Цьому сприяла сильна підтримка польського суспільства під час подій осені 2004 р. У Львові, зокрема, противники польсько-українського компромісу залишалися безсилими перед настроями місцевого населення¹¹². Говорили, що вибори настільки “розтопили лід між поляками й українцями, що навіть найзатятішим націоналістам незручно буде виступати проти відкриття цвинтаря”¹¹³. Крім того, В. Ющенко в цей час користувався великим авторитетом у Західній Україні, до його думки дослухався кожен¹¹⁴.

Під час зустрічі у травні 2005 р. польсько-українська комісія випрацювала компромісний варіант напису на плиті могили невідомого солдата: “Тут спочиває польський солдат, який загинув за Батьківщину” (“Tu leży polski żołnierz poległy za Ojczyznę”). На сесії Львівської міської ради 19 травня 2005 р. більшість депутатів підтримали порозуміння з урядом Польщі в питанні напису. Міська рада також погодилася на відновлення пам’ятників французьким піхотинцям та американським пілотам із написами “Полеглим у боротьбі за Польщу 1920–1920” (“Poległym w walce o Polskę 1919–1920”¹¹⁵). Рада прийняла звернення, в якому закликала польську сторону збудувати пам’ятник українцям с. Павлокома, вбитих під час польської відплатної акції в 1945 р.

На початку червня 2005 р. у Варшаві польська й українська сторони порозумілися в питанні остаточного вигляду військового меморіалу, яке охоплювали такі пункти: а) напис на центральній могилі: “Тут спочиває польський солдат, який загинув за Батьківщину”; б) на старі місця повернено пам’ятники американським пілотам і французьким піхотинцям; в) кам’яні фігури левів із щитами не повернено на некрополь¹¹⁶.

Польсько-українська умова передбачала також, що відкриття цвинтаря відбудеться 24 червня й участь у ньому візьмуть Президенти В. Ющенко та А. Квасневський.

Після нетривалих дебатів у Львівській міській раді¹¹⁷ депутати підтримали варшавські домовленості й проголосували за те, щоб перед входом на Цвинтар орлят та Меморіал воїнів УГА помістити двомовний напис: “Тут спочивають українські та польські воїни, які полягли у війні 1918–1919 років” (“Tu spoczywają ukraińscy i polscy żołnierze, polegli w latach 1918–1919”¹¹⁸).

24 червня 2005 р. у Львові за участі Президентів Польщі й України відбулося урочисте відкриття Цвинтаря орлят та Меморіалу воїнів УГА. У промові на відкритті В. Ющенко нагадав, що Польща – друг і стратегічний партнер України: “Варшава послідовно працює для того, щоби відкрити європейські двері для Києва.

¹¹²Lwów otworzy Orłęta // Tamże. – 29–30 stycznia.

¹¹³Adamski Ł. Lwów klóci się o Cmentarz Orłąt / Ł. Adamski // Tamże. – 10 czerwca.

¹¹⁴Lwów otworzy Orłęta.

¹¹⁵Jeromin A. Cmentarz Orłąt wkrótce / A. Jeromin // Tamże. – 20 maja.

¹¹⁶Adamski Ł. Jest zgoda na Orłęta / Łukasz Adamski // Tamże. – 7 czerwca.

¹¹⁷Jeromin A. Pokój lwowski / A. Jeromin, W. Radziwinowicz // Tamże. – 14 czerwca; O Orłętach w poniedziałek // Tamże. – 11–12 czerwca.

¹¹⁸O Orłętach w poniedziałek.

В об'єднаній Європі наші народи бачать себе разом"¹¹⁹. При цьому український Президент додав: "Я не сумніваюся: немає вільної України без вільної Польщі". Також В. Ющенко згадав ім'я Папи Римського Івана Павла II, який "як ніхто інший розумів трагізм конфлікту між нашими народами і зробив дуже багато для того, щоби цей день настав"¹²⁰. Президент А. Кваснєвський сказав: "Поляки й українці, подаємо один одному руки понад історією, подаємо понад могилами. Я переконаний, що в майбутнє ми йдемо разом!"¹²¹.

Отже, майже п'ятнадцятирічна дискусія навколо Польського військового меморіалу на Личаківському кладовищі стала одним із важливих етапів польсько-українських відносин у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. Про важливість піднятих проблем для обох держав свідчило залучення найвищих осіб державної влади до вирішення непорозумінь. Разом із тим історична пам'ять обох народів і закріплені у свідомості стереотипи часто ускладнювали процес переговорів та досягнення домовленостей. Поряд із політиками й інтелектуалами важливу роль у процесі відіграли найвищі церковні єрархи через спільні заяви та екуменічні молебні. Помаранчева революція і прихильне ставлення до неї поляків допомогли переламати консервативний опір з обох сторін та досягнути порозуміння. Спільне урочисте відкриття меморіалів і сприятлива атмосфера навколо цього дають можливість констатувати, що вирішення дискусії стало одним із важливих етапів польсько-українського примирення.

Дискусія щодо військового меморіалу мала також і позитивний аспект, який показав, що "немає чогось такого, як польський та український погляд"¹²². І в Польщі, і в Україні існували середовища, зацікавлені в розвитку та триванні цього конфлікту, але були й люди, які шукали виходу з цієї ситуації. У результаті перемогли прихильники порозуміння. Натомість в українському суспільстві справа орлят стала "першою серйозною спробою частини громади сформуванню власне ставлення до української історії, а не приймати позицію, накинуту урядом"¹²³.

У наступному десятилітті покращення у відносинах між поляками й українцями відобразили результати соціологічних опитувань щодо взаємного сприйняття та примирення. У 2014 р. із прихильністю до українців ставилися 34 % поляків¹²⁴, тоді як

¹¹⁹Juszenko W. Oczyścimy pamięć z fałszu / W. Juszczenko // Lwowskie spotkania. – Reprint wydania z 2005 r.

¹²⁰Szwic J. "Tam gdzie lwowskie spią Orłęta" / J. Szwic // Życie Podkarpackie. – 2005. – 29 czerwca.

¹²¹Kwaśniewski A. Wystąpienie podczas uroczystego otwarcia Cmentarza Orłąt Lwowskich. Lwow, 24 czerwca 2005 roku / A. Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2005 r. Wybór. – Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2005. – S. 485.

¹²²Wiele twarzy Ukrainy. Rozmowa z Jarosławem Hrycakiem / J. Hrycak, I. Chruślińska, P. Tyma // Wiele twarzy Ukrainy; [rozmawiali i przypisami opatrzyli I. Chruślińska i P. Tyma]. – Lublin, 2005. – S. 39.

¹²³Ibidem.

¹²⁴Stosunek Polaków do innych narodów. Komunikat z badań. (CBOS, NR 20/2014) / [oprac. M. Omyła-Rudzka]. – Warszawa, 2014. – S. 10.

серед українців таких була рівно половина¹²⁵. Неабияк підтримали українців поляки й під час Революції гідності, коли 63 % респондентів підтримали дії протестувальників (така підтримка була навіть вищою, ніж під час Помаранчевої революції, коли прихильників В. Ющенко підтримало 54 % дорослих поляків)¹²⁶, а багато особисто взяли участь у Майдані. Незважаючи на якісні зрушення у відносинах, українці та поляки повинні щоденно працювати над тим, щоби вберегти досягнуте порозуміння в питанні Польського військового меморіалу у Львові від намагань знову розсварити обидва народи закликами до демонтажу т. зв. “меча-щербця”¹²⁷ чи спробами нав’язати через соціальні мережі ідею повернення кам’яних левів на цвинтар¹²⁸.

¹²⁵Public Opinion Survey Residents of Ukraine. March 14–16, 2014. – Kyiv, 2014. – P. 94.

¹²⁶Stosunek do protestów na Ukrainie. Komunikat z badań. (CBOS, NR 21/2014) / [oprac. B. Roguska]. – Warszawa, 2014. – S. 3.

¹²⁷Міжнародний скандал: у Львові можуть демонтувати польський меч-щербець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?mizhnarodniy_skandal_u_lvovi_mozhut_demontuvati_polskiy_mechshherbets&objectId=1080487; Меч-щербець на Цвинтарі орлят у Львові хочуть замінити хрестом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?mechshherbets_na_tsvintari_orlyat_u_lvovi_hochut_zaminiti_hrestom&objectId=1289704.

¹²⁸Domagamy się powrotu kamiennych lwów na Cmentarz Orłąt Lwowskich [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/leopolissepmerfidelis?fref=ts>.

Марія ПАВЛЮХ

АКСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИСТВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Дослідженню цієї теми особливу увагу приділили як українські так і польські історики М. Адамець (“Національний характер поляків”), А. Айленкель (“Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період”), О. Аркуші (“Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку ХХ ст.: акція Влодзімежа Козловського 1902–1903 рр.”), З. Баран (“До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України”), З. Бжезинський (“Я завжди знав і вірив, що буде незалежна Україна”), І. Бурковська (“Проблема польсько-українського компромісу в діяльності українського національно-демократичного об’єднання (1925–1935 рр.)”; “Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на південно-східних землях II Речі Посполитої (західноукраїнських землях): причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє”), М. Фіцак (“Опінієтворча публіцистика журналу «Культура»” (Париж)); Б. Бердиховська (“Wołyń 1943 – wspólna refleksja nad przeszłością czy samotne rozpamiętywanie o krzywdzie?”), К. Бортнік (“Uroczystości nie tylko w Pawlice na Ukrainie, ale i tu, w Krasicyzynie”), Є. Боневіч (“Papież fatimskiego zamierzenia błogosławi Ukrainie”), А. Бжезєцький (“Ukraina: dość wiewczowana”).

Мета статті – дослідити контент польських якісних видань у висвітленні різних аспектів функціонування молодого Польської держави. А також поділити і згрупувати аналіз тем контенту.

Аксіологічність – загальний напрям польської політичної публіцистики, коли на перше місце поставлено цінності та політичні проблеми в контексті моралі. Висвітлення політичних проблем ведеться з позицій критики псевдоцінностей, засудження “посткомуністичного синдрому”, пережитків “комуністичного минулого”, ідеології, яким протиставлено традиційні моральні вартості польського суспільства. Специфіка політичних публікацій відображена у двох проблемних площинах: ідеологічній (автори критикують ідеологію комуністичного минулого) як головний тематичний напрям та релігійно-етичній (переважає критика моральних, етичних цінностей, релігійна термінологія). Вони притаманні двом польським виданням: “Tygodnik powszechny” (розглядаємо і тижневик, і щоденник) та “Niedziela”.

Тижневик “Niedziela” постійно критикує державу, президента, політиків за атеїзм. Боротьба з атеїзмом – найважливіша наскрізна ідея політичного дискурсу, що висвітлював проблеми функціонування Польської держави. “Tygodnik powszechny” від перших місяців діяльності став найважливішим католицьким друкованим виданням у середовищі католицької інтелігенції і державної влади. У матеріалах він частіше використовує політичну термінологію, ніж “Niedziela”. На перший погляд

у висвітленні функціонування Польської держави ці видання подібні своєю аргументаційною базою, апеляцією до внутрішнього світу читача, релігійною метафорою, критикою комуністичного минулого і тоталітарної свідомості. “Niedziela” веде постійну боротьбу з атеїзмом, вважаючи його найбільшою перешкодою у функціонуванні Польської держави, а “Tygodnik powszechny” провадить діалог “Церква–держава”. Загальна схема специфіки висвітлення державотворних процесів цих видань така:

СПЕЦИФІКА ВИСВІТЛЕННЯ ДЕРЖАВОТВОРНИХ ПРОЦЕСІВ У ПОЛЬСЬКИХ ЯКІСНИХ ВИДАННЯХ “TYGODNIK POWSZECHNY” І “NIEDZIELA”

“Tygodnik powszechny”

“Niedziela”

протиставлення атеїзму національним традиціям + моральні авторитети

Функціонування і становлення Польської держави обидва видання розглядають як повернення суспільства та його традицій до демократичного суспільства й демократичних, християнських цінностей.

Соціально-політичну комунікацію польської журналістики у проблемно-тематичному контенті досліджуємо в тематичних блоках – кілька статей конкретного видання, об’єднані однією темою. Загальний аналіз статей здійснюємо в таких тематичних блоках, які виражають головну проблематику якісних видань Польщі: “**Солідарність**” – публікації про визвольний рух у Польщі, організацію “Солідарність”; “**Посткомуністична свідомість**” – тематичний блок, що акцентує на критичному переосмисленні комуністичного минулого; “**Сучасна польська політика**” – обговорення сучасного становлення Польської держави, устрою, режиму, політики.

1. Солідарність. Цей тематичний блок об’єднує велику кількість журналістських текстів про політичні події Круглого столу 1989 р., організацію “Солідарність”. На цю тему написано чимало публікацій, в яких представлена консервативна сфера політичної культури преси (захист прав і свобод демократичного суспільства, демократичні вартості). Консервативність переважає в публікаціях про “Солідарність”, зокрема у критиці старої тоталітарної системи. Найчастіше застосовуються такі семантичні конструкції на позначення політичних умов Круглого столу: “*новий етап*” в історії Польської держави, *політичний компроміс історії* (С. Стаун); *сталінська модель економіки, влади, громадянське суспільство; брудна відьма минулого, комуністична відьма* (А. Клочковський); *комуністична відьма минулого* (М. Козловський); *тоталітарна свідомість* (С. Вілконович); *комуністичне зло* (Р. Грачик); *правдива “Солідарність”* (Р. Грачик). Образ “Солідарності” на шпальтах “Tygodnika powszechnego” має нейтральне і негативне забарвлення.

Такої ж нейтральності набуває образ “Солідарності” на шпальтах тижневика “Niedziela”, але тут цій проблематиці приділено менше уваги. Серед публікацій 1989 р. нараховуємо кілька заяв “Солідарності” й інавгураційні промови провідників опозиції. Серед надрукованих заяв у “Niedzieli” фігурує така термінологія: *сталінські структури* (критика комунізму), *комуністична ідеологія, тоталітарна система*

(Р. Грачик). “Солідарність” названа “першою і останньою умовою розв’язання політичної кризи Польщі”¹.

“Tygodnik powszechny” і “Niedziela” темі легалізації “Солідарності” присвятили чимало уваги. На їх сторінках була порушена тема виходу Польщі з важкої економічної кризи, реформування освітньої системи та припинення страйків. Спільні риси обох видань у створенні образу “Солідарності” такі: критика тоталітарної системи, заклик до відновлення демократичних прав і свобод, обговорення економічної кризи, заклик до припинення масового безробіття та страйків, обговорення реформування освітньої системи.

“Tygodnik powszechny” значно детальніше висвітлював події 1989 р., ніж “Niedziela”. Публіцистику цього тематичного блоку представляє критика тоталітарної системи, комуністичної ідеології, протиставленням “влада—опозиція”, де владу характеризують означення: *брудна, занепада, стара, неперспективна, комуністична відьма*; а опозицію: *перспективна, нова, демократична, чиста, незаплямована, надійна*. Головні політичні метафори блоку: *комуністична відьма минулого, тоталітарна свідомість, комуністичне зло, правдива “Солідарність”*.

2. Посткомуністична свідомість. Цей тематичний блок об’єднує статті про минуле Польщі, комуністичну дійсність, воєнний час. Атеїзм в авторів публікацій “Tygodnika powszechnego” і “Niedzieli” – найбільше зло, що за роки панування вбивало моральність польського суспільства. У світоглядній публіцистиці тижневика “Niedziela” наявне протистояння “Церква—комунізм”, а це – виражена релігійна сфера політичної культури, коли публіцисти комунізм ставлять в одну площину з католицизмом і критикують його як фальшиву релігію. Потужною постаттю в боротьбі з комунізмом виступає Іван Павло II, який для “Niedzieli” є найбільшим авторитетом. Автори статей протиставляють папі фальшиву доктрину комунізму: *комунізм – процес скомплектований², марксизм – фальшивий гуманізм* (М. Табака).

Протиставлення лібералізму і християнства як головних доктрин сучасності стає важливою темою обговорення. Лібералізм, названий “*активним лібералізмом*” (Є. Палкевич), розглянуто як негативну теорію та доктрину, як вид *атеїзму*. Головна риса ідеології комунізму – знищення моральності (С. Несоловський). Атеїзм журналісти критикують за його намагання знищити авторитет костелу. Поряд із критикою тоталітаризму, використовуючи категорії добра і зла, тут вжито емоційні речення: “Демократія без цінностей перетворюється в тоталітаризм!”; “Тактика *«жорсткої лінії»* розмиває різницю між добром і злом” (М. Компровський).

Тактику у внутрішній польській політичній стратегії, яка одержала назву “*жорсткої лінії*”, видання критикують за псевдомораль. На думку названих авторів, комунізм та лібералізм – справжні брати. У контексті протистояння “Церква—держава”, наочно проілюстрованого в названих статтях тематичного блоку, постійно обговорювалось впровадження ідеології християнської демократії як доктрини сучасної політики. Тому у друкованих матеріалах виокремлюємо такі поняття, як

¹ Graczyk R. Musi nastąpić przebudowa systemu (Rozmowa z Tadeuszem Mazowieckim) / R. Graczyk // Tygodnik powszechny. – 1989. – № 7.

² Tabaka M. Jana Pawła II zmaganie się z komunizmem / M. Tabaka // Niedziela. – 1999. – № 15.

персоналізм і християнський солідаризм (В. Півоварський). Битва між атеїзмом та релігією названа у виданнях “фрагментом одвічних змагань, війною сатани на знищення Бога в людських душах”³. У цьому протистоянні перед польським суспільством постала теза про співвідповідальність Католицької Церкви за комунізм, вигідна передовсім комуністам (С. Несоловський). У статтях, які висвітлюють цю тему, в історичному контексті представлено комуністичну Польщу як постійного ворога Католицької Церкви (П. Гах).

Отже, протистояння “Церква–держава”, що опирається на критику тоталітарної держави у світоглядних статтях “Niedzieli” стає головною антитезою, в якій протиставлено сучасні ідеології та християнські засади. Теза про співвідповідальність Церкви і влади за злочини комуністичного минулого – головна ідея критичних статей про комунізм. Тому в цьому тижневику виокремлюємо дві великі тематики: критику комуністичної ідеології і всіх тоталітарних ідеологій та співвідповідальність Церкви і влади за злочини комунізму, які виражають консервативну сферу політичної культури.

“Tygodnik powszechny” висвітленню цього протистояння і проблемі посткомуністичної свідомості приділяє менше уваги. Серед світоглядної публіцистики на цю тему переважає релігійна сфера політичної культури. Ю. Тішнер називає перетин комунізму із християнством злом. У журналістських матеріалах цього видання лібералізм означено так: *лібералізм – релігія плюралізму, лібералізм – релігія, лібералізм – практична релігія* (М. Земба). Введено поняття політичної релігії (Є. Турович). Світоглядна політична публіцистика “Tygodnika powszechnego” не містить такого яскраво вираженого протистояння “Церква–держава”, як на шпальтах тижневика “Niedziela”. У матеріалах видань християнство та комунізм поставлено у площину ідеологічну і зведено до добра (християнство) й зла (комунізму). Метафорика публіцистики цього тематичного блоку багата політологічною термінологією: *тоталітаризм, лібералізм, ідеологія, віра*. Публіцисти “Tygodnika powszechnego” і “Niedzieli” пропагують аудиторії моральні вартості, а це – пряме вираження релігійної сфери політичної культури польських медій.

3. Сучасна польська політика. Цей тематичний блок об’єднує матеріалами про устрій, бюджет держави, сучасну політику. Серед статей, які розкривають сучасний політичний стан фігурують ті, що виражають одразу дві сфери політичної культури польських медій: консервативну та ліберально-демократичну. Консервативна охоплює спектр проблем політичних й економічних (устрою, ідентичності); ліберально-демократична зосереджена на демократичних вартостях (конституційних свободах). Публікації можна групувати за ознакою “головна ідея чи думка” статті. Наявні такі групи: **політична** (думки про цінності політики); **економічна** (бачення національної економіки); **устрою і права** (дискусія про польську Конституцію); **історична** (про комуністичне минуле).

До політичної групи належать статті про цінності політиків, вплив Церкви на політичне життя держави. На цінностях у політиці постійно увагу концентрує “Niedziela”. Політичній тематиці видання притаманні засудження абортів і ліберальної пропаганди автаназії, гомосексуальних шлюбів (Ч. Ришка). У публікаціях

3 Szostok P. Współczesna prasa samorządowa w województwie śląskim. Analiza prasoznawczo – politologiczna wybranych tytułów / P. Szostok. – Katowice, 2009. – 500 s.

з'явився образ *Європи духу*. Постає “образ Європи, стиснутої плечима Сходу і Заходу”, де актуальним залишається Божий заклик, спрямований до Європи: “Європо, Європо, відкрий двері Христові!”⁴. Поряд з образом *Європи духу* з'являється образ *економічної Європи* (К. Кляуза).

До цієї групи належать також статті про передвиборчу кампанію, вибори, парламент, закони. У “Niedzieli” протягом 1991–1999 рр. журналісти вели спеціальну колонку “З Сейму”, з якої читачі мали змогу дізнаватися про політичну ситуацію в державі. Усім публікаціям політичної тематики притаманні дві риси: апеляція до католицьких цінностей та захист польської моральності. А це – вираження ще однієї сфери політичної культури – релігійної.

Автори критикують практику абортів, закликають громадськість до вибору політика-католика, який *вірний нашій католицькій вірі, який любов до ближнього ставить на перше місце* (А. Богдановський). У статтях бачимо дві тези: *право на вбивство ненароджених – легалізація абортів*. Перша несе важке психологічне навантаження, бо *вбивство – злочин*, а друга – не має виражених ознак злочину. Автори статей цього тематичного блоку постійно звертають увагу громадськості на роль Церкви в державі, на християнські цінності. Цей блок здійснює суспільно-політичний діалог “Церква–держави”.

Важлива тематика **політичної групи** об'єднує чимало авторських статей, в яких йдеться про світоглядні орієнтири Польської держави. Критикуючи одну з їх концепцій – *світоглядну нейтральність держави* (В. Слонка), – журналісти називають її ілюзією. Державна концепція нейтральності опирається на основні поняття: “релігія” і “світогляд”. *Концепцію нейтральності держави* В. Слонка критикує за розмитість, відсутність націоналізму. На шпальтах видань виникає образ *комунізму*, як постійної перепони до діяльності адміністрацій. Комуністична держава традиційно асоціюється з прикметником “*погана*”, а посткомуністична – “*хороша*”. Образ *комунізму* негативний за своєю суттю, полягає в *безвідповідальності влади* (Т. Регевич). Комуністична влада як частина негативного образу представлена такими реченнями: *безплідна у вирішенні економічних проблем держави, керована потужними медіа, забезпечена моральними авторитетами* (Т. Регевич).

Дискусія про моральні цінності політиків – популярна тема в політичному дискурсі, в дусі “*аксіологічної моделі політики*”, в якій головними фігурують моральні цінності. Є. Поляк-Палкевич виокремлює позитивний образ *політика-християнина*. Критиці *світоглядно нейтральної держави* А. Щепанський протиставляє *традиційність і моральність політики*. Про їх відсутність свідчать такі вислови автора: “мова політики і її стиль не мають нічого спільного з традиційністю”; “критерії оцінки сучасної політики оперті на почуття моральності, яка відсутня”.

Економічна група представлена статтями вужче. Насамперед це критика національної економіки й економічних процесів у державі. Метафорика цієї групи багата на економічну термінологію: *бюджет, реприватизація, реформи, грошова одиниця*. Журналісти критикують негативні процеси, виражені цілими смисловими реченнями: “неправильне використання коштів”; “занепадницький дух – результат комунізму” (Х. Горушевський).

⁴ Niesołowski S. Efekt Szczypiorskiego / S. Niesołowski // Niedziela. – 1994. – № 5.

Історична група тематичного блоку представлена кількома статтями Є. Поляк-Палкевич: “Театр абсурду”, “Повернення міфів”, в яких наявний діалог “державна—Церква”, засуджено посткомуністичні угруповання Сейму. Вперше журналісти критикують *образ нової пропаганди*, названої *маніакальною*, яка переконує суспільство, що Церква – найбільша загроза польської демократії (А. Лепа).

Серед найважливіших тем, порушених на шпальтах “Niedzieli”, були економіка Польщі і її конкурентність на світовому ринку, названа *роками терпіння і розчарувань* (Х. Горишевський). Журналісти видання критикували процес реприватизації приватної власності (К. Лашкевич). Один із найважливіших тематичних напрямів політичної публіцистики часопису – обговорення проекту Конституції Польської держави. Автори критикують преамбулу Конституції за механічність, погану редакцію, а також нечіткість понять *народ*, *польськість* (Ч. Бортник).

Видання “Tygodnik powszechny” копіює основну проблематику тематичного блоку “Сучасна польська політика” і його групи, але в ньому не міститься матеріалів на тему екуменічного поєднання. Публіцисти обговорювали економічну та політичну ситуацію (сеймові дискусії), історичну проблематику (радянське минуле). Важлива риса історичних статей – ретроспектива, спроектована на сучасність. На відміну від “Niedzieli”, де публіцистика постійно апелює до Бога, в “Tygodniku powszechnym” відбувається “повернення” моральних цінностей.

Спільними рисами політичної публіцистики “Tygodnika powszechnego” і “Niedzieli” можна назвати головні (провідні) тематичні напрями, групи (політична, історична), релігійну спрямованість видань (католицька), метафорику, апологетичність (захист духовних цінностей), критицизм як рису (критика політичної діяльності, комуністичного минулого). Відмінні риси публіцистики – аргументаційна база, семантичні вирази і речення, двояка апеляція: а) до Бога, совісті (“Niedziela”), яку проводить Церква; б) до національного духу, гордості, повернення до правдивих духовних цінностей (“Tygodnik powszechny”).

Зразками світоглядної публіцистики “Tygodnika powszechnego” та важливими політичними публікаціями є статті про економічну кризу. Усі вони мають спільну рису – прагнення залучити польську громадськість до обговорення економічних програм. Журналістські матеріали містять такі терміни і семантичні вислови: *розмиття економічної програми*, *інфляція*, *гігантське марнотратство праці*, *реалсоціалізм економіки*, *“нормальна економіка”* (М. Козловський). Серед журналістських матеріалів цього тематичного блоку простежуємо негативну тенденцію поляків у пошуку спільного ворога. Деякі журналісти (С. Ремушко) її критикують.

Одна з важливих проблем статей “Tygodnika powszechnego” – пошуку місця політики в житті Церкви, а Церкви – в політиці. Християнство розглядається як певна система, яка має *всесвітній, універсальний вимір* (Ю. Тішнер). У польському баченні світу слова “католицький” і “християнство” – частина сакрального виміру, де “католицький” означає всесвітній⁵. Важливий момент обговорення статей, присвячених взаємовпливам політики і Церкви – ідентичність християнства з польським католицизмом. У матеріалах про польську ідентичність серед політиків

⁵ Tischner J. Smugi cienia czyli wiara religijna po komunizmie / J. Tischner // Tygodnik powszechny. – 1993. – № 1. – S. 1.

журналісти виокремлюють проблеми: самостановлення поляків відбувається повільно; опінієтворчі середовища зруйновані; “правдиві інтелігенти” не цікавляться психічною ситуацією (А. Татаркевич “Питання про ідентичність”). Функціонування держави названо атрибутом “чистої політики”⁶.

Журналісти видання “Tygodnik powszechny” обговорювали Конституцію Польщі. Наскрізна теза – потреба побудови головного закону Польської держави на духовних вартостях. Серед головних проблем, що постали перед польською громадськістю, – не чітко сформульована модель держави в Конституції (Я. Закжевська). Сформовано образ нового історичного часу, подано таке поняття, як *нова держава*, верховенство права. Семантичні засоби вираження в цьому тематичному блоці: *пропаганда, держава, реформи, бюджет, Конституція, політична сцена, політична арена, політичний театр*. Тижневик “Niedziela” містить ще два тематичні блоки статей: “Євроскептицизм” та “Екуменічне поєднання”, в яких виражені релігійна і світоглядна сфери політичної культури польської журналістики.

4. Екуменічне поєднання. Статті “Niedzieli” пропагують релігійне і національне поєднання Церков. Формула “*Пробачаємо і просимо вибачення*”, символізм “*поданих рук своєму брату (українцеві чи німцю)*” – метафорика семантичних виразів у журналістських матеріалах. Екуменізм – центральна ідея статей, яким притаманна нейтральна релігійна термінологія, виражена в почуттях: *милосерді, любові до брата-сусіда, пробаченні*, позитивному образі *брата-сусіда*. Статті цього проблемно-тематичного блоку екуменічні. Серед них виражена релігійна сфера політичної культури. Акценти *екуменічної публіцистики* розставлені на головних християнських цінностях: *пробаченні, милосерді, любові до сусіда (українця чи німця)*.

Екуменічна публіцистика “Niedzieli” перенасичена емоційністю, чуттєвістю, зверненнями до внутрішнього світу людини. У статтях містяться національні й політичні стереотипи. Такі публікації мають мету – зламати негативні стереотипи і змінити образ сусіда-ворога на образ *сусіда-друга, сусіда-брата*. Ця тенденція виражена у статті С. Гжибека “Поляки-німці”, в якій автор намагається примирити німців і поляків, надати їхнім стосункам *нового виміру*, знизити рівень взаємної ненависті.

Релігійний спосіб поєднання українського та польського народів притаманний публікації Д. Моравського “Дорога до єдності”, де автор, згадуючи річницю Берестейської унії, називає її терміном “*великий гріх поділу*”. Польсько-українські стосунки – релігійно-емоційним виразом *дорога до поєднання братських сердець*. Д. Моравський шукає спільні позиції, які б могли бути основою поєднання. *Уніатизм і ментальність* називає великим злом, найбільшою перешкодою. А. Трошинська релігійно-емоційну формулу “*Пробачаємо і просимо вибачення*” ставить як обов’язковий постулат при побудові *європейського дому*. Для цього його потрібно будувати *на гуманістичному способі мислення, в душі християнської віри*. У статті авторка виводить образ *Європи – нової, вільної і міцної*.

У деяких номерах “Niedzieli” за 1996 р. автори статей називають головними причинами, що заважають поєднанню, *історичні кривди, національні стереотипи, ментальність, прозелітизм і російський патріархат*, але всі погоджуються з тим,

⁶ *Tatarkiewicz A. Pytanie o tożsamości / A. Tatarkiewicz // Tygodnik powszechny. – 1993. – № 14. – S. 6.*

що в богословській площині нема жодних непорозумінь⁷. Проблемно-тематичні блоки “Tygodnika powszechnego” і “Niedzieli” містять особливу рису – *оборону цінностей у війні з атеїзмом*. Значна кількість публіцистичних матеріалів використовує аксіологічну термінологію і засоби: підвищену емоційність у матеріалах, релігійну термінологію, оборону та пропаганду християнських цінностей.

Виділяємо в політичній публіцистиці цих видань загальні групи і їхні метафори, вислови, термінологію: **політичну** (*тоталітаризм, комунізм, лібералізм, демократія, режим, тоталітарна система*); **економічну** (*ринкова економіка, ринкова ціна, реприватизація, реформи, бюджет, національна економіка*); **правничу** (*Конституція, державний устрій, національний суверенітет*); **історичну** (*національний стереотип, комуністична традиція свідомості, комуністична відьма*); **релігійну** (*атеїстичний страх, християнська любов до брата-сусіда, прощення*); **пропагандивну** (*поєднання, екуменічна політика, церковне зближення, діалогічна зустріч культур*). Відомі такі головні вислови, наявні у статтях про Європейський Союз: *європейський дім, псевдоморальні цінності, національне зближення культур, нова і міцна Європа*. “Tygodniku powszechnu” і “Niedzieli” притаманна релігійно-етична аргументація. Метафори насичені високим рівнем образності, політичною та релігійною термінологією і виражають релігійну сферу політичної культури.

Інші якісні видання, зокрема “Gazeta Wyborcza”, “Polityka”, “Kultura”, велику увагу приділяють проблемам устрою, Конституції Польщі, висвітленню процесів Круглого столу, легалізації “Солідарності”. Вони містять ідеологічну аргументацію. Усі публіцистичні матеріали “Gazety Wyborczej”, “Polityki”, “Kultury” можна об’єднати в аналогічні проблемно-тематичні блоки газетних матеріалів: “Солідарність”, “Посткомуністична свідомість”, “Сучасна польська політика”, але бачення проблематики дещо інше. Ці блоки не містять релігійних елементів, нема чітко вираженого протистояння “Церква–держава”.

5. “Солідарність”. Проблемно-тематичний блок об’єднує велику кількість матеріалів із журналу “Kultura”. Паризька “Kultura” приділила цій події належну увагу. У редакції постійно обговорювали події Круглого столу, до дискусії запрошували політиків, громадських діячів, публіцистів. В інтерв’ю виданню М. Яновські великого значення надає “Солідарності” як першому великому руху після війни, виокремлюючи її особливий вид: “«Солідарність» експертів”, яка повинна “змусити владу впроваджувати нові засади державотворення”⁸. Образ “Солідарності” позитивний. Вона названа *сильним професійним союзом, шансом неконфліктного примирення опозиції та влади, сильним рухом, що захищає своїх працівників*. “Солідарність” стає рухом, який постановив визнати *прородинну політику як пріоритет* до впровадження польських політичних реформ. Ставлення до “Солідарності” у статтях часопису позитивне (К. Чуба).

К. Гавліковський у статті “Про польський історичний компроміс” протиставляє два образи: позитивний (події Круглого столу) та негативний (застій сталінської системи). Події Круглого столу названі *компромісом в історії, новими виразами історії*.

⁷ Troszyńska A. Dialog, który zaowocował pojednaniem / A. Troszyńska // Niedziela. – 1996. – № 2.

⁸ Grzeszak A. Bombowe interesy / A. Grzeszak // Polityka. – 2014. – 26 marta.

Найбільшим злом – сталінська епоха. Публіцисти часопису критикували “Солідарність” за те, що вона не виробила чіткої політики. “Солідарність” повинна “створити нову політичну модель суспільства, вибудувати концепцію порозуміння із владою”⁹.

Журналісти “Kultury” критикують “Солідарність” за “*хвору економіку, доведену до катастрофічного стану*” (З. Ромашевський). А також концепцію побудови центру за безперспективність. На противагу цієї концепції З. Ромашевський висуває іншу – порозуміння із владою як єдину альтернативу для опозиції. Дві моделі політичних концепцій: *єдиного центру* та *порозуміння із владою* протиставлені в часописі як діаметрально протилежні.

У статті “Три бридкі хвороби опозиції” образ “Солідарності” з позитивного перетворюється на негативний. Критиковано її за псевдособорність (комуніонізм) в опозиційних колах, який названо *ворогом демократії*. “Солідарність”, яка донедавна позиціонувалася на шпальтах журналу як *друг демократії*, перетворюється на ворога. Серед двох інших хвороб опозиції названо *маніпулятивний синдром* у її свідомості й *арифметичну інавгурацію* (М. Полеський).

Отже, на шпальтах “Kultury” протягом 1989 р. існував суспільний діалог, дискусія про роль “Солідарності” в польському суспільстві, її політичне обличчя, завдання і цілі. Її образ проходить еволюцію від позитивного до негативного. У статтях домінує націоцентричність (публіцисти акцентують увагу не на “Солідарності”, а на патріотизмі й демократичних вартостях).

“Polityka” обмежується кількома публікаціями, в яких критикує комуністичну систему за нетолерантність у сфері ідеології, економіки. У статті С. Подемського “Суперечки в «Солідарності»” образ *комуністичної системи* відверто негативний, асоціюється в автора з таким поняттям, як *фрустрація суспільства* (польського). Образ *неперспективної “Солідарності”* міститься у багатьох публіцистичних матеріалах, в яких автори порівнюють “Солідарність” із *паперовим тигром*, називають її політику *пустою демагогією*. Інших образів, іншого ставлення дотримуються публіцисти “Gazety Wyborczej” у висвітленні подій 1989 р. Видання було друкованим органом підпільної “Солідарності”. На сторінках газети були надруковані: інформація про з’їзди організації, заклики провідників опозиції, листи до громадськості, звернення демократичних сил до виборців – зразки *епістолярної журналістики*.

Редакція за офіційне гасло взяла слова Л. Валенси: “*Нема свободи без «Солідарності»*”, що містилися на титульній сторінці кожного номеру. Образ “Солідарності” позитивний. Л. Валенса називав її *цнотю витривалості духу, винагородою років підпілля*¹⁰. В обороні позитивного образу К. Леський критикує *концепцію великої коаліції* – об’єднання опозиції та влади. Позитивний образ названий *квіткою при кактусі*, бо “Солідарність” бере на себе відповідальність за недобрі речі старої влади (К. Леський).

“Gazeta Wyborcza” стала центром обговорення економічних реформ польської економіки відразу після обрання Т. Мазовецького прем’єр-міністром держави. Дефіцит

⁹ Gawlikowski K. W poszukiwaniu nowego miejsca w świecie / K. Gawlikowski // Kultura. – 1990. – № 10. – S. 3–14.

¹⁰ Wałęsa L. Nie ma wolności bez “Solidarności” / L. Wałęsa // Gazeta Wyborcza. – 1989. – 8 maja.

бюджету, обмін злого, усунення адміністративного контролю цін – усі ці теми були порушені в економічних статтях. Серед образів польської економіки протиставлено два: *позитивний* (економічні реформи “Солідарності”) та *негативний* (економічний застій Є. Ярузельського). Журналістським матеріалам “Gazety Wyborczej” притаманна висока інформативність та актуальність. Створення моделі *нової економіки*, пошук виходу з економічної кризи – головні напрями політичної публіцистики газети. Предметна аргументація видань “Gazety Wyborczej”, “Polityki”, “Kultury” побудована на принципі критицизму: критиці тоталітарної системи і влади, протиставленні “опозиція–влада”. Проблемно-тематичний блок містить такі семантичні вирази: *комуністична система, монополіст, держава, політичні порозуміння*.

6. Посткомуністична свідомість. Цей блок містить менше тематичних груп, аніж “Tygodnik powszechny” та “Niedziela”. Серед таких “Gazety Wyborczej”, “Polityki”, “Kultury” виокремлюємо: **політичну, економічну, правничу**. У статтях цих видань виражені ліберально-демократична та консервативна сфери політичної культури польських медій.

Політична група тематичного блоку представляє польську політичну публіцистику, якій властивий високий рівень інформативності, критичності. Одним із виражених політичних образів “Gazety Wyborczej” фігурує *комунізму*. Він поданий як *нелюдська система, суспільний парадокс*, який “потребує ще більшого перелому ментальності комуністичних суспільств” (І. Хофман). Подолання негативного образу комунізму вимагає *перелому свідомості* (І. Хофман).

“Gazeta Wyborcza” велику увагу приділяє висвітленню польсько-українських стосунків. У статтях на цю тематику постає негативний *образ комунізму, спільного комуністичного минулого*. Вони містять критику тоталітарної свідомості поляків та українців. Вихід із комунізму – головний напрям нової польської політики (Р. Грачик).

У цих статтях *образ спільного комуністичного минулого* поданий як зло. Його схарактеризовано такими семантичними виразами: *тоталітарне некло, крок назад, комуністичні черги*, які формують образ жаху за допомогою асоціативного мислення (*некло – не просто зло, а остання крапля жаху*). *Образ комунізму* названо “системою нелюдською”¹¹, його протиставлено демократичним засадам, він негативний у багатьох статтях газети. Одні автори вважають, що комунізм зник, інші, – що живе у свідомості багатьох громадян. Це явище названо *посткомуністичним синдромом*.

Багато уваги газета приділяє виробленню спільної стратегії польського суспільства після падіння комунізму. Відтак сучасна політика названа такими висловами: *позбавлена стратегічного замислу і координації, не позбавленої щирості* (З. Бжезинський). Сформовано *образ України* в контексті загального негативного образу комунізму та образу спільного комуністичного минулого як “істоти Росії” (З. Бжезинський).

Негативний *образ України* на шпальтах газети в публіцистиці відомі політологи розглядають як історичний стереотип, створений радянською владою. Отже,

¹¹ Graczyk R. Musi nastąpić przebudowa systemu (Rozmowa z Tadeuszem Mazowieckim) / R. Graczyk // Tygodnik powszechny. – 1989. – № 7. – S. 3.

на сторінках “Gazety Wyborczej” присутні кілька негативних образів: *комунізму, комуністичного спільного минулого, посткомуністичної свідомості, радянської України*. Комунізм схарактеризовано такими метафоричними висловами: *тоталітарне пекло, крок назад, великий парадокс, застій, зло, посткомуністичний синдром*. Останній названо найбільшою проблемою, яка не дає сучасній польській політиці виробляти політичні стратегії.

Тижневик “Polityka” критикує комунізм. Посткомуністична свідомість у баченні журналістів видання – головна проблема польського суспільства. Серед публіцистичних матеріалів, які порушують проблему комуністичного минулого та посткомуністичного простору, є й ті, які засуджують тоталітаризм як ідеологію. Негативний образ *тоталітаризму* в політичній публіцистиці порівнюється із *вісною і хронічною хворобою*, яка гальмує будь-який розвиток (Я. Тазбір).

У статті “У пошуках втраченого ворога” образ комунізму розглянуто в іншій площині: падіння комунізму дало поштовх до розпаду імперій і біполярності світу (А. Вольф-Повеньська), “посттоталітарна криза ідентичності східноєвропейського суспільства оживила старих демонів і Європа повертається до певного расизму”¹². З’явилося нове поняття – *посттоталітарна криза ідентичності*. Образ комунізму асоційований із *расизмом*, комунізм названий *старим демоном Європи*. Особливість “Polityku” – загальна тенденція політичної публіцистики: тижневик переконаний у можливості еволюції старої партійної системи.

Автори “Kultury”, засуджуючи комуністичну систему, не відкидають порозуміння опозиції із владою мирним способом. *Образ комуністичної влади* також негативний, проте журнал закликає до мирного порозуміння різних політичних сил, не відкидаючи реформування старої партійної системи (К. Ягело). На перше місце в журналі поставлено розгляд політичних проблем, а не економічних. Особливу роль у порозумінні опозиції та влади відведено визволенню з-під комуністичної свідомості. Вона стає головною проблемою реформування старої влади. У контексті критики посткомуністичної свідомості як найбільшого зла публіцисти часопису розглядають інші проблеми, пов’язані з тоталітаризмом, – становлення нової еліти. У статті Б. Спінеллі “В очах Заходу” наочно проілюстрована ця проблема. Роки тоталітаризму названі *темними і страшними*, які формують негативний образ комуністичного минулого. Нищівної критики у статті зазнає перш за все еліта, що є *дітищем комунізму*.

Досить важливе місце в контексті критики комуністичної свідомості займають два питання, які постали перед польським народом: проект майбутньої Польської держави та пошук орієнтирів Польщі в Європі. Проект держави як найважливіша проблема стояла перед польським суспільством від часів падіння комунізму, який у свідомості пересічного поляка асоціюється зі словами *застій, гнилий, поганий* (М. Полеський). *Комунізм* названо такими словосполученнями: *сатанинський вияв, безвідповідальність*. Журналісти часопису розкритикували ідею “державі-мінімум”¹³. Друге питання, яке розглядають публіцисти “Kultury”, – польське місце в Європі серед країн посткомуністичного простору: переважають думки

¹² Wojciechowski M. Wołyniu sprzed 60 lat podczas ostatniego spotkania z Aleksandrem Kwaśniewskim / M. Wojciechowski // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 14 luty. – S. 18.

¹³ Poleski M. Project państwa / M. Poleski // Kultura. – 1991. – № 3. – S. 87.

про федерацію держав, що пережили комунізм (К. Модзелевський). Поряд з ідеєю федерації висунуто ідею економічної міжнародної співпраці. Виникає новий образ тоталітарного минулого, який названо *польським вибором звільнення*.

Знакова стаття, присвячена темі посткомунізму, – “Посткомунізм” В. Гавела, надрукована в журналі 1996 р. Тут є визначення поняття “посткомуністичне мислення” як почуття пустки, непевності і фрустрації (В. Гавел). Поряд із ним маємо інше поняття – *новий тип відповідальності у свободі*, якому протиставлений *старий тип безвідповідальності комуністичної влади*. Посткомуністична свідомість, комунізм, комуністична держава в “Kulturi”, “Polityci”, “Gazeti Wyborczej” мають негативні образи.

Економічна група блоку представлена кількома статтями. Це критика бюджету, обговорення реформ кабінету міністрів. Головна аргументація питання – відсутність у польському суспільстві традиції добросовісної конкуренції як сумного спадку комуністичного режиму (М. Подемський). Економічні статті “Polityki” торкаються сільського господарства (М. Зелінський, Я. Вільчак). Автори критикують економічні стереотипи, економіку називають *застійною, гнилою, безперспективною*. Разом із тим журналісти тижневика подали ідею, що сільському господарству потрібна допомога держави, бо воно не виживе на світовому ринку.

“Gazeta Wyborcza” надрукувала велику кількість матеріалів на економічну тематику. Переважно всі вони – інформаційні замітки. Серед світоглядної публіцистики газети особливої уваги заслуговують економічні статті про західний досвід виходу з економічної кризи. У них виокремлюємо кілька тематичних проблем: польсько-українські економічні відносини та польська економіка й Євросоюз. Першу газета розглядає як транспортування газу з Туркменістану в Україну (А. Романовський). Особливо гостро поставлена проблема залежності української економіки від російського газу (Л. Бойко). Друга пов’язана з інтеграційними процесами польської економіки в Євросоюзі. Публіцисти зазначають, що він боїться пускати на свій ринок польську продукцію (П. Лявінський).

Трохи глибше економічної проблематики торкаються публіцисти журналу “Kultura”. У ній можна виокремити кілька важливих площин: внутрішня економічна ситуація в Польщі (критика ідей, економічних програм польських політиків); розгляд польської економіки в контексті європейських і світових економік.

У першій площині публіцисти критикують програму Бальцеровича за глобалізм, в якій автор веде постійну війну з комунізмом (К. Вдіцький). Тут притаманний образ старої комуністичної економіки. Статтям, які розкривають цю проблему, властива надмірна емоційність. Ще одна важлива тематика, яку розглядають у цій площині публіцисти газети, – діяльність уряду. Подано таке поняття, як “новелізація бюджету”, що ілюструє новий феномен політичного життя¹⁴. Урядова криза названа акторською грою (К. Воліцький). Другий притаманний розгляд кількох проблем: місце польської економіки у світовій економічній системі та політично-економічного ладу у Східній Європі. Головний аспект аналізу – невігідне становище польської економіки у світовій економічній системі. Ідея “концентричних

¹⁴ Troszyńska A. Dialog, który zaowocował pojednaniem / A. Troszyńska // Niedziela. – 1996. – № 2.

кругів”, яку розкритикував К. Гавліковський, пов’язана з реформуванням польської економіки. Поряд із нею виникає інша проблема – встановлення нового політично-економічного ладу у Східній Європі (С. Полячек).

Правнична група проблемно-тематичного блоку – матеріали про устрій, форми правління, Конституцію. Старі “принципи соціалізму” повинні бути першоосновою нової Конституції при умові їхнього реформування (К. Гавліковський). У тижневику “Polityka” маємо кілька статей цієї групи. Серед важливих тем, які розглядають публіцисти, – питання устрою держави. Цю тему розкриває стаття В. Панловського “Майдан незалежності”. Питання устрою Польської держави розглянуто в контексті аналізу формування устрою Української. Автор аналізує комплекс “старшого брата” в українській свідомості (В. Панловський) як негативний образ старої комуністичної системи. У “Gazecie Wyborczej” знаходимо кілька інформаційних статей на тему майбутньої Конституції. Подані нові поняття, які дають чітке визначення комунізму та соціалізму. У статтях комунізм – праобраз примусової системи, а принципи соціалізму повинні змінитися на демократичні. Головною проблемою, на думку публіцистів видань, що заважає в розбудові демократичної держави, стала посткомуністична свідомість.

7. Сучасна польська політика. Можливість побудови держави, представлена в багатьох статтях. Ця тема матеріалів видань “Gazeta Wyborcza”, “Kultura”, “Polityka” перегукується зі статтями “Niedzieli”, “Tygodnika powszechnego”. Стратегія “Gazety Wyborczej” побудована на підтримці нейтральності держави щодо віросповідання (модель світоглядно нейтральної держави), проблеми абортів (питання моралі й совісті); в геополітичному вимірі видання опиралося на думку З. Бжезинського, який вважав Польщу втягнутою у Веймарський трикутник. Журналісти “Gazety Wyborczej” бачили Польщу в європейських структурах, НАТО. У статтях з’явилося поняття “варшавського ладу, сплавленого з комуністичною ідеологією”¹⁵.

Інша названа концепцією побудови центру влади, якій протиставлена порозуміння із владою (З. Ромашевський). Видання критикують держави, які не вибрали “польської дороги” (К. Гавліковський). Публіцисти часописів “Kultura” і “Polityka” головним завданням політичної влади вважали побудову нової політичної моделі суспільства. Автори цих видань протиставляють владу–опозицію, комуністів–“Солідарність”, Валенсу–Ярузельського (К. Ягело).

Стаття “Про польський історичний компроміс” К. Гавліковського побудована на принципах поєднання прагматизму з ідеалізмом. Виокремлено головний напрям польської дороги – парламентської демократії (В. Ляментович “Дилеми майбутнього”), а головна проблема – відсутність плюралізму й демократичних засад у комуністів. Поряд з образом польської дороги сформоване ще одне поняття – проєкт держави (М. Полеський).

Журналісти часопису “Kultura” велику увагу приділяють формуванню міжнародних відносин, критикують поляків за шовінізм і заздрість до сусідів. Ці проблеми висвітлено у статтях Б. Осадчука (“Україна, євреї і Росія”, “Прагнемо тіснішої співпраці з Польщею”). Міжнародний вимір у побудові польської моделі держави

¹⁵ Gawlikowski K. Europejska wspólnota kulturowa a nacjonalizm / K. Gawlikowski // Kultura. – 1990. – № 4. – S. 3–13.

важливіший, ніж внутрішній, міжпартійний. До його формування Б. Осадчук відносить такі характеристики: *не заздрісність на міжнародному рівні, відмова від антисемітизму і шовінізму, добрі стосунки з Росією, Україною та Білоруссю.*

Журналісти “Polityku” критикують владу за неправильну стратегічну візію в зовнішній політиці. Міжнародний вимір побудови Польської держави подано як вступ до НАТО (А. Ожеховська). Безпека Польщі залежить від вступу України в Європейську співдружність (М. Раковський, Є. Гедройц). Відтак, публікації журналу “Polityka” присвячені стратегіям зовнішньої та внутрішньої політики держави. Світоглядна публіцистика проблемно-тематичного блоку має метафоричні вирази: *інтернаціональна допомога, чорно-біла політична реальність, політичні надії, нейтральна держава, комуністичні пережитки.* Специфіка публіцистики часописів – принципи *аксіологічності* (оборона цінностей) та *критицизму* (комуністичного минулого).

Отже, видання, які висвітлювали державотворчі процеси, один від одного відрізняються аргументацією: *релігійно-етична* (“Tygodnik powszechny”, “Niedziela”) й *ідеологічна* (“Gazeta Wyborcza”, “Kultura”, “Polityka”). Релігійно-етична містить релігійні терміни (Бог, католик, Святий Дух). Ідеологічна – політичну термінологію (комунізм, прагматизм, посткомуністична свідомість).

Проблемно-тематичний контент видань представлений тематичними блоками: “Посткомуністична свідомість”, “Солідарність”, “Сучасна польська політика”. Аксіологічність публіцистики польської якісної преси – головна риса статей якісної преси (захист традиційних католицьких цінностей, критика цінностей об’єднаної Європи). Обговорення устрою, політичного правління, реформа здоров’я й освіти, критика комуністичного минулого – головні теми політичної публіцистики польських якісних видань. Проблемно-тематичний контент виражений у двох сферах політичної культури польської журналістики: консервативній та релігійній. Світоглядним статтям притаманна націоцентричність (зосередженість на почутті патріотизму).

Ярослав КОНДРАЧ

УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В НЕЗАЛЕЖНІЙ ПОЛЬЩІ

Найбільша громадська організація українців у Польщі – це Об'єднання українців у Польщі (ОУП). Вона була заснована 16–18 червня 1956 р. під назвою Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ) під час першого з'їзду її представників, який проходив у Варшаві. Її друкованим органом став україномовний часопис – тижневик “Наше слово”. Перший його номер вийшов 15 червня 1956 р. Першим головним редактором був призначений Микола Щирба (1956–1958) – комуністичний діяч міжвоєнного періоду, член Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Упродовж перших місяців існування тираж тижневика становив понад 17 тис. примірників, причому у вигляді передплати розповсюджувалось близько 70 %¹.

Тижневик, за задумом тодішньої влади, мав виконувати роль містка між владою й українським населенням, зокрема пояснювати політику держави щодо українців, депортованих у 1947 р. під час операції “Вісла” з етнічних південно-східних земель на північно-західні терени Польщі. Він також повинен був сприяти економічній та суспільній стабілізації розпорошеного українського населення, заохочувати при незначній фінансовій підтримці розвивати рідну культуру й освіту, а також поширювати інформацію про громадсько-політичне та культурне життя підрадянської України. Однак насправді “Наше слово” в цей період перетворилося на відкриту трибуну скарг і нарікань українського населення на ситуацію, в якій воно опинилося, на вияви національної дискримінації, на асиміляційну загрозу, було своєрідною заявою переселенців, які вимагали повернути їх на рідні землі. Водночас відіграло дуже важливу роль єдиного зв'язку між розкиданими по всій країні українськими громадами².

Протягом першого року існування до тижневика додали декілька постійних тематичних сторінок, зокрема для дітей – “Дитяче слово”, для літераторів – “Літературна сторінка”, для етнічної групи лемків – “Лемківське слово”, а також окремі рубрики. Із 1957 р. почав виходити “Український календар” з інформацією про життя українців у Польщі й історією України, художніми творами тощо. У 1958 р. у формі додатку до тижневика – “Наша культура” – літературний і популярно-науковий щомісячник, який відіграв роль організатора української творчої інтелігенції, особливо у сфері літератури, історії, мистецтва та культури. У середині 60-х років із “Нашого

¹ *Zabrowarny S. Geneza i początki działalności Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego / S. Zabrowarny // Zeszyty Naukowe INP. – 1989. – Nr 16. – S. 137–138.*

² *Наше Слово. – 1958. – 20 липня.*

слова” виокремився щомісячний додаток “Світанок” – газета для українських дітей, яка їх не лише розважала, а передусім учила рідної мови, часто переймаючи роль першого вчителя. У 1963 р. завдяки УСКТ побачила світ антологія поетичних і прозових творів 43-х українських літераторів Польщі “Гомін”³.

Тижневик “Наше слово”, з огляду на свій зміст, на відміну від часописів інших національних меншин, які офіційно доходили до рідних земель, не отримав згоди на розповсюдження у Радянському Союзі, особливо в Україні. Проте, всупереч забороні, через передплату рідними чи знайомими в Польщі або на Заході він потрапляв як в Україну, так і до інших радянських республік, де проживали депортовані в період сталінізму українці. У середині 60-х років майже 50 % накладу тижневика, разовий тираж якого перевищував 21 тис. примірників, надходило читачам на схід від Польщі. Але через перевірку на кордоні часто в редакції виникало чимало політико-цензурних проблем, у результаті чого неодноразово митні установи журнал затримували та конфіскували. За це, звичайно, влада різко посилювала цензуру, а також забороняла друкувати матеріали деяких авторів. Необхідно відзначити, що тижневик мав багато читачів і серед західної діаспори⁴.

Своє критичне ставлення до тижневика влада відкрито продемонструвала в першій половині 80-х років, коли “Наше слово” опинилося у серйозних поліграфічних проблемах. Як наслідок було припинено випуск “Нашої культури” та “Світанку”, кілька місяців не виходив і сам тижневик. У середині 90-х років відновили випуск додатку для дітей, натомість “Нашої культури” – так і не вдалося.

Після позапланового з’їзду в лютому 1990 р. Українського суспільно-культурного товариства і перетворення його в Об’єднання українців у Польщі тижневик “Наше слово” перестав виконувати роль пресового органу і став українським тижневиком. Об’єднання українців у Польщі перейняло на себе роль видавця.

Головними редакторами “Нашого слова” були: Григорій Боярський (1958–1963 і 1971–1980), Мирослав Вербовий (1980–1991 і 2002–2006), Роман Галан (1993–1994), Ігор Щербань (1995–2002). Від серпня 2007 р. роботою редакції керує Ярослав Присташ. Упродовж певних періодів, навіть кількарічних, посада головного редактора залишилася вакантною⁵.

Головним завданням у статуті УСКТ визначено: широке залучення українців до соціально-економічного та суспільно-політичного життя; зміцнення співпраці українського й польського населення; ознайомлення українців із польською культурою і, навпаки, поляків – із культурним надбанням українського народу; сприяння розвитку української культури. Спеціальний пункт зобов’язував товариство зберігати культуру лемків. УСКТ мало право діяти на всій території Польщі й підтримувати зв’язки з громадськими і культурними організаціями України та інших держав.

Одна з основних форм діяльності УСКТ – відносно добре розвинутий рух аматорських мистецьких колективів. Спочатку великою популярністю

³ Наше слово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl/>

⁴ Медведчук Н. Участь громадських організацій в українсько-польських культурних стосунках: історія і сучасність / Н. Медведчук // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 11. – С. 33–37.

⁵ Наше слово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl/>

користувалися вокальні колективи, драматичні й декламаторські групи. Так, у 1960-х роках особливо відомим був Варшавський змішаний хор під керівництвом Й. Курочки, хор з Осецька (Гожовське воєводство), Перемишльська театральна група, танцювальні колективи з Варшави та Перемишля. Тоді ж засновані відомі зараз художні колективи загальноосвітніх ліцеїв із Легниці та Гурова-Ілавецького (Ольштинське воєводство)⁶.

На початку 1970-х років виникла нова форма художньої самодіяльності – молодіжні естрадні групи. Значного розмаху набрала робота з дітьми. У 1991 р. під опікою ОУП нараховувалось близько 60 любительських колективів – це близько 1000 виконавців. Серед найвідоміших наприкінці 1980-х – у 1990-х роках ансамблів – чоловічий хор “Журавлі”, що гастролював навіть по США й Канаді. Поза ОУП діяв Український камерний хор церковної музики при церкві отців-василіан у Варшаві. Великий авторитет здобули мистецькі фестивалі, організовані УСКТ (нині ОУП). Перший Фестиваль українського мистецтва відбувся в 1967 р., а на початок 2001 р. подібних заходів пройшло 16. Щорічно – огляди творчості дитячих колективів у Кошаліні, творчості молодіжних самодіяльних ансамблів у Гданську (“Молодіжний ярмарок”). У 1982 р. у Бескиді Ниському організовано подібний огляд для лемківських фольклорних колективів⁷.

УСКТ розгорнуло на території Польщі й освітню діяльність серед українців. Викладання українською мовою в паралельних класах польських шкіл розпочалося в 1952/53 н. р. (у 24-х таких класах навчалось 487 дітей). До середини 1960-х років кількість цих класів і шкіл постійно зростала, потім почався кризовий період для української освіти в Польщі. Його метою знову стала асиміляція українців. Зменшено кількість шкіл і пунктів навчання української мови, також обмежено й культурну діяльність. Непокірних діячів ув’язнювали, звільняли з роботи, а товариство перебувало під постійним наглядом спецслужб. Змінити цю ситуацію вдалося тільки на початку 90-х років після звільнення Польщі від радянського ярма. Одне зі свідчень цього – утворення на початку 1990 р. у Варшаві Польської асоціації українознавців, що займається вивченням і популяризацією історії, культури, мистецтва і державної мови України. Вона започаткувала видання часопису “Варшавські українознавчі записки” та молодіжного альманаха “Зустрічі”⁸.

У лютому 1990 р. на хвилі демократичних змін УСКТ перетворено в ОУП. Створено багато галузевих і регіональних організацій, наприклад: Союз української незалежної молоді, Об’єднання українців Підляшшя, Об’єднання лемків, Українське лікарське товариство, Українське вчительське товариство в Польщі, Спілку українців-політв’язнів сталінського періоду, Фонд ім. св. Володимира, хрестителя

⁶ Drozd R. Bohdan Halczak: Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989 / R. Drozd. – Warszawa, 2010. – S. 43–46.

⁷ Скотний В. Польща / В. Скотний // Українська культура: історія і сучасність. – Львів, 1994. – С. 340–342.

⁸ Трухан М. Українці у Польщі після другої світової війни 1944–1984 / М. Трухан. – Торонто, 1990. – С. 194–203.

Русі. Появились нові друковані видання, наприклад, двомісячник “Над Бугом і Нарвою”, греко-католицький тижневик “Благовіст”⁹.

Роботою організації керує семиособова Головна управа під керівництвом голови Петра Тими. Їй підлягає 10 відділів і територіальні кола. Орган, що приймає постанови, – 39-особова Головна рада. Об’єднання реалізує проекти для різних суспільних груп: дітей, молоді та студентів, осіб середнього і старшого віку. Серед реалізованих були й міжнародні, зокрема “Лемківська академія”, табори скаутської організації “Пласт”, концерти церковної музики (“Осінні дні церковної музики”), фестивалі української культури (“Сопот-2005”), дитячі фестивалі в Кошаліні й Ельблонзі, історичні семінари (“Польща–Україна. Важкі питання”), заходи, які демонструють культуру українсько-польського прикордоння.

Найбільшими культурними подіями української спільноти в Польщі є “Фестиваль української культури” в Сопоті, “Молодіжний ярмарок” у Гданську, “На Івана, на Купала” в Дубичах-Церковних, фестиваль української культури на Підляшші “Підляська осінь”, “Лемківська ватра” в Ждині, “Дні української культури” – Гіжицько, Щецін, “Битівська ватра” в Битові. Українська національна меншина має своїх представників в органах місцевого самоврядування, переважно у Вармінсько-Мазурському воєводстві. Один із них виконує обов’язки голови воєводської ради. Меншина вчить української мови в 106 школах і пунктах навчання, які відвідують близько 2 700 учнів. Діє чотири загальноосвітні ліцеї¹⁰.

Товариство організувало семінари, які пропагують співпрацю польських та українських громадських організацій, мас-медій: “Передвиборчі кампанії в мас-медіа – польський і український досвід” у межах Року Польщі в Україні. З 1990 р. ОУП – видавець багатьох книг та часописів українською і польською мовами. Наприклад, річник “Український альманах” (раніше “Український календар”). Об’єднання – співвидавець телевізійної програми “Теленовини”, яка виходить на регіональному телебаченні “ТVP-3”. ОУП співпрацює з “Польським радіо”, яке реалізує україномовні програми в Кошаліні, Ольштині, Вроцлаві, Кракові¹¹.

Українці в Польщі зазвичай належать до двох Церков: Української Греко-Католицької й Польської Автокефальної Православної.

Упродовж минулих років ОУП серйозно зафункціонувала також серед світового українства: у Світовому конгресі українців (СКУ), Європейському конгресі українців (ЄКУ) та структурах Української держави. Вони покликані співпрацювати з діаспорою.

Ще одна українська громадська організація – Союз українців Підляшшя (СУП), заснований в 1992 р., з осередком у гміні Більськ-Підляський і представництвами на теренах Підляського та Любельського воєводств. Головна управа зосередила увагу на організації багатьох культурних імпрез, підтримці й розвитку пунктів навчання

⁹ Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989 / R. Drozd. – Warszawa, 2001. – S. 236–239.

¹⁰ Drozd R. Związek Ukraińców w Polsce w dokumentach z lat 1990–2005 / R. Drozd // Warszawa, 2010. – S. 61–68.

¹¹ Об’єднання українців у Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oup.ukraina.com.pl/>

української мови, допомозі молодіжним і фольклорним колективам, видавничій діяльності. У терені діють чотири відділи СУП: у Більську, Гайнівці, Білостоці й Орлі. У планах організації відкриття нових філій на Південному Підляшші. Також – налагодження контактів із колишніми членами Українського суспільно-культурного товариства на Підляшші, наприклад, у Кліщелях, Черемусі.

Союз українців Підляшшя брав участь у політичному житті регіону. В останніх виборах самоврядування у 2002 р. СУП мав своїх або підтримував кандидатів до влад м. Більськ, гміни Більськ і Більського повіту. Його кандидати балотувалися по списках “Більської коаліції”. У результаті в міській раді союз одержав три радних: д-ра Петра Кондратюка, який став головою міської ради, д-ра Миколу Хроля та Марію Рижик. В останніх виборах до Воевідського соймику СУП підтримував безпартійного Миколу Роценка, колишнього директора початкової школи № 4 у Більську, який балотувався по списку партії “SLD”¹².

У періоді між з’їздами союз організував багато культурних імпрез. Це передовсім масові постійні заходи: Фестиваль української культури на Підляшші “Підляська осінь”, який проходив у Більську, Білостоці, Сім’ятичах, Гайнівці, Кліщелях, Черемсі й інших місцевостях. Масовим став фольклорний фестиваль “На Івана, на Купала” в Дубичах-Церковних. Велику кількість глядачів збирають також “Польсько-українські музичні зустрічі” в Черемсі та Нарві. Інші культурні заходи: “Огляд весільних пісень” у Кліщелях і “Підляські обжинки”, які останні три роки проходять у Мощоні-Королівській (гміна Мельник). Усі ці проекти були реалізовані завдяки фінансовій підтримці Міністерства культури, а в 2005 р. – Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща¹³.

СУП мав свій часопис – “Над Бугом і Нарвою”, якого з 1991 р. вийшло вже понад сотню номерів журналу. Видано також дві книги: збірку літературних творів Ю. Гаврилюка “В павутинні життя” та історичну монографію М. Роценка “Кліщелі”¹⁴.

Окрема увага Головної управи була спрямована на працю з дітьми та молоддю. Охоплювала вона організацію й розбудову українського шкільництва на Підляшші, підтримку діяльності колективів, а також організацію екскурсій або таборів.

У 2000–2005 рр. виникли три нові пункти навчання української мови. Великими зусиллями Івана Бакуновича та членів Головної управи почав працювати невеликий пункт в Орлі. Українські активісти зорганізували міжшкільний пункт навчання української мови в Білостоку. Чи не найбільшим досягненням було зорганізування першого такого пункту в загальноосвітньому лицейі № 1 ім. Т. Костюшка в Більську. Велику роль у цьому зіграли самі учні. Із формальностями допомогли Головна управа та голова міської ради Петро Кондратюк. Його виникнення було непростим і вимагало багато зусиль.

Неприхильне ставлення до ініціативи призвело до невдачі в організації навчання української мови в Ягуштові поблизу Більська. Завдяки заходам Головної

¹² Об’єднання українців у Польщі [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.zup.org.pl/>

¹³ Семенюк Л. Над Бугом і Нарвою святкує 15-ліття / Л. Семенюк // День. – 2006. – № 144.

¹⁴ Над Бугом і Нарвою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nadbuhom.pl/>

управи збільшено кількість годин української мови в початковій школі в Черемусі. У садочку № 9 “Лісова поляна”, де української мови навчає секретар організації Єлизавета Томчук, кількість малят, які відвідують ці заняття, зросла від 30 до понад 70 осіб. Відтак збільшилася кількість дітей, які вивчають рідну мову в перших класах початкової школи № 4 цього міста¹⁵.

Окрім цього, організовано конкурси для дітей і молоді. Довгу традицію має іконографічний конкурс із вишкільними таборами. Його формальними організаторами є Братство православної молоді та редакція “Над Бугом і Нарвою”. Від союзу найбільше зусиль доклали вчительки Олена Чабан із Білостока та скарбник СУП Аліна Рудчук. У Більську був організований перший конкурс української пісні для дітей та молоді, а також – української поезії.

У 2000–2004 рр. щорічно відбувалися літні та зимові табори для школярів “До джерел”. Діти там знайомились із народними митцями, пізнавали історію та культуру свого регіону. Відбувся також двосторонній обмін із Рівним: молодь Рівного була на таборі на Підляшші, а підляська кілька разів відвідувала Рівне. Були організовані виїзди для дітей та молоді до Львова, а також у гори – українські Карпати, двічі – в Бещади. Наймолодші школярі побували на одноденних екскурсіях у Варшаві, Біловезі та Білостоці. Щорічно, в міру можливостей, СУП допомагав організувати святкові ялинки у школах і садочку, де навчають української мови. Старався профінансувати закупівлю різдвяних подарунків. Раз подарунки для дітей, які вивчають українську мову, передало Генеральне консульство України в Любліні¹⁶.

Останніми роками велику увагу приділено діяльності молодіжних колективів, передовсім “Ранку” з Більська та “Гілочки” з Черемухи. У 2000 р. був створений танцювальний ансамбль “Ранок”. У 2003–2004 рр. вдалося роздобути кошти на діяльність колективів від Міністерства культури Польщі в розмірах 50 та 35 тис. зл. За них придбано новий одяг, виплачувано зарплату хореографу, який приїжджає з України, а також виділено кошти для організації вишкільних таборів і транспорту на концерти та фестивалі. У 2005 р. старша група “Ранку” – за фінансової підтримки в межах цього проекту – їздила на Фестиваль нарцисів до Румунії. При нагоді в румунські Карпати поїхала група молоді із середніх шкіл Більська. Налагоджено також контакти з українцями з Мармароцини в Румунії¹⁷.

Окрім цього, Союз українців Підляшшя щорічно організовував маланкові вечори в Більську, прибутки з яких були призначені на різдвяні подарунки для дітей, які вивчають українську мову, та на поточну діяльність організації.

Союз підтримує постійні контакти з Посольством та Генеральними консульствами України в Гданську й Любліні, а також з іншими українськими організаціями в Польщі.

¹⁵ Об’єднання українців у Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zup.org.pl/>

¹⁶ Центр Українсько-Польського Транскордонного Співробітництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/ukrainianpolishcenter/>

¹⁷ Інформаційний портал: Україні – про Польщу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polonews.in.ua/>

У 2005 р. член Головної ради СУП Григорій Купріянович став членом Спільної комісії уряду та національних меншин, створеної відповідно до новоприйнятого Закону “Про національні меншини”, який вперше в історії дає їм можливість безпосередньо впливати на політику держави. Г. Купріянович – один із двох представників української меншини в комісії. Союз має добре налагоджені контакти з самоуправами, зокрема в містах Більськ, Сім’ятичі, Білосток і гмінах Гайнівського повіту, що дуже важливо для організації культурних заходів. СУП підтримує зв’язки і з приватними спонсорами, що дає змогу профінансувати частину заходів¹⁸.

14 жовтня Українське товариство в Любліні та Люблінсько-Холмська православна єпархія мали спільну поїздку місцями, важливими для української культури та православної традиції на Холмщині: Холм, Турковичі, Сагринь, Терагин, Ухані, Войславичі, Сілець, Верховини та Депултичі Королівські. Взяли участь у святкуванні празника Покрови Пресвятої Богородиці в Турковицькому Свято-Покровському жіночому монастирі. Урочистості очолив Митрополит Варшавський і всієї Польщі Сава. Окрім того, учасники поїздки взяли участь у панахиді біля могил українських православних жертв у Сагрині та Верховинах, а також у молебні в церкві Казанської ікони Пресвятої Богородиці у Войславичах та біля чудотворного джерела в Сільці¹⁹.

16 жовтня 2014 р. міська рада Любліна прийняла рішення про встановлення Пам’ятника мільйонам жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. Із такою ініціативою виступили: Об’єднання “Спільне коріння”, Українське товариство, а також Генеральний консул України в Любліні Іван Грицак. Мало хто знає, що серед жертв Голодомору, крім мільйонів українців, було кількадесят тисяч поляків, що доказав люблінський історик, д-р Чеслав Райца – один із перших дослідників Голодомору в Польщі, автор першої книги польською мовою, присвяченої цій темі, “Голод в Україні” (2005)²⁰.

21–23 жовтня 2014 р. Більський будинок культури організував XV Декламаторський конкурс “Поетичне триголося” для дітей. У ньому взяли участь читці поезії з Більська, Білостока, Гайнівки, Кліщель і Нарви, серед них учні пунктів навчання української мови: діти із садка № 9 “Лісова поляна” й учні школи ім. А. Міцькевича в Більську, які, крім вірша польською, продекламували поезію українською мовою.²¹

24–31 жовтня 2014 р. у Василькові відбулася Польсько-українська академія діалогу, під час якої молодь з українського міста Сарни та місцеві школярі з гімназії ім. о. Рабчинського спільно відвідували цікаві мультикультурні місця в регіоні, брали участь у дискусіях і громадських заходах, а також працювали над короткими фільмами, які були кульмінацією проекту.

24–25 жовтня 2014 р. у Вроцлаві пройшов фестиваль “VivaUkraina – VivaPolonia”, який мав презентувати містянам українську культуру. У його межах

¹⁸ Над Бугом і Нарвою [Електронний ресурс].

¹⁹ Наше слово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nasze-slowo.pl/>

²⁰ Лабович Л. З хроніки подій на Підляшші // Л. Лабович // Над Бугом і Нарвою. – 2014. – № 6. – С. 46.

²¹ Інформаційний портал: Бескиди низькі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.beskid-niski.pl/>

в осідку вроцлавських українців по вул. Руській виступив український ансамбль пісні й танцю “Ранок” із Більська.

9 листопада 2014 р. у сільській світлиці в Курашові відбулася презентація книги “Курашово – минулі роки”, автором якої є колишній житель села Юрій Плева. У ній представлені фотографії з архіву й документи, які автор збирав упродовж кількох років серед колишніх і теперішніх односельчан. Він подає історію Курашова і представляє її на фоні історії регіону й опису курашівського весілля. Технічно-художнім оформленням книги займалося Товариство спадщина Підляшшя, яке кілька років тому в такому ж стилі видало книгу Йоанни Сапежинської про с. Витово. Це видання – спільна ініціатива автора книги та гміни Чижі, яка профінансувала альбом. Під час презентації доповідь на тему історії села виголосив автор. Місцевий репертуар прозвучав у виконанні ансамблю “Незабудки”. Промоцією активно займалися жителів села й околиці, зацікавлені в популяризації своєї малої батьківщини.

9 листопада 2014 р. у Музеї хліборобства в Цехановці підведено підсумки та вручено нагороди переможцям X Конкурсу на найкраще збережену пам’ятку дерев’яного будівництва в Підляському воєводстві за 2014 р. Всього було оцінено 45 будинків із 22 гмін. Традиційно головні нагороди здобули власники будинків з україномовного Підляшшя. Лауреатом першої премії став Петро Наум’юк, власник хати 1920 р. у с. Канюки, якому в її реставрації допомагав батько, відомий різьбяр Володимир Наум’юк. Одну з трьох других нагород отримали хата і клуня Миколи Пацевича з Котлів, одне з п’яти третіх місць здобув Славомир Кирилук із Нового Березова. Відзначили також Валентина Харитонюка з Рибол, Маріана Герчака зі Старого Корнина та Віру Левчук із Чижів²².

16 листопада 2014 р. у Польщі відбулися вибори до місцевих органів влади. Члени Союзу українців Підляшшя балотувалися в Більську від “Коаліції Більська”, яка здобула дев’ять мандатів до міської ради і чотири – до повітової. Серед вибраних було двоє українців: Петро Осташевський – молодий активіст, учасник ансамблів “Ранок” та “Гойраки”, який працюватиме в міській раді Більська; а також Марія Рижик – багатолітня членкиня СУП та представник українського середовища в органах місцевого самоврядування, яка засідатиме в повітській раді²³.

19 листопада 2014 р. у клубі “Зміна клімату” в Білостоці відбулася авторська зустріч із Міхалом Кацевічем, журналістом тижневика “Newsweek”, який займається т. зв. східним питанням, поєднана з промоцією його книги “Сотні свободи – Україна від Майдану до Донбасу”. Це видання – збірка репортажів безпосереднього учасника подій в Україні, тобто трагічних подій Євромайдану, які призвели до розстрілу понад сотні протестувальників – Небесної сотні та втечі президента Віктора Януковича в Росію. А також до захоплення Росією Криму

²² Українсько-польський двотижневик – Волинський монітор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://monitor-press.com/>

²³ Об’єднання українців у Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zup.org.pl/>

та російсько-української війни, яка тримає на Донбасі досі. Це перша в Польщі книга-репортаж, яка розповідає про події в Україні²⁴.

23 листопада у студії “Рембрандт” “Радіо Білосток” побував відомий виконавець українських пісень у стилі фольк-рок – гурт “Гойраки” з Більська. Відбулася ще одна презентація циклу восьми осінніх концертів у прямому ефірі в межах конкурсу “Культура для громадян”, яку профінансувало міське управління культури Білостока. Ансамбль заспівав народних пісень у фольк-роковій обробці та авторських творів. Виконав також польською мовою пісню “Walcz”, присвячену трагічним подіям Євромайдану в Україні. З цією піснею “Гойраки” виступили 2014 р. на загально польському конкурсі “Гітом в ефір”, організованому “Радіо Білосток”, і зайняли в ньому третє місце. Гурт “Гойраки” створено 2011 р., але він уже став лауреатом кількох конкурсів: окрім вже названого “Гітом в ефір”, у 2011 р. переміг у своїй категорії в конкурсі української пісні “З підляської криниці” в Більську. У 2013 р. став півфіналістом шоу “Must be the music” телеканалу “Polsat”, що, звичайно, посприяло популяризації його не лише в регіоні²⁵.

25 листопада 2014 р. у білостоцькій мовній кав’ярні “EsperantoCafé” відбулася перша зустріч при українському столику. У ній взяло участь кілька осіб з українського середовища Підляшшя та українців з України. Мовна кав’ярня – це проект 2009 р., який має на меті регулярні вечірні зустрічі всіх, хто хоче вивчати і використовувати на практиці знання мов світу, познайомитися з новими людьми та їхньою культурою. Кав’ярня має служити білостоцанам місцем проведення найкращого мовного курсу у світі, тобто навчанням через розмову за столом. Друга мета цих зустрічей – інтеграція іноземців та національних меншин у Білостоці: обмін досвідом і контакти із співвітчизниками та їх інтеграції в польське суспільство. Зустрічі при українському столику відбуваються щодругий і щочетвертий вівторок місяця²⁶.

30 листопада у Воєводській публічній бібліотеці ім. Г. Лопацинського в Любліні відбулася презентація книги “Дві години. Спогади мешканців Холмщини та Південного Підляшшя про акцію «Вісла»”, яку підготувало Братство православної молоді Люблінсько-Холмської єпархії в межах проекту “Вчімся толерантії на помилках історії”, завдяки дотації Європейської комісії в межах програми “Молодь у дії”. Книга – це спогади очевидців-жертв акції “Вісла”, депортованих у 1947 р. із цих двох регіонів, які зібрала православна молодь із території Люблінсько-Холмської єпархії. Раніше видання презентували під час Фестивалю української культури на Підляшші “Підляська осінь” у Більську та Білостоці²⁷.

3–7 грудня 2014 р. у Білостоці відбувся Міжнародний фестиваль короткометражних фільмів “Жуброффка”, організований Білостоцьким осередком культури. Це – найбільший фільмовий захід у Північно-Східній Польщі, платформа обміну

²⁴ Фундація польсько-української співпраці PAUCI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pauci.org/>

²⁵ Лабович Л. З хроніки подій на Підляшші / Л. Лабович // Над Бугом і нарвою. – 2014. – № 5. – С. 47.

²⁶ Об’єднання українців у Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zup.org.pl/>

²⁷ Наше слово [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nslowo.pl/>

сучасними думками та зустріч творців із Заходу та Сходу. Це також місце презентації актуальних тем сучасного українського кіна, оскільки щороку присутні на фестивалі творці з України та презентовані українські фільми. Під час цьогорічної “Жуброффи” українські короткометражні фільми можна було подивитися на конкурсі “Вікно на Схід”: анімацію Олега Федченка “Гості мого дому” та фільм Олексія Соболева і Міши Коротеєва “PTSD”, присвячений трагічним подіям війни на Сході України. Крім того, 4 грудня відбувся спеціальний показ фільмів групи “Вавилон’13” про українську Єврореволюцію та російсько-українську війну. “Вавилон’13” – це об’єднання режисерів, операторів і кінематографістів (понад 40 осіб), яке утворилося під час подій Євромайдану. Їх мета як групи волонтерів – у формі короткометражного документального кіна пояснювати людям події, які відбуваються в їхній країні, а передусім показувати зародження й перші рішучі кроки громадянського суспільства. У Білостоці презентовано короткі сюжети про трагічні події останнього року в Україні. Ці фільми доволі популярні, про це свідчать майже 4 млн переглядів на YouTube²⁸.

6–7 грудня 2014 р. у Музеї хліборобства в Цехановці проходив XXXIV Міжнародний конкурс гри на пастуших інструментах. У ньому взяло участь 200 виконавців із Польщі, України, Литви, Білорусі, Угорщини та Словаччини. Музиканти презентували вміння гри на таких інструментах, як лігави, трембіти, роги тощо. Серед нагороджених було багато представників – як дорослих, так і дітей – українських Карпат. Традиційно вже відбувся концерт ансамблю “Карпатська тайстра”, який презентує інструментальну та вокальну музику Гуцульщини.

Найстаріша лемківська громадська організація – “Руска бурса”, заснована 1908 р. у містечку Горлиця. Вона відновила діяльність у 1991 р. і відтоді активно діє на всіх просторах, пов’язаних із лемківською ідентичністю. Головний осередок і надалі перебуває в Горлицях, в історичному будинку, але члени товариства “Руской бурси” діють на території всієї Лемківщини та різних містах Польщі, наприклад у Кракові, Варшаві, і поза межами Польської держави – всюди, де живуть русини: на Пряшівщині у складі Словаччини, в Україні, США й інших країнах²⁹.

Головна мета діяльності “Руской бурси” – збереження лемківської ідентичності через такі функції:

- освітню – організація наукових читань, лекцій, мовних курсів, едукативного табору для дітей у Гладишеві;
- культурну – проведення концертів, вистав, фестивалів для представлення лемківських традицій, звичаїв, ремесел;
- виховну – організація початку і закінчення шкільного року для дітей, проведення екскурсій до театрів і музеїв;
- видавничу – друк наукового часопису “Річник Руской бурси”; засновано серію “Бібліотека лемківської клясики” – видання творів Петра Полянського, Володимира Хіяляка; видання дисків із лемківською музикою;

²⁸ Центр польсько-української співпраці в Красніку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cwpu.org/>

²⁹ Лемківська суспільна організація Руска бурса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruskabursa.org/>

- ведення бібліотеки, архіву й Ізби пам'яті Івана Русенка.
- заснування та мовлення у прямому ефірі першого лемківського радіо “ЛЕМ. Фм” та інформаційного порталу “ЛЕМ. Фм +”;
- заснування і діяльність дитячо-молодіжного музичного ансамблю “Терочка” і театрального – “Терка”.

Першими керівниками товариства від початку відновлення 1 червня 1991 р. були:

1. Ольга Каня – 1.06.1991–14.12.1991 рр.
2. Павел Стафиняк – 14.12.1991–25.09.1993 рр.
3. Богдан Гамбаль – 25.09.1993–30.04.1995 рр.
4. Йоан Квока – 30.04.1995–25.08.2001 рр.
5. Богдан Гамбаль – 25.08.2001 – по сьогодні.

Склад сучасного керівництва товариства обрано 15 березня 2014 р., зокрема: голова – Богдан Гамбаль, заступник – Олена Дуць-Файфер, секретар – Наталія Малецка, скарбник – Даміан Трохановській і члени керівництва – Павел Малецкій та Василь Адамяк. До складу ревізійної комісії увійшли: Йоан Ковальчик, Микола Падухович і Мирослав Пелехач³⁰.

Отже, наведені факти свідчать про активізацію культурного життя українського населення Польщі та польського населення України від часу появи різних громадських об'єднань. Їх виникнення на початку ХХ ст. стало результатом довгого історичного та духовного розвитку двох сусідніх народів, суттєво збагативши відносини між ними. Особливо зросла роль громадських організацій після 1989 р., коли їх діяльність стала важливим чинником формування українсько-польських міждержавних стосунків.

³⁰ Лемківське радіо Лем.fm+ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lem.fm/ruska-bursa/>

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

ВОЛИНЬ, ГАЛИЧИНА: СПОРИ НАВКОЛО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Українсько-польський конфлікт на землях колишньої Польської Республіки (західноукраїнських) у роки Другої світової війни сьогодні відображений в численній науковій, публіцистичній і мемуарній літературі, написаній багатьма науковцями, учасниками й свідками тих подій. Фахівцям ця література добре відома¹. Відомі і суттєві розбіжності у трактуванні й інтерпретації цього конфлікту українськими та польськими істориками і громадськістю. Чи не найбільша “гаряча точка” розбіжностей між українською та польською стороною – питання українсько-польських відносин на Волині в 1943 і, частково, 1944 р., де вони стали особливо кровопролитними та супроводжувалися численними жертвами серед цивільного населення. У полі зору громадськості, передусім польської, зокрема після падіння тоталітарних режимів й утворення незалежних посткомуністичних держав, опинилися суворо цензуровані в попередній час питання українсько-польських відносин та “антипольської акції” українського національно-визвольного руху під проводом Організації українських націоналістів С. Бандери (ОУН(б)) й Української повстанської армії (УПА) на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр.

До 1991 р. в Україні й, частково, народній Польщі, мало хто знав про українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни, крім тих, хто був його свідком або жертвою і залишився живим. Це була тема табу як в Україні, так і в Польській

¹ У цьому нарисі назвемо лише останні монографічні праці з цієї тематики, в яких зацікавлені можуть знайти вичерпну бібліографічну інформацію: *Żupański A.* Droga do prawdy o wydarzeniach na Wołyniu / *A. Żupański.* – Toruń, 2006. – 368 s.; *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / *W. Filar.* – Toruń, 2008. – 510 s.; *Iljuszyn I.* UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945) / *I. Iljuszyn.* – Warszawa, 2009. – 192 s.; *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / *І. Льюшин.* – Київ, 2009. – 399 с.; *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / *G. Motyka.* – Kraków, 2011. – 520 s.; *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна 1943–1947 / *В. В’ятрович.* – Київ, 2012. – 368 с.; *Калишук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси / *О. Калишук.* – Львів, 2013. – 510 с. та ін. Повнішу бібліографію української літератури див.: Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни: матеріали до бібліографічного покажчика / [укладач О. Калишук]. – Львів; Луцьк, 2007. – 108 с.

Народній Республіці (ПНР). Хоча в Польщі вже у 60–70-х роках минулого століття вийшли друком численні спогади про боротьбу з ОУН й УПА, де останні були “ворогами народів”, “фашистськими прихвоснями і посіпаками” тощо. 1973 р. спробу наукового аналізу діяльності ОУН й УПА на території Польщі зробили польські воєнні історики А. Щесьняк і В. Шота у книзі “Дорога в нікуди”². Хоча ідеологічні штампи тяжіли над авторами, але з їх опису виходило, що ОУН й УПА були потужною організованою військовою і політичною силою, з якою було важко боротися навіть військовим формаціям тодішньої Польщі. Праці іншого польського історика Е. Пруса, які вийшли друком приблизно в той самий час, були витримані в зовсім протилежному дусі: в них слідом за радянською пропагандою ОУН, УПА і загалом усіх “українських буржуазних націоналістів”, разом із Греко-Католицькою Церквою, звинувачено у всіх смертних гріхах, співпраці з нацистами тощо. Водночас, у 1980-х роках вийшли праці ще одного польського історика – Ришарда Тожецького, в яких із наукового погляду, із врахуванням намірів та інтересів обох сторін розглянуто обставини українсько-польського протистояння напередодні й під час Другої світової війни. Але була одна важлива обставина, яка і сьогодні заслуговує на увагу: цей дослідник трактував український національно-визвольний рух як рівноправний суб’єкт міжнародних відносин, який тоді був, по суті, єдиним виразником національно-політичних, соціально-економічних та культурних інтересів українського народу³.

Після початку демократичних перетворень у Польщі наприкінці 80-х років, ліквідації цензури і виникнення багатьох т. зв. кресових товариств та організацій, в середовищі яких поширювались і, почасти, продовжують поширюватись ностальгічно-агресивні настрої, сум за втраченою малою батьківщиною (такою собі “втраченою Аркадією”, за метафорою українського історика Б. Гудя, де споконвіку тривало щасливе життя і співжиття українців та поляків⁴), а головне – пошук “відповідального” за їхню долю – депортацію з батьківських земель під час і після Другої світової війни. З наукової літератури добре відомо, хто і за яких обставин був ініціатором та виконавцем депортацій і поляків, і українців із земель українсько-польського пограниччя в 1944–1946 й наступні роки. Проте, щоби звинувачення сталінського режиму і західних союзників у цих переселеннях (або як це зазначено в документах – “евакуації населення”!) не було голосом у порожнечу, то з’явилася примара справжнього і цілком “близького” за емоційними спогадами “єдиного і жорстокого” ворога – українських націоналістів. Вони з “незрозумілих” для пересічних польських мешканців Волині, Галичини, Холмщини, Надсяння та деяких інших теренів українсько-польського пограниччя “раптом” і “неочікувано” в 1943 р. приступили до “вирізування” мирного цивільного польського населення. А відтак, головним ворогом усіх поляків і “всього цивілізованого людства” повинні вважатися не нацисти, котрі чогось “заблукали” на ці терени, не більшовики і Робітничо-селянська червона армія (РСЧА), що прагнули поневолити не тільки українців та поляків, а й багато інших

² *Szcześniak A. Droga donikąd / A. Szcześniak, W. Szota. – Warszawa, 1973.*

³ Див. зокрема: *Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – 350 с.*

⁴ Див.: *Гудь Б. Загибель Аркадії: етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття / Б. Гудь. – Львів, 2006. – 448 с.*

європейських народів, а насамперед і найбільше – сусіди-українці(!). Приблизно з таких міркувань, як мені видається, почалася справа “пригадування” подій Другої світової війни та її розгортання на “кривавих землях”, як назвав ці терени у відомій монографії американський історик Тимоті Снайдер⁵.

Відтоді певні кола в Польщі намагаються всіляко “роздмухати” українофобію, звинуватити українців у всіх негараздах польського народу в ХХ ст., посиляючись при цьому на потребу гідного вшанування жертв українсько-польського протистояння на землях із переважанням українського населення, які через відомі історичні обставини опинилися після 1918 р. у відродженій Польській державі.

Переломовою в ескаляції напруження з цієї тематики, як видається, стала монографія не істориків, а професорів-правників й учасників польського руху Опору Юзефа Туровського і Владислава Семашко (обидва належали до Товариства вояків 27-ї волинської дивізії АК (Армія Крайова – збройна сила, підпорядкована польському еміграційному уряду в Лондоні)) “Злочини українських націоналістів щодо польського населення Волині в 1939–1945 рр.”, що вийшла 1990 р.⁶ Відтоді це середовище польських комбатантів проводило постійні акції активізації суспільної думки не стільки з метою вшанування польських жертв Волині й Галичини, скільки для засудження українського національного руху перед польською і світовою громадськістю, видаючи багато літератури, переважно публіцистичної.

Прагнучи відновити “історичну справедливість” щодо загиблих під час цієї акції поляків, частина польської громадськості й істориків, бажаючи чи не бажаючи того, компрометували українські визвольні прагнення і змагання за їх реалізацію під час останньої війни, нехтуючи українськими національними інтересами. Потрібно було вивчити документи, проаналізувати складні й неоднозначні оцінки, що лунали не тільки в Польщі та Україні, а й сусідніх країнах. На науковій конференції, присвяченій українсько-польським стосункам у роки Другої світової війни, що відбулась у Подкові-Лесней під Варшавою 1994 р., було вирішено організувати польсько-українські семінари фахових істориків під патронатом Світового союзу вояків АК й Об’єднання українців у Польщі при патронаті Академії національної оборони Польщі та Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Такі семінари з 1997 р. відбувалися у Варшаві та Луцьку й закінчилися у 2002 р. на десятому; потім з ініціативи польської сторони вони були продовжені вже в Торуні й Львові; всього пройшло 13 семінарів, вийшло 11 томів видань – унікальних книг, що містять багатий матеріал для тих, хто хоче ознайомитись із лабораторією історичного дослідження і нагромадженим документальним матеріалом із проблеми.

Спроби фахових істориків України й Польщі впродовж понад 10 років розв’язати складний вузол українсько-польського протиборства під час Другої

⁵ *Снайдер Т.* Криваві землі (Європа між Гітлером і Сталінін) / Т. Снайдер. – Київ, 2011. – 448 с. Цей автор добре показав, що впродовж 30–40-х років ХХ ст. у регіоні Центрально-Східної Європи два людиноненависницькі режими – комуністичний і нацистський – винищили без війни понад 14 млн цивільного населення різних національностей.

⁶ *Turowski J.* Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945. Środowisko Żołnierzy 27 Wołyńskiej Dywizji Armii Krajowej w Warszawie / J. Turowski, W. Siemaszko. – Warszawa, 1990.

світової війни не принесли очікуваних “остаточних правд”, хоча й значно збагатили сучасну історіографію фактичним матеріалом⁷. Якщо фактичний матеріал вже достатньо рельєфно окреслює передумови, особливості, сутність і наслідки українсько-польського зіткнення на Волині та в Галичині під час світової війни, то його інтерпретація значно відрізняється. Однак був й один позитивний результат дискусій фахових дослідників минувшини: і українські, і польські історики прийшли до переконання й підтвердили його у спеціальних “протоколах узгоджень і розбіжностей”, які приймали на кожному семінарі: ОУН й УПА були українськими національно-визвольними формаціями, а не “бандами” і “колаборантами”. А також, що в 1943 р. мала місце “антипольська акція ОУН і УПА” на Волині, а потім і в Галичині, яка передбачала “усунення” (“витіснення”, “депортацію”) польського населення з теренів українсько-польського пограниччя (або колишніх польських “кресів”), внаслідок якої були значні жертви серед цивільного польського й українського населення. Вже тоді в багатьох учасників семінарів склалося враження про “українсько-польський конфлікт” 1943–1944 рр. на “східних землях колишньої Речі Посполитої”, або західноукраїнських, в українській інтерпретації. Зрештою, цей термін був найбільш поширеним і в публіцистиці, хоча до нього додавали й про “трагедію цивільного населення під час цього конфлікту”, про жертви, яких могло би й не бути. Тоді ж прозвучало й визначення “збройного конфлікту” як “українсько-польської війни” з варіаціями “міжетнічної”, “міжнаціональної”, “громадянської”. Не всі історики поділяли такі визначення, але все ж таки головним підсумком 13-ти семінарів став образ політичного і воєнного зіткнення (“конфлікту”, “війни”?) двох *рівноправних* сторін – польського руху Опору й українського національно-визвольного руху. (Термін “протистояння”, який інколи вживають учасники дискусій, не придатний до використання, оскільки в цьому випадку не йдеться про пасивні дії з обох сторін – “стояння”). І це, на наш погляд, було значним досягненням вчених, які намагалися уникнути тиску громадської думки, що зростав, з обох сторін – польської та української. Здавалося, що на цьому можна було би закінчити дискусії на суспільно-політичному рівні, застосувавши християнську засаду “пробачаємо і просимо пробачення”.

Натомість частина польської публіцистики, зокрема часопис “На рубежі” – орган “Товариства пам’яті жертв злочинів українських націоналістів”, поширювала односторонню візію українсько-польського протистояння під час війни, називаючи українських повстанців “фашистами”, “злочинцями”, а їхні дії щодо поляків

⁷ Про хід і результати регулярних семінарів українських і польських істориків, що відбувалися в 1997–2008 рр., див.: Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997–2009. – Т. 1–11 (Українська версія матеріалів семінарів: Україна–Польща: важкі питання. – Варшава; Луцьк, 1998–2006. – Т. 1–10). Підсумовуючи пророблену роботу, польські історики видали окремий том: Polska–Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945). – Warszawa, 2003. Вийшли друком також і перші обговорення українсько-польських наукових семінарів. Див.: Гаврилюк О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості / О. Гаврилюк // Stereotypy narodowościowe na pograniczu / [pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów, 2002. – С. 63–71.

неодмінно – “геноцидом”, “народовбивством”. На переконання дописувачів часопису, 1943 був роком “посилення масового винищення польського населення Східних Кресів Другої Речіпосполитої, здійснюваного бандами ОУН–УПА”, а ОУН та УПА стали для поляків синонімом “геноциду, грабунку і великої пожежі”⁸. У 2000 р. у Варшаві вийшла двотомна книга Владислава й Еви Семашків під назвою “Геноцид польського населення Волині, здійснений українськими націоналістами в 1939–1945 рр.”⁹. У ній автори зібрали усні свідчення поляків, що втекли або були депортовані з Волині, згідно з якими від рук українців загинуло понад 60 тис. поляків. Відтоді постійно в полі зору дослідників і публіцистів число загиблих “на кресах” зростало до 100 і навіть 500 тис., враховуючи й інші пограничні землі. Невдовзі з’явилися нові документальні видання про “злочини українських націоналістів” проти польського населення в колишніх Львівському, Тернопільському та Станіславівському (нині – Івано-Франківська обл.) воєводствах, де знову ж таки на підставі переважно усних показів учасників подій число жертв поляків невинно збільшувалося¹⁰. В усіх цих зібраннях у центрі уваги перебувають лише польські мешканці й жертви, з їхніх позицій описані та оцінені всі події; становище і прагнення української сторони, українського населення, що становило абсолютну більшість мешканців регіону, повністю проігноровані. Українські підпільники (ОУН та УПА) представлені як злочинці, вбивці, а не борці за національне визволення.

Водночас спроби встановити точну кількість жертв польського й українського населення від рук ОУН та УПА або польського руху Опору на Волині, на нашу думку, були марними, оскільки тоді було й багато жертв з обох сторін внаслідок діяльності окупаційної влади, радянських партизан, кримінальних угруповань тощо. Український історик С. Макаручук переконливо довів, що внаслідок усіх воєнних катаклізмів втрати польського населення Волині склали до 50 тис. осіб¹¹. Але справа не в кількості жертв польської та української сторони у роки Другої світової війни, а в тому, які події тоді відбувалися на теренах українсько-польського пограниччя. Це дає ключ до їх розуміння й оцінки.

Для того, щоб розібратися в ситуації, яка склалася на окупованих спочатку радянським режимом, а тоді гітлерівцями теренах сучасних західноукраїнських земель у роки Другої світової війни, треба було би зробити розлогий екскурс у різні сфери історичного розвитку регіону Центрально-Східної Європи в “екстремальному” (за визначенням видатного британського історика Еріка Гобсбаума)

⁸ *Selwa J. Wokół postaci Andrzeja Szeptyckiego / J. Selwa // Na Rubieży. – 1994. – № 2. – S. 9.*

⁹ *Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – T. 1–2. – 1439 s.*

¹⁰ *Komański H. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / H. Komański, Sz. Siekierka. – Wrocław, 2004. – 1184 s.; Siekierka Sz. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w województwie lwowskim 1939–1947 / Sz. Siekierka, H. Komański, K. Bulzacki. – Wrocław, 2006. – 1269 s.; Siekierka Sz. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939–1946 / Sz. Siekierka, H. Komański, E. Różański. – Wrocław, 2008. – 879 s.*

¹¹ *Makarczuk S. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947 / S. Makarczuk // Polska–Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – T. 5. – S. 323.*

XX ст. У короткому нарисі це аж ніяк не вдасться. Але спробуємо змалювати коротку схему, яка представляє не тільки суть подій, а й їхній ширший внутрішній і міжнародний контексти, ґрунтуючись на нагромадженому історіографічному та документальному матеріалі.

Для початку треба констатувати, що в минулому столітті національні й державотворчі процеси народів цієї частини континенту закінчилися успіхом одних і поразкою інших. Українці опинились серед тих, які зазнали поразки й у своїх прагненнях до самовизначення і в будівництві незалежної державності. Друга світова війна зародила надію на український “реванш”, або відбудову національної держави, у воєнній завірюсі через поразки і послаблення головних ворогів української незалежності – радянської Росії (СРСР) та великодержавної Польщі. Український незалежницький рух, представлений у той час майже суто радикальними націоналістами з ОУН і близькими до них формаціями (не беручи до уваги сильно ослаблених еміграційних структур УНР та гетьманців), зробив ставку на підготовку і піднесення національного повстання в період загального ослаблення двох імперій – сталінської і гітлерівської – й створення незалежної Української держави. Проте на перешкоді стало небажання польських політичних сил як в еміграції, так і в окупованій країні визнати можливість від’єднання від відбудованої Польщі т. зв. “кресів” – Галичини, Волині, Холмщини, Надсяння, Підляшшя, де українське населення становило більшість. Це спричинило конфлікт українських і польських інтересів, який перетворився у збройне зіткнення з усіма елементами воєнних дій, де безперечно антигуманна “антипольська акція” на Волині й у Галичині була спробою усунути (витіснити, змусити до виїзду, депортувати) польське населення на, як говорилося, “етнічні польські землі”¹². Прагнучи зірвати плани українських повстанців, польські політичні чинники і збройні сили намагалися будь-що не допустити утворення Української державності на колишніх “східних кресах”, вони творили загони АК та інші збройні формування, бази самооборони й чинили запеклий опір, не беручи до уваги цивільне українське населення (проводили т. зв. “акції відплати”, коли винищували цілі українські села).

Ще в середині листопада 1941 р. командувач Союзу збройної боротьби (СЗБ) подав до Лондона детальний аналітичний рапорт про стан польсько-українських стосунків за період із вересня 1939 р. по листопад 1941 р. із знаменним дописом “передбачення на майбутнє”. Документ узагальнював розвиток взаємин двох народів напередодні й після початку війни та констатував, що ставлення українського населення до поляків постійно погіршувалося внаслідок насамперед “помилку нашої політики щодо українців”. Німецька окупація розчарувала українців, серед яких зростало переконання про тимчасовість німецької присутності на землях України – Галичини і Волині. Водночас серед керівних діячів українського руху поширювалися думки про те, що “поляки є більш небезпечним ворогом, ніж німці”, бо другі відійдуть, а перші залишаться. Тому українці, стверджував генерал, намагатимуться використати перебування німців для послаблення позицій поляків.

¹² Детальніше див.: *Zaskilniak L. Ukraiński ruch narodowy i sprawa Polski w latach drugiej wojny światowej / L. Zaskilniak // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 2004. – Т. 9. – Zesz. 1(33). – S. 63–94.*

Автор рапорту робив висновок, що при наступних спробах повернути Східну Малопольщу (Галичину) доведеться зіткнутися з “опором зміцнілої української стихії” в некорисних для Польщі обставинах, а збройні дії з польської сторони тут будуть представлені як “агресивна війна”. Автор закликав лондонський уряд якомога швидше виробити політику щодо українців, залучити їх представників до польських урядових структур тощо, щоби зняти напругу¹³.

Для польської сторони питання утримання Східної Галичини і Волині (“кресів”) у складі відновленої Польщі було позадискусійним. Як видається, на таку позицію більше впливали емоційні чинники, ніж економічно-державні інтереси. Адже переважання на цих землях українського населення робило проблематичним збереження тут міжнародного спокою. На переговорах з українцями польські представники наполягали насамперед на “цивілізаційному” вкладі поляків у розвиток цих земель, закликали українців звернути свій погляд “на Київ, а не на Львів”. Водночас усім мислячим політикам після 1939 р. було зрозуміло, що СРСР не допустить створення самостійної України ні в Українській РСР, ні в Західній Україні. Не уявляючи жодних обставин, за яких “креси” могли би відійти від відродженої післявоєнної Польщі, й не беручи до уваги жодних українських прагнень створення на цих землях незалежної Української держави, польські політичні сили, представлені в підпільному Польському узгоджувальному комітеті (Polski Komitet Porozumiewawczy), вже в 1942 р. підготували документ “Проект розв’язання українського питання”, в якому однозначно пропонували примусове переселення українців до СРСР, як єдино можливий спосіб “умиротворення” українського населення на “кресах”. У документі зазначалося: “Для радикальної ліквідації українського питання, а тим самим перешкоди у встановленні польсько-російських відносин, необхідно прагнути до укладання з Росією [sic! – Л. З.] (зокрема радянською Україною) договору про примусовий обмін всього українського населення південно-східних земель на поляків, що проживають у Росії”¹⁴.

Для українських державників, “затиснутих” між німцями, більшовиками і польським рухом Опору, не залишалося місця для утворення підстав власної держави. Драматичну ситуацію українського національного руху добре зауважив невідомий автор важливого політичного документа під назвою “Українська справа”, підготовленого в 1943 р. і представленого прем’єру польського еміграційного уряду тільки в 1944 р. У ньому зазначалося: “Під впливом німецьких поразок українці щораз більше відчують свою самотність через пов’язання з німцями і неприсутність у таборі альянтів. У цьому становищі проголошення польською стороною гасла незалежності України українці вважали би таким знаменним фактом, що перед ним відразу втратили би значення польсько-українські суперечки

¹³ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1973. – Т. 2. – С. 137–142.

¹⁴ Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942–1944 / [wstęp i opracowanie Lucyna Kulińska i Adam Roliński]. – Kraków, 2004. – Dokument 41. – С. 295. – (Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego; t. 24: Dokumenty do Dziejów Stosunków Polsko-Ukraińskich 1939–1945; t. 2).

за кордон і навіть справа Східної Малопольщі [Східної Галичини – Л. 3.] стала би другорядною”¹⁵.

Польський еміграційний уряд у Лондоні, заклопотаний різними проблемами, тривалий час не наважувався прийняти загального документа, який би визначав його ставлення до України й українців. Окрім того, він був змушений постійно оглядатися на “союзника своїх союзників” – СРСР. Між тим, рапорти, які надходили з окупованих земель у першій половині 1942 р., свідчили про посилення організованості та згуртованості українських патріотичних сил, серед яких зростали впливи ОУН(б). У рапорті від лютого 1942 р. командувач АК генерал С. Ровецький (з цього місяця СЗБ було перейменовано на Армію Крайову) сигналізував у Лондон, що “українці посилено готуються до майбутнього збройного виступу, головню проти нас”; у червні 1942 р. висловлював занепокоєння ізолюванням польського населення Галичини, Полісся і Волині, яке представлене лише “окремими островами”, й тільки “умиротворення” стосунків з українцями може дозволити опанування східних земель без боротьби. У вересні він же писав до польського прем’єра В. Сікорського, що українці збираються спробувати створити свою державу, яка охоплюватиме Східну Малопольщу (Галичину), Волинь та Полісся, і в момент боротьби з німцями матимуть перевагу над поляками¹⁶.

Тим не менше, польські керівники продовжували розробляти моделі відбудови незалежної Польщі в кордонах 1939 р. У листуванні командувача АК С. Ровецького з прем’єром В. Сікорським у 1942 р. неодноразово виникало запитання про ставлення до українців, литовців, білорусів. С. Ровецький постійно повідомляв про самостійницьку позицію українців, яку не можна ігнорувати, апелював до уряду у справі певної декларації, яка б могла прихилити українців на бік Польщі. Його турбувало те, що політика німців на окупованих землях відверто спрямована на зіткнення поляків та українців, доказом чого слугували депортації польського й українського населення в 1942 р. на Люблінщині та Львівщині¹⁷. Необхідно було терміново шукати площини взаємодії з українським національним рухом, що зростав. Восени 1942 р. і на початку 1943 р. відбулося кілька нових зустрічей представників польських АК і Делегатури уряду (представництво еміграційного уряду в окупованих землях) із діячами українського національного руху, головню від ОУН(б), котрі не принесли змін у позиції сторін: поляки наполягали на збереженні західноукраїнських земель у складі відновленої Польщі, а українці виступали за їх входження до незалежної України¹⁸. Не знаходячи розуміння з боку

¹⁵ Sprawa Ukraińska // Zeszyty Historyczne. – Paryż 1985. – Zesz. 71. – S. 136.

¹⁶ Armia Krajowa w dokumentach. – Т. 2. – S. 194–196, 277–278, 330–331.

¹⁷ На Львівщині німці переселяли українців на поєврейські й попольські господарства, а на Люблінщині виселяли поляків, створюючи німецькі й українська колонії, що спричиняло ненависть місцевого польського населення, насамперед до українців. – Armia Krajowa w dokumentach. – Т. 2. – S. 388–394.

¹⁸ Детальніше див.: *Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich.* – Warszawa, 1992. – Т. 2. – S. 104–109; *Partacz Cz. Próby porozumienia polsko-ukraińskiego na terenie kraju w czasie II wojny światowej / Cz. Partacz // Polska–Ukraina: trudne pytania.* – Warszawa, 2000. – Т. 6. – S. 26–30.

польських політичних чинників, провідники ОУН(б) приступили до рішучих дій щодо забезпечення умов для здійснення “національної революції” і створення Української самостійної соборної держави (УССД), розбудовуючи власні збройні сили, насамперед на Волині й Поліссі.

Польські політичні чинники і збройні сили намагалися будь-що зруйнувати плани українських повстанців щодо утворення Української державності на колишніх “східних кресах”. Вони творили загони АК та інші збройні формування, бази самооборони й чинили запеклий опір, не беручи до уваги цивільне українське населення. На Волині, а також й у Східній Галичині нечисленне польське населення, що проживало переважно в містах, невеликих колоніях та окремих селах¹⁹, створило достатньо потужні бази самооборони і збройні формації, які виконували подвійну роль – захисту польського населення та збройної боротьби з українським підпіллям. Упродовж 1942–1944 рр. на теренах Волині й Галичини було створено та активно діяли 264 бази польської самооборони, які являли собою маленькі “держави”, що набули атрибуту військової, судової і господарської влади. Ці бази не тільки оборонялись, а й проводили т. зв. “превентивні” та “відплатні” збройні акції проти УПА, а також і цивільного українського населення. Проте загальне співвідношення сил у регіоні було повністю на користь українців – вони становили до 80 % його населення²⁰. Очевидно, що в такій ситуації польський опір спричиняв жорстоку, а інколи й необґрунтовану реакцію з боку українських повстанців і населення.

Переломне значення в розвитку українського національного руху, на нашу думку, мала Військова конференція ОУН(б), що зібралася на початку грудня 1942 р. у Львові. Хоча на ній ще давались у знаки розбіжності щодо тактики подальшої боротьби, але було прийняте одностайне рішення про створення єдиних українських збройних сил під проводом ОУН(б) і підготовку в майбутньому збройного повстання проти німців та радянських військ²¹. Розбіжності було остаточно подолано на III Конференції ОУН(б) (тоді вже ОУН-самостійників-державників), що пройшла в лютому 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині. У її постановках стверджувалося, що українці провадять боротьбу як проти німців, так і більшовиків за УССД й готові до співпраці з усіма, хто визнає Українську державність на “етнографічних територіях”, але поборюватимуть будь-які “імперіалістичні намагання”²². На жаль, документів цієї конференції немає, і ми можемо користуватися лише спогадами одного з її організаторів Л. Павлишина, а також деякими іншими опосередкованими

¹⁹ Польський дослідник Г. Грицюк подає, що в 1942 р. на терені Волині перебувало 305 тис. польського населення, що становило 14,6 % всього населення краю. У Східній Галичині поляків нараховувалося на той час близько 800 тис., або 19 %. Детальніше див.: *Gryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* / G. Gryciuk. – Toruń, 2005. – S. 272, 221–223.

²⁰ *Komoński E. W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich* / E. Komoński. – Toruń, 2013. – S. 437–438.

²¹ *Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр.* / А. Кентій. – Київ, 1999. – С. 13–15.

²² ОУН в світлі постанов ... – С. 75–89.

даними, в яких йшлося про те, щоби “виселити всіх поляків, даючи їм можливість взяти з собою все, що захочуть взяти”²³.

Після Конференції ОУН(б) приступила до розбудови УПА, насамперед на Волині й Поліссі. Приблизно тоді ж (грудень 1942 – лютий 1943 р.) керівництво ОУН(б), вірогідно, ухвалило негласне рішення про проведення “антипольської акції” на Волині та Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елемента, який міг відіграти роль “п’ятої колони” в ході боротьби за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії і співпрацю поляків із радянськими партизанами²⁴. На сьогодні немає достовірних документів, котрі би свідчили, що керівникам ОУН й УПА йшлося про винищення всього польського населення Волині та Полісся (а потім Галичини). Однак незаперечним фактом залишається те, що, починаючи з лютого 1943 р., українські збройні загони за підтримки місцевого українського населення чинили скоординовані й жорстокі напади на польські населені пункти, щоби змусити поляків втікати на захід, і вони часто супроводжувалися винищенням цивільного населення. У травні 1943 р. командувач АК С. Ровецький повідомляв до Лондона, що з кінця лютого 1943 р. на Волині поширилися акції українських націоналістів проти поляків, які змусили польське населення втікати до більших міст. Спочатку ці акції (“масове мордування”) були спрямовані проти поляків у німецькій адміністрації, а потім поширилися на сільське населення. Назагал ситуація на Волині, на його думку, нагадувала “дикі поля”²⁵.

Головну роль в ініціюванні “антипольської акції” відіграла ОУН(б). У період створення УПА на Поліссі й Волині, який припав на весну 1943 р., її керівники спочатку не очікували на боротьбу проти поляків. Матеріали III Конференції ОУН(б) (лютий 1943 р.) визначали головними ворогами українського руху Москву і Берлін. Про поляків тут не йшлося, хоча було зауважено, що український народ поборюватиме будь-які спроби “загарбати в цілості або частинно українські землі”²⁶. Проте під час створення УПА виник і “третій фронт” – проти поляків, зумовлений тим, що польський рух Опору, перебуваючи у трикутнику протистояння (гітлерівці – червоні партизани – українці) був змушений, виконуючи вказівки лондонського уряду та його підпілля, чинити опір насамперед українцям і вступати у взаємодію з червоними партизанами – союзниками польського еміграційного уряду. Ситуація,

²³ Див.: Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1943 // Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. – Warszawa; Kijów, 2005. – Т. 4. – Cz. 1. – S. 208–209.

²⁴ Про проведення антипольської акції ОУН та УПА свідчать численні документи і мемуари безпосередніх учасників подій з обох сторін. Детальніше див.: *Льюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Льюшин. – Київ, 2001. – С. 123–133; *Кенітій А.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. – С. 237; *Filar W.* Wydarzenia wołyńskie 1939–1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / W. Filar. – Toruń, 2002. – S. 81–140; *Motyka G.* Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Kraków, 2011. – S. 123–134 i ін.

²⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1976. – Т. 3. – S. 4–18.

²⁶ ОУН в світлі постанов... – С. 82–88.

що склалася на початок 1943 р. на західноукраїнських землях, вирізнялась винятковою заплутаністю і складністю.

Подальші події показали, що ОУН(б) і УПА, яку вона створювала, з весни 1943 р. повели активні бойові дії проти польського населення, прагнучи витіснити його з Волині, а потім і Галичини. Конкретні факти нападів українців і відплатних акцій польського підпілля сьогодні достатньо представлені в польській та українській науковій літературі²⁷. Необхідно зауважити, що збройні операції проти польських поселень на Волині й у Галичині проводилися як воєнні дії. Нині опубліковано чимало документів, які показують масштаби антипольської акції ОУН та УПА, а також відплатних дій польських загонів самооборони. Здебільшого, в них йдеться про звинувачення протилежної сторони у провокуванні збройних дій. Для прикладу можна навести уривок хоча б з одного наказу УПА по Воєнній окрузі “Заграва” від 29 липня 1943 р.: “Відділи УПА 1-ї групи в днях 17, 18, 19 липня проводили операції в р[айо]нах польських колоній: Гута-Степань, Селисько, Вирка, Виробки. Завдання. Знищити узброєні польські банди, які були сталою загрозою для місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки. Сили ворога склалися з більше 400 узброєних ляхів та відділу червоних...”. Далі повідомлялося, що завдання виконано²⁸.

Оскільки лондонський уряд був зайнятий переважно зовнішньополітичними питаннями, основний тягар вирішення польсько-українських суперечностей впав на крайову Делегатуру й АК. Керівництво АК вживало термінових заходів для зміцнення польського збройного підпілля на Волині. Вже 17 травня 1943 р. командувач Волинського округу АК дав наказ про організацію тут польської самооборони (хоча вона на той час вже існувала!), який передбачав не тільки відбиття нападів УПА, німецьких каральних експедицій, але й відплатні акції проти українських сіл²⁹. Боротьба стала особливо запекла влітку 1943 р. і мала всі ознаки міжетнічної війни.

31 березня 1943 р. після тривалих дискусій польський уряд у Лондоні схвалив нарешті “Тези у справі української політики” – перший офіційний документ у справі польсько-українських стосунків. Він повторював засади польської політики щодо українців початку 1920-х років, обіцяючи їм рівноправність на засадах територіального самоврядування, широку національно-культурну автономію, котрі в підсумку можна було б із певними застереженнями трактувати як територіальну автономію³⁰. Натомість містилося положення про спільні дії проти радянських претензій на західноукраїнські землі й обіцянка долучити українських представників до майбутніх польських урядових структур. Запропонована програма не відповідала

²⁷ Див. вже названі праці В. Філяра, Е. і В. Семашків, Г. Мотики, І. Льюшина, В. Сергійчука й ін.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 128. Тут же вміщено чимало інших наказів на знищення польських колоній і сіл у відповідь “на злочинні дії поляків”.

²⁹ Filar W. “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe / W. Filar. – Warszawa, 1997. – S. 71–72.

³⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1989. – Т. 6: Uzupełnienia. – S. 310–311; Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin, 1998. – S. 370.

новим умовам кінця війни, не враховувала тих глибоких змін, які відбулись як на окупованих землях, так і на міжнародній арені.

Проте навіть така дуже поміркована програма натрапила на гостру опозицію і протидію керівництва польського підпілля на західноукраїнських землях. Після тривалих та гострих дискусій Крайова Політична Репрезентація (представницький орган політичних партій в окупованій країні) 30 липня 1943 р. розробила документ під назвою “Відозва до українського народу”. Витримана у провокаційних тонах, вона звинувачувала весь український народ у співпраці з гітлерівцями і винищенні поляків, містила погрози покарання й закликала до союзу з поляками в боротьбі з німецькими окупантами. У відозві наголошувалося, що поляки “розуміють і цінують прагнення української нації до створення незалежної України”, але оголошують, що ніколи не відмовляться від східних земель Речі Посполитої, “на яких Польська Нація впродовж століть внесла величезний цивілізаційний і господарський вклад”³¹.

Відозва була поширена в листівках і підпільних виданнях, розіслана на приватні адреси знаних українських політиків. Вона стала офіційним документом, що був добре відомий українській громадськості й обурих її, доливши “масла у вогонь” міжетнічного конфлікту. У відповідь провід ОУН(б) опублікував у грудні 1943 р. заяву, в якій відкинув викладені постулати як неприйнятну платформу політичної співпраці з огляду на “тенденційне і фальшиве представлення в ній фактів, що стосуються боротьби Українців за власну державу”³².

Від літа 1943 р. українсько-польський конфлікт поширився на Галичину. Спочатку взаємні напади тут були епізодичними і пов’язаними з рейдами сотень УПА до Карпат. Але з початку 1944 р. поступово набув ознак масових збройних сутичок, оскільки обидві сторони – українська і польська – відводили Галичині особливу роль у відбудові державності.

Не менш запекле українсько-польське протистояння наприкінці 1943 р. розгорнулося на терені Східної Люблінщини, де польське підпілля, маючи значно більші збройні сили й підтримку серед населення, розпочало “відплатні акції” проти українців, винищуючи цілі села. Тоді Головна Команда УПА (Р. Шухевич) перекинула на Грубешівщину, Замойщину і Холмщину кілька великих куренів, які утворили тут “Керівництво Холмського фронту”, що успішно протидіяло польським загонам, але, водночас, здійснювало напади на польські села³³. Навесні 1944 р. бої між УПА й АК (Батальйони хлопські (БХ) – збройна сила Стронництва людowego – Народної партії) на Грубешівщині набули форм регулярних фронтових дій, вони тривали до червня 1944 р. і відзначалися особливо кривавими наслідками³⁴.

³¹ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy... – S. 219.

³² Цит. за: *Drozd R.* Stanowisko polskiego podziemia prolonduńskiego w kwestii ukraińskiej w latach 1939–1944 / R. Drozd // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – С. 272.

³³ *Шанковський Л.* Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Україна у Другій світовій війні: матеріали для навчальних закладів. – Київ, 1997. – С. 342–343.

³⁴ Кожна сторона конфлікту втратила близько 3–4 тис. осіб. Див.: *Льюшин І.* Протистояння УПА і АК ... – С. 174–175.

Наближення Червоної армії до західноукраїнських земель змусило обидві сторони конфлікту шукати порозуміння перед загрозою радянської окупації, яка не віщувала нічого доброго для обох таборів. Наприкінці січня 1944 р. керівництво ОУН(б) звернулося до Делегатури польського уряду з пропозицією негайно розпочати нові переговори про залагодження польсько-українського конфлікту. 8–10 лютого 1944 р. відбулася перша зустріч представників Делегатури й АК із діячами ОУН(б) у Львові, на якій обговорювали два головні питання: оголошення заяви української сторони щодо претензій СРСР на західноукраїнські землі й припинення дій УПА проти польського населення. Потрібно відзначити, що інструкції польської сторони на переговори були розроблені ще восени 1943 р. й виходили з позиції, що ці землі залишаться інтегральною складовою Польської держави, яка повинна захищати їх на міжнародній арені³⁵. Проте на переговорах було підписано дещо інший документ – “Протокол із відбутих конференцій”. У ньому наголошувалося, що основою налагодження відносин визнано принцип самовизначення народів (ст. IV), існування самостійних держав (ст. V). Польська сторона визнала право українців боротися за свою державу й позитивно поставилася до неї (ст. VII). Документ передбачав дві можливості подальшого розвитку подій: розвал СРСР та утворення самостійної України, яка стане рівноправним партнером Польщі, і збереження СРСР, що переведе відносини двох народів у площину співжиття в кордонах Польської держави (ст. IX). Особливо важливою була ст. X, яка стверджувала, що залагодження польсько-українських відносин можливе лише при пошануванні права на боротьбу за державну самостійність обох народів і непосягання на землі одної чи другої сторони; питання ж остаточного визначення кордонів між Україною й Польщею переносилося на післявоєнний період. Обидві сторони зобов’язувалися припинити ворожу пропаганду і діяльність й вжити заходів для мирного співжиття (ст. XVI)³⁶. Напевно, це був єдиний рівноправний документ, який заторкував обоюсторонні стосунки у роки війни.

Проте переговори і підписаний протокол не мали впливу на подальший розвиток подій, оскільки польська сторона була обмежена урядовою програмою відновлення *status quo ante bellum*, а українська – не збиралася сходити із шляху створення за будь-яку ціну підстав національної державності на західноукраїнських землях. Ще декілька зустрічей представників ОУН і УПА та Делегатури й АК, що відбулися у квітні, травні й червні 1944 р, проходили в умовах ескалації польсько-українських збройних сутичок на теренах Галичини і Закарпаття. А долю післявоєнної Польщі й західноукраїнських земель на той час вирішували вже країни-переможниці, серед яких провідну роль відігравав Радянський Союз.

Фактично, за визначенням польських, українських, німецьких і радянських спостерігачів тогочасних подій, відображеному у відповідних опублікованих документах, в 1939–1947 рр. на землях українсько-польського пограниччя розгорнулася справжня війна, яка набула жорстоких рис. Почалася вона не 1943 р., а у вересні 1939 р. Так, в одній з недавніх публікацій польська дослідниця Ева Семашко звернула

³⁵ *Partacz Cz. Kwestia ukraińska...* – S. 189.

³⁶ Документ спільної польсько-української боротьби (Протокол узгодження в польсько-українських переговорах в 1944 р.) // Український самостійник. – Мюнхен, 1959. – Число 9. – С. 32–35.

увагу на те, що до “різного роду актів терору і вбивств доходило на Волині [а також і в Галичині – Л. З.] вже в 1939 р., майже безпосередньо після вибуху Другої світової війни”³⁷. Водночас український історик В. Сергійчук у недавно опублікованій книзі пише про криваві події в наддністрянському селі Усте 15–17 вересня 1939 р., де польські вояки вчинили розправу над мирним українським населенням – “кинули гранати в школу, де сховалися жінки з дітьми”³⁸. У вересні 1939 р. бойові загони, підготовлені ОУН на теренах південно-східних воєводств Речіпосполитої, розпочали збройні виступи проти польської адміністрації, поліції та армії, прагнучи реалізувати свої плани створення Української державності за підтримки німців. Загалом відбулися виступи у 20-ти повітах та 183-х місцевостях, внаслідок яких втрати ОУН становили 160 осіб вбитими і 53 пораненими, з польської сторони – 795 вбитими і 37 пораненими³⁹. Конфлікт набув цілком чітких рис повстання і воєнних дій, продовжувався весь час окупації та в післявоєнні роки. Зрештою, розмова про українсько-польську війну вимагала би розлогішого обґрунтування⁴⁰.

Напередодні 60-ї річниці Волинської трагедії 1943 р., що її польська сторона пов’язувала з масовим нападом загонів УПА (й інших збройних формувань, не тільки українських) на польські села і бази самооборони на Волині проти ночі 11 липня 1943 р., 50 польських суспільно-політичних організацій створили “Загальнопольський громадський комітет відзначення 60-ї річниці народовбивства, доконаного ОУН–УПА щодо польського населення в 1939–1947 рр.” (2002). Цей комітет звернувся до Президента, Сенату й уряду Польщі із “Закликом”, в якому вимагав від властей не допустити визнання вояків УПА ветеранами Другої світової війни в Україні, обґрунтовуючи це тим, що ОУН і УПА співпрацювали з німцями,

³⁷ *Siemaszko E.* Ludobójcze akcje OUN–UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu / *E. Siemaszko* // *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: Fakty i interpretacji.* – Warszawa, 2002. – S. 59.

³⁸ *Сергійчук В.* Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / *В. Сергійчук.* – Київ, 2003. – С. 8.

³⁹ *Руккас А.* Бойові дії загонів ОУН у вересні 1939 р. / *А. Руккас* // *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА.* – Дрогобич, 2002. – С. 385–393.

⁴⁰ Наша концепція українсько-польських відносин під час Другої світової війни як “українсько-польської війни” докладніше обґрунтована в: *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках: невідома війна / *Л. Зашкільняк* // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* – Львів, 2006. – Т. 251: Праці Історично-філософської секції. – С. 325–367; *Його ж.* Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках / *Л. Зашкільняк* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2008. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – С. 486–491; *Його ж.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / *Л. Зашкільняк* // *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / [гол. ред. Л. Алексієвець]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 89–95; *Його ж.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / *Л. Зашкільняк* // *Polska, Słowacja, Europa Środkowa w XIX–XXI wieku. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Ewie Orlof* / [pod red. J. Pisulińskiego, E. Rączy, Krz. Żarny]. – Rzeszów 2011. – S. 310–320.

винищили багато населення, не тільки польського, що вони були “фашистськими” і “терористичними” організаціями тощо. Автори заклику вимагали однозначного засудження ОУН та УПА як “народовбивчих” організацій і виступу польських урядових чинників із гострим протестом проти дій української влади щодо їх “героїзації”. Як не дивно, але такий випад цілком збігався з радянсько-комуністичними інвективами в бік українського національно-визвольного руху в цілому і т. зв. націоналістичного зокрема. При цьому в обох випадках національні прагнення українців до створення самостійної держави зовсім не бралися до уваги.

Як відомо, сигнали з боку польських урядових чинників щодо певного “невдоволення” поширенням в Україні “ідеалізації” та “героїзації” ОУН і УПА надходили офіційно на адресу українських владних структур у 2002 та 2003 рр. Українські правлячі кола тоді обрали компромісний варіант заспокоєння емоційних переживань і українців, і поляків: у липні 2003 р. в містечку Павлівка (колишній Порицьк) відбулося урочисте спільне вшанування жертв українсько-польського конфлікту на засаді “пробачаємо і просимо пробачення”, здійснене на найвищому державному рівні президентами обох країн і відображеному у спільному документі “Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині”⁴¹. Здавалося, що надалі ситуація розвиватиметься переважно в науковому річищі. Тим більше, що у “Спільній заяві Президентів України і Республіки Польщі «До порозуміння і єднання»”, схваленій вищими урядовцями сусідніх країн 21 травня 1997 р., містилася взаємна згода про те, що “інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які в атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об’єктивні оцінки”⁴².

Однак емоційне напруження навколо цієї історичної проблеми не спадало, а інколи й підвищувалося, як це можна було спостерігати у 2008 р. під час відзначення в Польщі 65-ї річниці Волинської трагедії. Було продовжено українсько-польські семінари істориків, відбулось ще три, але вони поступово затухали, бо наміром організаторів було передусім домогтися визнання ОУН і УПА злочинними організаціями та заборони навіть згадувати про них в Україні.

Натомість активізувалися польські комбатантські та кресові організації, які готувались до ескалації суспільної думки напередодні відзначення 65-ї річниці Волинських подій. Знову низка воєводських сеймиків ухвалили постанови про вшанування “жертв геноциду поляків на східних кресах Речіпосполитої”⁴³. Апогеєм відзначення сумних подій минулого стала наукова конференція у Варшаві за участю найбільш антиукраїнськи налаштованих діячів польських комбатантських і кресових громадських організацій, відкриття меморіалу жертвам Волині у Варшаві та видання трьох великих збірників документів (а власне реляцій), щодо народовбивства поляків у Львівській, Станіславській і Тернопільській обл. (воєводствах). У центрі подій була т. зв. наукова конференція “Волинь 1943 – розрахунок”. Спроби розмовляти з присутніми спокійною мовою науки виявилися

⁴¹ Голос України. – 2003. – 15 липня.

⁴² Урядовий кур’єр. – Київ, 1997. – № 90–91.

⁴³ *Каличук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині... – С. 300–301.

безрезультатними. Навіть виступи урядовців високого рангу не допомогли знизити хвилю українофобії на цій конференції, де задавали тон ксьондз Тадеуш Ісакович-Залеський, проф. Ришард Шавловський, Щепан Сєкерка (голова Товариства вшанування жертв злочинів українських націоналістів) та деякі ін. Нагнітання напруження досягло апогею, коли в доповіді “Правова кваліфікація т. зв. антипольської акції” професор-правник Р. Шавловський кваліфікував антипольську акцію ОУН і УПА як “геноцид-атрох”, тобто особливо жорстокий геноцид, який за всіма показниками перевищував гітлерівський і сталінський⁴⁴.

Водночас напередодні й після 2008 р. у польській публіцистиці, а також і в науковій літературі відбулося виокремлення та абсолютизація “антипольської акції” зі всього змісту українсько-польських відносин у роки війни. А головне – стався певний відкат – небажання визнати український національно-визвольний рух рівноправним суб’єктом тогочасних відносин, а значить і перенесення українсько-польського конфлікту в межі внутрішньопольської або внутрішньорадянської справи (за таких умов українських повстанців й український національно-визвольний рух в цілому можна розглядати як “бунт” внутрішніх сепаратистських елементів, які “співпрацювали” з гітлерівцями). Тим не менше, після бурхливих подій 2008 р. восени наступного, 2009, в Києві на зустрічі представників двох інститутів національної пам’яті (України і Польщі) за участі істориків було досягнуто певного компромісу, констатовано, що погляди сторін можуть різнитися. І це нормально для наукових оцінок, а також для розвитку добросусідських нормальних стосунків двох сусідніх народів.

Незважаючи на спільні зусилля української і польської влади, громадських організацій, у липні 2003 р. з увічнення пам’яті загиблих поляків та українців зняти емоційне напруження в суспільній свідомості багатьох поляків не вдалося. Подальші дослідження польських істориків і публіцистів тривали в напрямі вивчення майже суто польських жертв українсько-польського протистояння. Нагромаджено великий матеріал. Зі свого боку, українські історики із запізненням почали проводити дослідження українсько-польського конфлікту на Волині й у Галичині, а також на всьому українсько-польському пограниччі. В Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України було створено архів опитувань українських свідків подій; подібні матеріали нагромаджено також у Східноєвропейському (колишньому Волинському) національному університеті ім. Лесі Українки. Науковці-ентузіасти Ярослав Царук, Іван Пусько, Михайло Горний, Іван Ольховський та інші зібрали численні матеріали опитувань ще живих свідків подій того часу, опрацювали можливі архівні документи. Вони показали, що кількість жертв поляків, які подають польські історики, явно завищені, а щодо українців – занижені, а польські оцінки конфлікту

⁴⁴ Достатньо ознайомитись із матеріалами наукової конференції “У 65-ту річницю винищення польського населення українськими націоналістами на Східних Кресах”, щоб переконатись у збереженні емоційного напруження й односторонності у тлумаченні тогочасних подій деякими польськими істориками і публіцистами (Див.: Wołyń 1943 – rozliczenie. Materiały przeglądowej konferencji naukowej “W 65. Rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich”, Warszawa 10 lipca 2008. – Warszawa: Instytut Pamięci narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – 152 s.).

загалом – однобічні⁴⁵. Однак треба відзначити, що зібрані свідчення очевидців – як українських, так і польських – не є об’єктивними і беззаперечними фактами минулих подій, вони забарвлені індивідуальними емоціями та переживаннями й вимагають серйозної критики. Тим не менше, дають змогу відновити в загальних рисах картину виникнення та ескалації збройного конфлікту в жорстоких умовах світової війни.

І після 2008 р. серед польської громадськості, а також деяких науковців, залишається поширеним однобічний погляд на волинсько-галицькі конфлікти між українцями і поляками, а “антипольська акція” ОУН та УПА свідомо або неусвідомлено вилучається із загального ланцюга подій українсько-польських відносин, котрі й до, й під час війни були далеко не мирними, та абсолютизується. Українські історики розглядають весь комплекс українсько-польських відносин у ХХ ст., зокрема і в роки Другої світової війни, вбачаючи в них боротьбу двох суб’єктів міжнародного конфлікту – українського визвольного руху та польських великодержавних сил. З погляду загальної картини напрошується висновок про українсько-польську війну як продовження збройного конфлікту, що розпочався ще 1918 р. і з перервами тривав аж до 1947 р. Антипольська акція була лише одним з епізодів війни, яка розгорнулася під покровом “великої війни” між українськими та польськими політичними і мілітарними силами на західноукраїнських землях у 1939 р. за зміну політичної карти цієї частини Європи, яка передбачала виникнення незалежної Української держави. У цій збройній боротьбі (а як можна назвати збройну боротьбу?) лилася кров і гинуло цивільне населення з обох сторін конфлікту.

Останнім часом вийшли нові документальні публікації і дослідження, які свідчать про обопільність ворожих дій українців проти поляків та поляків проти українців. Йдеться про двотомну публікацію документів ОУН і УПА про польсько-українські стосунки в роки Другої світової війни та післявоєнний період, підготовлену українським істориком В. В’ятровичем⁴⁶. Опубліковані в ньому численні документи засвідчують, що українсько-польський конфлікт доволі рано, бо вже з 1941 р. переріс у справжню малу війну. В одному з документів кінця 1941 р. вказано: “З обсервації і виступів виникає, що польське підпілля спрямовує свою боротьбу проти німців і проти українців... Є очевидним, що поляки поставили на опанування повним можливих місць ... і треба признати, що мають в тій боротьбі досить великі успіхи”⁴⁷. У 1942–1944 рр. донесення референтів ОУН з усіх земель, де проживали українці, нагадують донесення з театру воєнних дій. В. В’ятрович опублікував

⁴⁵ *Пушук. І.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. Пушук. – Луцьк, 2008; *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук. – Львів, 2003; *Ольховський І.* Кривава Волинь. Книга перша. Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках / І. Ольховський. – Київ, 2008; *Його ж.* Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської області у 1939–1945 роках / І. Ольховський. – Київ, 2011 та ін.

⁴⁶ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА / [відп. ред. та упоряд. В. В’ятрович]. – Львів, 2011. – Т. 1–2. – 1366 с.

⁴⁷ Там само. – Т. 1. – С. 149.

також монографію, яку назвав “Друга польсько-українська війна 1942–1947”. У ній детально обґрунтував житю термінологію до розуміння й оцінки складних українсько-польських стосунків у роки великої війни. Наведені аргументи в сукупності із двотомником документів дають серйозні наукові підстави розглядати запропоновану версію⁴⁸. Не дивно, що і збірка документів, і монографія українського історика спричинила критичну реакцію польських істориків, звинувачення в однобічності висвітлення теми, політичну заангажованість та упередженість. Ці елементи безперечно присутні в монографії В. В’ятровича, який і не приховує своєї проукраїнської позиції. Але опубліковані документи багато в чому збігаються з такими ж німецькими, польськими, радянськими, і це значно розширює документальну базу розгляду подій в цілому за рахунок позиції української сторони, яка до цього не була представлена в історіографії.

Українські дослідники із запізненням вдалися до збору і вивчення українських матеріалів. Але в останні роки вийшли друком нові документальні публікації, з яких проглядається дещо інша картина розвитку українсько-польського конфлікту та людських втрат під час його тривання. Спогади українських свідків тих подій, які зібрав краєзнавець І. Пушук, свідчать про, по-перше, обопільність збройних нападів, а по-друге, – зовсім відмінний підрахунок його жертв по обидва боки. За підрахунками цього автора (які не є безапеляційними), втрати польської сторони у збройному конфлікті на Волині в 1943–1944 рр. (по Волинській обл.) склали 6 335 загиблих, а української – 6 681⁴⁹. Підґрунтям для таких підрахунків послужили спогади (реляції) свідків, які проте не можуть бути цілком достовірним джерелом для неупередженого висновку. Але вони подають зовсім іншу картину подій, відмінну від польських емоційних підрахунків. Ще кілька спроб визначення кількості обопільних жертв конфлікту, котрі зробили українські дослідники, суттєво підважують польську позицію. А. Боляновський на підставі українських, польських

⁴⁸ В’ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. – Київ, 2011.

⁴⁹ Підрахунки, зроблені автором статті на підставі публікацій І. Пушука: *Пушук І.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. Пушук. – Луцьк, 2008. – 312 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район та місто Луцьк / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – 444 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Городівський район / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – 308 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – 324 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський, Маневицький і Луцький райони / І. Пушук. – Луцьк, 2009. – 382 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / І. Пушук. – Луцьк, 2010. – 345 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони / І. Пушук. – Луцьк, 2011. – 318 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ковельський район / І. Пушук. – Луцьк, 2011. – 268 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / І. Пушук. – Луцьк, 2011. – 417 с.; *Його ж.* Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / І. Пушук. – Луцьк, 2011. – 333 с.

і німецьких документів показав, що втрати польського населення в українсько-польському конфлікті на Волині не можуть перевищувати 20 тис. загиблих⁵⁰. Однак важливо наголосити, що польські дослідники практично нехтують і не зауважують українських жертв. Водночас, як видно з останніх досліджень, вони мало чим поступаються польським. Про це пише І. Пушук у детальних реляціях. Дуже скрупульозне джерельне вивчення втрат населення по Володимир-Волинському р-ні Волинської обл., здійснене науковцями Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (О. Голько, О. Турчак, Н. Халак), показало, що втрати українців тут були більшими, ніж поляків: українців загинуло близько 1 400 осіб, поляків – близько 800 (тоді як Е. Семашко подає, відповідно, 73 особи і 3 329(!))⁵¹. Це спонукає вчених до серйозного перегляду поширених польськими авторами підрахунків і докладання спільних зусиль для вивчення питання.

Зрозуміло, не може бути виправдання навіть для однієї жертви, але це були жертви двосторонні, а не односторонні. Немає сенсу віднаходити головних винуватців цієї війни – вони серед політичних керівників руху, які не змогли і не зуміли домовитись на компромісній основі про спільну боротьбу проти німецьких та радянських окупантів. Або, говорячи словами польського історика Ришарда Тожецького, – винуватцями були польський та український націоналізми, які набули найбільш радикальних форм.

На жаль, донині напруження навколо питань українсько-польського конфлікту не вщухає. Насамперед через активність комбатантських і кресових організацій. Їхні публікації постійно закликають до огульного засудження українського національно-визвольного руху як “фашистського”. Ніхто не прислухається до голосів істориків, які закликають залишити проблеми минулого науковцям. Їх все ще використовують у політичній боротьбі, при цьому, найбільше в сучасній Україні, де певні політичні кола й угруповання все українське намагаються видати за “фашистське”, “екстремістське”, нехтуючи умовами та обставинами тієї жорстокої епохи, коли відбувалися події світової війни.

У липні 2009 р. Сейм Польської Республіки одноголосно прийняв Закон “У справі трагічної долі поляків на Східних кресах”, в якому йдеться про проведення силами ОУН і УПА масових вбивств поляків на Волині й у Галичині (“Східній Малопольщі!”), які мали форму “етнічної чистки”, і цей факт повинен послужити “історичній пам’яті поляків” та “справі порозуміння між народами” – українцями й поляками. Здавалось би, справа вже вдруге вичерпана (після 2003 р.). Однак у 2010 р. розпочалась нова хвиля звернень до вищої влади Польщі з вимогою продовження увіковічення жертв “геноциду”, вчиненого щодо поляків українськими націоналістами. Була ідея встановити пам’ятник у Варшаві, лунають вимоги засудити ОУН та УПА на міжнародному рівні, низка воєводських сеймиків знову прийняли ухвали, які засуджують вбивства поляків на кресах. Ці польські організації активно

⁵⁰ *Боляновський А.* Проблема кількості польських жертв Волинської трагедії 1943 р. / *А. Боляновський // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* – Львів, 2013. – Вип. 6. – С. 129–143.

⁵¹ *Українські жертви Волині 1938–1944 рр. Володимир-Волинський район / [упоряд. О. Голько, О. Турчак, Н. Халак].* – Львів, 2014. – С. 77.

відзначили 70-ту річницю Волинської трагедії, яка супроводжувалась образливими антиукраїнськими випадками.

Під тиском частини польської громадськості у 2013 р. Сенат Польської Республіки ухвалив постанову “У 70-ту річницю Волинського злочину”, в якій всупереч встановленим і погодженим істориками двох країн цифрам польських жертв (до 50 тис.) вказано явно перебільшені дані (100 тис.), а сама постанова починається з переказу даних нападу загону УПА на польську колонію Паросля 1 (нині у Володимирецькому р-ні Рівненської обл.), який нібито стався 9 лютого 1943 р., тоді як сьогодні встановлено, що участь українських націоналістів у цій акції видається щонайменше сумнівною⁵². Односторонній політизований підхід до українсько-польського конфлікту на Волині спричинив появу в постанові кваліфікації дій українських повстанців проти польського населення як “етнічної чистки з рисами геноциду”⁵³. Подібну заяву 12 липня 2013 р. ухвалив також Сейм Польської Республіки.

Сучасні дослідники не випадково наголошують на важливій ролі держави в організації і проведенні чисток, спрямованих на те, щоб “забрати той чи інший народ з якоїсь конкретної території” і досягти повної гомогенізації суспільства. “Нездатність сучасної держави терпіти у своїх межах великі національні меншини призводить – залежно від політичної ситуації та історичного контексту – або до створення програм асиміляції, або до етнічних чисток”, – пише знаний дослідник явища етнічних чисток Норман М. Неймарк⁵⁴. Тому політику польської влади щодо українського населення впродовж міжвоєнного і воєнного періодів, спрямовану на національну або державну асиміляцію українців, також можна кваліфікувати як “етнічної чистки з елементами геноциду”. На жаль, і національно-визвольна боротьба, і міжнаціональна (міжетнічна, громадянська) війна так само є злочином, незалежно від мети, оскільки супроводжується насильством та масовими вбивствами цивільного населення. Не можна не погодитись із польським істориком Г. Мотикою принаймні в одному: при описі подій 1943–1944 рр. на Волині, в Галичині й на українсько-польському пограниччі підходять усі поширені в літературі та публіцистиці визначення – і конфлікт, і війна, й етнічна чистка, і геноцид – залежно від того, яку “оптику” їх розгляду обере спостерігач⁵⁵. Але всі названі терміни так само можна застосувати і до польської сторони конфлікту. Для польського “спостерігача” цією оптикою закономірно є насамперед інтереси й болі польського населення, для українського – власного народу. З цим треба погодитись, як ми повинні погодитись з існуванням іншого погляду, крім власного.

⁵² Пусько І. Висвітлення українсько-польського протистояння 1938–1944 років на Волині на матеріалах усної історії / І. Пусько // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів 2012. – Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. – С. 536–546.

⁵³ Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 czerwca 2013 r. “W 70. Rocznicę Zbrodni Wołyńskiej” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.senat.gov.pl/prace/senat/uchwaly/>

⁵⁴ Неймарк Н. Пламя ненависти: этнические чистки в Европе XX века / Н. Неймарк. – Москва; Санкт-Петербург, 2005. – С. 15–21 та ін.

⁵⁵ Мотыка Г. Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. – S. 466–467.

Треба зазначити, що Європа в цілому і її центрально-східна частина зокрема багата на конфлікти між сусідніми народами та державами в останні століття. Частина з яких – постійний елемент історичної пам'яті, особливо, якщо за ними стоять тривалі суперечності або травматичні події, як-от війни, депортації, етнічні чистки тощо. Українсько-польське сусідство з давніх часів не було винятком у цьому ряді. Проте з крахом тоталітарних режимів й активним творенням сучасної європейської спільноти інтелектуальні середовища європейських народів намагаються знайти шляхи і засоби примирення історичної пам'яті, але, що важливо, без втрат для наукової історії⁵⁶. На жаль, історія, як будь-яка багатоманітність і невичерпність історичних фактів, завжди залишає можливість її інструментального використання у вузьких групових інтересах. Один зі знаних європейських дослідників історичної пам'яті Жорж Мінк нещодавно зазначив: “Європу наскрізь пронизують сліди давніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Досвід показує, що їхня реактивація завжди можлива, попри різні форми їхнього розв'язання в минулому. Історія переносить себе у теперішність, відбувається мобілізація різних дієвців [акторів – Л. З.], постраждалих груп населення або інших знедолених груп, про яких забули в після-конфліктних угодах або змусили мовчати. Виходячи з цієї реалії, різні зацікавлені групи, політичні партії чи держави створюють собі пам'ятеві ресурси і залучають до свого репертуару дій історизувальні стратегії для того, щоб «повернути в ужиток» образи «болісних» минувшин у своїх поточних політичних іграх”⁵⁷. Тому дуже важливо, щоби здобутки фахових істориків у дослідженні конфліктних явищ не давали підстав для таких політичних інтерпретацій.

Як видається, українським і польським історикам не можна стояти осторонь спроб нав'язати у своїх країнах та на міжнародній арені односторонню версію українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Ця версія повинна бути зрівноваженою поглядом з “іншого боку”. Й українського погляду не може забракнути, інакше, як і раніше, “біографію” та справу України, а також і Польщі, розглядатимуть й вирішуватимуть треті держави без українців та поляків. Ми повинні поважати як прагнення поляків відбудувати свою державу, так і прагнення українців мати власну незалежну. Польська державність вже давно відбудована й зміцнена, а українська ще залишає багато питань для роздумів. Прагнення скомпрометувати український національний рух, повісити на нього “злочини проти людства і людяності” аж ніяк не провадять до примирення та взаєморозуміння двох сусідніх народів.

⁵⁶ Доброю ініціативою є спроба польської публіцистки Александри Зінчук поєднати зусилля дослідників і громадськості в пошуку спільних підстав для “подолання” історичної пам'яті. Див.: *Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943 / [pomysł, wybór, red. A. Zińczuk]. – Lublin, 2012. – 396 s.*

⁵⁷ *Мінк Ж.* Вступ. Європа та її “болісні” минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі / Ж. Мінк // *Європа та її болісні минувшини / [автори упорядники Жорж Мінк і Лора Неймайер у співпраці з Паскалем Боннарором]. – Київ, 2009. – С. 37.*

Віталій ТЕЛЬВАК

ГРУШЕВСЬКІАНА ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА (ДО 1939 РОКУ)

Проблема взаємин Михайла Грушевського та представників Львівської школи надзвичайно міфологізована в українській історіографії. Дослідники нерідко невиправдано виопуклюють конфлікти, які супроводжували спілкування видатного вченого з його львівськими учнями. При цьому вказують на численні ідейно-політичні, історіософські й світоглядні розбіжності між ними. Найголовніша причина такого стереотипного погляду – перенесення особистісного й ідеологічного конфлікту Михайла Грушевського із Степаном Томашівським на весь загал його учнів. Не заперечуючи наявності комунікативних складнощів у процесі становлення та функціонування Львівської історичної школи (врешті, так чи так притаманних усім неформальним науковим колективам), все ж відзначимо, що звернення до проблеми особистісних контактів Михайла Грушевського з його найбільш помітними учнями, як-от Мирон Кордуба, Іван Джиджора чи Василь Герасимчук, дає змогу говорити про високий рівень особистісної толерантності, взаємоповаги і довіри в координатах “вчитель–учень”. Чи не найяскравіше підтвердження цієї тези – взаємини Михайла Грушевського з представником середнього покоління його учнів Іваном Крип'якевичем. Досі їх аналізували переважно в епістолярному розрізі¹, що відволікало від інших вимірів спілкування вчителя та учня. Натомість, на переконання багатьох грушевськознавців, І. Крип'якевич був одним із найбільш проникливих інтерпретаторів творчої спадщини свого вчителя. Звернення до зазначеної у назві статті проблеми дозволяє поряд із поглибленням наших знань про рецепцію творчості М. Грушевського в середовищі його сучасників, також заініціювати студії над спадщиною Крип'якевича-історіографа – питання, що досі не було поставлене як комплексне². Аналізуючи грушевськіану І. Крип'якевича, ми свідомо обмежилися періодом до початку Другої світової війни, адже в повоєнний час учений був змушений дистанціюватися від наукової спадщини М. Грушевського, нерідко послуговуючись радянськими штампами в оцінці його діяльності.

¹ *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) / Р. Крип'якевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / [відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій]. – С. 333–372.

² Див. наприклад: *Ковальський М.* Лекційний курс Івана Крип'якевича з української історіографії / М. Ковальський // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 842–862.

Як ми вже відзначили, І. Крип'якевич належав до середнього покоління представників школи М. Грушевського, тож становлення його взаємини з учителем відбувалося відповідно до певної сформованої традиції. Відвідуючи в університеті лекції М. Грушевського, молодий І. Крип'якевич обрав у нього наукову спеціалізацію. Як і решту учнів, голова Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) спочатку залучив І. Крип'якевича до внесення правок коректора та укладання покажчиків до “Історії України-Руси”. Ця робота, як бачимо з листів М. Грушевського³, була оплачуваною, а відтак – доброю матеріальною допомогою для небагатих українських студентів. Цікаво, що, переглядаючи коректи “Історії України-Руси”, дослідник-початківець наважувався радити вчителю з приводу залучення тієї чи тієї літератури, котра не потрапила в поле зору автора⁴. Згодом історика-початківця залучено до рецензійного відділу “Записок НТШ” та роботи Історично-філософської секції товариства. “Ми його [М. Грушевського] дуже любили і шанували”, – підсумовує І. Крип'якевич студентський нарис свого життя⁵.

Про тогочасне ставлення молодого людини до історіографічних концепцій наставника свідчить його розлогий реферативний огляд російськомовних “Нарисів історії українського народу”, представлений як доповідь на науковому семінарі Людвіка Фінкля. В об'ємному конспекті І. Крип'якевича, який зберігся в його архіві, систематизовано провідні історіографічні тези перших розділів “Нарисів”, що стосуються польсько-українських відносин доби Середньовіччя. У підсумку дослідник-початківець ствердив: “Поява цієї книги є дуже важливою для руської історіографії, бо дотепер власне не було правдиво опрацьованої історії”⁶.

Перші рецензії І. Крип'якевича на праці вчителя були опубліковані на сторінках “Молодої України” – органу Українського студентського союзу і мали передусім популяризаторські завдання. З огляду на це, презентуючи студентській аудиторії сьомий том “Історії України-Руси”, оглядач найбільше уваги приділив ознайомленню читача зі змістом книги, наголошуючи, що “се перша справді повна і наукова історія козаччини й повинна знайти своє місце в кожній бібліотеці, передовсім в академічних товариствах і кружках молодіжи”⁷. Вказуючи на суспільну зацікавленість подіями козацького минулого, рецензент акцентував на громадському резонансі нового тому “Історії України-Руси”, відзначивши, що “книга вже пішла між людей, читається і дискутується горячо”⁸.

³ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич... – Вип. 8. – С. 340.

⁴ Горинь В. Листи Івана Крип'якевича до Михайла Грушевського / В. Горинь // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 375.

⁵ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) / І. Крип'якевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 99.

⁶ Його ж. Рецензія на “Очерк” М. Грушевського читана в семінарі Л. Фінкля, 1905 / І. Крип'якевич // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 314 (І. П. Крип'якевич). – П. 165/4. – Арк. 49.

⁷ К. [Крип'якевич І.]: Михайло Грушевський. Історія України-Руси. – Київ; Львів, 1909. – Т. 7: Козацькі часи до р. 1625 // Молода Україна. – 1910. – Ч. 1. – С. 38.

⁸ Там само.

Не оминув критичною увагою І. Крип'якевич і появу науково-популярної праці вчителя “Про батька козацького Богдана Хмельницького”. Відзначивши непере-січний таланти популяризатора М. Грушевського, оглядач зосередився на провідній рисі його стилю – ніколи не поступатися правдивістю в описі історичних подій заради виховного ефекту. Цій меті, стверджує рецензент, служить також організація візуального ряду книги, в якій розміщено лише автентичні малюнки, що правдиво відтворюють колорит описуваної епохи. У результаті, твердить І. Крип'якевич, “тема оброблена тут не менш майстерно”, ніж у великій “Історії” М. Грушевського, що повинно забезпечити їй “дуже великий круг читачів”⁹.

Після закінчення університету розпочалася педагогічна кар'єра І. Крип'якевича. Викладаючи курс історії в українських гімназіях краю, молодий учений багато уваги приділив методичним аспектам фаху, передовсім – забезпеченню необхідною літературою головних тем курсу історії. У “Покажчику для самоосвіти”, який він склав, учитель-початківець дає поради українській педагогічній спільноті щодо підготовки уроків літератури. При цьому найчастіше згадує праці М. Грушевського, рекомендуючи їх учителям та учням як модерне й авторитетне слово української науки¹⁰.

Погляди І. Крип'якевича на науково-організаційну та педагогічну діяльність М. Грушевського львівського періоду відобразилися також на сторінках його мемуарів. Із висоти життєвого досвіду вчений згадував, що лекції вчителя “були мало-інтересні”, натомість “дуже цінний був його семінар”¹¹. Як і решта представників Львівської історичної школи, І. Крип'якевич підносив демократизм особистості М. Грушевського, який не тільки виявлявся у товариському стилі спілкування, але й у тому, що видатний дослідник “не накидав нам якоїсь одної доктрини, а навпаки, вироблював критичний змісл до явищ і скептицизм до плитких теорій”¹². Щоправда, на переконання І. Крип'якевича, слабкістю наукового семінару його вчителя була саме відсутність глибших методологічних рефлексій, що змушувало молодих дослідників працювати “як сам собі порадив”.

Незважаючи на пізніший світоглядний конфлікт, І. Крип'якевич доволі високо оцінив науково-організаційну працю М. Грушевського, вважаючи його “незвичайно витривалим науковим працівником”, який “і в нас, молодих, умів відхнути замилування до дослідчої праці”¹³. Попри визнання певного авторитаризму у стилі керування М. Грушевським НТШ, І. Крип'якевич відверто став на його бік у відомому конфлікті в товаристві у 1913 р., відзначаючи, що опоненти тогочасного голови не дотягували до нього в широті осмислення перспектив і завдань українського руху. На переконання І. Крип'якевича, “Грушевський був творцем Товариства – він надав йому науковий характер, притягнув до нього цілий ряд нових людей, пильнував, щоб роботи стояли на науковому рівні, сам

⁹ К. [Крип'якевич І.]: Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького... // Молода Україна. – 1910. – Ч. 1. – С. 38–39.

¹⁰ Його ж. Покажчик для самоосвіти. II. Історія України // Молода Україна. – 1910. – Ч. 3. – С. 97–105.

¹¹ Його ж. Спогади (Автобіографія). – С. 89.

¹² Там само. – С. 91.

¹³ Там само. – С. 98.

зредагував більшість видань, виховав молоде покоління науковців, не дав культурі західних земель загрузнути у провінціалізмі, як ніхто інший до того, він проводив єднання наукових сил України, оборонив українську науку від нападок польських і російських реакціонерів, утримував живий зв'язок з російськими прогресивними ученими, з його ініціативи зібрано велику бібліотеку НТШ і музею, він підняв НТШ до становища академії наук – заслуги його були величезні”¹⁴. Втім, попри підтримку І. Крип'якевича М. Грушевського в конфлікті 1913 р., останній не вважав молодшого колегу своїм беззастережним прихильником і фактично перервав із ним відносини аж до другої половини 20-х років.

У міжвоєнний час, подібно до решти галицьких учнів М. Грушевського, І. Крип'якевич перебував під сильним впливом державницької ідеології. Наслідком цього було, якщо не гостро критичне (як це бачимо в інших представників львівської школи – С. Томашівського й І. Кревецького), то, принаймні, доволі скептичне ставлення до історичного світогляду вчителя. Незважаючи на це, галицький історик, очоливши “Записки НТШ”, звернувся до вчителя із пропозицією про співпрацю. Втім, саме в той час М. Грушевський, як він пише в листі до К. Студинського, був обурений відновленням без його згоди “Літературно-наукового вісника” і, побачивши серед працівників журналу ім'я І. Крип'якевича, проігнорував пропозицію¹⁵.

Тогочасне критичне ставлення галицького історика до історіографічних ідей учителя яскраво виявилось в його кореспонденції до інших вихованців автора “Історії України-Руси”. Так, у листах до С. Томашівського І. Крип'якевич відверто пише: “Нема такої великої різниці між нами, як Ви думаєте! Не такі Ви самітні у Ваших поглядах! Ми всі, молодші, пережили також нашу катастрофу, вдумувалися в її причини і глядімо на нашу історію інакше, як дивилися 1913 і навіть 1918 р. Не відразу і не у всім можна перевести зміну: багато питань треба ще пережити і перебороти в собі, приходять вагання і неконсеквенції, але взагалі ми ідемо до основної ревізії. До таких гріхів, які треба покутувати, належить, між іншим, том в «честь» М. Грушевського, ухвалений виділом ще 1919 р. (як не помиляюся), що загатив дальші томи. Це вже минувшина, спадщина попереднього часу”¹⁶. Про неவிпадковість такого настрою І. Крип'якевича в той час свідчить і його лист до іншого представника львівської школи І. Кревецького: “Я, між іншим, дуже критично відношуся до всієї діяльності Запоріжжя. Треба її раз вже осудити як шкідливу українській державності”¹⁷. Ми спеціально подали довші цитати, щоб показати, як учні М. Грушевського перейнялися поширеним на початку 20-х років критицизмом у ставленні до особи й ідей учителя та загалом старшого покоління

¹⁴ К. [Крип'якевич І.]: Спогади (Автобіографія). – С. 108.

¹⁵ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Львів; Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 1998. – С. 72.

¹⁶ Бортняк Н. З листування І. Крип'якевича та С. Томашівського (червень 1922 – червень 1930 рр.) / Н. Бортняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 400.

¹⁷ Стеблій Ф. З листування Івана Крип'якевича та Івана Кревецького / Ф. Стеблій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 387–388.

українських діячів, закидаючи їм поразку державницьких змагань і намагаючись водночас відрефлектувати джерела свого історіографічного світогляду¹⁸.

Тогочасне критичне ставлення І. Крип'якевича до особи вчителя, висловлене здебільшого приватно, урівноважувалося більш виваженими оцінками наукового доробку М. Грушевського на сторінках тогочасної періодики. Так, після появи у Відні останньої частини восьмого тому “Історії України-Руси” І. Крип'якевич був одним із небагатьох, хто відгукнувся на цю подію критичним оглядом. Маючи власний солідний козакознавчий доробок, учений на сторінках “Літературно-наукового вісника” зі знанням справи проаналізував головні історіографічні ідеї нової книги. Насамперед, як і сам автор, І. Крип'якевич яскравими барвами змалював “справді трагічну долю” останньої частини восьмого тому в часи війни та революції. Далі рецензент коротко висвітлив зміст книги, вказавши, що нового, порівняно з попередньою історіографічною традицією, привніс автор у розробку складної та цікавої проблеми кульмінаційних подій Хмельниччини. Відзначивши деяку фрагментарність авторської реконструкції, спричиненої складнощами наукової праці на еміграції, І. Крип'якевич побажав вчителю, щоб той “знайшов енергію і відповідні життєві обставини” закінчити працю над українською революцією середини XVII ст. Екстраполюючи історичні події на сучасний йому стан українства, рецензент наприкінці огляду підсумував, що “цей фрагмент історії нашої давньої держави дає цінний матеріал до роздумувань для тих, що цікавляться і минувиною і сучасним”¹⁹.

Після повернення М. Грушевського на Наддніпрянщину в 1924 р. починається нова сторінка його взаємин із львівськими учнями. На той час вже минула гострота образи за конфлікт 1913 р., вщухли також емоційні дискусії на шпальтах галицької періодики щодо помилок політики Центральної Ради та її керманіча. І від другої половини 20-х років західноукраїнські колеги починають займати все помітніше місце в науково-організаційних планах новообраного академіка. Вперше питання про залучення галицьких істориків до роботи в історичних комісіях Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) виникло вже у грудні 1925 р. На засіданні Археографічної комісії ВУАН М. Грушевський інформував, що він підготував листа до НТШ із пропозицією взяти участь у виданні запланованого наукового збірника, присвяченого Західній Україні. Також М. Грушевський звертався до львівських колег із проханням “відновити й поповнити історичний матеріал XVII віку копіями та ексцерптами, із збірок львівських, краківських і варшавських”. Окрім того, галицьких учених просили підібрати комплект закордонних видань для поповнення бібліотеки Академії наук²⁰.

¹⁸ Детальніше див.: *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття): монографія / В. Тельвак. – Київ; Дрогобич: “Вимір”, 2008. – С. 202–246.

¹⁹ *Крип'якевич І.*: М. Грушевський. Історія України-Руси. – 2-ге вид., повт. – Київ; Відень, 1922. – Т. 8. – Част. 3 // ЛНВ. – 1922. – Т. 76. – С. 81.

²⁰ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. X. – № 10705-10807 Протоколи засідань Археографічної комісії ВУАН (4 квітня 1919 – 28 грудня 1931). – Арк. 71–71 зв.

Намагаючись залучити своїх галицьких учнів до роботи в історичних установах ВУАН, М. Грушевський пропонував до затвердження їхні кандидатури на дійсних членів Історичної секції. Одним із перших такої честі був удостоєний І. Крип'якевич. Відзначимо, що, крім очевидного наукового відзначення, для небагатих західноукраїнських учених робота в київській академії була також можливістю отримати додатковий заробіток, про що свідчать численні клопотання М. Грушевського на адресу академічних керівництв про своєчасну оплату їхньої праці²¹. Поряд із цим, з огляду на реалії наукової роботи в підрадянській Україні, коли було накладено негласне табу на закордонні відрядження, участь галицьких учених в історичних комісіях ВУАН була єдиною можливістю отримати історіографічний і документальний матеріал із західноєвропейських колекцій. Так, до нас дійшли численні листи секретарів комісії до І. Крип'якевича з проханнями надіслати літературу, копії документів, з'ясувати наявність тих чи тих джерел тощо²².

Важливо, що особиста співпраця галицьких учених з Історичною секцією ВУАН згодом переросла в повноцінні інституційні контакти між Львовом та Києвом. У зверненні до львівських колег М. Грушевський зазначав: “Загальне поліпшення матеріальних умов, а з тим – і наших наукових засобів, дозволяє нам звернутись до Вас з проською і закликом взяти участь і допомогти нам в нашій науковій роботі – тому, що тепер ми маємо змогу оплачувати таку поміч”²³. Про тісні інституційні стосунки між галицькою та наддніпрянською науковими установами свідчить також той факт, що коли І. Крип'якевич був у Києві на археографічній нараді в 1929 р., то він доповідав київським колегам про стан діяльності Археографічної комісії НТШ²⁴. Відзначимо, що М. Грушевський був надзвичайно задоволений співпрацею з львівськими учнями. Оцінюючи їх допомогу в 1926 р., він наголошував, що “завдяки досвідченості і енергії ... праця йде дуже успішно й швидко”²⁵.

На початку 1930-х років І. Крип'якевич був чи не найбільш близьким до М. Грушевського серед його галицьких учнів. Про це свідчить їхнє листування і ті важливі проблеми, що в ньому піднімалися. Так, саме І. Крип'якевичу вчитель

²¹ Див. наприклад: ІР НБУ. – Ф. Х. – № 7740-7778. Записки Археографічної комісії ВУАН в справі організації сітки архівосховищ на Україні і, зокрема, в Києві та про майбутню долю Литовської метрики і заяви про надання відряджень, про оплату праці, протоколи засідань та ін. 7 січня – 23 грудня 1926 р. – Арк. 37, 40 та ін.

²² *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич... – Вип. 8. – С. 364–366.

²³ ІР НБУ. – Ф. Х. – № 9426-9434. Листування Археографічної комісії з історичною секцією та археографічною комісією Наукового товариства ім. Шевченка про копіювання та збір матеріалів з історії Західної України; повідомлення різних осіб про наявність у них готових праць, що можуть бути вміщені в Археографічний збірник. 8–29 грудня 1925 року. – Арк. 1.

²⁴ ІР НБУ. – Ф. Х. – № 10705-10807. Протоколи засідань Археографічної комісії ВУАН (4 квітня 1919 – 28 грудня 1931). – Арк. 119 зв. Див. також: *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С. 121.

²⁵ [*Грушевський М.*] Діяльність Історичної Секції Української Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ в році 1926 // Записки Історично-Філологічного Відділу. – Київ, 1928. – Кн. 17 (1928). – С. XXXI.

довірив своє гостро критичне бачення ситуації довкола реорганізації владою історичних установ ВУАН, що мала на меті фактичне усунення його від керівництва. Це яскраво відобразилося в листі вченого до І. Крип'якевича: “Та «інтенсивна праця», котру Ви згадали в В[ашому] листі, переходить у минуле. Науково-дослідча кафедра наша знята з бюджету і з 15.IX перестане існувати. Археограф[ічна] комісія і Комісія Зах[ідної] України відійшли від моєї комісії: їх прив'язано до президії відділу, головою рахуюсь я ще, але думаю зріктися – поки що голівства Археограф[ічної] комісії”²⁶. Про тогочасну близькість учня та вчителя свідчить також той факт, що саме через І. Крип'якевича київський академік неодноразово передавав свої повноваження для голосування на загальних зборах НТШ²⁷.

Як бачимо з листування вчителя та учня, наприкінці 20-х років І. Крип'якевич мав намір написати рецензію на першу частину дев'ятого тому “Історії України-Руси”. Втім, на сьогодні її не віднайдено. Можливо, намір вченого не був реалізований через пораду М. Грушевського “зачекати до виходу 2-ої половини, що вже друкується”²⁸.

Як і для решти галицьких учнів М. Грушевського, сильним поштовхом для І. Крип'якевича вдатися до всебічного осмислення наукової спадщини вчителя стала його передчасна смерть у 1934 р. При цьому відзначимо, що саме І. Крип'якевич чи не найбільше серед представників львівської школи долучився до розбудови меморіальної грушевськіани. Так, невдовзі після одержання сумної звістки з Кисловодська одним із перших пам'ять свого довголітнього голови на спеціальному засіданні 8 грудня вшанувало Наукове товариство ім. Шевченка. На ньому головну доповідь про М. Грушевського як історика виголосив І. Крип'якевич. Справедливо зазначивши, що надто складно узагальнити фундаментальний внесок учителя в українську історіографію без проведення попередніх ґрунтовних студій, він додав, що загальна кількість праць покійного перевищує 2 тис. назв. І. Крип'якевич також зауважив той факт, що існує велика кількість невідомих сучасникам його праць, із різних причин неопублікованих чи незакінчених, а також щоденники, мемуари та кореспонденція. Лише віднайшовши й опрацювавши ці джерела, ствердив промовець, можна братися за написання цілісної біографії видатного діяча. Наголосивши на дослідницькому таланті, послідовній критичності та небуденній ерудиції М. Грушевського, референт вказав на його внесок у вітчизняну історіографію передусім в аспекті створення цілісного синтезу українського минулого. Ствердивши, що “М. Грушевський був народовець”, І. Крип'якевич правильно зауважив прискіпливу увагу вченого до історії культурного, економічного та соціального життя українського народу.

Окреме місце у виступі доповідач відвів темі “Грушевський та Галичина”, відзначивши його небайдуже ставлення до земляків, внесок у розбудову українського життя на галицьких землях, намагання об'єднати роз'єднані кордонами українські землі. Не оминув він і феномена львівської наукової школи професора, вперше навівши реєстр її чільних представників. Загалом же, підсумував І. Крип'якевич, хоча

²⁶ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич... – Вип. 8. – С. 357–358.

²⁷ Там само. – С. 361.

²⁸ Там само. – С. 350.

деякі історичні концепції автора “Історії України-Руси” дещо застаріли, але “його праця буде довго не замінима. ... Він остане в пам'яті як великий організатор науки, що любив свій нарід, любив свою працю”²⁹. Головні тези виступу І. Крип’якевича було викладено в некролозі, надрукованому у “Хроніці НТШ”³⁰.

Виголошені під час Жалобної академії НТШ тези І. Крип’якевич конкретизував у першій повній ілюстрованій біографії М. Грушевського, виданням якої “Просвіта” вшанувала пам’ять свого почесного члена. Написана в популярному стилі, книга, утім, містила цілком серйозні наукові спостереження та виважені ґрунтовні оцінки, які підсумували багатолітню увагу автора до творчості свого вчителя. Йдучи за автобіографією М. Грушевського, його учень змалював родинне походження й молоді роки майбутнього історика. Найдетальніше біограф розповів про львівське двадцятиліття видатного вченого. Поряд із характеристикою наукової, організаційної і суспільно-політичної праці М. Грушевського на галицькому ґрунті І. Крип’якевич відкрив перед читачем маловідомі загалом обставини формування його Львівської школи, показав щирий демократизм професора, що “ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з «недопеченими» вченими”³¹. Біографічний стиль мали й сторінки книги, присвячені розгортанню науково-організаційної праці вченого у НТШ.

Далі, в такому ж інформаційно-оповідному стилі, автор ознайомив читача з діяльністю М. Грушевського на Наддніпрянщині на початку ХХ ст., зупинившись на його поневіряннях у часи Першої світової війни, змалював велич учителя на чолі відродженої держави, а згодом спробу налагодити наукову діяльність на еміґрації. Кредо всього життя видатного вченого І. Крип’якевич визначив як жертвоне служіння народу всіма можливими засобами. Цим, на його переконання, пояснюється й рееміґрація історика в 1924 р. Із подивом до масштабу виконаної праці та сумом щодо обставин життя М. Грушевського розповів І. Крип’якевич про останнє десятиліття вчителя.

Наприкінці книги автор докладніше зупинився на характеристиці внеску видатного вченого в українознавство. “Першою й найважливішою” заслугою вчителя називає дослідник створення повної історії українського народу, написаної на підставі оригінальної історичної схеми з первинним використанням віднайдених документів. Не меншим від наукового, вважає І. Крип’якевич, є національне значення історичних творів М. Грушевського, що “вказують українському народові путь, як йому йти в майбутнє”. Узагальнивши велич наукової, громадської та державницької праці вчителя, автор наголосив, що “ім’я першого Президента української держави збережеться в вічній пам’яті нашого народу”³². Попри виразно популярний стиль і щирі симпатії до вчителя, праця І. Крип’якевича була першою спробою комплексного

²⁹ Грушевський як учений. Жалібне Засідання в Науковім Т-ві ім. Шевченка. З приводу смерті Михайла Грушевського // Нова зоря. – 1934. – Ч. 95. – С. 5.

³⁰ Крип’якевич І. Михайло Грушевський / І. Крип’якевич // Хроніка НТШ. – 1935. – Т. 72. – С. 5–9.

³¹ Крип’якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність / І. Крип’якевич. – Львів, 1935. – С. 21–22.

³² Там само. – С. 57.

осмислення феномена Грушевського-науковця та громадсько-політичного діяча – саме на цьому наголошувала тогочасна критика³³.

Осмислюючи різнопланову спадщину вчителя, І. Крип'якевич за об'єкт обрав його науково-організаційну працю у львівський період. Фундаментальну студію, присвячену цій проблемі, вчений написав для 156-го тому “Записок НТШ”, сформованого в 1939 р., проте з огляду на початок Другої світової війни так і не надрукованого. Реконструюючи зміст цього тому, Олег Антонович встановив, що в ньому було заплановано опублікувати декілька цікавих матеріалів грушевськознавчого змісту, зокрема і статтю І. Крип'якевича “Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського”³⁴. Вона вийшла вже в наш час у відновлених у Львові на зорі незалежності “Записках НТШ”³⁵.

Аналізуючи діяльність Історико-філософської секції НТШ під керівництвом М. Грушевського, І. Крип'якевич акцентував на неперевершеному таланті вченого як організатора наукової праці та відзначив, що його двадцятилітнє головування стало найпліднішим періодом в її історії. М. Грушевський, стверджує його учень, був не лише формальним головою секції, а й її справжнім лідером, що виголосив значну кількість рефератів, присвячених різним питанням, а також умів заохотити й інших, передусім своїх учнів, до наукової праці, не шкодуючи часу на консультації та редагування. Усе це збільшувало кількість охочих брати участь у роботі секції та формувало жваве зацікавлення її засіданнями з боку громадськості.

Важливим здобутком М. Грушевського вже не тільки як голови секції, але й усього НТШ, були зусилля щодо залучення українських інтелектуальних сил із Наддніпрянщини до праці в товаристві. Це інтенсифікувало діяльність науковця і зміцнило культурні зв'язки між українцями з різних земель. Важливим було спостереження І. Крип'якевича щодо значення Історико-філософської секції як осердя формування Львівської школи М. Грушевського. Дослідник показав, як учений поступово залучав своїх учнів до роботи в секції, даючи спочатку реферативно-рецензійні завдання, а згодом ставив перед ними й серйозніші дослідницько-пошукові цілі. Зауважимо, що це спостереження підтверджують і сучасні дослідження Львівської школи М. Грушевського³⁶.

Важлива риса праці І. Крип'якевича – використання значної кількості статистичного матеріалу, що не втратив свого значення й сьогодні. Із наведених таблиць дізнаємося про динаміку засідань секції і кількості виголошених на ній рефератів

³³ Х.: Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – 28 с. // Життя і знання. – 1935. – Ч. 2(89). – С. 59; Книжечка про Михайла Грушевського // Рідна школа. – 1935. – Ч. 5. – С. 77.

³⁴ Антонович О. Про 156-й том “Записок Наукового Товариства імені Шевченка”, який не вийшов друком у 1939 році / О. Антонович // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 430–431.

³⁵ Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках / І. Крип'якевич // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 392–411.

³⁶ Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914 рр.) / В. Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 54–97.

за часів головування М. Грушевського, зокрема там містяться дані й про участь у її роботі самого голови. Цікавою є інформація про поділ прочитаних рефератів за галузями наукової спеціалізації, що орієнтує нас у напрямках діяльності секції та виявляє палітру творчих зацікавлень її членів. Далі автор охарактеризував видання секції, продемонстрував їх жанрову та тематичну різноманітність. Дізнаємося ми й про ініціативи М. Грушевського щодо утворення комісій Історико-філософської секції, його безпосередню участь у розгортанні роботи Археографічної та Статистичної комісій, здобутки останніх лягли в основу багатьох узагальнювальних праць. Наприкінці автор зупинився на участі представників секції в численних міжнародних наукових імпрезах. Загалом же праця І. Крип'якевича – це важливе джерело для реконструкції науково-організаційної діяльності М. Грушевського на терені НТШ, яке і сьогодні не втратило актуальності.

Підсумовуючи грушевськознавчі рефлексії І. Крип'якевича до вибуху Другої світової війни, насамперед звернемо увагу на її провідну рису, що, на нашу думку, є визначальною для духу всієї Львівської історичної школи М. Грушевського. Це – розуміння пріоритетності інтересів науки, втілене у відомому гаслі самого видатного вченого – *memini credere*, проголошеному ним на зорі наукової кар'єри та послідовно прищеплюваному в середовищі учнів. Це стало запорукою життєвості школи, успішності формування та подальшої трансформації її історіографічної традиції, можливості фахового зростання представників цього неформального об'єднання внаслідок принципового, але водночас толерантного зіткнення наукових позицій. Завдяки такому критичному духу школи історіографічні рефлексії І. Крип'якевича над спадщиною вчителя постають спробами інтелектуальної біографії, яким притаманне не стільки захоплення величчю досліджуваної постаті, скільки намагання показати її в контексті епохи, виявити та пояснити читачеві не лише видатні досягнення, але й нерідко прикрі прорахунки. Такий методологічний підхід І. Крип'якевича виявився надзвичайно плідним та пояснює тривалу популярність його історіографічних роздумів, що не втратили впливу й на сучасний грушевськознавчий дискурс.

Марина ЧЕБАН

АРХІВНА СПРАВА В МІЖВОЄННОМУ ЛЬОВІ

Історія становлення та розвитку архівної справи міжвоєнного Львова – актуальна й малодосліджена. Хоч в останнє двадцятиліття і почали виходити праці В. Доліновського, Р. Мельника, О. Осередчук, І. Сварника, Н. Шестакової¹, присвячені окремим державним і громадським архівам та архівним колекціям Львова, однак комплексного узагальнювального дослідження, що визначить місце львівських архівів у системі архівних установ Другої Речіпосполитої й дасть змогу оцінити внесок архівістів, що збирали, систематизували та популяризували цінні документальні матеріали, поки що немає.

У міжвоєнний період продовжувався процес утворення архівів як окремих інституцій, спеціально призначених для зберігання документів. Державні архіви Львова були складовою архівної системи Польщі й діяли на підставі Декрету про організацію державних архівів та опіку над архівними документами від 7 лютого 1919 р.² Після закінчення Першої світової війни у Львові діяли такі найбільші державні архівні установи: Архів давніх актів (магістрату), Архів карт, Земський архів, Державний архів.

Продовжував функціонувати Архів давніх актів міста Львова, заснований в середині XIII ст. Із кінця XIX ст. він існував як окремий XVI департамент магістрату і підпорядковувався Президії міста. У 1905–1937 рр. його очолював

¹ *Доліновський В.* Бернардинський архів у Львові (1784–1933): формування архівних збірок та діяльність / В. Доліновський // *Вісник Львівського університету.* Серія: Книгознавство, бібліотекознавство, інформаційні технології. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 266–269; *Осередчук О.* Архіви вищих навчальних закладів у системі архівних установ другої половини XIX – першої половини XX ст. / О. Осередчук // *Архіви України.* – 2012. – № 4(280). – С. 47–61; *Сварник І.* З історії Архіву карт у Львові / І. Сварник // *Картографія та історія України:* зб. наук. праць / [упоряд. М. Вавричин]. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000. – С. 211–215; *Мельник Р.* Історія формування та огляд фонду “Державний архів у Львові (1932–1939)” / Р. Мельник // *Вісник Львівського університету.* Серія: Книгознавство, бібліотекознавство, інформаційні технології. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 281; *Клювак В.* Державний архів у Львові у міжвоєнний період (1918–1939) / В. Клювак // *Там само.* – С. 272–273; *Шестакова Н.* Архів історії унії 1596 року у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові / Н. Шестакова // *Записки НТШ.* – Львів, 2000. – Т. 240: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* – С. 87–90.

² *Tomczak A.* Rzut oka na dzieje archiwów polskich i na ich zadania / A. Tomczak // *Archeion.* – 1966. – Т. 43. – С. 59; *Ejusdem.* Archiwa w latach 1919–1951 i ich wkład do nauki polskiej / A. Tomczak // *Historia nauki polskiej* / [pod. red. W. Suchodolskiego]. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992. – Т. 5: 1919–1951. – Cz. 1. – S. 543.

польський історик Олександр Чоловський, а в 1937–1939 рр. – Кароль Бадецький. У міжвоєнний період в архіві працювали чотири співробітники: О. Чоловський, К. Бадецький, Ю. Скочек і бібліотекар С. Рахвал. Після реформи 1929 р. установа підпорядковувалася адміністративному V відділу магістрату. Архів розташовувався у приміщенні ратуші, а в міжвоєнний період ще й у будинку по вул. Яблонівських (тепер – вул. Ш. Руставелі)³.

У 30-х роках у двох залах ратуші працівники установи згрупували й розмістили архівні колекції – в першому джерела за 1356–1787 рр., у другому – за 1787–1870 рр. Окремо виділили документи на пергаменті (1234–1798), що зберігалися в кімнаті директора, та збірку книг за 1870–1933 рр.⁴. У першій половині 1938 р. проведено ревізію частини джерел за 1356–1787 рр., а також пергаментних документів на підставі інвентарю, який склав Іван Вагилевич. Фелікс Погорецький розпочав каталогізацію та опрацювання пергаментних документів для видання каталогу, запланованого на 1940 р. У 1938 р. він описав 140 документів із 814. Однак у зв'язку з початком Другої світової війни роботу над виданням було припинено, а “Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799”, до якого увійшло 1 100 грамот, опубліковано лише в 1972 р.⁵. З. Міхневич працював над створенням каталогу печаток – зібрав 59 відбитків державних, цехових, муніципальних із пергаментних документів. Впорядкуванням та інвентаризацією джерел, зокрема з періоду 1787 р., у міжвоєнний час займалися М. Вальтер та Ю. Скочек. С. Рахвал вів картотеку надходжень до бібліотеки архіву, до якої у 1938 р. надійшло 4 528 книг⁶.

Окрім суто архівної, працівники установи виконували також і наукову роботу. Зокрема багаторічний директор О. Чоловський керував упорядкуванням документів, готував до публікації книги Львівського магістрату, описував архівні колекції, виділив Колекцію карт і планів, опублікував низку статей щодо організації архівної та музейної справи, колекціонування⁷. Історик, член Польського історичного товариства і Товариства ім. Міцкевича у Львові К. Бадецький систематизував та інвентаризував документи до кінця XVI ст., укладав каталог Архіву давніх актів

³ *Сварник І.* Передмова / І. Сварник // Центральный державный историчный архив Украины, м. Львів. Путівник / [відп. ред. Д. Пельц]. – Львів; Київ, 2001. – С. 8.

⁴ Центральный державный историчный архив Украины, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф. 55 (Архів давніх актів м. Львова). – Оп. 1. – Спр. 37 (Звіт про роботу архіву за 1938 рік). – Арк. 1–5.

⁵ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / [упоряд.: О. Купчинський, Е. Ружицький; ред. кол. Н. Врадій, Я. Кісь, О. Мітюков]. – Київ: Наукова думка, 1972. – 676 с.

⁶ ЦДАЛ України. – Ф. 55 (Архів давніх актів м. Львова). – Оп. 1. – Спр. 37 (Звіт про роботу архіву за 1938 рік). – Арк. 4–5.

⁷ *Czołowski A.* Archiwa rządowe we Lwowie, ich obecną zawartość i znaczenie dla historii Galicji / A. Czołowski // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. – 1905. – № 4. – Т. 10. – С. 10–18; *Ejusdem.* W sprawie umieszczenia Archiwum i Muzeum Historycznego Miasta Lwowa / A. Czołowski. – Lwów, 1905. – 20 s.

м. Львова, який частково опублікував⁸. Загалом дослідник є автором понад 80 праць з історії, архівознавства та джерелознавства⁹, серед яких “Архів міста Львова. Його нинішній сан та реорганізаційні, інвентаризаційні й видавничі потреби”¹⁰, а також Статут Архіву давніх актів м. Львова.

Варто відзначити і зростання кількості відвідувачів установи. Так, читальний зал Архіву давніх актів міста Львова в 1933 р. відвідало 12 дослідників-науковців, у 1934 р. – 15, у першому кварталі 1938 р. – 36¹¹. У 1920–1930-х роках за рекомендацією професора Львівського університету Яна Казимира Ф. Буяка в науково-дослідній роботі матеріалами архіву користувалися слухачі Семінару соціально-економічної історії Л. Гросс (1925), Д. Моравіцька (1932), С. Огоновська (1938) та ін. Український історик Микола Андрусак (1928) використав джерела архіву при написанні докторату “Йосиф Шумлянський – перший львівський уніатський єпископ (1667–1708): біографічний нарис”, Омелян Пріцак (1938) – при підготовці магістерської роботи, присвяченої діяльності гетьмана Івана Мазепи. Джерелами архіву (1924, 1939) користувався польський історик Станіслав Гошовський, який вивчав економічну історію Львова XVI–XVII ст.¹².

Продовжував діяльність також Державний архів, створений у 1912 р. на основі Архіву намісництва (1908–1912). Окрім матеріалів намісництва до його фондів входили документи Крайового комітету, Фінансової прокуратури й інших установ. До ліквідації в 1939 р. архів очолював відомий історик, бібліограф, д-р філос. Євген Барвінський, зусилля якого були спрямовані на збирання й упорядкування розпорошених документів численних державних та самоврядних установ й організацій Галичини австрійського періоду. З 1898 р. він перебував на державній службі і до 1922 р. досяг V ступеня державного службовця. Є. Барвінський – автор низки публікацій, присвячених зокрема й архівній справі¹³. У 1936–1939 рр. готував до

⁸ *Badecki K.* Projekt wydawnictwa katalogów Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa / K. Badecki. – Lwów, 1935. – 24 s.; *Ejusdem.* Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa. A. Oddział staropolski. IV. Księgi i akta administracyjno-sądowe 1382–1787 / K. Badecki. – Lwów, 1935. – 236 s.; *Ejusdem.* Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa. A. Oddział staropolski. IV. Księgi rachunkowe (lonherskie) 1404–1788 / K. Badecki. – Lwów, 1936. – 156 s.

⁹ *Сварник І.* Бадецький Кароль / І. Сварник // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Бібліографічний довідник / [упоряд.: І. Матяш, С. Зворський, Л. Приходько та ін.]. – Київ, 2007. – С. 37–38.

¹⁰ *Badecki K.* Archiwum miasta Lwowa. Jego stan obecny potrzeby reorganizacyjne, inwentaryzacyjne i wydawnicze / K. Badecki. – Lwów, 1934. – 11 s.

¹¹ ЦДАЛ України. – Ф. 55 (Архів давніх актів м. Львова). – Оп. 1. – Спр. 37 (Звіт про роботу архіву за 1938 рік). – Арк. 5; Там само. – Спр. 33 (Звіт про роботу заступника директора архіву К. Бадецького за 1933–1934 рр.). – Арк. 3.

¹² Там само. – Спр. 119 (Заяви дослідників в справі дозволу на використання документальних матеріалів). – Арк. 1–62.

¹³ *Barwiński E.* Archiwum miasta Lwowa: przemówienie na zebraniu Polskiego Towarzystwa Historycznego dnia 30 czerwca 1933 w dyskusji nad odczytem dra K. Badeckiego / E. Barwiński. – Lwów, 1933. – 16 s.; *Ejusdem.* Archiwum i zbiory miejskie / E. Barwiński // *Gazeta Lwowska.* – 1916.

друку архівний довідник “Przewodnik archiwalny”¹⁴. У міжвоєнний період в архіві працювали Ф. Погорецький, С. Зайончковський, М. Мендис, З. Стронський, В. Кміцикевич, К. Тишковський, С. Лемпіцький, М. Вонсович¹⁵.

З часу розпаду Австрійської імперії збірка архіву збільшилася в 7 разів, і на 1926 р. становила 6,5 тис. погонних метрів. Тому нагальною зробилася потреба збільшення приміщень, оскільки будівля (по вул. Чарнецького, тепер Винниченка, 18) складалася усього з 3 кімнат і 7 залів загальною площею 291 кв. м. Згодом архів отримав у цьому приміщенні ще 18 додаткових кімнат, а також – у будинках на вул. Чарнецького, 16, пл. Ринок, 1 і вул. Вірменській, 13, приміщення Королівського арсеналу (вул. Підвальна, 13). Незважаючи на значне збільшення площі, її все одно було недостатньо¹⁶.

Польська держава надавала великого значення діяльності архівів. Про це свідчить зокрема й порядок комплектування кадрами та рівень вимог до професійної підготовки працівників. Так, на посаду державного службовця до державного архіву приймали особу, якій виповнився 21 рік, і вона мала свідоцтво, видане спеціальною екзаменаційною комісією при Відділі державних архівів у Варшаві. Кандидат на державну службу повинен був подати до комісії низку документів, серед яких свідоцтво про народження; свідоцтво, що підтверджувало польське громадянство; свідоцтво про закінчення 8-ми семестрів історичного відділення філософського або юридичного факультету університету; свідоцтва від професорів університету про відвідання семінару польської історії або права та допоміжних історичних наук чи польської або слов'янської філології з короткою оцінкою самостійно виконаних на них праць; друковані праці; свідоцтва, що підтверджували би знання німецької або російської мови, а також володіння хоча б однією європейською мовою, насамперед, французькою; медична довідка з особливим урахуванням стану легенів і зору; свідоцтво про військову службу; автобіографію; документ про оплату іспиту¹⁷.

Чисельність працівників установи була незначною та поступово збільшувалася. Так, в 1920 р. у державному архіві було 5 штатних працівників, на початку 1921 р. – 7, а вже в жовтні – 9, а саме: директор, референт міністра віросповідань і народної освіти, 2 архівіста, 3 службовці, возний і кур'єр.

Одним із видів поточної роботи працівників архіву була видача платних біографічних і тематичних довідок. Відзначимо, що оплата проводилася не за обсяг наданої інформації, а за час, витрачений на її пошук. Так, на початку 1923 р. за годину праці архівіста, затраченої на виконання запиту, брали плату в розмірі 5 тис. марок,

¹⁴ Дядюк М. Барвінський Євген / М. Дядюк // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Бібліографічний довідник / [упоряд.: І. Матяш, С. Зворський, Л. Приходько та ін.]. – Київ, 2007. – С. 52–53.

¹⁵ Мельник Р. Історія формування та огляд фонду “Державний архів у Львові (1932–1939)” / Р. Мельник // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотечкознавство, інформаційні технології. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 281.

¹⁶ Дядюк М. Архіви / М. Дядюк // Історія Львова / [редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, Л. Батрак]. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 3: Листопад 1918 – поч. XXI ст. – С. 110.

¹⁷ Клювак В. Державний архів у Львові... – С. 272–273.

за виконання генеалогічних або геральдичних запитів сума подвоювалась. Щомісяця працівники виконували 100–200 “кверенд” (архівних розшуків). Однак, незважаючи на додаткові прибутки, коштів на функціонування архіву бракувало¹⁸.

Згідно з рішенням Міністерства фінансів Польщі в 1931 р. до Державного архіву у Львові приєднали Архів карт, який понад століття функціонував як самостійна установа. Розташовувався він у спеціально побудованому наприкінці ХІХ ст. приміщенні (вул. Личаківська, 2), пристосованому для зберігання та копіювання картографічного матеріалу¹⁹. Зведений будинок був розрахований на 200 т карт, обладнаний спеціальною вентиляційною системою для підтримання сталої температури повітря²⁰. При ньому функціонувала літографська майстерня для копіювання карт²¹. У міжвоєнний період Архів кадастрових карт підпорядковувався Фінансовій палаті у Львові. До 1926 р. його очолював старший евіденційний геометр Адольф Скода (1854–1926)²². У підпорядкуванні Фінансової палати існував також відділ реконструкції кадастрових опрацювань на чолі з інженером С. Грошеком²³. На початку 1930-х років світова економічна криза спричинила реорганізацію установ Фінансової палати у Львові, до яких належав й архів. Його формально було поділено на дві частини: перша обслуговувала Львівське воєводство, друга – Тернопільське та Станиславівське. Після 1935 р. карти Тернопільського та Станиславівського воєводств перевезли на місце, що унеможливило картографам, історикам, геодезістам роботу одночасно з усім комплексом кадастрової і картографічної документації Галичини. На сьогодні більшість документації разом із чистовими й робочими картами зосереджені в Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА України), частина кадастрів зберігається в Державних архівах Івано-Франківської, Тернопільської обл., в інших архівах, бібліотеках і музеях України, частина навіть належить приватним особам²⁴.

У міжвоєнний період фонди Державного архіву постійно поповнювалися, зокрема на зберігання надійшли документи таких ліквідованих австрійських установ, як Львівська фінансова дирекція, Управління державними маєтками, фінансова прокуратура, крайова шкільна рада, Галицьке намісництво й ін. Досвідчені архівісти упорядковували фонди за австрійською і польською системами. Документи, що

¹⁸ Ключак В. Державний архів у Львові... – С. 274.

¹⁹ Кришталович У. Архів карт / У. Кришталович // Енциклопедія Львова / [за ред. А. Козицького, І. Підкови]. – Львів: Літопис, 2007. – Т. 1. – С. 114.

²⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 776 (Державний архів у Львові). – Оп. 1. – Спр. 156 (Примірник газети “Щоденний ілюстрований кур’єр” із статтею Контного Петра “Культурна евакуація Львова продовжується...” про розформування Архіву карт у Львові). – Арк. 12–13.

²¹ Сварник І. Архіви / І. Сварник // Енциклопедія Львова / [за ред. А. Козицького, І. Підкови]. – Львів: Літопис, 2007. – Т. 1. – С. 115.

²² Його ж. Передмова / І. Сварник // Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів. Путівник / [відп. ред. Д. Пельц]. – Львів; Київ, 2001. – С. 9.

²³ Його ж. З історії Архіву карт у Львові. – С. 211–215.

²⁴ Його ж. Архівна справа в Галичині / І. Сварник // Нариси історії архівної справи в Україні / [за ред. І. Магяш, К. Климової]. – Київ: Видавничий дім “Академія”, 2002. – С. 329.

надходили до установ, реєстрували, а для полегшення пошуку складали “індекси” (алфавітні тематичні покажчики), за допомогою яких можна було знайти номер і зміст документа. Одиницями зберігання були фасцикули – справи, що склалися з документів різного змісту, підшиті в одну або в кілька зв’язок²⁵.

Останньою зміною в архівній системі Другої Речіпосполитої було приєднання у 1933 р. до Державного архіву Земського, що існував у Львові з 1784 р. та за кількістю зосереджених у ньому документів був найбільшим судовим архівом не лише Галичини, а й усієї Австрійської монархії²⁶. Важливим напрямом організації та діяльності архіву було його комплектування. У фонди входили документи двох категорій: актові книги давніх судово-адміністративних установ і депозитів. В архіві зберігалися судові акти гродських і земських судів Руського, Белзького, Краківського та Сандомирського воєводств, залишки актів судів у Любачеві, Городку й Самборі, книги підкоморських, каптурових (періоду міжкоролів’я), скарбових судів, а також земські книги Люблінського Коронного трибуналу для Брацлавського, Волинського, Київського й Чернігівського воєводств. Депозити архіву за інституційною належністю їх фондоутворювачів поділялися на: депозити міст, містечок і сіл; судів та Крайової фінансової дирекції. А за хронологічно-тематичним принципом: міські й сільські документи та книги періоду Речі Посполитої; судові кримінально-політичні й інші акти австрійського періоду (серед них друковані видання революційного змісту); книги й акти ґрунтових кадастрів, здійснених в австрійський період у 1789 та 1820 рр. – т. зв. Йосифінська (1785–1789) та Францисканська метрики (1819–1820). Велику роль відіграла передача документів у депозит архіву. Відтак вдалося врятувати від втрати і знищення цінні пергаменти, судові книги, документи самоврядування та різні акти із правового життя міст і сіл Галичини²⁷.

На 1927 р. у Земському архіві зберігалось 17 948 книг, фасцикулів, індексів (4 922 томи), пергаментних та паперових документів²⁸. Земський архів у Львові став фактично історичним архівом закритого типу і на відміну від Краківського не приймав на зберігання документи нового періоду²⁹.

Виникнення історичних архівів та поступове перетворення їх у наукові установи сприяли залученню до праці в них висококваліфікованих кадрів. Так, Земський архів очолювали професори Львівського університету Ксаверій Ліске й Освальд

²⁵ Ключак В. Державний архів у Львові... – С. 274–275.

²⁶ Сварник І. Архівна справа в Галичині. – С. 175; Motylewicz J. Środowisko historyczne archiwów lwowskich w latach 1870–1939 / J. Motylewicz // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2004. – Т. 2. – С. 123.

²⁷ Долиновський В. Бернардинський архів у Львові (1784–1933): формування архівних збірок та діяльність / В. Долиновський // Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство, інформаційні технології. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 266–269.

²⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 145 (Земський архів у Львові). – Оп. 1. – Спр. 9 (Матеріали про стан Архіву гродських і земських актів у Львові. Анкети, листування, вирізки з газет). – Арк. 20 зв.; Спр. 15 (Обіжники Міністерства віросповідань і публічної освіти у Варшаві за 1927–1929 рр.). – Арк. 28.

²⁹ Kamiński A. Eugeniusz Barwiński historyk, bibliotekarz i archiwista (1874–1947) / A. Kamiński // Archeion. – 1959. – Т. 30. – С. 108.

Бальцер, а багаторічними співробітниками були видатні науковці: Антоній Прохаска та Гелена Полячківна, згодом – Кароль Малечинський і Войцех Гейнош. Тон архівній діяльності почали задавати не архівісти-службовці, а архівісти-історики (інколи правники), наукові зацікавлення яких охоплювали й архівознавство³⁰. Крім виконання професійних обов'язків, пов'язаних із виявленням, зберіганням та опрацюванням архівних документів, а також організацією доступу до них і їх використання, вони займалися науково-дослідною й археографічною діяльністю та формували львівське історичне середовище³¹.

Наукові зацікавлення львівських архівістів охоплювали історію XIII–XVIII ст., зокрема устрою, архівознавства та допоміжних історичних наук. Завдяки широкій проблематиці, багатій джерельній базі, а також новизні, їх дослідження посідали значне місце в тогочасній польській історіографії. На підставі документів і судових книг архіву працівники підготували фундаментальне видання “*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*” (AGZ), 25 томів якого надруковано протягом 1868–1935 pp.³².

Протягом міжвоєнного періоду в Земському архіві працювало чотири архівних та один нижчий службовець³³, відтак штат потребував збільшення. Очолював архів (1919–1933) Освальд Бальцер, Антоній Прохаска працював кустошем, Гелена Полячківна – архівістом, Антоній Новак і Роман Лютман – аплікантами, а Ян Леткий – архівним сторожем³⁴. У архіві й надалі тривала робота з упорядкування та інвентаризації документів, зокрема упорядковано актові книги гродських і земських судів та створено науково-довідковий апарат до них, проведено інвентаризацію документів сільських і міських громад, а також книг поземельних кадастрів Галичини.

Працівники Земського архіву, крім виконання професійних обов'язків, викладали в університетах (О. Бальцер, К. Малечинський і В. Гейнош – у Львівському, Г. Полячківна – в Познанському), були членами наукових товариств (Польське історичне товариство, Товариство для підтримки польської науки, Академія наук у Кракові, Наукове товариство у Львові, Геральдичне товариство у Львові)³⁵.

Земський архів перебував у колишньому приміщенні бібліотеки бернардинського монастиря. Розміщення архівних фондів у будівлі з товстими стінами і високими склепіннями гарантувало протипожежну безпеку, проте не завжди вберігало документи від вологості. Дирекція архіву неодноразово вказувала на невідповідність цього приміщення потребам архіву, як незручного і для працівників,

³⁰ Tomczak A. Rzut oka na dzieje archiwów polskich i na ich zadania / A. Tomczak // Archeion. – 1966. – Т. 43. – С. 73.

³¹ Долюновський В. Штрихи до наукової діяльності працівників Земського архіву у Львові / В. Долюновський // Архіви України. – 2013. – № 3. – С. 88–104.

³² Там само. – С. 104.

³³ Mamczak-Gadkowska I. Archiwa Państwowe w II Rzeczypospolitej / I. Mamczak-Gadkowska. – Poznań, 2006. – С. 128.

³⁴ Долюновський В. Формування особового складу працівників Земського архіву у Львові (1919–1933 pp.) / В. Долюновський // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 77–90.

³⁵ Його ж. Штрихи до наукової діяльності працівників Земського архіву... – С. 104.

і для відвідувачів. Однак спеціального приміщення, яке би відповідало вимогам тогочасного архівного будівництва, так і не було збудовано.

Доступ до документів архіву мали представники органів державної влади та місцевого самоврядування, приватні особи й науковці у службових, наукових і приватних цілях. Доступними були всі документи, крім тих, до яких існували застереження органів державної влади, депонентів чи дарувальників, а також документів від часу створення яких не минуло 50 років. Видача залежала також від стану опрацювання фондів, наявності науково-довідкового апарату до них, кількості й відповідної підготовки працівників. Користуватися архівними документами відвідувачі могли лише у читальному залі під наглядом працівників. Із дозволу керівництва за визначену плату вони могли користуватися послугами майстерні із виготовлення фотографій документів та відлуків печаток. Замовлення репродукцій архівних документів зобов'язувало зацікавлених сторін до виготовлення одного їх екземпляру і для архіву. Автор наукової праці, написаної на основі матеріалів архіву, мав передати йому два її примірники, один з яких керівництво надсилало до Відділу державних архівів у Варшаві. Так, дирекція Земського архіву в 1929 р. вислала до Варшави книги А. Вагнера, А. Гілевича та Л. Харевічової³⁶.

У 1920–1924 рр. читальний зал Земського архіву відвідало кілька дослідників (від 2 до 14 осіб), пізніше їх кількість зросла (до 32 у 1926 р.)³⁷. У наступні роки – коливалася в межах 22–35 осіб, а в 1931 р. сягла 53³⁸. Вона була практично однаковою порівняно з відвідуванням читального залу Земського архіву у Кракові (за 1920–1933 рр. від 21 до 49 осіб у рік³⁹) та Державного архіву у Львові (за 1924–1932 рр. – 16–46 осіб у рік⁴⁰).

³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 16 (Листування з відділом державних архівів у Варшаві в організаційних, методичних та інших справах). – Арк. 10–12.

³⁷ Там само. – Спр. 55 (Звіт про роботу архіву за 1920–1926 рр.). – Арк. 2.

³⁸ Там само. – Спр. 16 (Листування з відділом державних архівів у Варшаві в організаційних, методичних та інших справах). – Арк. 74 зв.; Спр. 56 (Звіт про роботу архіву за 1927 та план на 1928 р.). – Арк. 6; Спр. 57 (Звіт про роботу архіву за 1928 р.). – Арк. 7; Спр. 59 (Звіт про роботу архіву за 1929 р.). – Арк. 7 зв.; Ф. 776. – Оп. 1. – Спр. 33 (Звіти про діяльність Державного архіву у Львові за 1933 р. та здійснення архівних пошуків в офіційних, приватних і наукових цілях. Список користувачів фондами архіву). – Арк. 62.

³⁹ Archiwum Ziemskie we Krakowie w latach 1920–1926 // Archeion. – 1928. – Т. 3. – S. 175; Sprawozdanie z działalności Archiwów Państwowych. Rok 1927 / [pod red. W. Łopacińskiego] // Archeion. – 1929. – Т. 5. – S. 54; Sprawozdanie z działalności Archiwów Państwowych. Lata 1933 i 1934 / [oprac. A. Rybarski] // Archeion. – 1935. – Т. 13. – S. 251.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 776. – Оп. 1. – Спр. 27 (Звіти про діяльність Державного архіву у Львові за 1925 р. та здійснення архівних пошуків в офіційних, приватних і наукових цілях). – Арк. 22, 36; Спр. 28 (Звіти про діяльність Державного архіву у Львові за 1928 р. та здійснення архівних пошуків офіційних, приватних і наукових цілях). – Арк. 8; Спр. 29 (звіти про діяльність Державного архіву у Львові за 1927 р. та здійснення архівних пошуків в офіційних, приватних і наукових цілях). – Арк. 8; Спр. 30 (Звіти про наукову діяльність Державного архіву у Львові за 1929 р. та здійснення архівних пошуків в офіційних, приватних і наукових цілях). – Арк. 7; Спр. 31 (Звіти про діяльність Державного архіву у Львові за 1930 р. та здійснення архівних пошуків в

Документами Земського архіву для підготовки численних наукових праць користувалися такі відомі історики: В. Гарасимчук, Р. Зубик, М. Андрусак, Б. Барвінський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, М. Гембарович, П. Домбковський, Л. Харевічова, С. Гошовський, А. Вагнер, А. Гілевич, К. Арламовський, Й. Макаревич, Т. Коструба, Ю. Рафач та ін.⁴¹. Систематичне збільшення кількості дослідників та архівних пошуків свідчило про високий рівень зацікавленості документами архіву й сприяло підвищенню його суспільного значення та авторитету.

Після об'єднання Державного і Земського архіву кількість штатних працівників збільшилася й у жовтні 1939 р. становила 13 осіб: директор, 2 кустоша (зберігачі фондів), 2 архіваріуса, 3 архівні ад'юнкти, архівний реєстратор; а також технічні працівники: старший возний, возний-охоронець, возний-службовець, контрактний службовець.

Новий період діяльності державних архівів Львова припадає на початок Другої світової війни і приєднання Західної України до Української РСР у вересні 1939 р. Відповідно до чинних на той час у Радянському Союзі правил державні архівні установи підпорядковувались відповідним територіальним органам Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). На базі Державного архіву у Львові створено Обласний історичний (державний) архів, а колишній міський став Центральним архівом давніх актів⁴².

Окрім названих державних архівів, в місті у міжвоєнний період функціонували також архівні установи різних громадських організацій, а також архіви й колекції приватних осіб. Зокрема архівні збірки існували у відділі рукописів бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) – книгозбірні, що мала найбільшу систематизовану колекцію українки з кінця XIX – початку XX ст. Її фонди охоплювали старі та нові українські друки, наукову літературу різними мовами, стародруки, карти, колекцію української періодики з Європи й Америки. Цінною частиною цього відділу була колекція давніх рукописів, зокрема найдавніший Бибельський Апостол початку XIV ст., ірмолої, співаники, Євангелія, псалтирі та Біблії, а також пам'ятки давнього українського письменства. У бібліотеці зберігалися архіви родини Барвінських, Заклинських, Остапа Левицького, Модеста Менцинського; документальні матеріали Олександра Кониського, Остапа Терлецького й ін. До рукописної колекції входили українські військові архіви 1914–1919 рр., архіви українських суспільно-політичних, культурних організацій, редакцій часописів,

офіційних, приватних і наукових цілях). – Арк. 6; Спр. 32 (Звіт про діяльність Державного архіву у Львові за 1931 р. та здійснення архівних пошуків в офіційних, приватних і наукових цілях). – Арк. 5.

⁴¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 56 (Звіт про роботу архіву за 1927 та план на 1928 р.). – Арк. 6; Спр. 57 (Звіт про роботу архіву за 1928 р.). – Арк. 7; Спр. 59 (Звіт про роботу архіву за 1929 р.). – Арк. 8; Спр. 60 (Звіт про роботу архіву за 1930 р.). – Арк. 7; Спр. 61 (Звіт про роботу архіву за 1931 р.). – Арк. 7; Спр. 140 (Заяви дослідників з прізвищами на О–Я про використання документальних матеріалів). – Арк. 78–79.

⁴² *Сварник І. Передмова.* – С. 12.

збірки науковців і громадсько-культурних діячів. Багато збірок зберігалась у бібліотеці НТШ як депозити різних осіб та організацій⁴³.

Однак поряд із значним зростанням фондів у міжвоєнний період, приміщення бібліотеки не розширяли – документи зберігалися в тісних службових кімнатах, часто бракувало обладнання, коштів і бібліотечного персоналу. Очевидно, через брак місця, зданий на депозит архів Директорії Української Народної Республіки (УНР) передував в пивницях бібліотеки. Історик і бібліотекар Микола Андрусак згадував, що влітку 1933 р. документи хотів переглянути генерал-наддніпрянець Павло Шандрук, однак, відкривши деякі пачки, “добув тільки кільканадцять примірників військових статутів армії УНР”. Розуміючи важливість цих документів, М. Андрусак на засіданні Історично-філософичної секції 28 грудня 1934 р. порушив питання про невідповідність приміщення та просив забезпечити кращі умови для їх зберігання. Долю архіву обговорювали й на засіданні Виділу, однак краще приміщення так і не було виділено. За сприяння мецената української науки митрополита Андрея Шептицького, “останки архіву УНР, що збереглися від шурів і вогкості, приміщено у вибудованій коштом митрополита «Бібліотеці Студіону»”⁴⁴.

Завдяки зусиллям й особистим контактам директорів бібліотеки І. Кривецького (1922–1937) та В. Дорошенка (1937–1944) архів поповнювався новими рукописами і документальними збірками, відновлювалися та встановлювалися зв'язки з науковими інституціями для обміну виданнями, домоглися права на отримання безкоштовного обов'язкового примірника всіх українських видань, що виходили в Польщі. Керівником рукописного відділу була літературознавець Марія Деркач, яка об'єднала архіви, розрізнені збірки й окремі надходження в цілісний фонд, описаний у каталогах та інвентарях, а також виявила численні документальні втрати⁴⁵.

Початок Другої світової війни, вступ Червоної армії в Західну Україну і її приєднання до СРСР кардинально змінили умови функціонування громадсько-культурних та наукових установ у регіоні. 14 січня 1940 р. ліквідовано НТШ, згідно з Постановою Раднаркому УРСР бібліотеку товариства передано Львівській філії Бібліотеки АН УРСР, а музеї – розформовано. Сьогодні документи НТШ зберігаються в бібліотеках та архівах України, Польщі, Росії, США й ін. Найбільші збірки сконцентровані в Центральному державному історичному архіві України у Львові

⁴³ Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: каталог-інформатор / Г. Сварник. – Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2005. – С. 8–9.

⁴⁴ ЦДАЛ України. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 44 (Листування з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові про прийняття участі в роботі товариства, запрошення, статті з обвинуваченням членів наукового товариства та інші документи. 1927–1939). – Арк. 18–19; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4465 (Колекція документів і матеріалів українських емігрантських установ, організацій та різних осіб). – Оп. 1. – Спр. 377 (Стаття М. Андрусяка “Історіографія українських державних змагань у 1917–1921 рр.”). – 42 арк.

⁴⁵ Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка / Г. Сварник // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Львів, 2012. – Т. 1: А–Бібл. – С. 318–319.

(ф. 309), Державному архіві Львівської області (ф. Р-306, Р-629, Р-2923), відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (ф. 1)⁴⁶.

Окрім наукових і громадсько-культурних товариств, власні архіви мали й навчальні заклади. Так, наприклад, у міжвоєнний період продовжував діяти виділений в окремий підрозділ у вересні 1874 р. архів Львівського університету. Першим його директором був польський історик проф. Людвік Фінкель (1894–1930), під керівництвом якого він перетворився з розпорошеної збірки актів на впорядкований комплекс документів і дієвий університетський підрозділ. Розташовувався архів спершу в одній кімнаті на першому поверсі старої будівлі університету на вул. Миколая, 4 (тепер вул. Грушевського, 4). Однак у зв'язку зі збільшенням фондів у 1930 р. його перенесли до нового корпусу університету на вул. Маршалківській, 1 (тепер вул. Університетська, 1).

В архіві зберігалися різні види документів, утворені в результаті діяльності університету. Основними напрямками діяльності архіву університету, як й інших державних і недержавних, були формування та комплектування фондів, облік, складання описів і створення довідкового апарату, забезпечення збереженості й використання архівної інформації. У 1920-х роках працівники впорядкували значну частину матеріалів, переданих на зберігання з канцелярії та факультетів, уклали інвентар, розробили основні принципи співпраці з іншими структурними підрозділами Львівського університету. Після смерті Л. Фінкеля в 1930 р. керівником архіву призначили відомого історика Теофіла Модельського (1930–1939). У роботі директорів допомагали асистенти – студенти гуманітарного факультету, що працювали в архіві 18–20 год. на тиждень, і, як правило, після закінчення навчання припиняли роботу в архіві. У 1930-х роках асистентами були Антоній Кнот, Кароль Левицький, Тадей Кучкевич, Мар'ян Делавський, Михайло Климчак. До обов'язків працівників входило проведення інвентаризації книг та актів, надання витягів із документів для ректорату й деканатів, видача довідок приватним особам, а також написання наукових праць з історії цього навчального закладу⁴⁷. Одним із видів роботи працівників архіву було надання довідок. Так, у 30-х роках вони готували близько 12 довідок на рік, які стосувалися здебільшого встановлення біографічних даних та відомостей про навчання. Для дослідників, переважно студентів університету, що писали магістерські роботи, працював читальний зал. Документи архіву використовували також працівники університету, зрідка дослідники з інших міст краю для підготовки праць про діяльність навчального закладу й історію галицького шкільництва. Кількість відвідувачів архіву в міжвоєнний період була незначною (близько 10 осіб на рік)⁴⁸.

У міжвоєнний період в архіві Львівського університету, як і загалом у державних архівах Львова, спостерігалось збільшення чисельності працівників, пов'язане зі зростанням кількості документів. Так, у 1919 р. у ньому працювало дві особи,

⁴⁶ Там само. – С. 324–327.

⁴⁷ *Осередчук О.* Людвіг Фінкель – засновник та перший директор архіву Львівського університету / *О. Осередчук // Архіви України.* – 2010. – № 3–4(269). – С. 288–305; *Ї ж.* Архів Львівського університету за керівництва Теофіла Модельського (1930–1939) / *О. Осередчук // Праці Центру пам'яткознавства.* – 2009. – № 16. – С. 192–194.

⁴⁸ Там само. – С. 199–200.

1930 р. – три, а вже в 1936 р. – чотири. Роботу в архіві більшість архівістів поєднували з викладанням у різних навчальних закладах.

При архіві Львівського університету функціонувала бібліотека, у фондах якої була значна кількість підручників з архівної справи, класичні твори, праці з історії освіти та науки тощо. Щороку вона поповнювалася новою літературою через купівлю, дарування й обмін. Окрім авторів, що дарували свої праці (о. Макарій Каровець, Кароль Бадецький, Владислав Тадей Віслоцький, Станіслав Зайчковський), бібліотечні фонди поповнювали й працівники. Наприклад, у 1935 р. асистент Антоній Кнот подарував близько 30 книг. Одними з найбільших дарувальників були директори архіву – Т. Модельський та Л. Фінкель⁴⁹.

Із приходом радянської влади Університет Яна Казимира було реформовано, змінено назву на Львівський державний університет ім. І. Франка. Нововведення позначилися й на діяльності архіву, який у 1939–1941 рр. був закритий, усіх працівників звільнили, а директора Т. Модельського перевели на посаду професора історичного факультету. Однак невдовзі архів передали в підпорядкування загальної канцелярії університету, де архівними матеріалами принагідно опікувався лише один архівіст⁵⁰.

Найбільшою церковною інституцією Львова та й загалом Галичини, де зберігалися документи Греко-Католицької Церкви був Архів історії унії 1596 р., заснований митрополитом Андреем Шептицьким 1928 р. Його створено з метою збирання, вивчення та збереження документів і пам'яток історії етнічних українських земель, а також Литви, Польщі, Білорусії, Росії, документів з історії Православної, Греко-Католицької та Римо-Католицької Церков. Основою цієї збірки стали матеріали приватної колекції родини Шептицьких у Прилбичах. Архів охоплює матеріали капітул, консисторій, деканатських і парафіяльних архівів, духовних семінарій, листування єпархії, стародруки, акти державних інституцій⁵¹. Директором Архіву був проф. Іван Шендрик, постійними співробітниками – археолог Олександр Цинкаловський, магістр права Борис Ольхівський, магістри Андрій Дзедзик і Григорій Дворянин. Допомогали комплектувати архів Іван Крип'якевич, Богдан Барвінський, Роман Зубик, Іван Огієнко, Кирило Студинський, Богдан Лепкий, Ніл Хасевич, о. Тадей Жевуський, Мирон Кордуба, Теофіль Коструба й ін.⁵² Уже в перший рік існування Архів історії унії налічував близько 4 тис. документів. Матеріали Архіву унії опрацьовували не лише українські, а й іноземні дослідники. Для роботи вони повинні були отримати дозвіл від митрополита Андрія Шептицького, крім того,

⁴⁹ *Ії ж.* Бібліотека архіву Львівського університету (1894–1939): проблеми реконструкції / О. Осередчук // Архіви України. – 2011. – № 4(274). – С. 104–105.

⁵⁰ *Осередчук М.* Діяльність архіву Львівського університету у радянський період (1939–1991 рр.) / М. Осередчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2013. – Вип. 49: Ювілейне видання з нагоди 350-річчя Львівського університету. – С. 237–244.

⁵¹ *Скочилас І.* Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII ст. / І. Скочилас // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ: Український письменник, 2010. – Вип. 15 (Т. 18). – С. 11–12.

⁵² *Дядюк М.* Архіви. – С. 110.

передати примірник праці до архівної бібліотеки з посиланням на походження джерела⁵³.

Архів зберігався в кількох кімнатах у митрополичих палатах на Святоюрській горі (пл. Св. Юра, 5), звідки його після Другої світової війни перевезли до ЦДІА України у Львові разом з архівом консисторії (ординаріату)⁵⁴. Зараз документи, що накопичилися внаслідок діяльності Архіву історії унії зберігаються у фондах 201 (Греко-католицька митрополича консисторія) та 408 (Греко-католицький митрополичий ординаріат) архіву.

Окрім архівів, рукописні колекції мали музеї і бібліотеки міста. Фундатор Національного музею митрополит Андрей Шептицький щорічно передавав до його фондів численні рукописи та стародруки. У 1933 р. тут створено окремий архівний відділ сценічно-мистецького життя, до якого увійшли архіви С. Крушельницької, М. Менцинського, М. Садовського, хору О. Кошиця та ін.⁵⁵.

На жаль, чимало колекцій церковних, громадських і приватних архівів було розкомплектовано й безсистемно переміщено до різних архівів. Частина фондів, зокрема тих, що стосувалися політичних партій, громадських, наукових, культурно-освітніх, спортивних товариств, навчальних закладів, редакцій газет та журналів, відомих діячів (І. Крип'якевича, А. Шептицького, К. Студинського, В. Левицького, С. Томашівського, О. Назарука, В. Старосольського, М. Андрусика, І. Шендрика, С. Шухевича, В. Охримовича й ін.) було розсекречено лише на початку 90-х років⁵⁶.

Отже, в міжвоєнний період продовжувалося комплектування архівних установ, систематизація й упорядкування документів. Завдяки роботі та професіоналізму працівників архівів О. Чоловського, Є. Барвінського, К. Бадецького й інших сучасні дослідники мають можливість на основі збережених цінних матеріалів вивчати громадсько-політичну і соціально-економічну історію Галичини XIII–XIX ст.

⁵³ Шестакова Н. Архів історії унії 1596 року у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові / Н. Шестакова // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 90.

⁵⁴ *Її ж.* Колекція з Архіву історії унії у фонді “Греко-католицька митрополича консисторія у Львові” в ЦДІАЛ України // Студії з історії архівної справи та документознавства. – Київ, 2001. – Т. 7. – С. 63–68.

⁵⁵ Історія Львова: у 3 т. / [редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, Л. Батрак]. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 3: Листопад 1918 – поч. XXI ст. – С. 103–106.

⁵⁶ Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархів. довідник / [упоряд. С. Зворський]. – Київ, 2009. – Т. 1: Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. – Кн. 1: Центральний державний архів громадських об'єднань України; Центральний державний історичний архів України, м. Київ; Центральний державний історичний архів України, м. Львів; Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України.

Надія ОСТАШ

ЛІНГВІСТИЧНЕ ЗАКЕРЗОННЯ

Українська земля дала світу чимало відомих імен із різних галузей науки, культури тощо. Закерзоння¹ – етнічна українська територія, що охоплює Лемківщину, Холмщину, Підляшшя, Надсяння. Це – отчий край для багатьох науковців, письменників, культурних, державних, релігійних і громадських діячів. На жаль, автохтонне українське населення (понад 700 тис.)² було депортоване з цих територій. А відомо, що в 1929–1939 рр. на території Польщі, наприклад, перебувало близько 4,5 млн етнічних українців³. Варто згадати, що визначний історик, перший Президент України Михайло Грушевський (1866–1934) народився у Холмі. Тут корені історика, а також автора мовознавчих праць⁴ Івана Крип'якевича (1886–1967). Із цією землею пов'язана доля видатного ученого, історика Церкви, мовознавця, лексикографа, мистецтвознавця, державного діяча, перекладача Біблії Івана Огієнка (1882–1972), який став у 1940 р. Архієпископом Холмщини і Підляшшя, а в 1944 р. – Холмсько-Підляським митрополитом. Із Холмщиною тісно переплетені життя і діяльність відомого історика Всеукраїнської академії наук (ВУАН), автора праць з антропоніміки⁵, людини, яка безпосередньо брала участь, ризикуючи життям, у збереженні Холмської ікони Богородиці та врятуванні її від знищення⁶ – М. Корниловича (1870–невід.).

Із Підляшшям пов'язане життя українського письменника Івана Нечуй-Левицького (1838–1918), який кілька років викладав у гімназіях цього краю і жив там в середовищі українців⁷. У Перемишлі викладав у гімназії (понад 10 років)

¹ Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2010. – Т. 10: 3–Зор. – С. 157.

² Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя / Г. Щерба // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 300–304.

³ Дрозд Р. Історія українців у Польщі в 1921–1989 рр. / Р. Дрозд, Б. Гальчак; [пер. з польської І. Мосієнко]. – 3-те вид., випр. і доп. – Харків: Золоті сторінки, 2013. – С. 15.

⁴ Див.: Українська ономастика: бібліографічний покажчик. – Київ, 2013. – С. 10, 12, 40, 46.

⁵ Пор., напр.: Корнилович М. Огляд народних родових прізвищ на Холмщині і Підляшші / М. Корнилович // Етнографічний вісник Всеукраїнської Академії наук. – Київ, 1925. – Кн. 2. – С. 113–124; Його ж. Народна родова ономастика на Волині наприкінці ХVІІІ і в І-й пол. ХІХ ст. / М. Корнилович // Там само. – Київ, 1930. – Кн. 9. – С. 127–131.

⁶ Ременяка О. Хранителі Холмської Ікони Богородиці / О. Ременяка // Над Бугом і Нарвою. – 2013. - № 3. – С. 18-20.

⁷ Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: у 10 т. / І. Нечуй-Левицький. – Київ: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 16.

українську мову, латину й історію український мовознавець, лексикограф Євген Желехівський (1844–1885)⁸ – автор відомого в історії українського мовознавства “Малоруско-німецького словаря” та запровадженій у ньому фонетичної орфографії (названої пізніше “желехівкою”).

Лемківщина – батьківщина талановитого поета, прозаїка, перекладача Богдана Ігоря Антонича (1909–1937). Із Закарзонням пов’язані імена письменників Йосипа Струцюка (1934), Петра Маха (1934–2011), Володимира Лучука (1934–1992), Романа Кудлика (1941) (мого однокурсника) тощо. Брат Лесі Українки Михайло Косач (1869–1903) вчився у класичній гімназії в Холмі, яку за чотири роки закінчив із срібною медаллю⁹. Його тут неодноразово відвідували Леся Українка та їх мати Олена Пчілка.

Холмська земля асоціюється з іменем видатного вченого, дослідника історії України (учня Михайла Грушевського), мовознавця (автора праць з ономастики)¹⁰ Мирона Кордуби (1876–1947), який в 1940–1941 рр. жив у Холмі й викладав у гімназії¹¹. Її директором тоді був Михайло Білик (1889–1970) – відомий філолог-класик, літературознавець, перекладач (переклав “Роксоланію” Себастьяна Кльоновича, “Енеїду” давньоримського поета Вергілія, стародавню студентську пісню “Гаудеамус”), який після Другої світової війни працював на кафедрі класичної філології Львівського державного університету ім. І. Франка. Холмщина – рідна земля українського скрипаля, диригента, народного артиста України, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Богодара Которовича (1941–2009); скрипаля, заслуженого артиста України, лауреата багатьох міжнародних конкурсів Олега Криси (1942); українського етномузиколога і композитора, фольклориста, заслуженого працівника культури України, автора 12-ти книг пісенного фольклору з різних регіонів України та за її межами, лауреата премій ім. Сидора Воробкевича Юрія Федьковича; братів Богдана і Левка Лепких, Володимира Гнатюка, Дениса Січинського, Марійки Підгірянки, Кузьми Смаля (1935–2012).

Лемківщина – батьківщина бандуристок, співачок сестер Ніни (1933), Даниїли (1929), Марії (1931) Байко, народних артисток України, лауреатів Державної премії ім. Т. Шевченка.

Народився на Холмщині відомий український учений в галузі механіки та міцності матеріалів і конструкцій Володимир Панасюк (1926), академік Національної академії наук України (НАН України), заслужений діяч науки й техніки, директор Фізико-механічного інституту НАН України у Львові, автор понад 600 наукових публікацій, тричі лауреат Державних премій у галузі науки і техніки. Це – батьківщина відомого українського вченого, д-ра техніч. наук С. Ющука (1939), професора кафедри фізики Національного університету “Львівська політехніка”, автора

⁸ Худаїш М. Є. І. Желехівський / М. Худаїш // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 50.

⁹ Денисюк І. Дворянське гніздо Косачів / І. Денисюк, Т. Скрипка. – Львів: Науково-видавниче товариство “Академічний експрес”, 1999. – С. 49.

¹⁰ Див.: Українська ономастика: бібліографічний покажчик. – Київ, 2013. – С. 8, 9, 10, 11, 14.

¹¹ Антонович О. Із плеяди видатних у національній науці: Мирон Кордуба / О. Антонович // Вісник НТШ. – 2012. – № 48. – С. 19.

понад 160 наукових праць, 7 свідоцтв і патентів на винаходи, основоположника науково-технічного напрямку з розробки нових магнітних матеріалів, який першим започаткував у західному регіоні СРСР науковий напрям із дослідження матеріалів методом гамма-резонансу. Цей перелік, звичайно, можна продовжити.

Про вчених-лінгвістів із Закерзоння не було спеціальних досліджень. Про окремих віднаходимо інформацію у виданнях, які стосувалися Холмщини і Підляшшя, однак у них відсутній аналіз наукової спадщини персоналій¹². Ця тема для мене близька: хочеться віддати шану і виявити вдячність та повагу до цих людей. Адже проф. Я Закревська була моїм науковим керівником при написанні дисертації, я з нею працювала майже 30 років у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (раніше – Інститут суспільних наук АН УРСР). Проф. І. Ковалик викладав курс морфології в мої студентські роки у Львівському університеті, а згодом був першим опонентом на захисті моєї дисертації. Учений П. Приступа (уже був на пенсії) приходив у відділ української мови Інституту суспільних наук, показував мені свій робочий стіл, за яким він працював, а я сиділа в цій же кімнаті за сусіднім. Із доц. Б. Ключковським їздила на Полісся на діалектологічну практику у складі студентської групи філологів. Згодом мої діалектні записи окремою текою увійшли як джерельний матеріал до Атласу української мови. Доц. М. Шкільник керував педагогічною практикою в мене на 5-му курсі філологічного факультету. Я її проходила в м. Дубно Рівненської обл. М. Шкільник приїжджав до школи, відвідував уроки, спостерігав, як я їх проводжу, давав цінні поради. Проф. А. Бурячок неодноразово приїжджав до відділу української мови Інституту суспільних наук, спілкувався з львівськими колегами. Із працями лінгвістів Я. Рудницького, М. Пшеп'юрської, А. Генсьорського, П. Дудика я ознайомлювалася з огляду на специфіку наукової роботи. Відомий ономаст, проф. Д. Бучко сьогодні – це дослідник, з яким мої наукові стежки постійно перетинаються (на конференціях, у Львівському національному університеті, в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України тощо).

Тому мета статті – з'ясувати, хто з уродженців Закерзоння працював у царині української лінгвістики, які мовознавчі проблеми вони вирішували.

Відомий український мовознавець Бурячок Андрій Андрійович¹³ (1925–2008) народився 24 серпня 1925 р. у с. Ошів Грубешівського повіту Люблінського воєводства (тепер – Польща). Закінчив Львівський державний університет ім. І. Франка (1951). Протягом 1951–1954 рр. навчався в аспірантурі Інституту мовознавства ім. О. Потебні

¹² Горний М. Українці Холмщини і Підляшшя: Видатніші особи ХХ ст. / М. Горний. – Львів: [б. в.], 1997. – 664 с.; *Його ж.* Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст.: монографія / М. Горний. – Львів, 2002. – 326 с.; *Онуфрійчук М.* Холмському роду нема переводу. – Луцьк, 2005. – 164 с.

¹³ Плющ М. Бурячок А. А. / М. Плющ // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 57; Терлак З. Бурячок А. А. / З. Терлак // *Encyclopedia*. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2-х т. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 1: А–К. – С. 253; Бурячок А. А. // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії / [редкол.: В. Складенко (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Довіра, 2005. – С. 422–423.

АН УРСР. У 1954–1957 рр. викладав у Київському педагогічному інституті ім. О. Горького (нині – Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова). Від 1957 р. працював в Інституті мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР у відділі лексикології та лексикографії. Кандидатську дисертацію захистив у 1954 р., докторську – у 1984 р. Від 1991 р. – провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України. Водночас від 1993 р. – професор Духовної академії Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП). Лауреат Державної премії СРСР (1983), премії ім. І. Огієнка (1996). Помер А. Бурячок 14 вересня 2008 р. у Києві.

Серед наукових зацікавлень – проблеми лексикології, лексикографії, діалектології, культури мови.

Основні праці: “Назви спорідненості і свояцтва в українській мові” (монографія, 1961), “Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов’янських мов” (монографія, 1983), “Словник українських рим” (співавтор, 1979), “Російсько-український словник гірничих термінів” (редактор-лексикограф, 1959), “Російсько-український словник для військовиків” (співредактор, лексикограф, 1995), “Словник синонімів української мови” у 2-х томах (т. 1, співавтор і співредактор, 1999), тлумачний “Словник української мови” в 11-ти томах (співредактор, т. 1, 1970 р.; т. 4, 1973 р.; т. 10, 1979 р.), “Довідник з українського правопису” (3-тє вид., 1984 р.); “Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ” (1996); “Словник української мови” / [кер. В. Німчук та ін.: відп. ред. В. В. Жайворонк]. – Київ: ВЦ “Просвіта”, 2012 (співукладач).

Талановитий дослідник мови, знаний ономаст Бучко Дмитро Григорович¹⁴ народився 8 листопада (а за недавно знайденими в Польщі метричними записами – 7 вересня) 1937 р. у с. Закіпці Любачівського повіту (гміна Нова Гребля) Жешувського воєводства (тепер – Польща). У 1945 р. сім’ю Бучків (батьки, брати, сестра) депортували в Україну: вони опинилися в селищі Козлів на Тернопільщині. Д. Бучко здобув середню освіту в Козлівській середній школі (1955). У 1960 р. закінчив філологічний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка й отримав скерування на роботу у відділ мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, яким завідувала проф. Лукія Гумецька, чії праці були відомі далеко за межами України й тодішнього Радянського Союзу.

У 1969–1972 рр. Д. Бучко навчався в цільовій аспірантурі при кафедрі української мови Львівського університету. Його керівником був відомий мовознавець

¹⁴ Бучко Дмитро. Бібліографічний покажчик із передмовою про життєвий шлях і наукову діяльність мовознавця та привітаннями ювіляра з його сімдесятиліттям / [упоряд. Б. Близнюк, Л. Невідомська; автор передм. В. Котович]. – Тернопіль, 2007. – 72 с.; *Котович В.* “Усе життя я намагався чесно працювати і щось робити...”: штрихи до портрета професора Дмитра Бучка / В. Котович // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов’янська філологія. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 354–355. – С. 7–11; *Панцьо С.* Бучко Д. Г. / С. *Панцьо* // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 57; *Терлак З.* Бучко Д. Г. *Encyclopedia*. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. / З. Терлак. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Т. 1: А–К. – С. 255–256; *Осташ Р.* Роздуми про львівську ономастику / Р. Осташ // Повідомлення Української ономастичної комісії. Нова серія. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – Вип. 1(16). – С. 17–41.

проф. Іван Ковалик, хоча цілком заслужено можна вважати, що де-факто його роботою керувала і Лукія Гумецька. Саме вона запропонувала Д. Бучкові вивчати топонімію України, і він почав досліджувати ойконіми. У 1972 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Українські топоніми на -івці, -инці XIV–XX ст.”. Від 1966 р. – викладач, старший викладач, доцент, згодом завідувач кафедри української мови Чернівецького університету. У 1993 р. захистив докторську дисертацію “Ойконімія Покуття”. У вересні 1993 р. очолив кафедру української мови і загального мовознавства Тернопільського (первісно – педагогічного інституту) національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Від 2004 р. – професор кафедри української мови Львівського національного університету ім. І. Франка. Від 1998 р. до 2004 р. працював надзвичайним професором Люблінського католицького університету й упродовж 1999–2003 рр. керував там кафедрою слов’янських мов, а від 2000 р. також і Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської в м. Любліні (Польща). Член Польської академії наук (від 2001), член Ономастичної комісії при Комітеті славистів Європи, від березня 2000 р. працював у Комісії польсько-українських культурних зв’язків Польської академії наук у м. Любліні.

У центрі уваги вченого – дослідження ойконімії. Більшість регіональних досліджень у цій сфері здійснюють за методикою, яку апробував проф. Д. Бучком. Як зазначає редколегія донецького ономастичного журналу, “серед теоретичних основ топонімічних досліджень проф. Д. Бучка значаться: а) передумання словотвірного аналізу семантичним дослідженням; б) необхідність урахування у дериваційному аналізі мотиваційних факторів; в) необхідність якомога глибшої історичної ретроспективи на основі словотвірного, фонетичного і лексичного аналізів ойконімії; г) утвердження первинності значної частини ойконімів; д) визнання домінантним семантичного способу секундарної ойконімії (топонімізації антропонімів, етніонімів, апелятивів). Цей далеко не повний перелік базових тверджень дав змогу проф. Д. Бучку не лише здійснити багаточисельні дослідження, але й запропонувати одну із найбільш вдалих і несуперечливих структурно-словотвірних класифікацій ойконімії України.

Як історик мови Д. Бучко багато уваги приділяє збереженню для нащадків первинних найменувань населених пунктів України, послідовно пропагує необхідність повернення перейменованим із різних причин і в різні часи населеним пунктам їх первинних імен”¹⁵ [переклад із російської наш – Н. О.].

Від 1985 до 1995 р. він від України входив до складу міжнародного авторського колективу укладачів “Слов’янського ономастичного атласу”. Очолював цю роботу відомий чеський ономаст Р. Шрамак. Давня мрія проф. Д. Бучка – укласти “Ономастичний атлас України”. Він – автор близько 160 наукових праць: “Інверсійний словник ойконімів України” (2001), “Походження назв населених пунктів Покуття” (1990), “Словник української ономастичної термінології” (у співавторстві, 2012) та ін. Учений виступає з доповідями на всеукраїнських і міжнародних конференціях, які відбуваються в Україні (Києві, Львові, Донецьку, Івано-Франківську, Кіровограді, Одесі, Тернополі, Хмельницькому, Чернівцях), а також за її межами (в Росії: Москві, Санкт-Петербурзі, Володимирі; Республіці Білорусь: Мінську, Вітебську;

¹⁵ Дмитро Григорович Бучко. Поздравляем юбиляра! [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbov.gov.ua/poral/Soc_Gum/Onomn/2008_2/L2_PDF/Xronika.pdf

Польщі: Варшаві, Кракові, Вроцлаві, Лодзі, Любліні, Ольштині, Ополі, Білостоку, Щеціні, Пілі; Латвії: Ризи; Болгарії: Софії, Великому Тирнові; Австрії: Граці, Клягенфурті; Словаччині: Пряшеві; Швеції: Уппсалі).

Під керівництвом проф. Д. Бучка написали й захистили праці 16 кандидатів наук, він виступив опонентом понад 30-ти кандидатських дисертацій, прорецензував близько 50-ти авторефератів кандидатських і докторських дисертацій. Можемо ствердити, що Д. Бучко створив у Тернополі свою цікаву ономастичну школу, школу Бучка, бо під його безпосереднім керівництвом захистили дисертації з ономастики вчені зі Львова, Тернополя, Чернівців, Дрогобича.

Сьогодні авторитетний і невтомний професор активно працює над різними проблемами лінгвістики: теоретичною та історичною ономастикою, питанням слов'янської ономастики, регіональною ойконімією в синхронії та діахронії, ономастичною лексикографією та термінологією, дериватологією, новими методами ономастичних досліджень тощо.

Український мовознавець Василевський Степан Іванович (1900–1937)¹⁶ народився у с. Хорошинка Більського повіту Холмської губернії (тепер – Польща). У 1931 р. закінчив Київський педінститут. У 1931–1934 рр. навчався в аспірантурі відділу загального мовознавства. У 1933–1937 рр. – завідувач словникового відділу Інституту мовознавства ВУАН. Був відповідальним секретарем журналу “Мовознавство”. Цікавився лексикографією, мовою творів художньої літератури. Його безпідставно заарештовано й страчено в 1937 р. Реабілітовано у 1957 р.

Праці: Добити ворога // Мовознавство. – 1934. – № 1. – С. 23–36; Спотворена історія мовознавства (про книжку Г. Данилова “Краткий очерк истории науки о языке”) // Мовознавство. – 1934. – № 1. – С. 69–89 (співавтор Л. К. Рак); “Ваграмована ніч” з мовного погляду // Мовознавство. – 1935. – № 6. – С. 93–121; Досягнення російської лексикографії // Мовознавство. – 1936. – № 10. – С. 81–95 (співавтор Є. М. Рудницький); Російсько-український словник. – Київ, 1937. – 890 с. (співукладач і редактор). Уклав збірку “Скрипник про мову” (не надруковано).

Відомий український мовознавець Генсьорський Антін Іванович (1890–1970)¹⁷ народився 25 лютого 1890 р. у селянській сім'ї в с. Болестрашичі на стародавній українській Перемишльській землі (тепер – Польща). Після закінчення сільської школи батьки відправили здібного хлопця до гімназії, навчання в якій він закінчив у 1909 р. А. Генсьорський вирішує їхати в Росію і вступає на історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1910–1914). Після закінчення навчання в університеті з дипломом першого ступеня одержує запрошення залишитися для наукової роботи при університеті. Наукові погляди молодого дослідника формували відомі вчені,

¹⁶ Василевський С. І. // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії / [редкол.: В. Г. Складенко (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Довіра, 2005. – С. 365.

¹⁷ Гумецька Л. Антін Іванович Генсьорський (1890–1970) // Мовознавство. – 1970. – № 5. – С. 96; Закревська Я. Генсьорський Антін Іванович // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 89; Генсьорський А. І. // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії / [редкол.: В. Г. Складенко (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Довіра, 2005. – С. 550–551.

серед них О. Шахматов. А. Генсьорський за конкурсну роботу “Значение глагольных форм в Киевской летописи (1118–1119) по Ипатьевскому списку” в 1913 р. здобуває золоту медаль. Однак вибухає Перша світова війна. Коли А. Генсьорський перебував у батьків у рідному селі, його за “підозріле перебування в Росії” австрійська влада арештовує і засилає на два роки в табір “Талергоф”. У 1916 р. А. Генсьорський в армії потрапляє на російський фронт і при першій нагоді здається в полон. Звільнений з полону А. Генсьорський їде до Петрограда, де під керівництвом О. Шахматова пише магістерську роботу, складає магістерські іспити. У 1918 р. поганий стан здоров’я змушує його виїхати в Україну до родини, яка, боячись репресій з боку австрійських властей, виїхала на Схід. У 1919–1921 рр. учителює в гімназії на Вінниччині, згодом із родиною повертається до Львова, працює у різних часописах, газетах, а також професором в Українському таємному університеті. У 1924–1939 рр. працює в науковій бібліотеці Народного дому, згодом – у бібліотеці АН УРСР. У 1940–1941 рр. – за сумісництвом – старший науковий співробітник Львівського відділу мовознавства Інституту мовознавства АН УРСР, а також викладає історичну граматику російської мови у Львівському університеті. У 1944–1949 рр. – завідувач відділу бібліотеки АН УРСР і за сумісництвом працює у Львівському відділі мовознавства Інституту мовознавства АН УРСР. 30 червня 1947 р. отримав диплом кандидата філологічних наук. У 1949–1953 рр. – на посаді старшого наукового співробітника відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР. У 1953–1954 рр. працював директором Музею етнографії та художнього промислу. Від 1954 р. і до виходу на пенсію (1963) – старший науковий співробітник відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР. Помер 17 червня 1970 р. у Львові.

А. Генсьорський – дослідник історії мови, мови історичних пам’яток, лексикограф, бібліотекознавець. Співавтор й один із редакторів “Польсько-українського словника” (1958–1960, т. 1–2), брав участь у роботі над “Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.” (1977–1978, т. 1–2). Автор праць: “Значення форм минулого часу в «Галицько-Волинському літописі»” (1957); “Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори” (1958) й ін. Фундаментальна книга А. Генсьорського – “Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні й стилістичні особливості)” (1969), в якій установлено дві редакції літопису, показано їх особливості у сфері лексики, фразеології, стилю.

Відомий філолог, висококваліфікований педагог Дудик Петро Семенович (1926–2013)¹⁸ народився 10 червня 1926 р. у с. Косинь Володавського повіту Люблінського воєводства (тепер – Польща). Освіту почав здобувати в Косинецькій сільській школі. У 1942 р. – навчатися в Холмській гімназії. Викладачами тут були вчені європейського рангу: Михайло Білик (старогрецька мова, директор гімназії), Мирон Кордуба (історія). У Холмському соборі слухав проповіді митрополита Іларіона (Івана Огієнка). У вересні 1945 р. П. Дудик став студентом тодішнього Рівненського державного учительського інституту, який закінчив із відзнакою в 1947 р. Від вересня 1947 р. до лютого 1948 р. працював учителем української мови та літератури в Рівненській фельдшерсько-акушерській школі. Після одруження

¹⁸ *Вихованець І. Дудик Петро Семенович // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 151.*

переїхав до Дніпропетровська, де екстерном за два з половиною роки (1951) закінчив із відзнакою Дніпропетровський державний університет. Від вересня 1951 р. став аспірантом Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (спеціальність “Українське мовознавство”). Упродовж 1954–1972 рр. працював у Полтавському педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка (старший викладач, доцент, завідувач кафедри української мови, від 1961 р. – проректор із навчальної та наукової роботи, а від 1966 – проректор із наукової роботи). У квітні 1955 р. захистив кандидатську дисертацію “Неповні та еліптичні речення в сучасній українській літературній мові”. У 1972–1994 рр. – завідувач кафедри української мови у Вінницькому педагогічному інституті, від 1995 р. – професор цієї ж кафедри. У червні 1973 р. захистив докторську дисертацію “Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення”. 1996–1998 рр. – професор кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, а також завідувач кафедри стилістики цього вишу. 1998 р. – професор кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, від 2004 р. – професор кафедри стилістики й культури мови. У 2006 р. переходить на кафедру журналістики, яку очолює наступного року. Від 2009 р. працював тут на посаді професора. 23 січня 2013 р. П. Дудик помер.

П. Дудик – автор численних праць із синтаксису сучасної української мови: “Неповні речення в сучасній українській мові” (1958), “Сучасна українська літературна мова: Синтаксис” (1972, у співавт.), “Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення” (1973), “Словосполучення в українській літературній мові” (1998), “Просте ускладнене речення” (2002) та ін. Він – автор підручників і посібників для вищих навчальних закладів, для середньої школи: “Вступ до мовознавства” (1974, у співавт.), “Із синтаксису простого речення” (1999), “Синтаксис української мови” (2010, у співавт.), “Стилістика української мови” (2005), “Вивчення української мови у 8-му класі” (1981) тощо.

Видатний український діалектолог, професор, доктор філологічних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки Ярослава Василівна Закревська (1931–1999)¹⁹ народилася 14 грудня 1931 р. у с. Звяртів Томашівського повіту Люблінського воєводства (тепер – Польща) в родині інтелігентів. Початкову освіту здобувала в рідному селі, згодом – у с. Городиславичі, а середню – в українській гімназії в Холмі, закінчила в м. Рава-Руська (1948). У 1948–1953 рр. навчалася на філологічному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка, який закінчила з відзнакою. У 1953 р. вступила до аспірантури при відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. У 1958 р. захистила кандидатську дисертацію “Мовні та стилістичні особливості казок Івана Франка”. Її науковим керівником був Іларіон Свенціцький. 1956 р. розпочала роботу у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові: молодший науковий

¹⁹ *Гриценко П.* Закревська Я. В. // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 178; *Хобзей Н.* Ярослава Закревська: Штрихи до портрета // Діалектологічні студії. З. Збірник пам’яті Ярослави Закревської / [відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей]. – Львів, 2003. – С. 9-12; *Ярослава Закревська* // Вісник НТШ. – 1999. – № 22. – С. 38; *Грицюк С.* Із моїх спогадів / С. Грицюк. – Львів, 2012. – 122 с.

співробітник (1956–1963), старший науковий співробітник (1963–1986), провідний науковий співробітник (1986–1987), завідувач відділу (1987–1999).

Захопилася діалектологією Я. Закревська ще у студентські роки. Вона брала участь у діалектологічних експедиціях під керівництвом І. Ковалика. Активне діалектологічне життя продовжила у відділі інституту, коли в 1957 р. розпочалася робота над створенням 2-го тому “Атласу української мови” (АУМ). Спочатку її очолив П. Приступа, а від 1966 р. обов’язки керівника діалектологічної групи перейняла Я. Закревської. Роботу над 2-м томом АУМ закінчено 1970 р., але через відомі обставини (відсутність фінансування) він вийшов друком лише 1988 р. Саме Я. Закревській завдячуємо його виходом у бездоганному поліграфічному виконанні: з кольоровими картами, а не чорно-білими, як пропонували. Другий том АУМ, окрім території України, охоплює українські говірки суміжних земель (Молдови, Румунії, Словаччини, Польщі, Білорусі, Росії). “Атлас української мови” – це унікальне видання в історії української науки.

Лінгвогеографічне дослідження мовного простору постійно приваблювало дослідницю. Упродовж багатьох років вона була членом редколегії фундаментальних міжнародних проектів під загальним керівництвом Інституту слов’янознавства і балканістики АН СРСР: “Загальнослов’янського лінгвістичного атласу”, “Загальнокарпатського діалектологічного атласу”. Була співавтором і відповідальним редактором 4-го тому “Загальнокарпатського діалектологічного атласу”, який побачив світ у Львові в 1993 р. Результатом важкої роботи над атласами стала докторська дисертація “Український діалектний словотвір в ареальному аспекті (субстантивна суфіксація)” (1984). Від 1989 р. – активний член мовознавчої комісії Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові. У 1995 р. її обрали дійсним членом НТШ.

Зацікавилася Я. Закревська і гуцульськими говірками. Їй належить ідея створення “Словника гуцульських говірок”. Почала збирати матеріали і формувати у відділі картотеку майбутнього словника. Щороку організовувала діалектологічні експедиції на Гуцульщину. Постійно брала активну участь у міжнародних форумах. Була редактором і співавтором колективних праць: “Гуцульщина: лінгвістичні етюди” (1991), “Гуцульські говірки: короткий словник” (1997), “Гуцульські говірки: лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження” (2000). Матеріали картотеки гуцульських говірок, укладеної під керівництвом Я. Закревської, стали основою для колективної праці, виданої у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України “Гуцульські світи. Лексикон” (2013).

Також працювала над проблемою “Українська мова за межами України”. Як керівник відділу і член редакційної колегії сприяла виходу випусків “Словника української мови XVI – першої половини XVII століття” (за її участі вийшло шість). Завдяки активним зусиллям Ярослави Закревської в бібліотеки та на кафедри української мови вишів України було передано сотні примірників книг, які видав власним коштом у своїй друкарні проф. Олекса Горбач. Від 1996 р. – професор кафедри української мови Львівського національного університету ім. І. Франка. Читала лекції в університеті м. Парана (Бразилія). 2 вересня 1999 р. Я. Закревська померла у Львові.

Досліджувала проблеми діалектології, лінгвогеографії, дериватології, лексикології, лексикографії, лінгвостилістики, міжмовних зв’язків, функціонування

української мови за межами України. Я. Закревська – це вчений високого рангу в галузі лінгвогеографії. Вона гідно представляла українську науку на європейському рівні.

Я. Закревська – автор 189 наукових праць: “Казки Івана Франка (мовно-художній аналіз)” (1966); “Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті” (1976); “Атлас української мови: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі” (1988, т. 2) (відповідальний редактор, автор вступу, автор понад 100 карт); “Общекарпатский диалектологический атлас” (1993, вып. 4) (відповідальний редактор); “Олекса Горбач: життєписно-бібліографічний нарис” (1995) та ін.

Український мовознавець Ключковський Богдан Григорович²⁰ народився 10 серпня 1925 р. у с. Річиця Томашівського повіту Люблінського воєводства²¹ в українській селянській родині. Початкову освіту здобув у рідному селі. У 1940–1942 рр. навчався у торговельній школі в м. Белз. У 1942–1945 рр. – учень гімназії в Сокалі та Белзі. Від вересня 1945 р. – студент філологічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка, навчання в якому закінчив у 1950 р. Після закінчення працював викладачем української мови та літератури, згодом – завучем у Стебницькій середній школі (1950–1956). У 1956 р. вступив до аспірантури при кафедрі української мови Львівського педагогічного інституту. У 1959 р. – молодший науковий співробітник у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, згодом – викладач кафедри української мови Львівського державного університету ім. І. Франка. У 1963 р. захистив кандидатську дисертацію “Апозитивні конструкції в сучасній українській літературній мові”. У 1966–1995 рр. – доцент кафедри української мови Львівського університету. У 1968–1970 рр. – заступник декана філологічного факультету університету. У 1973–1974 рр. – завідувач кафедри української мови Львівського державного університету.

Працював над проблемами синтаксису, фонетики, фонології, морфології сучасної української літературної мови. Займався також питаннями методики викладання української мови в середній та вищій школах, проблемами методології наукових досліджень.

Наукові праці: Прикладкові конструкції та їх різновиди у східнослов'янських мовах // Питання слов'янського мовознавства. – 1963. – Кн. 7–8; До питання про апозицію і структурно-граматичні способи її вираження в українській мові (Про апозитивні конструкції, в складі яких немає прикладок) // Проблеми синтаксису. – 1963; Апозитивна сполучуваність слів у сучасному українському літературному мовленні // Українське мовознавство. – 1976. – Вип. 4; Фонологічна концепція Петра Коструби // Українська філологія: досягнення і перспективи. – Львів, 1994; Іван Огієнко і проблеми сучасного українського правопису // Український правопис і наукова термінологія: проблема норми та сучасність. – Львів, 1997 та ін.

²⁰ Пилецький В. Ключковський Богдан Григорович // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. 1: А–К. – С. 611.

²¹ Таке місце народження власноручно зазначає Б. Ключковський в особовій справі, яка зберігається в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові.

Видатний український мовознавець, засновник дериватологічної школи в Україні Ковалик Іван Іванович (1907–1989)²² народився 16 лютого 1907 р. у с. Млини Жешувського воєводства²³ (тепер – Польща) в селянській родині. Початкову освіту здобув у рідному селі, згодом навчається в гімназії у Перемишлі (1918–1926). У 1927–1928 рр. вивчає богослов'я у Духовній семінарії, а в 1928 р. вступає на гуманітарний факультет Львівського університету, який закінчує у 1933 зі ступенем магістра філософії в галузі слов'янської філології. Викладачами майбутнього мовознавця були авторитетні вчені: Ю. Курилович, Т. Лер-Сплавінський, Я. Янів, В. Ташицький та ін. Як здібного студента залишають на кафедрі для підготовки докторської дисертації під керівництвом Я. Янова (1933–1934). Однак змушений був залишити докторантуру: виголосив доповідь на II Міжнародному з'їзді славистів у Варшаві (1934) українською мовою. Пішов працювати звичайним робітником у пекарню (1935–1936), ввечері вчився у ремісничій школі, збирав матеріали для мовознавчих досліджень, писав праці з технології випікання хліба. Його помітив і запросив на роботу (1937–1938) відомий філолог, етнограф, мистецтвознавець І. Свенціцький, який тоді очолював Національний музей. І. Ковалик і тут пише низку наукових мовознавчих статей.

У 1939 р. із відкриттям у Львівському університеті кафедри української мови І. Ковалик повернувся, працював викладачем, згодом був аспірант (1940–1941) В. Сімовича, а за сумісництвом – науковим співробітником у Львівській філії Інституту мовознавства АН УРСР, зокрема у словниковому секторі. Під час війни – службовець у хліботресті, викладач у ремісничій школі (1941–1944). Від 1 серпня 1944 р. – старший викладач кафедри української мови Львівського університету, яку очолював у 1944–1946 рр. П. Коструба за сумісництвом працює у Львівському педінституті та Інституті суспільних наук АН УРСР (1944–1946). У 1949 р. захищає кандидатську дисертацію “Багатократні дієслова в українській мові у порівнянні з іншими слов'янськими мовами”, в 1961 р. – докторську дисертацію “Питання словотвору іменників східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими мовами”. Від 1950 до 1973 р. – завідувач кафедри української мови. Тоді вона була найпотужнішим осередком мовознавчої науки, де працювали три доктори наук (Іван Ковалик, Іван Петличний, Юліан Редько), а також відомі в українській лінгвістиці вчені Петро Коструба, Броніслав Кобилянський. У 1963 р. І. Ковалику присвоєно звання професора.

²² *Терлак З.* Ковалик Іван Іванович // *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка* : в 2 т. – Львів. – Т. 1: А–К. – С. 817–818; *Ощипко І.* Ковалик Іван // *Енциклопедія Львова* / [за ред. А. Козицького]. – Львів: Літопис, 2010. – Т. 3. – С. 295–296; *Грещук В.* Внесок Івана Ковалика в українське і слов'янське мовознавство / В. Грещук // *Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія*. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦТ, 2007. – Вип. 15–18. – С. 3–11; *Демський М.* Ковалик Іван Іванович // *Українська мова. Енциклопедія*. – Київ, 2000. – С. 239–240.

²³ Назву села та воєводства подаємо за публікацією І. Ковалика, яка стосується його рідного села: *Ковалик І.* Типологія системи словотвору прізвищ жителів села Млинів Жешівської області ПНР / І. Ковалик // *Повідомлення української ономастичної комісії* / [відп. ред. К. Цілуйко]. – Київ, 1967. – Вип. 4. – С. 15–30.

Як згадує Р. Осташ, який навчався у Львівському університеті в 1964–1969 рр., “рівень викладання у гімназіях та університетах довоєнної Польщі був надзвичайно високий. Про це нам, тоді ще студентам 1-го курсу, не раз докладно розповідав доцент Петро Петрович Коструба. І коли після війни польські вчені з часом виїхали зі Львова до Польщі, їх естафету перейняли підготовлені ними у Львівському університеті вчені-українці. Дух і традиції високої науки ще відчувалися в університеті у 60-х роках ХХ ст., коли на кафедрі української мови викладали І. Ковалик (завкафедри, курс морфології), П. Коструба (курс фонетики і фонології), Ю. Редько (курс морфології сучасної української літературної мови), Б. Кобилянський (курс історії української літературної мови), І. Петличний (курс синтаксису української літературної мови), Є. Черняхівська (курс діалектології) та ін.”²⁴.

У відомі часи (після 1971 р.) в університеті та на кафедрі створюється нестерпна атмосфера ідеологічного тиску, яка змушує проф. І. Ковалика залишити спочатку завідування, а згодом і роботу в університеті взагалі. Як зазначає голова Наукового товариства ім. Шевченка в Україні О. Купчинський, “в тогочасних навчальних закладах та наукових установах позбувалися старої національної інтелігенції, яка затримує процес «інтернаціоналізації»”²⁵. Від 1974 р. І. Ковалик очолює кафедру української мови в Івано-Франківському педагогічному інституті ім. В. Стефаніка (до 1983 р.). Від 1983 до 1985 р. – професор-консультант у Дрогобицькому педагогічному інституті ім. І. Франка. Помер І. Ковалик 21 квітня 1989 р. у Львові.

В історію лінгвістики проф. І. Ковалик увійшов як творець дериватологічної школи. Він – автор 214 надрукованих праць, частина з яких присвячена словотвору слов’янських мов: “Питання слов’янського іменникового словотвору” (1958), “Вчення про словотвір” (1958, вип. 1; 1961, вип. 2), “Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах” (1964), “Про деякі питання слов’янського словотвору” (1958), Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце в системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – Київ, 1979. – С. 5–56 та ін. Чимало статей І. Ковалика, зокрема й із дериватології, опубліковано на сторінках таких видань: “Мовознавство”, “Українське мовознавство”, “Питання слов’янського мовознавства”, “Питання українського мовознавства”, “Славянское языкознание” та ін. Основні публікації з дериватології перевидано у двох книгах, які є гідним вшануванням праці вченого на ниві українського мовознавства²⁶. Сучасні мовознавці високо оцінюють внесок І. Ковалика в утвердження дериватології як окремої галузі науки про мову. Його праці, як і інших видатних слов’янських дериватологів, сприяли тому, що на XII Міжнародному конгресі

²⁴ Осташ Р. Роздуми про львівську ономастику / Р. Осташ // Повідомлення Української ономастичної комісії. – Нова серія. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – Вип. 1(16). – С. 20.

²⁵ Купчинський О. Покликаний словом / О. Купчинський // Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. / Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів, 2007. – Т. 1. – С. VI.

²⁶ Ковалик І. Вчення про словотвір: вибр. праці / І. Ковалик; [упоряд. та автор передм. В. Грещук]. – Івано-Франківськ; Львів: Місто НВ, 2007. – Ч. 1. – 404 с.; *Його ж.* Питання українського і слов’янського мовознавства: вибр. праці / І. Ковалик; [упоряд. З. Терлак]. – Львів; Івано-Франківськ, 2008. – Ч. 2. – 496 с.

лінгвістів у 1977 р. у Відні тему “Словотворення” було вперше додано до порядку денного, на конгресі вперше працювала окрема секція зі словотвору²⁷.

Крім дериватології, учений досліджував також проблеми діалектології, історичної фонології, лексикології, ономастики, термінології, фразеології, стилістики, культури мови, теорії мови тощо (“Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки” (співавт. Самійленко С. П.). – Київ, 1985). Як провідного українського вченого в галузі термінознавства його запросили до участі в укладанні словника міжслов’янських термінних відповідників (Slovník slovanské lingvisticke terminologie. – Т. 1. – Praha, 1977. – 554 s.; Т. 2. – Praha, 1988. – 483 s.).

На кафедрі української мови Львівського університету, коли нею завідував проф. І. Ковалик, працювали два відомі ономасти – Ю. Редько (антропоніміст) та Є. Черняхівська (топоніміст). Тут відбувалися ономастичні семінари, на них виступали і визначні радянські вчені-ономасти з Москви, Ленінграда й інших міст. Хоча для І. Ковалика проблеми ономастики не були визначальними (він – учений широкого масштабу: дослідник словотвору світового рівня, історії мови, загально-мовознавства, термінології²⁸), усе ж можна говорити і про його ономастичну наукову школу, оскільки він теж має низку спеціальних ономастичних (головно термінологічних) праць і двох захищених кандидатів наук (ономастів) Є. Черняхівську та Д. Бучка. І. Ковалик підготував понад 40 кандидатів і докторів наук, у багатьох сучасних мовознавців був опонентом на захисті дисертації.

Праці вченого зберігають свою актуальність і сьогодні. Його ідеї, новаторські думки, наукову спадщину використовують сучасні дослідники мови.

Український мовознавець Приступа Павло Іванович (1906–1975)²⁹ народився 14 липня 1906 р. у с. Махнівок³⁰ Грубешівського повіту Люблінського воєводства (тепер – Польща) в селянській родині. Початкову освіту здобув у селі. У 1919–1927 рр. – учень гімназії в Сокалі. Після закінчення гімназії розпочав навчання у Львівському університеті (1927–1932) у відділі слов’янської філології. У 1933 р. йому присвоєно звання магістра на основі праці про говірку рідного села Махнівок. Після закінчення університетських студій працював учителем у Львові та с. Меденичі Дрогобицького р-ну. Від серпня 1944 р. – молодший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, від 1957 р. – старший науковий співробітник. Працював тут аж до виходу на пенсію (1969). У 1953 р. захистив кандидатську дисертацію “Говірки Брюховицького району Львівської області”. За

²⁷ Складенко О. Типологічна ономастика: монографія; у 5 кн. / О. Складенко, О. Складенко. – Одеса: Астропринт, 2013. – Кн. 2: Ономастичний словотвір у типологічному ракурсі – С. 16-17.

²⁸ Див. детальніше: Збірник праць та матеріалів на пошану професора Івана Ковалика / [відп. ред. З. Терлак]. – Львів, 2003.

²⁹ Закревська Я. Приступа Павло Іванович // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 492–493; Матвійчина І. Пам’яті Павла Приступи / І. Матвійчина, М. Лесів // Наша культура. – 1976. – № 4. – С. 14.

³⁰ Назву села “Махнівок” власноручно написав П. Приступа в особовій справі, яка зберігається в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України у Львові.

сумісництвом у 1945–1950 рр. працював погодинно у Львівському педагогічному інституті, де викладав мовознавчі дисципліни.

Найбільше зусиль доклав П. Приступа до підготовки “Атласу української мови”. Упродовж 1956–1965 рр. він очолював роботу діалектологічної групи відділу української мови Інституту суспільних наук АН УРСР над 2-м томом АУМ, особисто уклав сітку населених пунктів, опрацював понад 70 діалектологічних карт, брав участь у діалектологічних експедиціях, у численних населених пунктах збирав матеріали, вивчаючи різні сфери живої народної мови. Роботу над створенням АУМ координував Інститут мовознавства АН УРСР в особі Федота Трохимовича Жилка. Другий том атласу вийшов друком у 1988 р.³¹ П. Приступа брав участь в укладанні академічного “Польсько-українського словника” (1958–1960). П. Приступа помер у 1975 р. у Львові.

Учений опублікував чимало праць: “Говірки Брюховицького району Львівської області” (Київ, 1957); “М’які приголосні перед голосними а, е, и, о, у в західних говорах української мови” // Дослідження і матеріали з української мови. – Львів, 1959. – Т. 1; “Рефлекси давнього наголошеного о в нових закритих складах на території західних говорів української мови” // Дослідження і матеріали з української мови. – Львів, 1962. – Т. 5; та ін. Разом із дружиною підготував підручники для 2-го і 3-го класів “Język polski” (підручник для 2-го класу перевидано 12 разів і він став підручником для польських шкіл у Литві). Учений зробив чималий внесок у розвиток української лінгвістики в царині дослідження українських говірок, лексикографії, української культури.

Дійсний член НТШ проф. Марія-Мирослава Андріївна Пшеп’юрська-Овчаренко (1909–1998)³² народилася 19 червня 1909 р. у с. Тарнавка Переворського повіту на Перемишльщині (тепер – гміна Маркова в Підкарпатському воєводстві Республіки Польща) в родині священика о. Андрія Пшеп’юрського. Освіту здобула у гімназії в Перемишлі, згодом – в Ягеллонському університеті у Кракові, де у 1934 р. одержала ступінь магістра філософії. Її викладачами були І. Зілінський, Б. Лепкий, Т. Лер-Сплавінський. І. Зілінський захопив її досліджувати говірки Надсяння. Після закінчення Ягеллонського університету учителювала (Перемишль, Львів). У 1939–1941 рр. викладала українську мову в педінституті та медінституті (Львів). Одночасно працювала на посаді молодшого наукового співробітника у Львівському відділі Інституту мовознавства АН УРСР, зокрема у словниковому секторі над укладанням “Українсько-польського словника”. Досліджувала надсянські говірки, проводила польові обстеження цих говірок. У 1940 та 1941 рр. виступала у Києві

³¹ Атлас української мови. – Київ: Наук. думка, 1988. – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / [автори: Д. Бандрівський, Л. Григорчук, Ф. Жилко та ін.; відп. ред. Я. Закревська].

³² *Закревська Я.* Дійсний член НТШ професор Марія Пшеп’юрська-Овчаренко // Вісник НТШ. – Львів, 1994. – № 8–9. – С. 17; *Її ж.* М. Пшеп’юрська-Овчаренко // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 504; *Лесів М.* Професор Марія Пшеп’юрська-Овчаренко (1909–1998) / М. Лесів // Пшеп’юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / М. Пшеп’юрська-Овчаренко; [вступ та ред. М. Лесів; зібрав і до друку підготував В. Пилипович]. – Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2007. – 299 с. (Серія: “Перемиська бібліотека” Перемиського відділу Об’єднання українців у Польщі; т. 11).

в АН України та університеті імені Т. Г. Шевченка з доповідями про надсянські говірки. Видатні вчені Агатангел Кримський та Леонід Булаховський високо оцінили працю Марії Пшеп'юрської. У 1943 р. виїхала з України, продовжила навчання у Карловому університеті у Празі (1943–1945). У 1945 р. здобуває ступінь доктора філософії в галузі слов'янської філології. У 1945–1949 рр. перебуває в таборах для переміщених осіб у Німеччині, де також виявляє наукову активність. У 1949 р. емігрувала до США, де активно займалася викладацькою роботою (викладала українську й інші слов'янські мови) в різних навчальних закладах (Чикаго, Новий Орлеан, Чарльстон, літні курси в Гарварді та Римі тощо). Працювала як славіст в університетах у Бондері, Луїзіані, Іллінойському університеті, з якого і вийшла на пенсію. Дійсний член НТШ в Америці з 1952 р., дійсний член Української вільної академії наук (УВАН) в Америці (1988). Від 1960 р. М. Пшеп'юрська-Овчаренко – звичайний професор, у 1977 р. у Східноіллінойському університеті їй надали почесний титул видатного професора (Distinguished Faculty Member). В одному з листів до Михайла Лесіва від 23 жовтня 1987 р. вона писала: “Думаю нераз про те, що добре було б відвідати своє рідне село, якщо воно ще існує. Маю в Холмі двоюрідну сестру з родиною. Могла б її відвідати, але чи це буде можливо, не знаю. Хотіла б також відвідати свою «Альма Матер» і місто моєї молодости Краків”³³. Мрія, на жаль, не здійснилася. 12 січня³⁴ 1998 р. Марія-Мирослава Андріївна Пшеп'юрська-Овчаренко померла в Чарльстоні (штат Іллінойс, США).

Працювала над проблемами діалектології, історії української літературної мови, культури української мови, літературознавства.

Найважливіші праці: “Надсянський говір” (1938), “На пограниччях надсянського говору” (1954), “Мова українців Надсяння” (1986)³⁵. Статті: “Іван Зілінський (1879–1852)” (1962); “Чи новий етап русифікації?” (1980); “Мова перекладу Нового Завіту Пилипа Морачевського” (1988); “Духовна криза Павла Тичини” (1978); “Маріологічні мотиви в літературі «розстріляного відродження»” (1983) та ін. Протягом 10 років редагувала рубрику “Мова про мову. Сторінки культури української мови” у “Свободі” – одному з найстаріших україномовних американських видань.

Мовознавець Рудницький Євген Миколайович (1883 – після 1940)³⁶ народився 2 лютого 1883 р. у м. Межириччя Більського повіту (тепер – Польща). Освіту здобув у Петербурзькому університеті (1906–1910). Викладав російську й українську мови в Білостоці (1910–1915), Сімферополі (1915–1921), Умані (1922–1927). У

³³ Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / М. Пшеп'юрська-Овчаренко; [вступ та ред. М. Лесіва; зібрав і до друку підготував В. Пилипович]. – Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2007. – С. 274.

³⁴ М. Лесів подає дату смерті М. Пшеп'юрської – 13 січня: Лесів М. Професор Марія Пшеп'юрська-Овчаренко (1909–1998) / М. Лесів // Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. – С. 12.

³⁵ Ці праці увійшли до видання: Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. – 299 с.

³⁶ Рудницький Є. М. // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії / [редкол. В. Складенко (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Довіра, 2005. – С. 387.

1927–1930 рр. – співробітник Інституту української наукової мови ВУАН, член Діалектологічної комісії ВУАН (1928–1930). У 1930–1940 рр. – науковий співробітник словникового відділу Інституту мовознавства ВУАН. Помер після 1940 р. у Києві.

Працював над проблемами української діалектології, словотвору, мови хужої літератури, був співавтором перекладних словників.

Праці: Діалекти Уманщини (Загальна характеристика) // Уманщина: Краєзнавчий збірник. – Умань, 1927. – С. 190–205; Зложене речення в уманських діалектах // Український діалектологічний збірник. – 1929. – Кн. 2. – С. 211–230; Російсько-український словник: у 4-х томах. – Т. 4 (не виданий; співукладач); Складені слова в українській мові // Збірник секції граматики української мови. – Київ, 1930. – Кн. 1. – С. 141–196; Мова персонажів п'єси М. Горького “Враги” // Мовознавство. – 1936. – № 10. – С. 27–41; Досягнення російської лексикографії // Там само. – С. 81–95 (співавтор – С. І. Василевський); Російсько-український словник. – Київ, 1937. – 890 с. (співукладач).

Видатний учений-мовознавець Ярослав-Богдан Рудницький (1910–1995)³⁷ народився 28 листопада 1910 р. у м. Перемишлі (тепер – Польща). Учився у гімназії в м. Стрию, закінчив в 1934 р. славистику у Львівському університеті, був докторантом визначного польського ономаста В. Ташицького. У 1938–1940 рр. навчався в Берлінському та Празькому університетах. Від 1940 р. – доцент, від 1943 р. – професор Українського вільного університету (Прага). Згодом жив і працював у Канаді (м. Вінніпег). У Манітобському університеті заснував кафедру славистики й керував нею до 1976 р., а з 1977 – професор-консультант цього університету. Читав лекції в Оттавському й багатьох інших університетах Америки, Європи, Азії, Австралії. Вільно володів багатьма мовами, зокрема старогрецькою. Від 1947 р. успішно представляв українську науку на міжнародних форумах: на грудах була табличка “Канада–Україна”. Автор кількох тисяч публікацій.

Я. Рудницький – засновник Української вільної академії наук у Канаді. Упродовж 1955–1969 рр. був її президентом. Організував Канадську асоціацію славістів (1954), Канадське лінгвістичне товариство (1954), Канадський інститут назвознавства (1967), Канадську асоціацію порівняльної літератури (1967), Міжнародну академію гуманістичних і суспільних наук Канади (1974) тощо. Видавав низку наукових серій: “Славистика”, “Ономастика”, “Україніка в Канаді”, “Україніка окциденталія” тощо. Був заступником голови Міжнародного комітету спеціальної ономастики при ООН (1972). Я. Рудницький досліджував українські назви в Канаді, США, Австралії, вивчав етнографію. На запрошення уряду опрацьовував упродовж кількох років україніку в Американській конгресовій та Канадській національній бібліотеках, був одним із 10 членів Королівської комісії двомовності й двокультурності в Канаді. 1978 р. організував Могилянсько-Мазепинську академію і був її президентом до 1992 р. Дійсний член НТШ із 1947 р. Один із засновників товариства “Рідна мова” (1964) і річника “Слово на сторожі” (1964–1989), органу Товариства плекання рідної мови. Ярослав Рудницький приятелював з Іваном Багряним, Юрієм Кленом, Василем Баркою, Вірою

³⁷ Зорівчак Р. Рудницький Ярослав-Богдан / Р. Зорівчак // Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 525; Дзира Я. Ярослав Рудницький / Я. Дзира // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 2–3. – С. 93–94.

Вовк тощо. Допоміг західноєвропейським музеям увічнити пам'ять Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Марка Вовчка, Юрія Федьковича й ін. Упродовж життя вивчав і популяризував у Канаді творчість Тараса Шевченка. Перекладав українською мовою твори Шекспіра, Бернса тощо, англійською – вірші Лесі Українки, Богдана Ігоря Антонича. Особливо значний внесок Я. Рудницького в українську ономастику, дериватологію, етимологію та лексикографію. У співавторстві з З. Кузелею він видав великий “Українсько-німецький словник” (Лейпциг, 1943; 2-ге вид. Вісбаден, 1983). Понад 40 років укладав двотомний “Етимологічний словник української мови” – перший слов'янський етимологічний словник англійською мовою³⁸. Він виходив окремими випусками з 1962 по 1977 р. (вип. 1–16 на літери А – Ж), які згодом були перевидані у двох томах із додатком авторських робочих матеріалів на решту літер. Перший том містить слова на літери А – І, другий – на літери Д – Ж та опубліковані на правах рукопису слова на З – Ї. Кожне гасло описано за таким принципом: слово кирилицею, його літературні й діалектні різновиди, семантика, синоніми та переклад англійською мовою, порівняння з відповідниками в інших мовах, вичерпна історія слова. До словника додано значну кількість запозичень різного часу, етноніми, топоніми і власні імена. За його редакцією (спільно з К. Церкевичем) вийшов “Правописний словник української мови” (1979).

Праці з ономастики: “Про місцеву назву «Стрий»” (1937), “Українські місцеві назви” (1942), “Слово і назва «Україна»” (1951), “Назви «Галичина» й «Волинь»” (1952), “Галич у Манітобі” (1953), “Студії з назвознавства. I. Слов'янський назвознавчий фольклор у Канаді” (1956), “Канадійські місцеві назви українського походження” (1957), “3 австралійської ономастики” (1978). Праці з українського словотвору: “Наростки **-ище**, **-исько**, **-сько**” (1934, 1967), “Суфікс **-ера**” (1959).

Англійською мовою написав монографію “Українська мова та її говори” (1937), досліджував бойківську говірку (“До бойківсько-наддністрянської мовної межі”, 1935; “3 фонетики бойківського говору”, 1936), написав працю “Нарис української діалектології” (1946). Залишив праці з перекладознавства (“Українська Шекспіріана на Заході”, 1977), опис міської говірки Львова (“Українська говірка міста Львова”) (1943, 1993, німецькою мовою). Автор праць із культури української мови (“Як говорити по-літературному”, 1946), з історії української мови у плані соціолінгвістики (“Лінгвоцид”, 1976, англійською мовою; “Емський указ 1876 року і проблема лінгвоциду”, 1976, англійською мовою).

Велика заслуга Я. Рудницького у збиранні й публікації українського фольклору на канадській землі. Він видав чотири томи українського фольклору. Зібрав колекції фонетичних записів від українців (починаючи від перших поселенців у Канаді з 1891 р.), які зберігаються в бібліотеках Оттавського та Манітобського університетів. Мріяв дожити до утворення Української соборної держави. Влітку 1992 і 1993 рр. він кілька місяців прожив у Києві, Львові, Чернівцях, Дрогобичі, рідних Стрию і Перемишлі, читав лекції студентам, готував до друку тут свої праці. Я. Рудницький помер 19 жовтня 1995 р. у Монреалі.

³⁸ An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: 2 Vols. / [by Jaroslav B. Rudnyc'kyj]. – Winnipeg; Ottawa, 1962–1982; Етимологічний словник української мови: у 2 т. / [укл. Я. Рудницький]. – Вінніпег; Оттава, 1962–1982.

Один із найавторитетніших українських фахівців з методики викладання мови Шкільник Михайло Михайлович (1910-1989)³⁹ народився 5 травня 1910 р. у с. Маковиську (тепер – Польща) в селянській родині. Закінчив початкову і семирічну школи. Згодом навчався в Самбірській, а потім у Рудниківській учительській семінарії. Після закінчення навчання в 1930 р. одержав право працювати в початковій школі. Працював у с. Боїсках Люблінського воєводства, однак незабаром разом із тисячами інших учителів-українців його звільнено з роботи. У 1931 р. працював у часописі “Рідна школа” й одночасно навчався на Вищих учительських курсах в Любліні за спеціальністю “Історія”, склав кваліфікаційний іспит та одержав право викладати польську мову учням 5–7 класів у с. Бистриця біля Любліна. 1937 р. вступив на факультет педагогіки і психології Люблінського університету, однак навчання перервала Друга світова війна. 1939 р. повернувся до педагогічної діяльності у школах Львівщини. Після війни викладав українську мову і літературу учням 5–7 класів у м. Городку. Згодом став завідувачем кабінету початкової освіти при Львівському інституті підвищення кваліфікації вчителів. Від 1948 р. працював одночасно у СШ № 36 м. Львова. Почав створювати підручники (читанки і підручники з мови для польських шкіл у Львові).

У 1946 р. вступив на філологічний факультет Львівського університету, а в 1950 перевівся на заочне відділення Львівського педінституту і з 1951 працював у СШ № 34. Упродовж 1948–1951 рр. викладав методику в 11-х педагогічних класах, які готували учителів початкової школи. З 1953 р. – асистент Львівського педінституту, продовжуючи працювати у СШ № 34. Від 1958 р. – викладач методики на кафедрі української мови Львівського педінституту. Учений-педагог публікував наукові праці в методичних журналах, працював над створенням підручників, брав активну участь в обласних педагогічних читаннях, керував педпрактикою студентів. У 1956 р. йому присвоєно звання заслуженого вчителя школи УРСР. У 1959 р. став науковим кореспондентом Українського науково-дослідного інституту педагогіки в секторі мови. Після об’єднання Львівського і Дрогобицького педінститутів частина викладачів кафедри української мови (Ю. Редько, Б. Кобилянський, М. Шкільник) перейшла на кафедру української мови Львівського університету. Із вересня 1959 р. М. Шкільник працює на посаді доцента кафедри української мови університету. Він читав курс методики, проводив практичні заняття, керував педагогічною практикою студентів. Водночас учений публікував багато статей у різних виданнях.

У 1962 р. вийшла його монографія “Формування в учнів граматичних понять іменника”. Згодом, у 1965 р., на цю тему захищає кандидатську дисертацію й здобуває ступінь кандидата педагогічних наук. Читав лекції з методики викладання української мови не лише у Львові: його запрошували у Дрогобицький та Івано-Франківський педінститути. М. Шкільник одним із перших почав складати алгоритми з метою застосування їх при вивченні окремих тем української граматики й орфографії. Він був ентузіастом у застосуванні нових ефективних методів навчання мови. В останні роки

³⁹ *Кочан І.* Слово про вчителя / І. Кочан // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2010. – Вип. 50. – С. 10–14; *Сербенська О.* Педагог із великою Божою іскрою / О. Сербенська // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2010. Вип. 50. – С. 3–9.

працював над виданням посібника⁴⁰, який був опублікований у 1986 р. Він також був співавтором підручників для шкіл із польською та російською мовами викладання⁴¹. Необхідно зауважити, що деякі, автором чи співавтором яких був М. Шкільник, перевидавали по 18–20 разів⁴². Вийшли таблиці, які він уклав, до розділів “Фонетика”, “Будова слова” з методичними вказівками щодо їх використання.

Відомий український лінгводидакт прагнув передати студентам-філологам та учителям усе багатство своєї досконалої педагогічної майстерності. 22 серпня 1989 р. М. Шкільник помер у Львові.

Отже, стислий огляд життєвого шляху і наукового доробку персоналій переко­нує нас у значному внеску цих людей в українську мовознавчу науку в різних її царинах (діалектології, дериватології, історії мови, лексикології, лексикографії, синтаксису, фонології, етимології, ономастики, термінології, лінгвостилістики, методи­ки викладання мови тощо). Щедра і плодюча нива Закерзоння, куди сягають своїм генетичним корінням відомі сьогодні, а деякі відновлені в пам’яті особистості, залишила певний відбиток у їхній науковій спадщині (пор., наприклад: Ковалик І. Типологія системи словотвору прізвиськ жителів села Млинів Жешівської області ПНР // Повідомлення української ономастичної комісії / [відп. ред. К.К. Цілуйко]. – Київ, 1967. – Вип. 4. – С. 15–30; Бучко Д. Г. Назви найдавніших поселень Закерзоння // Українсько-польський симпозиум “Проблеми трансформації в гуманітарній, соціально-економічній та науково-освітній сферах”. Збірник тез. – Тернопіль, 1997. – С. 16–17; Бучко Д. Г. Назви найдавніших поселень Надсяння. Ойконіми на *-*jь* // Слов’янська ономастика. Збірник наук. праць на честь 70-річчя П. Чучки. – Ужгород, 1998. – С. 45–57; Бучко Д. Г. Надсяння: Назви найдавніших поселень // Наш край – Любачівщина. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 6–16 (співатор М. І. Бучко); Бучко Д. Г. Відродинні ойконіми Надсяння // Acta albaruthenica, rossia, polonica. Беларуска – руска – польскае мавазнаўства, літаратурознаўства. – Віцебск: В-во ВДУ, 2006. – С. 294–296 тощо). Пам’ятають рідну землю своїх предків і досліджують її мовне багатство сьогодні й ті мовознавці, які народилися вже після депортації їхніх батьків. Пригадаймо слова талановитої української поетеси Ірини Жиленко: “Коли немає болісного співчуття до своєї батьківщини і до її історичної долі, людина якоюсь мірою – духовна каліка”⁴³. Наукові здобутки представників цієї багатой на таланти землі – вагомий внесок в українську лінгвістику. Вони послужать надійною підмогою і важливим дороговказом для наступних поколінь українських мовознавців.

⁴⁰ Шкільник М. Проблемний підхід до вивчення частин мови: посібник для вчителів / М. Шкільник. – Київ: Радянська школа, 1986. – 136 с.

⁴¹ Пор., наприклад: Українська мова: підручник для 5–6 класів з російською мовою навчання / [Беляєв О., Плиско К., Симоненкова Л., Шкільник М.]. – Київ: Радянська школа, 1988. – 256 с.

⁴² Шкільник М. Українська мова: підручник для 6–7 класів шкіл з російською мовою навчання. – 20-те вид. – Київ: Радянська школа, 1990. – 256 с.; Українська мова: підручник для 5 класу шкіл з російською мовою навчання / [Беляєв О., Плиско К., Симоненкова Л., Шкільник М.]. – 18-те вид. – Київ: Радянська школа, 1990. – 159 с.

⁴³ Жиленко І. Homo feriens: спогади / І. Жиленко; [передм. М. Коцюбинської]. – Київ: Смолоскип, 2011. – С. 346.

Микола ЛИТВИН, Любомир ХАХУЛА

ОСОБЛИВОСТІ ЕМІГРАЦІЇ ТА РЕЕМІГРАЦІЇ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

**(Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939):
монографія / А. Шваб. – Луцьк, 2014. – 492 с.)**

Еміграція – відображення етнополітичного та соціально-економічного становища держав і народів. Особливо це стосується новітньої доби, коли загострюються демографічні й аграрно-продуктові проблеми, швидкими темпами розвивається наука, транспорт, зв'язок, спричиняючи нові міграційні хвилі між країнами та континентами. Відновлена після Першої світової війни Друга Річпосполита теж стала активним об'єктом і суб'єктом міжнародного міграційного процесу. Власне цій проблемі присвячена монографія відомого волинського дослідника, декана історичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки Анатолія Шваба.

Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом, складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і літератури. У першому розділі традиційно проаналізовано українську та зарубіжну історіографію проблеми, джерельну базу, а також актуалізовано теоретико-методологічні засади дослідження. Під час написання монографії автор опрацював регіональні та центральні архіви не лише України, але й сусідньої Польщі. Не забув і про опубліковані збірники документів та матеріалів, численні кореспонденції польської й української періодики міжвоєнної доби. Деяко менше використано спогадів учасників та очевидців тогочасних подій, а також англомовні і німецькомовні джерела. Погоджуємося з А. Швабом у тому, що найбільшу археографічну цінність мають публікації міжвоєнної доби, авторами яких були урядовці, дипломатичні працівники та науковці, що формували і реалізовували еміграційну політику Другої Річпосполитої (їх публікації стосуються переважно окремих епізодів організації та перебігу еміграційного руху і не містять синтезованої характеристики еміграційної політики як такої).

Другий розділ розкриває суспільно-політичні передумови й етносоціальні чинники міграційних процесів у відродженій Польщі після Першої світової війни. При цьому автор особливу увагу приділив демографічній складовій цього явища. Дуже рельєфно це продемонстровано за матеріалами переписів у Волинському, Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах. Причини масового еміграційного руху міжвоєнної Польщі, як слушно зауважив луцький дослідник, крилися в особливостях соціально-економічного укладу Другої Річпосполитої та суттєвому відставанні темпів її економічного зростання від розвинутих країн Європи і світу. Крім того, значний вплив на еміграційні настрої польського соціуму мав

міграційний досвід останньої чверті XIX – початку XX ст., коли в 1871–1914 рр. із територій, які у 1918 р. увійшли до складу Другої Речіпосполитої емігрувало близько 3,5 млн осіб. Відтоді поляки поряд з українцями й іншими народами Східної Європи стали невід’ємною складовою глобального ринку праці, основним рушієм якого були попит та пропозиція робочої сили, насамперед чоловічої. Масова еміграція в уявленнях кількох поколінь польського суспільства сформувала стійку соціально-психологічну установку на сприйняття її як ефективного способу боротьби з матеріальними труднощами. Гроші, як правило, необхідні були для будівництва помешкань, навчання дітей у вищих навчальних закладах, купівлі худоби та землі тощо. Автор навів оригінальні статистичні дані про те, що низькі темпи індустріалізації країни болісно позначилися на сфері сільськогосподарського виробництва, а швидке зростання сільського населення нівелювало будь-які зусилля Бельведеру у сфері аграрного реформування (за два міжвоєнні десятиліття в результаті запровадження аграрної реформи загальна площа селянських господарств зросла на 15 %, а кількість господарств збільшилася на 30 %).

Важливо й те, що вчений узагальнив нормативно-правову базу держави в міграційній сфері, значну увагу приділивши особливостям еміграційних потоків. Йдеться як про постійну, так і про сезонну еміграцію до сусідніх європейських країн. Дослідників новітньої історії Польщі зацікавлять також авторські узагальнення щодо кількісних, регіональних, національних та соціально-демографічних показників цього процесу. Погоджуємося з висновком А. Шваба про те, що еміграційна політика Другої Речіпосполитої еволюціонувала упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття і для кожного з її етапів були притаманні свої пріоритети. Для періоду 1918–1925 рр. – всілякі сприяння заробітчанській еміграції. На початковому етапі передбачалося, що до сезонної еміграції, переважно до Франції (на шахти та сільськогосподарські роботи), буде скеровано не менше 2 млн безробітних промислових і сільськогосподарських робітників. Однак від середини 1920-х років в умовах погіршення економічної кон’юнктури та з усвідомленням того, що швидких змін в економіці країни досягнути не вдасться, більшість польських політичних партій та уряд визнали, що єдиний спосіб вирішення питання аграрного перенаселення країни – це еміграція. В умовах економічної рецесії 1924–1925 рр. до активної співпраці із проурядовими партіями для розробки еміграційних проектів долучаються ліві політичні сили – Польська соціалістична партія та Народна робітничка партія.

Лише у другий період (1926–1930) польській владі вдалося досягнути певних успіхів завдяки загальному економічному піднесенню та сприятливій кон’юктурі світових ринків праці. Насамперед було укладено еміграційну угоду з Німеччиною, досягнуто певних поступок Франції, Німеччини й Бельгії в питаннях соціального забезпечення сезонних робітників. Усередині країни офіційна Варшава вдалася до централізації опікунської діяльності, обмеживши використання нелегальної агітації до еміграції через іноземні мореплавні компанії. Особливу увагу А. Шваб приділив діяльності в цій сфері Міністерства закордонних справ (МЗС) Польщі, яке прагнуло укладати політичні й економічні угоди з імміграційними країнами задля збільшення заробітчанської еміграції. Центральній владі активно допомагало Польське колонізаційне товариство (утворене 1926 р.), а також Міжнародне осад-

ницьке товариство, до якого увійшов делегований МЗС секретар Міжміністерської еміграційної комісії А. Зарихта.

Автор показав, що в період світової економічної кризи та після неї (1931–1935) еміграція з Польщі майже припинилася, натомість посилилася рееміграція, передусім із Франції, що зумовило зростання безробіття в сільській місцевості та містах. Новий санаційний уряд намагався стримати цей процес, проте, побоюючись зіпсувати відносин з офіційним Парижем, МЗС Польщі в 1932 р. активізувало пошук можливостей осадницької еміграції до Бразилії, Аргентини, Уругваю, Болівії та інших країн Південної та Латинської Америки. Історик навів також численні документи про пропагандистську діяльність Морської і колоніальної ліги.

Як слушно зазначив А. Шваб, у 1936–1939 рр. світові міграційні процеси значно активізувалися, що пожвавило робітничу еміграцію до Німеччини, Франції, Бельгії, Латвії, Естонії. На той час центральна польська влада вже не чинила жодних перешкод сезонній еміграції, насамперед до промислових підприємств і фермерських господарств Німеччини. Автор зауважив, що тогочасне польське керівництво розцінювало континентальну еміграцію важливим чинником покращення фінансового стану польських селян західних і центральних воєводств, а також послаблення становища національних меншин, особливо на т. зв. “східних кресах” – Східній Галичині та Західній Волині. Зокрема польська влада посилила зусилля для виїзду західних українців і білорусів, а також євреїв до країн Південної Америки. До того ж здійснено спробу утворити на суміжних прикордонних територіях Бразилії, Аргентини і Парагваю скупчені поселення польських осадників, які могли б у перспективі стати базою для польської економічної експансії або навіть для створення власних колоній у Південній Америці.

Окремий розділ присвячено політиці законодавчих і виконавчих органів центральної влади Польщі щодо міжконтинентальної еміграції, зокрема не лише до країн Північної, але й Південної Америки. На основі ґрунтовного аналізу маловідомих українській історичній та юридичній науці документів А. Шваб узагальнив засади та складні механізми реалізації міжконтинентальної еміграційної політики, їх міжнародно-правове регулювання, державний контроль над напрямками, особливостями та національною структурою еміграції на американський континент.

Науково обґрунтованим є висновок дослідника про те, що в 1926–1928 рр. кількісні показники міжконтинентальної еміграції значно поступаються континентальній, європейській: із 1 479 152 осіб, які покинули Польщу у вказаний період, 1 030 590 осіб (70 %) емігрувало до європейських країн. Натомість із східних воєводств, зокрема Волинського, Тернопільського, Львівського, знедолені українці й надалі хотіли виїжджати переважно за океан. При цьому автор наочно реконструює динаміку еміграції з Волинського воєводства: якщо в 1926–1931 рр. звідси виїхало за океан 12 % від загалу переселенців із Польщі, то в 1936–1938 рр. – 27,9 %.

Водночас при визначенні контингенту емігрантів до європейських країн, виступає А. Шваб, перевага надавалася полякам, римо-католикам за віросповіданням. У 1926–1931 рр. їхня частка становила 65,7 %, натомість православних (переважно українців і білорусів) – лише 0,5 %. Упродовж усього міжвоєнного періоду постійно зростала динаміка й частка емігрантів серед представників національних меншин

на фоні спадання еміграційної активності представників польської національності. Найактивнішу участь взяли німці та євреї.

Разом із тим варто висловити авторові деякі зауваження. Робота виграла би від порівняння еміграційної політики Польщі з еміграційною політикою країн подібних за особливостями соціально-економічного та політичного розвитку, як, наприклад, Чехословаччина, Румунія тощо. Більше місця в монографії вартувало би відвести політичній еміграції, зокрема українській. Як відомо, чимало українських громадсько-політичних діячів Східної Галичини та Західної Волині, уникаючи переслідувань польської авторитарної влади, виїхали до Чехословаччини, Франції, США й Канади, де продовжили суспільно-культурну діяльність. Проте висловлені побажання не впливають на високий науковий рівень монографії, яка стане в нагоді дослідникам новітньої історії Польщі та України.

Ярослав КОНДРАЧ

Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3-х т. / [Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк]. – Чернівці, 2011. – Т. 1. – 880 с.; Т. 2. – Чернівці, 2014. – 900 с.

У політичному сьогоденні залишається актуальною одна з найтяжчих сторінок історії – депортації 1944–1947 рр. українського населення з рідних теренів – Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Західної Бойківщини, Надсяння. Політика польської окупаційної влади в українському питанні на Холмщині та Підляшші потребує зараз ґрунтовнішого дослідження, незважаючи на численні праці як українських, так і польських дослідників.

Колектив авторів із Ю. Макара, М. Горного, В. Макара, А. Салюка на основі зібраних в архівах України, Польщі та Канади матеріалів, із залученням опублікованих документів і значної кількості наукових опрацювань представили своє бачення долі українців Холмщини та Південного Підляшшя, починаючи від їх вивезення углиб Росії під час Першої світової війни. Показали їх переживання у складі Польщі під час Другої світової війни, депортації на підставі угоди від 9 вересня 1944 р. до УРСР й акції “Вісла” в кордонах повоєнної Польщі. Автори планують видати тритомник. На цей час вийшли друком два томи. До першого увійшли дослідження, а у другому акцент зроблено на спогадах, документах, ілюстраціях.

Депортації українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя 1944–1947 рр. відбувалися за згоди союзників антигітлерівської коаліції, координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини. За тогочасної геополітичної ситуації їх уникнути було неможливо. Загалом депортацію українців, як зазначили автори дослідження, із цього українського етнічного терену можна умовно поділити на чотири етапи. Перший – від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР відбувалося за участю війська й інших репресивно-силових структур. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції “Вісла” брутально депортовано холмщаків на т. зв. “по німецькі землі” Польщі. Зауважимо, що на території Надсяння і Лемківщини другий етап в основному закінчився в липні 1946 р., а третій – у липні 1947 р. Четвертий – вирівнювання польсько-радянського кордону 1951 р. у районі Устриків Дольних (Дрогобиччина). Жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944–1951 рр. стало понад 700 тис. українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя.

На думку авторів, лише для незначної частини місцевого населення, насамперед соціально незахищених і громадян лівих поглядів (малоземельних та безземельних; тих, хто втратив житло і худобу й ін.) переселення наприкінці 1944 – першій половині 1945 рр. було добровільним. Ці люди повірили агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної і військової адміністрації, у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців. До термінового виїзду спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. н., яку населення Надсяння, Лемківщини та Холмщини бойкотувало. Неможливо було жити й у селах, які знищувало польське підпілля в першій половині 1944 р. (лише на Грубешівщині 27 населених пунктів). На цьому етапі підпілля ОУН і УПА (особливо в північних повітах) не протидіяло переселенським акціям, зважаючи на соціальний стан, політичні симпатії цих людей, а також насиченість району польськими і радянськими регулярними частинами, підрозділами Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС). Щоправда, цей етап “евакуації” з боку влади проводив неорганізовано: не вистачало утеплених вагонів, які, до того ж, приходили нерегулярно, що робило неконтрольованим процес транспортування людей. Зауважимо й те, що дестабілізував суспільно-політичну ситуацію й наводив страх на холмщаків у першій половині 1944 р. Український легіон самооборони, створений за сприяння гітлерівців для боротьби з бандерівськими відділами Української повстанської армії (УПА). Радянофільські настрої підживлював план керівництва УРСР (складений наприкінці весни 1944 р.), який полягав у тому, щоби провести новий кордон, що охопив би регіон довкола Холма. М. Хрущов намагався переконати Й. Сталіна в доцільності створення Хомської обл. УРСР, посиляючись на той факт, що більшість населення регіону становили українці, яких постійно переслідували поляки. І як тільки в липні 1944 р. Червона армія ввійшла у прикордонну зону, було організовано своєрідні “плебісцити”, численні петиції та листи місцевих українців до Києва і Москви щодо приєднання Холмщини до УРСР. Оскільки такий план у Москві не схвалили, це зумовило суспільні негативні емоції в поведінці української меншини Польщі.

Із серпня 1945 р., вказують автори, переселення українців повністю набуло ознак насильницького, бо польська влада залучила до цього процесу військо (не менше 27 батальйонів). У березні 1946 р. до Грубешівського, Томашівського і Влодавського повітів скеровано репресивно-каральні структури, які в середині липня в основному закінчили переселенську акцію. До кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів із СРСР, насамперед з південноукраїнського регіону.

Переселенців, окрім західних областей (Волинської і Рівненської), розселяли на Сході і Півдні України, переважно в Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській обл., де відчувалася гостра господарська необхідність у робочій силі, а також було вільне (але малопритатне) житло, яке залишилося після депортацій у 30–40-х роках, родин із німецьких, татарських, грецьких, болгарських і єврейських поселень.

Як наголошують автори, не всі переселенці отримали від радянської влади одноразову грошову допомогу (500–2000 крб). Грошова реформа 1947 р. стала формою закабалення переселенців-боржників. Влада неохоче нараховувала людям (більшість становили селяни) пенсії. Не завжди також функціонери визнавали дипломи

міжвоєнної і воєнної доби. Нерегулярно надходили товари широкого вжитку (сіль, сірники, крупи, мило, гас, тарілки, чоботи, валянки, ложки) у спеціальні магазини облспоживспілки для переселенців. У багатьох населених пунктах західних областей неодноразово мобілізували на заготівлю палива для шкіл і лікарень, на вивіз деревини для спорудження будинків для переселенців. Щоправда, досить активно проводили серед них політмасову роботу: молодь залучали до комсомолу, виборчих кампаній; кожен двір обов'язково передплачувати одну-дві компартійні газети.

Також, взявши до уваги відгуки на перший том, авторський колектив доповнив другий двома дослідницькими розділами: “Переселенці з Польщі в Україні” й “Дилема українців Польщі у ХХ столітті”. У них висвітлено адаптацію депортованих українців із Польщі після Другої світової війни в УРСР і проблеми українців у Польщі в ХХ ст. Все це описано в першій частині другого тому.

У другій частині описано спогади депортованих українців до УРСР. Окрім цього, опубліковано малочисленні спогади людей, що залишилися в Польщі, переживши акцію Вісла, або емігрували в західні країни.

У третій частині представлено документи з архівосховищ Канади і Польщі. Наприклад, широко представлено матеріали з бібліотек й архівів Канади. Так, на основі документів із Фонду Володимира Кубійовича досліджено діяльність Українського Центрального Комітету на теренах Холмщини і Підляшшя, становище українців у роки німецької окупації, відродження Української Православної Церкви, шкільництва та культурного життя. Із фонду Андрія Жука почерпнуто відомості про діяльність Української Загальної Ради, які тоді публікувалися на сторінках “Вістника союзу визволення України”. Також колектив авторів на належному рівні вивчив документи Центрального військового архіву Польщі й Архіву Православної митрополії у Варшаві, які дещо прояснили причини конфлікту в роки війни.

У першому томі автори намагалися докладно й аргументовано висвітлити трагічну долю холмсько-підляських українців впродовж першої половини минулого століття. Мета другого – оприлюднити спогади, фотографії, матеріали тогочасної українськомовної преси, опубліковані та неопубліковані документи, віднайдені в архівосховищах. Іншими словами, автори прагнули ознайомити читача з джерельною базою дослідження з метою підтвердження обґрунтованості їхніх тверджень. Із чим вони успішно впорались.

Христина ЧУШАК

ПІД МУРАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФОРТЕЦІ
(*Karolina S. Follis. Building Fortress Europe: The Polish-Ukrainian Frontier / Karolina S. Follis. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012. –296 p.*)

Розмежування території було одним із проблематичніших моментів історії польсько-українських відносин ХХ ст. Це питання впродовж тривалого часу спричиняло напругу й непорозуміння, аж до збройного протистояння обох спільнот¹. Але прикордоння, крім того, що було “яблуком розбрату”, також виконувало функцію контактної зони, де співіснували і змінювалися, перебираючи одна в іншої певні елементи, різні культури. Навіть у радянські часи через географічну близькість Польщі та порівняну легкість, з якою можна було туди потрапити, ця країна залишалася відносно відкритим і знайомим світом для радянських громадян. Після розпаду Радянського Союзу контакти між Україною та Польщею і між українцями та поляками значно посилювалися.

Ситуація почала змінюватися з підготовкою Польщі до вступу до Європейського Союзу, а згодом – долученням до Шенгенської угоди. Вслід за зміною бюрократичних процедур та дозвільної система для перетину кордону, активно трансформувалася прикордонна інфраструктура. Упродовж 2000-х років прикордонники, митники, мешканці польських і українських прикордонних регіонів, заробітчани, мігранти поступово трансформували свої практики взаємодії з кордоном.

У 2012 р. у видавництві Пенського університету вийшла монографія “Будуючи європейську фортецю: польсько-українське прикордоння” дослідниці-антропологині Кароліни Фолліс, яка ґрунтується на спостереженнях за цими змінами й інтерв’ю із представниками головних груп, яких торкалися зміни на кордоні – українських заробітчан, дрібних торговців, прикордонників, біженців, державних

¹ Про складний процес формування польсько-українського кордону після Другої світової війни див.: *Козловський І.* Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 / І. Козловський – Львів: Каменяр, 1998. – 217 с.; *Макарчук В.* Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.) / В. Макарчук. – Київ: Атака, 2004. – 348 с. Про інтелектуальні та програмні суперечки щодо лінії кордону зокрема, див.: *Wolański M.* Europa Środkowo-Wschodnia w myśli politycznej emigracji polskiej 1945–1975 / М. Wolański – Wrocław: W-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 383 s.; Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів / [за ред.: П. Ковалю, Я. Олдаковського, М. Зухняк]. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – 440 с.

службовців, експертів та ін. Книгу написано на підставі дисертаційного дослідження, виконаного в Новій школі соціальних досліджень (Нью-Йорк).

У монографії проаналізовано зміни, що відбулися у зв'язку з перетворенням польсько-українського кордону з кордону між двома державами (стратегічними партнерами) на зовнішній кордон Європейського Союзу. К. Фолліс приїздила в Україну й Польшу впродовж 2003–2008 рр., щоб з'ясувати вплив цієї особливої зміни на щоденне життя людей, дії та дискурс політиків, бюрократичні процедури.

Чим передовсім цікава рецензована книга, адже про польсько-український кордон у контексті євроатлантичної інтеграції сказано чимало?² Свіжим для українського читача є антропологічний підхід, який застосувала дослідниця. Ця робота – про встановлення й зміни кордонів не лише через державні приписи, а й практики звичайних людей, вимушених пристосовуватися до змін (вчитися їх обходити чи використовувати на власну користь). Окрім того, монографія К. Фолліс – вагомий вклад у дискусії про те, чим є сучасні кордони – лініями контакту, воротами чи новими осучасненими бар'єрами. Дослідниця також порушує питання класу, статусу, гендеру, національності та громадянства, які можуть або допомагати при перетині кордонів, або ж навпаки, перетворювати їх на майже нездоланну перешкоду. Так, через фокус на польсько-українському кордоні, К. Фолліс вдалося вийти на ширші питання співвідношення локального, національного і наднаціонального в Європейському Союзі; напругу між творенням відкритої та демократичної нової міжнародної структури, як себе позиціонує ЄС, коштом сильнішого контролю зовнішніх меж утворення, через що, наприклад, виникає протиріччя між декларованою як принцип повагою до прав людини й значним обмеженням доступу на свою територію “чужинців”.

Монографія складається з шести розділів, вступу та висновків. У вступі “Відновлення кордонів у Європі” (“Rebordering Europe”) авторка розкриває парадокс Європейського Союзу, який полягає в тому, що “простір без обмежень (для пересування, торгівлі, руху капіталу тощо) можливий лише в певних кордонах” (С. 11). Щоб описати цей парадокс, вона використовує термін “відновлення кордонів” (“rebordering”), який визначає як “дискурсивні та практичні дії, спрямовані на визначення і зміцнення кордонів Європейського Союзу” (С. 12). Як зазначає дослідниця, цей процес – гегемонний та складається як із дискурсивної частини (скажімо, обґрунтування нових процедур), так і з практичних змін у процесі отримання віз чи перетину кордону.

На прикладі польсько-українського кордону рецензоване дослідження показує, що всупереч очікуванням, які домінували після закінчення “холодної війни”, Європа не стала простором вільного пересування для всіх. Після референдуму 2003, коли поляки проголосували за приєднання до Європейського Союзу, в повітрі зависло питання про ймовірність нової “залізної завіси”. У публічному просторі країни змагалися два традиційні, але злегка трансформовані, дискурси – про варварський “Дикий схід”, який польська цивілізаційна межа мала би стримувати, та

² Наприклад див.: Кордони і система безпеки в Європі: роль України і Польщі: Матеріали Міжнародного круглого столу (Київ, 25 жовтня 2001 р.) // Економічний часопис. – 2001. – № 10. – С. 24–51; *Стоєцький В.* Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір (історико-політологічне дослідження) / В. Стоєцький. – Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. – 175 с.

протилежний – про вікові братні стосунки між поляками й українцями, “стратегічне партнерство” між державами, які треба зберегти будь-якою ціною.

У цьому контексті активізувався дискурс “цивілізованості”. Висновки авторки монографії спростовують аргументи цивілізаційних підходів у стилі Самуеля Гантингтона³ про існування двох відмінних цивілізацій (“кращої” – більш розвинутої і “гіршої” – відсталої). К. Фолліс стверджує, що усталений кордон “не збігається з якоюсь «справжньою» прірвою між Заходом і Сходом. Він проходить через територію, де мешканці мають складне ставлення до Сходу та Заходу. При цьому ні Схід, ні Захід не є монолітними однозначними категоріями; їх значення постійно реінтерпретується для різних стратегічних та ідеологічних цілей”. Дослідниця опирається на підхід до поняття “цивілізація” Норберта Еліаса, який визначав її не як даність (факт), а як процес, “який ніколи не може бути закінченим, а постійно змінюється через поступові зміни у правилах та поведінці, і при якому неприємні для споглядання речі поступово витісняють з поля зору та безпосереднього досвіду середньостатистичних громадян” (С. 23). Отож, одна з цілей дослідження – показати, що “контрасти й відмінності, що проходять вздовж лінії польсько-українського кордону не є відображенням непереможних цивілізаційних, культурних чи інших відмінностей. Хоча про них говорять як про національні, релігійні та інші, проте вони – продукт дебатів про історію” (С. 21).

У своєму баченні формування кордонів як процесів долучення і вилучення (бо завжди хтось буде всередині, а хтось опиниться за межами), що формують громадян, їхню суб’єктність, політичні спільноти й ідентичності, дослідниця опирається на теоретичні підходи Мішеля Фуко та його послідовників. Вкоріненість К. Фолліс у суспільну теорію дозволяє їй зауважувати й інтерпретувати, здавалося б, мало-значимі зміни, висловлювання, спостереження “у полі” й створити з них глобальну картину трансформації польсько-українського кордону з кордону між двома суверенними державами на кордон між державою та потужним міждержавним утворенням зі своїми правилами й інтересами. У подальших розділах авторка аналізує практики, дискурси та приписи, що трансформувалися у процесі “відновлення кордонів”.

У розділі “Окультурення постсоціалістичного прикордоння?” (“Civilizing the Postsocialist Frontier?”) йдеться про перетворення польсько-українського прикордоння з “поясу, де поряд мешкали різні народи” на чітко визначений кордон між двома державами. Ці повоєнні зміни дослідниця подає, зокрема, через історію мешканців с. Корчмин, розділеного після Другої світової лінією кордону.

Вказуючи на пористу природу кордону й активні контакти, зокрема й економічні, між поляками та українцями в 1990-х і на початку 2000-х років, К. Фолліс зосереджує увагу передовсім на переміщенні мешканців прикордонної зони. Проаналізувавши специфіку поведінки і намірів українських мігрантів до Польщі, авторка робить висновок, що в їхньому випадку доцільніше говорити про “рух” (“mobility”), а не класичну міграцію. При цьому наголошує, що офіційна політика ЄС сприяє якраз такому руху між країнами-членами, проте відбувається це завдяки обмеженню подібних практик, які вже склалися й існували тривалий час між

³ *Huntington S. Clash of civilizations and the remaking of world order / S. Huntington. – New York: Simon & Schuster, 1996. – 367 p.*

державами-членами ЄС та їхніми сусідами, що не увійшли в наймасовішу хвилю розширення.

На основі аналізу ситуації в Перемишлі К. Фолліс робить висновок, що саме через щоденне спілкування і взаємодію (торгівлю чи у форматі роботодавця – найманий працівник) поляки “розвинули нові близькі стосунки зі своїм сусідом, які долали кордон і піддажували націоналістичні наративи про відвічну ворожість, з одного боку, й невідкріплені офіційні заяви про «польсько-українське партнерство» та церковні заклики до «примирення», з іншого боку”. Звісно, це не означає, що радикальні націоналістичні заяви перестали звучати, проте, вважає К. Фолліс, “їх щоразу більше заглушував новий потужний наратив, який поєднував доброзичливі, хоч і романтизовані, уявлення про спільноту із прагматичними уявленнями про спільні економічні, політичні та стратегічні інтереси” (С. 50). Уже в наступному розділі дослідниця також вказує на поступову зміну наявних у польському суспільстві стереотипів щодо східних сусідів на більш позитивні; з досвіду безпосереднього спілкування формувався образ українців, які хоч і бідні, проте працьовиті, дисципліновані й надійні.

Другий розділ “Я тут не насправді: часопростір мандрівних життів” (“I’m Not really Here: The Time-Space of Itinerant Lives”) ґрунтується на інтерв’ю із трудовими мігрантами – українцями, які працювали в Польщі. Ці розмови показали, як громадяни реінтерпретують офіційні приписи, що їх стосуються. К. Фолліс у монографії показала, що у 2000-х роках Польща не мала розробленої міграційної політики, яка би враховувала, з одного боку, наявний рівень мобільності, який склався між громадянами двох держав після розпаду соціалістичного блоку, а з іншого – приписів і правил, що діяли всередині ЄС. Для респондентів введення візового режиму мало змінювало в їхньому житті, у відносинах із прикордонниками чи з іншими державними службовцями. Хоча їхнє перебування в Польщі ускладнилося, проте вони все одно продовжували їздити на заробітки, адже це вимагало менше затрат і несло менше ризиків, ніж міграція в інші, більш віддалені країни ЄС. Основна причина міграції для них – економічна (респонденти стверджували, що не могли заробити достатньо грошей для прожиття в Україні, тому частина з них ще з 1990-х років почали їздити в сусідню країну на заробітки). Авторка наголошує, що мігранти небезпідставно вважали, що потрібні польській економіці та суспільству, тоді як нове законодавство і врегулювання перетину кордону позиціонувало їх як небажаних мігрантів до ЄС.

Цей розділ також заторкує гендерний аспект міграції та перетину кордонів. Через специфіку трудової міграції до Польщі К. Фолліс спілкувалася переважно з жінками. Дослідниця пробує з’ясувати вплив такого мандрівного життя на респонденток. Наратив, який з’являвся в цих особистих розповідях, творив образ життя на дві країни і буття двома різними особами – вдома і в Польщі.

Дослідниця уникає оцінок, які б надмірно узагальнювали практику респонденток. Вона залишає питання: чи міграція це добре чи погано відкритим, проводячи також паралель із масовою міграцією поляків на Захід, передовсім до Великобританії.

Третій розділ “З погляду прикордонника: стратегії нагляду” (“Seeing like a Border Guard: Strategies of Surveillance”) ґрунтується на польових дослідженнях та розмовах із прикордонниками. К. Фолліс побувала в 7 із 12 переходів на

польсько-українському кордоні, а також провела низку інтерв'ю у штаб-квартирі прикордонної служби. Оскільки охорона кордонів – це важлива частина державної безпеки, то одержати дозвіл на спілкування з прикордонниками і спостерігати за їхньою роботою складно. Отож, ця частина книги – унікальна можливість побачити зміни польсько-українського кордону з перспективи безпосередньо залучених до його охорони людей. Щоправда, дослідниця спілкувалася лише з польськими прикордонниками та їхніми керівниками у Варшаві.

Загальноєвропейська система імміграції та надання притулку тільки починала формуватися на момент польових досліджень К. Фолліс. Вона пропонує розглядати її не просто як сукупність прагматичних мір, спрямованих на захист внутрішнього ринку праці Європейського Союзу чи його внутрішньої безпеки, і не як спорудження бюрократизованої фортеці, яка примножує несправедливість та страждання (що роблять деякі критики ЄС). Натомість, у цьому розділі дослідниця подає цікаву й непросту картину різноманітних компромісів, домовленостей і механізмів, спрямованих реагувати на політичні, економічні, соціальні та культурні виклики, що постають на щодень перед Євросоюзом.

У цьому та наступному розділі читач ознайомлюється з перспективою держслужбовців на трансформації кордону. Цікавими видаються принаймні два моменти в їхньому розумінні власної ролі. З одного боку, з розповіді К. Фолліс, ці люди постають ідеальними функціонерами (бюрократами), добре вписаними в нову систему контролю та нагляду. Кордон став для них “аполітичним і технічним питанням”, у якому не містилося жодної ідеології, а лише “конкретика”. З іншого боку, приписи, які приходять на місця згори, достатньо загальні, а тому від людей на місцях дуже багато залежить: чи перетне конкретна особа кордон, чи визнають іншу конкретну особу біженцем або просто економічним мігрантом тощо. Так, К. Фолліс відкриває перед читачем складний механізм, за допомогою якого кадри на місцях могли модифікувати рамкову європейську міграційну політику.

Четвертий розділ “Надлишок економічних мігрантів: надання притулку та політика класифікації” (“Economic Migrants Beyond Demand: Asylum and the Politics of Classification”) зосереджений на внутрішніх польських процедурах із прийому біженців та прохачів притулку й визначення їхнього статусу. Він написаний на підставі польових досліджень у середовищі держслужбовців різного рангу, що працюють із мігрантами та біженцями. К. Фолліс звертає увагу передовсім на наслідки міграційних приписів і практик, які поділяють людей на шукачів притулку, біженців та економічних мігрантів. Головний висновок цього розділу – країни-члени Європейського Союзу, замість того, щоб розділяти тягар, пов'язаний із напливом біженців (burden sharing), вирішили запровадити політику “перенесення тягара” (“burden shifting”) на треті країни. До таких і потрапила після розширення ЄС Україна.

П'ятий розділ “Нарощення потенціалу й інші технічні питання: Україна як буферна зона” (“Capacity Building and Other Technicalities: Ukraine as a Buffer Zone”) продовжує тему попереднього й аналізує явище, що з'явилося внаслідок “відновлення кордонів” у Східній Європі – т. зв. “екстерналізація” небажаних мігрантів, що передбачає політику, спрямовану на те, щоб передовсім якомога менше мігрантів потрапляло на територію ЄС, а вже якщо не вдалося цього уникнути, то щоб їх можна було законно перемістити на територію сусідньої “третьої країни”. У

результаті такої політики держави, що мають спільні кордони з ЄС, перетворюються на буферні зони між Союзом та територіями, звідки походить більшість сучасних мігрантів. У цих країнах за кошти ЄС розбудовують інфраструктури із затримки та відправки емігрантів на їхню батьківщину.

Так, цей розділ висвітлює парадокс Європейського Союзу як спільноти, яка, проголошуючи права людини базовими, практикує їхнє порушення. Він показує, що в сучасних умовах міжнародне право незадовільно регулює питання біженців.

У шостому розділі “Кордон як текст: пам’ять, належність і пошук нових наративів” (“The Border as Intertext: Memory, Belonging, and the Search for a New Narrative”) дослідниця повертається до історії кордону між Польщею та Україною. Вона описує взаємовпливи “старих” ментальних установок навколо польсько-українського кордону та його матеріальної інфраструктури й нових практик із “відновлення кордону” з боку Європейського Союзу. К. Фолліс стверджує, що політика ЄС нав’язала обом країнам правила й унеможливила “потенційно активні дебати ... про міру проникності кордону та природу [прикордонного] руху та зв’язків, які треба або підтримувати, або знеохочувати” (С. 173).

Дослідниця бере до уваги усталені (традиційні) дискурси, що формувалися навколо польсько-українського кордону й пробує відповісти на запитання: чи “історія польсько-українського пограниччя, з її потужними політизованими війнами пам’яті й серйозними спробами уявити краще майбутнє може служити джерелом інформації для [сучасної] політики, яке б дозволило їй уникнути дискурсу «цивілізаційної межі» й надати сенсу ЄС, «відновленню кордонів» та новим поділам, які все це спричиняє” (С. 22)?

У спеціальному додатку (С. 213–215) К. Фолліс докладніше розповідає про методи, які вона використовувала у проєкті. Крім того, монографія містить широку бібліографію (С. 251–274) і покажчик власних назв та основних понять, використаних у тексті.

В Україні антропологічні дослідження, на жаль, фактично відсутні. Рецензована монографія – чудовий зразок важливості й інформативності антропологічної перспективи в суспільних науках. Її авторка вміло поєднує аналіз макро- та мікромасштабів, показує, як рішення макропорядку впливають на щоденне життя людей. Вона також демонструє можливість модифікацій державних та наддержавних правил, які використовують звичайні люди (практики опору). Це дослідження важливе власне тим, що розповідає про встановлення й зміни кордонів не лише через державні регуляції, а й практики людей, вимушених до цих змін пристосуватися (або навчитися їх обходити, використовувати на свою користь).

Як виважена й уважна антропологиня, К. Фолліс передає думку своїх респондентів не упереджено, а з розумінням. Вона їх не осуджує і не виправдовує, а дає читачам можливість подивитися на ситуацію їхніми очима. Водночас через ширший контекст і зіставлення різних перспектив дозволяє нам самим ідентифікувати межі, які формують та звужують перспективи респондентів.

К. Фолліс не намагається бути у книзі зовсім безсторонньою – її аналіз систематично виносить на поверхню певну лицемірність політики Євросоюзу як щодо європейських держав, що опинилися за його бортом, так і щодо нових членів. Пропонуючи читачеві фаховий, доскіпливий та неупереджений аналіз, дослідниця тим

не менше дуже тепло і з симпатією говорить про людей і їхні намагання розібратися із ситуацією (останнє більше стосується суспільно дискримінованих категорій населення, як от заробітчани чи біженців), у якій вони опиняються щодня через рішення далеких політиків. Цікавим у символічному плані є той факт, що значні зміни на українсько-польському кордоні відбувалися через рішення, прийняті на саміті ЄС у Лісабоні – в протилежному кінці Європи. Ця перспектива служить для доведення ще однієї центральної тези дослідження про розмитість кордону, неможливість його локалізувати в конкретному місці. Кордон, стверджує К. Фолліс, давно не є просто укріпленою чітко визначеною лінією між територіями двох держав. Кордон – це постійний процес, який формують практики та рішення як на місцях, що інтерпретують вказівки згори, так і ті, що приймаються за сотні кілометрів від фізичного розташування сучасних укріплень та пропускних пунктів. Водночас дослідниця відмовляється розглядати “відновлення кордону” як тотальний режим і репресивний засіб, адже такий підхід, присутній у деяких інших працях про ЄС, унеможлиблює численні способи, якими учасники цього процесу активно взаємодіють із мінливою реальністю – демократично і не дуже, законно й в обхід нових приписів.

Міцна закоріненість у соціальній теорії – безумовна сила рецензованої книги, про що вже сказано. Проте водночас це робить текст складним для розуміння українського читача, для якого термінологія та метафоричність буде не завжди зрозумілою. Так само через відірваність української гуманістики від світового контексту дивними можуть видаватися певні порушені проблеми чи підходи. Ця книга не для класичних істориків, особливо тих, кого цікавить політична історія *sensu stricto* (і хто не хоче міняти своєї оптики). Історичний наратив, використаний у монографії, слугує тлом для аналізу ситуації на кордоні після вступу Польщі до ЄС, але не є вкладом в політичну історію відносин Польщі й України. Натомість рецензоване дослідження буде цікаве всім, хто займається питанням польсько-українських відносин і їх зміни після вступу Польщі до Європейського Союзу, а також тим, хто цікавиться антропологією регіону, вивченням прикордоння (фронтирів), а також держави як інституту та функціонування її інституцій.

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ, Любомир ХАХУЛА

ПІД ПИЛЬНИМ НАГЛЯДОМ ДЕРЖАВИ: ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА СПІЛЬНОТА В “НАРОДНІЙ” ПОЛЬЩІ
(Halagida I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła grekokatolickiego w Polsce 1944–1970 / I. Halagida. – Warszawa, 2013. – 518 s.)

У XIX ст. – першій половині XX ст. Греко-Католицька Церква (ГКЦ) стала для українців, подібно Римо-Католицькій Церкві (РКЦ) для поляків, консолідаційним чинником, підтримуючи національно-державницькі ідеї, виконуючи велику просвітницьку та благодійну роботу. Водночас із встановленням комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи в другій половині 1940-х років ГКЦ, як й інші християнські конфесії, опинилася перед загрозою ліквідації. Коли в УРСР рішенням неканонічного Львівського “собору” в березні 1946 р. радянська влада ліквідувала ГКЦ, у Польській народній республіці (ПНР) греко-католицькі громади продовжили діяльність в надзвичайно складних суспільно-політичних умовах.

Особливості становища ГКЦ у ПНР стали предметом дослідження польського історика українського походження, професора Гданського університету та співробітника Інституту національної пам’яті РП (Республіки Польща) Ігоря Галагіди, авторитетного історика греко-католицької спільноти повоєнної Польщі (серед іншого й автора біографії духовного лідера греко-католиків у ПНР отця-мітрата Василя Гриника[□]). Актуальність рецензованої праці беззаперечна, адже її тематика охоплює комплекс проблем, пов’язаних з особливостями релігійно-місіонерської діяльності греко-католицького духовенства в умовах номенклатурно-партійного тиску, що є важливим для розуміння етноконфесійних аспектів громадсько-політичного життя поляків та українців у XX ст.

Появі монографії передувало ретельне вивчення польських та ватиканських архівних матеріалів. Це стало можливим зокрема і завдяки постанові міністра культури і національної спадщини РП Міхала Уяздовського від 2000 р. про відміну 30-річної заборони на доступ до архівів ПНР та її правлячої Польської об’єднаної робітничої партії (ПОРП). Тоді ж новоутворений Інститут національної пам’яті Польщі отримав велику кількість документів комуністичного партійного апарату. У роботі Ігор Галагіда проаналізував також документи з Архіву Примаса Польщі Стефана Вишинського, архівів Гданської, Краківської, Вроцлавської, Опольської дієцезій, греко-католицьких архівозбірок: отців-василіан у Варшаві, Перемишльсько-Варшавської дієцезії, архівів УГКЦ та Генеральної курії отців-василіан у Римі, архіву-спадщини Йосифа Сліпого тощо.

Дослідження І. Галагіди побудоване за хронологічно-проблемним принципом, доповнене розгорнутою бібліографією, іменним та географічним покажчиками, ілюстраціями. Хронологічні межі автор визначив післявоєнним періодом сталінізму й роками перебування на посаді першого секретаря ПОРП Владислава Гомулки. Нижня – утворення Польського комітету національного визволення (ПКНВ) 21 липня 1944 р. і початок впровадження комуністичного режиму в Польщі, що ознаменувалося, зокрема і встановленням нових правил національної й релігійної політики щодо української меншини. Верхня – обумовлена зміною керівництва ПОРП після робітничих протестів у 1970 р. і приходом до влади Едварда Ґєрека. Разом із тим польський історик анонсує появу двох наступних томів про історію ГКЦ у Польщі в 1970–1980-х роках та посткомуністичний період.

У вступі І. Галагіда назвав історію ГКЦ у ПНР своєрідним феноменом без подібних випадків в інших країнах і навів такі аргументи: перебування протягом 40 років у діаспорі на території безбагатовікової закорінені традиції, неприхильне (або щонайменше нейтральне) ставлення найближчого оточення, відсутність формально-правового статусу, ізоляція від безпосередньої сфери, перебування в центрі непростих відносин між Православною і Римо-Католицькою Церквами, пильний нагляд комуністичного апарату безпеки та державних чиновників. Тому одним із головних дослідницьких завдань для історика стали особливості міжконфесійних відносин греко-католицького духовенства й вірних із римо-католиками і православними.

Феномен релігійності українців у Польщі, на думку автора, полягав й у браку своєї державності, тому Церква була змушена частково перейняти на себе функції не завжди їй притаманні: етноінтеграційну, етноконсолідаційну, збереження і плекання державницької традиції. Це продемонстровано в розділі про становище греко-католиків у Другій Речі Посполитій та роки Другої світової війни, де Ігор Галагіда проводить слушні аналогії ситуації ГКЦ в інших країнах, зокрема у Чехословаччині, греко-католицьке духовенство якої традиційно підпало під русофільські впливи, а частина зазнала мадяризації, що послабило авторитет Церкви на Закарпатті. Розглядаючи структуру ГКЦ, автор порівнює її із РКЦ та вдало доповнює викладений матеріал аналізом суспільно-політичного контексту й польсько-українських конфліктів у міжвоєнній Польщі. У параграфі “Душпастирська, благодійна, освітня та громадська діяльність” проаналізовано складні відносини греко-католицьких і римо-католицьких священників та їх взаємні скарги про “крадіжки душ”, особливо в західних парафіях Львівської митрополії. Крім того, дослідник розвинув тему полонізації лемків, створення за підтримки польської влади Апостольської адміністрації Лемківщини, безпосередньо підпорядкованої Ватикану. Негативу, згідно з І. Галагідою, в українсько-польські стосунки додала акція знищення православних церков на Холмщині та Підляшші в 1938 р., яку засудила греко-католицька сфери, засвідчивши тим самим єдність українського народу, незважаючи на конфесійну належність.

Автор також проаналізував репресивну діяльність органів влади та силових структур щодо Церкви в післявоєнний період, а також детально розглянув наслідки операції “Вісла” та років сталінського терору, що наповнило його роботу фактографічним матеріалом. Характеризуючи політику польської комуністичної влади як намагання повністю знищити релігійне життя українців, І. Галагіда наголошує

на її спрямованості на тотальний контроль будь-яких виявів діяльності греко-католицьких спільнот. Державний апарат також намагався повністю знищити ГКЦ через арешти, депортації єпископів, репресії проти духовенства, виселення вірних до УРСР або в межах “Вісли”. Греко-католицьке духовенство звинувачували у співпраці з Третім Райхом, підтримці українського націоналістичного підпілля чи в прямій участі у польсько-українському протистоянні на Волині та в Галичині.

Чи не найголовнішою проблемою ГКЦ у повоєнній Польщі, на думку дослідника, став брак священників, що спровокувало частковий відтік вірних до інших Церков, насамперед РКЦ. Проаналізувавши архівні матеріали, І. Галагіда констатував факт вибору вірянами конфесії – римо-католицької чи православної – не в останній момент під впливом прихильного ставлення того чи того священника до греко-католиків. Крім того, для українців, переселених у результаті акції “Вісла” 1947 р. на Північно-Західну Польщу, характерними стали молитви у приватних помешканнях за участі колишніх дяків. Питання переходу українців греко-католиків до західного обряду часто ускладнювало незнання польської мови, а отже, нерозуміння текстів молитов. Натомість нетиповість польської ситуації полягала в тому, що греко-католицьке духовенство не прийняло цілком західний обряд: більшість тимчасово працювала в римо-католицьких парафіях, дехто покинув свій сан, зайнявшись світською діяльністю, окремі продовжували душпарстирську працю у греко-католицькому обряді, часто наражаючись на конфлікт із місцевими латинським єпископатом. Автор робить слушні висновки, що з перших років після акції “Вісла” і до середини 1950-х, незважаючи на всі старання влади, українське середовище потрапило в самоізоляцію, зберігши релігійні традиції, та тим самим зуміло протистояти процесам асиміляції.

Третій розділ монографії хронологічно охоплює період після смерті Сталіна, т. зв. “відлигу”, та час “гомулківської стабілізації”. Дуже важливою є спроба історика, як і в попередніх розділах, висвітлити становище ГКЦ не лише в Польщі, а й в Румунії, Угорщині та, СРСР. Курс “лібералізації” у СРСР, на думку автора, незважаючи на малу ефективність у суспільстві, став для греко-католиків рятівним передовсім завдяки збільшенню кількості духовенства (у 1956 р. із 426 священників на Західній Україні 267 недавно повернулися із заслання). Певні зрушення відбувалися і в інших країнах. Так, у Чехословаччині мала місце спроба легалізації ГКЦ у 1968 р., проте завадила низка адміністративних перешкод. Окремі спільні риси східноєвропейського процесу легалізації ГКЦ І. Галагіда знаходить й на території Польщі, де у квітні 1957 р. греко-католики одержали від влади неофіційний дозвіл на діяльність, однак лише в західній та північній частині країни й з категоричною забороною душпарстирства на етнічних українських землях. Ця часткова легалізація стала можливою завдяки відданій позиції кільканадцяти греко-католицьких отців: Миколи Денька, Василя Гриника, Бориса Балака, Павла Пушкарського, Мирослава Ріпецького та ін. Водночас Міністерство віросповідань ПНР як партійна інстанція й надалі формально не визнавало існування окремої церковної структури східного обряду в Польщі, а утворені релігійні осередки не одержали правового статусу парафій; не існувало також вищого духовного навчального закладу для греко-католиків, що узалежило їх від римо-католицького духовенства. У тих воєводствах, де греко-католики не здобули зазначених “привілеїв”, вірні зіткнулися

з низкою проблем і труднощів, передусім пов'язаних із ворожо налаштованим польським населенням.

У кінці 1950-х – на початку 1960-х років набули інтенсивності контакти ГКЦ із Ватиканом, який в часи сталінізму не міг впливати на становище східноєвропейських греко-католиків та не мав можливості підтримувати контакти з ними, так як це загрожувало неабиякими репресіями місцевому клиру. Проте, за словами І. Галагіди, незважаючи на постійний зв'язок греко-католиків ПНР із Ватиканом, їх визнання і формальну опіку, Апостольська столиця не змогла захистити ГКЦ дипломатичними методами й тому її позицію вважали надто пасивною. Одним із позитивних результатів дипломатичної діяльності Ватикану стало звільнення в 1963 р. із заслання глави Греко-Католицької Церкви митрополита Йосифа Сліпого, який підтримав греко-католицькі громади ПНР та лобював їхні інтереси перед ватиканською адміністрацією. Передчуття змін у становищі греко-католиків у ПНР настало лише в кінці 1960-х років, коли відновила діяльність Перемишльська греко-католицька капітула, а Примас Польщі кардинал Стефан Вишинський призначив у 1967 р. о. Василя Гриника генеральним вікарієм (заступником римо-католицького єпископа) з питань греко-католиків. А уже в 1970 р. відбулася зміна партійного керівництва ПОРП, що призвело й до зміни національно-релігійної політики у ПНР.

Необхідно наголосити, що І. Галагіда провів велику дослідницьку роботу, детально відтворив особливості становища греко-католиків у Польщі, ставлення до них польської комуністичної влади, московського партійного й релігійного центрів, рішення яких впливали на перебіг подій, та Апостольської столиці. Загальний наратив вдало доповнює аналіз суспільно-політичного тла епохи, здійснений на основі широкого кола репрезентативних джерел. Проте залучені до праці джерела, на нашу думку, вартувало б доповнити матеріалами архівозбірки Інституту історії Церкви Українського католицького університету, яка містить понад 2 тис. інтерв'ю, 100 відеоінтерв'ю, 5 тис. фотографій та документів, а також близько 800 музейних експонатів, зібраних і впорядкованих у межах проекту “Жива історія підпілля УГКЦ (1946–1989 рр.)”. Варто звернути увагу й на те, що в назві заявлений період 1944–1970 рр., а майже одна четверта тексту присвячена історії ГКЦ у роки Другої Речі Посполитої та Другої світової війни. Нявні також деякі фактичні помилки (наприклад, мир у Бресті 1921 р. замість мир у Ризі (С. 33), чи “Русалка Дністрова”, опублікована в 1836, замість у 1837 р. (С. 11)). Проте вказані зауваги ніяк не впливають на історіографічну важливість дослідження й авторський внесок у вивчення польсько-українських міжконфесійних та міжнаціональних відносин у ХХ ст. Висвітлені у книзі процеси виживання духовності й релігії в тоталітарному суспільстві, поступової демократизації, що несла відродження і повернення до легального існування церковних інституцій, створюють передумови для необхідності продовження подібних студій у контексті етнодержавних та національно-релігійних процесів у Європі ХХ ст.

АНОТАЦІЇ

Наталія МИСАК

5–19

Українські студентські товариства в суспільно-політичному житті Східної Галичини у 80–90-х роках XIX століття: народовецька, москвофільська та самостійницька течії

Проаналізовано участь українських студентських товариств у суспільно-політичному житті Східної Галичини наприкінці XIX ст., у процесах формування української нації. Акцентовано увагу на політичній орієнтації молодіжних організацій (народовецькій, москвофільській, самостійницькій), впливі політиків старшого покоління на їх діяльність, спробі студентства консолідувати зусилля в боротьбі за Українську державу, на причинах невдач у цій сфері.

Ключові слова: студентські товариства, Східна Галичина, москвофіли, народовці.

Микола ЛИТВИН

20–31

Польсько-українсько-російська війна 1920 року

Проаналізовано суспільно-політичні передумови та геополітичні наслідки польсько-українсько-російської війни 1920 р. Особливу увагу приділено воєнним операціям під Львовом та Замостям.

Ключові слова: геополітика, Україна, Росія, Польща, польсько-українсько-російська війна.

Оксана РУДА

32–44

Громадська діяльність Освальда Бальцера (1858–1933)

Представлено участь знаного польського історика права О. Бальцера в суспільному житті Польщі. З'ясовано, що найбільшу популярність йому принесли публічні дискусії на політичні теми кінця XIX – початку XX ст., у яких він виступав на захист національних прав польського народу. Висвітлено участь історика в польських наукових товариствах і членство в Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові.

Ключові слова: громадська діяльність, наукові товариства, українсько-польські відносини, неоромантизм.

Оксана ЮРЧУК

45–58

Українське питання в суспільно-політичній думці великопольських консерваторів міжвоєнної доби

Здійснено спробу визначити основні підходи до функціонування українського питання в суспільно-політичній думці великопольських консерваторів міжвоєнного періоду. Визначено особливості впливу офіційної політики Польщі на етапи

формування візії польсько-українських відносин у консервативному середовищі. Проаналізовано тенденції до її відображення у консервативній публіцистиці.

Ключові слова: великопольський консервативний осередок, українське питання, міжвоєнний період, консервативна преса, польсько-українські відносини.

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

59–68

Львівська архидієцезія РКЦ у взаєминах із ГКЦ та радикальними ідеологіями в міжвоєнний період ХХ століття

Розглянуто взаємодію Римо-Католицької Церкви (РКЦ) та Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) в межах католицького єпископату Польщі. Виокремлено чинники конфронтації. Досліджено позицію РКЦ щодо політичних ідеологій та процесів.

Ключові слова: Римо-Католицька Церква, Львів, Греко-Католицька Церква, міжцерковні відносини, тоталітаризм, націоналізм.

Ігор ЛЮБЧИК

69–81

Національне самоствердження населення в умовах українсько-польсько-словацького пограниччя напередодні Другої світової війни

Проаналізовано процес національного самоствердження населення в умовах українсько-польсько-словацького порубіжжя в 1930-х роках. Територіальні межі дослідження охоплюють Лемківський регіон. Зроблено висновок, що цей процес напередодні Другої світової війни не був однорідним. Зазначено, що це виявлялось в утвердженні української національної орієнтації населення, поширенні москвофільських і русинофільських впливів.

Ключові слова: Лемківщина, національна самосвідомість, москвофільство, старорусинство, лемківський сепаратизм, етнополітика Другої Речіпосполитої, словацька етнополітика.

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

82–106

“Чорна серeda” села Кортеліси 23 вересня 1942 року

Висвітлено причини, подробиці й результати жахливого нацистського воєнного злочину, скоєного на українсько-білоруському прикордонні у відповідь на дії радянських партизанів. З’ясовано участь поліційної сотні “Нюрнберг” у знищенні с. Кортеліси й убивстві майже всіх його жителів. Показано, як розвивалися трагічні події, і привернуто увагу читачів до післявоєнної долі карателів із цього підрозділу.

Ключові слова: нацистський воєнний злочин, радянські партизани, німецька поліційна сотня.

Олег Піх

107–118

Адміністративно-територіальна реформа 90-х років XX століття в Республіці Польща: завдання та результати

Проаналізовано засади та специфіку реформи адміністративно-територіального устрою Республіки Польща в 90-х роках XX ст. Встановлено, що проведення владою послідовних управлінських, законодавчих й інституційних змін призвело до впровадження сучасної системи управління країною і стало одним з основних чинників демократизації польського суспільства.

Ключові слова: Республіка Польща, демократичні перетворення, адміністративно-територіальна реформа, місцеве самоврядування, децентралізація.

Любомир ХАХУЛА

119–138

Проблема відновлення Польського військового меморіалу у Львові в польській та українській пресі кінця XX – початку XXI століття

Проаналізовано українсько-польські дискусії щодо реконструкції та відкриття Польського військового меморіалу (Цвинтаря орлят) на Личаківському кладовищі у Львові. Особливу увагу звернуто на перебіг міждержавних переговорів, їх оцінку в польській (“Газета виборча”, “Жечпосполіта”, “Політика”) й українській (“Високий замок”, “Поступ”) пресі. Доведено, що складний шлях переговорів був подоланий завдяки участі в них представників центральної влади, інтелектуалів, єрархів Римо-Католицької та Греко-Католицької Церков, а спільне урочисте відкриття польського й українського військових меморіалів у червні 2005 р. стало важливим актом примирення між поляками та українцями.

Ключові слова: Польський військовий меморіал (Цвинтар орлят), Меморіал воїнам УГА, Личаківський цвинтар, мас-медіа, українсько-польські дискусії.

Марія ПAVЛЮХ

139–152

Аксіологічний аспект виствітлення проблем функціонування польської держави

Висвітлено “посткомуністичний синдром” у функціонуванні Польської держави. Аналіз здійснено на прикладі певних особливих рис політичної культури польського суспільства: аксіологічності, тобто переважанні традиційних моральних цінностей у громадській думці. Проаналізовано аксіологічні аспекти проблеми висвітлення функціонування Польської держави 1989–2005 рр. на прикладі таких видань: “Gazeta Wyborcza”, “Kultura” (Є. Гедройца), “Polityka”, “Tygodnik powszechny”, “Niedziela”.

Ключові слова: аксіологія, посткомунізм, політична культура, видання, політична журналістика.

Ярослав Кондрач

153–163

Українські громадські організації в незалежній Польщі

Досліджено діяльність українських громадських організацій в Польщі, їх вплив на державні органи та культурно-освітню місію серед населення. Особливу увагу звернено на широку діяльність Організації українців у Польщі, Союзу українців Підляшшя, “Руску бурсу” й низку інших. Показано, як в межах чужої держави українці як нація зберігають свою етнічну належність.

Ключові слова: українці, Польща, громадські організації, акція “Вісла”, депортація.

Леонід Зашкільняк

164–184

Волинь, Галичина: спори навколо українсько-польських відносин у роки Другої світової війни

Зроблено огляд наукової літератури про проблеми українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, зокрема про збройний конфлікт на Волині й у Галичині. Показано відмінності в українському і польському поглядах на ці події. Висловлено критичні міркування щодо односторонності польської оцінки українсько-польського конфлікту, яка не бере до уваги міжнародних умов його розгортання, а також візій українських істориків. Відзначено значний вплив антиукраїнських сил у сучасній Польщі, котрі намагаються використати історичну пам’ять для розладнання українсько-польських відносин. Наголошено на їх кваліфікації як українсько-польської війни і наведено аргументи на користь такої оцінки.

Ключові слова: українсько-польські відносини, Друга світова війна, Волинь, Галичина, історіографія.

Віталій Тельвак

185–194

Грушевськіана Івана Крип’якевича (до 1939 року)

Проаналізовано грушевськіану І. Крип’якевича до початку Другої світової війни. Виявлено провідні історіографічні та світоглядні оцінки вченим різнопланової спадщини вчителя. Відзначено вплив грушевськознавчих спостережень І. Крип’якевича на українську історіографію ХХ ст.

Ключові слова: І. Крип’якевич, М. Грушевський, історіографія, рецензія, грушевськознавство.

Марина ЧЕБАН

195–207

Архівна справа в міжвоєнному Львові

Висвітлено функціонування найбільших державних архівних установ Львова міжвоєнного періоду – Архіву давніх актів (магістрату), Архіву карт, Земського архіву, Державного архіву, а також архівних збірок громадських організацій і окремих

колекцій приватних осіб. Розкрито склад і комплектування фондів, формування особового складу працівників, порядок користування документами.

Ключові слова: архів, комплектування фондів, Львів.

Надія Осташ

208–226

Лінгвістичне Закерзоння

З'ясовано, хто з уродженців Закерзоння працював і працює в царині української лінгвістики. Проаналізовано їхню наукову спадщину. Визначено їх місце в мовознавчому науковому світі.

Ключові слова: Закерзоння, лінгвістика, персоналії, філологія, депортація.

SUMMARY

Natalia MYSAK

5–19

Ukrainian students' societies in social and political life of Eastern Galicia in the 1880s-1890s: populists, Russophiles, and “independents”

The article analyses participation of Ukrainian students' organisations in social and political life of Eastern Galicia and, consequently, in the processes of Ukrainian nation-building in the late 19th century. It focuses on the following political orientations of the youth organisations: populists (narodovtsi), Russophiles, and “independents” (samostiinyky). The article discusses influence of older generation of politicians on their activities and examines an attempt of students to consolidate their efforts in a struggle for the Ukrainian state, while also offering reasons of the struggle's failure.

Key words: students' societies, Eastern Galicia, Russophiles, populists.

Mykola LYTVYN

20–31

The Polish-Ukrainian-Russian War of 1920

The article analyses political and social preconditions as well as geopolitical consequences of the Polish-Ukrainian-Russian War of 1920. It focuses on military operations near Lviv and Zamosc.

Key words: geopolitics, Ukraine, Russia, Poland, Polish-Ukrainian-Russian War.

Oksana RUDA

32–44

Public activities of Oswald Balzer (1858–1933)

The article highlights participation of the renowned Polish historian Oswald Balzer in public life of Poland. It argues that his public debates in the late 19th – early 20th century on political issues, in which he defended rights of the Polish nation, brought him the greatest popularity. Balzer participated in several Polish learned societies and was a member of Shevchenko Scientific Society in Lviv.

Key words: public activities, learned societies, Ukrainian-Polish relations, neo-romanticism.

Oksana YURCHUK

45–58

Ukrainian issue in the social and political thought of Greater Poland's conservatives in the interwar period

The article establishes main approaches to the Ukrainian issue functioning in the social and political thought of the Greater Poland's (Wielkopolska) conservatives in the interwar period. It determines how Polish official politics influenced visions of the

Polish-Ukrainian relations in the conservative milieu. The article analyses tendencies in the reflection of these visions in the conservatives' opinion making pieces and essays.

Key words: Greater Poland's (Wielkopolska) conservative milieu, Ukrainian issue, interwar period, conservative social and political journalism, Polish-Ukrainian relations.

Taras HORBACHEVSKIY

59–68

Lviv Roman Catholic Archdiocese in the interwar period and its relations with Greek Catholic Church and radical ideologies

The article analyses the interaction of Roman Catholic and Greek Catholic Churches in the interwar period and determines factors causing confrontation between them. It examines Roman Catholic Church stance in relation to contemporary political ideologies and processes.

Key words: Roman Catholic Church, Lviv, Greek Catholic Church, inter-church relations, totalitarianism, nationalism.

Ihor LYUBCHYK

69–81

National identification of population in the Ukrainian-Polish-Slovak borderland on the eve of World War II

The article analyses the process of national self-identification of population in the Ukrainian-Polish-Slovak borderlands (Lemko region) in the 1930s. Based on a wide variety of sources the article demonstrates that this process was not homogeneous: among the local population there were adherents of Ukrainian national orientation, of Russophilism, and Old Ruthenians.

Key words: Lemko region, national self-identification, Russophilism, Old Ruthenians, Lemko separatism, ethnic policy of Second Polish Republic, Slovak ethnic policy.

Andrii BOLIANOVSKIY

82–106

Kortelisy's "Black Wednesday" of September 23, 1942

The article highlights the reasons, details and consequences of an atrocious Nazi war crime perpetrated on the Ukrainian-Belarusian borderland in a response to activities of the Soviet partisans. It established participation of Nürnberg Order Police Battalion in the destruction of the village of Kortelisy and in murdering almost all of its inhabitants. The study shows how the tragic events developed and what the fate of the perpetrators from this Battalion was after the war.

Key words: Nazi war crime, Soviet partisans, Order Police Battalion.

Oleh PIKH

107–118

Administrative-territorial reform of the 1990s in the Republic of Poland: challenges and results

The article analyses the reform of administrative-territorial structure of the Republic of Poland in the 1990s. It has been established that realization of successive administrative, legislative and institutional changes by the Polish authorities led to the introduction of modern management system of the country and became a major factor in democratization of the Polish society.

Keywords: the Republic of Poland, democratic transformation, administrative-territorial reform, local government, decentralization.

Liubomyr KHAKHULA

119–138

The problem of reconstruction of the Polish Military Memorial on the Lychakiv Cemetery in Lviv in Polish and Ukrainian press (late 20th – early 21st century)

The article analyses Ukrainian-Polish discussions about the renewal and opening of the Polish Military Memorial “The Young Eagles Cemetery” (Cmentarz Orlat) on the Lychakiv Cemetery in Lviv. It focuses on the course of intergovernmental negotiations and their interpretation in Polish (*Gazeta Wyborcza*, *Rzeczpospolita*, *Polityka*) and Ukrainian (*Vysokyi Zamok*, *Postup*) newspapers. It argues that this complicated problem was resolved owing to participation in the negotiations and discussions of central government’s representatives, intellectuals, Roman Catholic and Greek Catholic Church leaders. The solution of the “Cemetery problem” and unveiling of the Ukrainians and Polish military memorials became a significant act of reconciliation between the Poles and the Ukrainians.

Key words: the Young Eagles Cemetery (Cmentarz Orlat), Ukrainian Galician Army Memorial, the Lychakiv Cemetery, mass media, Ukrainian-Polish discussions.

Mariya PAVLYUKH

139–152

Functioning of the Polish state from an axiological perspective

The article focuses on a “post-communism syndrome” in functioning of the Polish state in 1989–2005. It analyses certain specific traits of political culture of Polish society which are explained by axiology, i.e., prevalence of traditional moral values in public opinion. Polish opinion-making media are dominated by an axiological perspective: political values and issues are considered in the context of morality. The article focuses on how this perspective revealed itself in the analysis of functioning of the Polish state in 1989–2005 in the following media outlets: *Gazeta Wyborcza*, *Kultura* (of Gedroyc), *Polityka*, *Tygodnik powszechny*, and *Niedziela*.

Key words: axiology, post-communism, political culture, media outlets, political journalism.

Yaroslav KONDRACH

153–163

Ukrainian non-governmental organisations in independent Poland

The article analyses activities of Ukrainian NGOs in Poland, their influence on public authorities and their cultural and educational mission among the population. It focuses on the extensive work of the Association of Ukrainians in Poland, the Union of Ukrainians Podlasie, and the Ruska Bursa Society among others. It demonstrates that even within a foreign state Ukrainians retain their ethnic identity.

Key words: Ukrainians, Poland, NGOs, Operation Vistula, deportation.

Leonid ZASHKILNYAK

164–184

Volhynia and Galicia: the controversy surrounding the Ukrainian-Polish relations during the World War II

The article is a review of academic literature on the problem of Ukrainian-Polish relations during the World War II, in particular, on the armed conflict in Volhynia and Galicia. It reveals and analyses differences in the Ukrainian and Polish perspectives. It criticises Polish assessment of the conflict, which does not take into account the international context of those times and the perspectives of Ukrainian historians. It points out that there are some anti-Ukrainian forces in modern Poland, who try to use historical memory to worsen Ukrainian-Polish relations. The article provides arguments for qualification of the Ukrainian-Polish relations during the war as the Ukrainian-Polish war.

Key words: Ukrainian-Polish relations, World War II, Volhynia, Galicia, historiography.

Vitaly TELVAK

185–194

Studies of Hrushevsky heritage by Ivan Krypyakevych (until 1939)

The article analyses studies of Hrushevsky oeuvre by Ivan Krypyakevych up until 1939. It presents Krypyakevych principal assessment of his teacher's legacy. It also examines how this assessment influenced Ukrainian historiography of the 20th century.

Key words: Ivan Krypyakevych, Mykhailo Hrushevsky, historiography, review, study of Hrushevsky.

Maryna CHEBAN

195–207

Archives in interwar Lviv

The article highlights functioning of the major state archives of Lviv in the interwar period: the Archive of Historical Records, the Archive of Maps, the Archive of Town and County Court Records and the State Archive as well as collections of non-governmental organisations and private persons. It analyses content and structure of their collections, human resource policies, and procedure of using the archives.

Key words: archive, collections structure, history of archives, Lviv.

Nadiya OSTASH

208–226

Linguists from Zakerzonia

The article examines personalities who worked in the field of Ukrainian linguistics and were born in Zakerzonia. It analyses their research and determines their place in the linguistic academic world.

Key words: Zakerzonia, linguistics, personalities, philology, deportation.

АННОТАЦИИ

Наталия Мысак

5–19

Украинские студенческие общества в общественно-политической жизни Восточной Галичины в 80–90-х годах XIX века: народовецкое, москвофильское и самостийницкое течения

Проанализировано участие украинских студенческих обществ в общественно-политической жизни Восточной Галичины в конце XIX в., в процессах формирования украинской нации. Акцентировано внимание на политической ориентации молодежных организаций (народовецкая, москвофильская, самостийницкая), влиянии политиков старшего поколения на их деятельность, попытке студенчества консолидировать усилия в борьбе за Украинское государство, на причинах неудач в этой сфере.

Ключевые слова: студенческие общества, Восточная Галичина, москвофилы, народовцы.

Николай Литвин

20–31

Польско-украинско-российская война 1920 года

Проанализированы общественно-политические предпосылки и геополитические последствия польско-украинско-российской войны 1920 г. Особое внимание уделено военным операциям под Львовом и Замостьем в августе 1920 г.

Ключевые слова: геополитика, Украина, Россия, Польша, польско-украинско-российская война.

Оксана Руда

32–44

Общественная деятельность Освальда Бальцера (1858–1933)

Представлено участие известного польского историка права О. Бальцера в общественной жизни Польши. Выяснено, что наибольшую известность ему принесли публичные дискуссии на политические темы конца XIX – начала XX в., в которых он выступал в защиту национальных прав польского народа. Освещено участие О. Бальцера в польских научных обществах и членство в Научном обществе им. Шевченко во Львове.

Ключевые слова: общественная деятельность, научные общества, украинско-польские отношения, неоромантизм.

Оксана Юрчук

45–58

Украинский вопрос в общественно-политической мысли великопольских консерваторов междувоенного периода

Предпринята попытка очертить главные подходы к функционированию украинского вопроса в общественно-политической мысли великопольских консерваторов междувоенного периода. Выделены особенности влияния официальной политики Польши на этапы формирования видения польско-украинских отношений в консервативной среде. Проанализированы тенденции к ее отображению в консервативной публицистике.

Ключевые слова: великопольский консервативный центр, украинский вопрос, междувоенный период, консервативная пресса, польско-украинские отношения.

Тарас Горбачевский

59–68

Львовская архидиоцезия РКЦ в отношениях с ГКЦ и радикальными идеологиями в межвоенный период XX века

Рассмотрено взаимодействие РКЦ и ГКЦ в пределах Католического епископата Польши, выделены факторы конфронтации. Исследована позиция РКЦ относительно политических идеологий и процессов.

Ключевые слова: Римо-католическая церковь, Львов, Греко-католическая церковь, междучерковные взаимоотношения, тоталитаризм, национализм.

Игорь Любчик

69–81

Национальное самоутверждение населения украинско-польско-словацкого пограничья накануне Второй мировой войны

Проанализирован процесс национального самоутверждения населения украинско-польско-словацкого пограничья в 1930-х годы. Территориальными границами исследования является Лемковщина. Сделан вывод, что этот процесс накануне Второй мировой войны не был однородным. Это проявилось в утверждении украинской национальной ориентации населения, москвофильских та русинофильских влияний.

Ключевые слова: Лемковщина, национальное самосознание, москвофильство, старорусинство, лемковский сепаратизм, этнополитика Второй Речи Посполитой, Словацкая этнополитика.

Андрей Боляновский

82–106

“Черная среда” деревни Кортелисы 23 сентября 1942 года

Освещены причины, подробности и результаты страшного нацистского военного преступления, совершенного на украинском-белорусском пограничье в ответ на действия советских партизан. Выяснено участие полицейской сотни “Нюрнберг” в уничтожении села Кортелисы и убийстве почти всех его жителей. В исследовании

показано, как развивались трагические события, и привлечено внимание читателей к послевоенным судьбам карателей из этого подразделения.

Ключевые слова: нацистское военное преступление, советские партизаны, немецкая полицейская рота.

Олег Пих

107–118

Административно-территориальная реформа 90-х годов XX века в Республике Польша: задачи и результаты

Проанализированы основы и специфика реформы административно-территориального устройства Республики Польша в 90-х годах XX в. Установлено, что проведение польскими властями последовательных управленческих, законодательных и институциональных изменений привели к внедрению современной системы управления страной и стали одним из основных факторов демократизации польского общества.

Ключевые слова: Республика Польша, демократические преобразования, административно-территориальная реформа, местное самоуправление, децентрализация.

Любомир ХАХУЛА

119–138

Проблема восстановления польского воинского мемориала во Львове в польской и украинской прессе конца XX – начала XXI века

Проанализированы украинско-польские дискуссии относительно реконструкции и открытия Польского военного мемориала (“Кладбище Орлят”) на Лычаковском кладбище во Львове. Особое внимание уделено ходу переговоров, их оценке в польской (“Газета wyborcza”, “Жечпосполита”, “Политика”) и украинской (“Высокий Замок”, “Поступ”) прессе. Доказано, что сложный путь переговоров украинцы и поляки преодолели благодаря участию представителей центральной власти, интеллектуалов, иерархов Римо-Католической и Греко-Католической Церквей, а совместное открытие польского и украинского военных мемориалов в июне 2005 г. стало важным символом польско-украинского примирения.

Ключевые слова: Польский военный мемориал (“Кладбище Орлят”), Мемориал воинам УГА, Лычаковское кладбище, масс-медиа, украинско-польские дискуссии.

Мария Павлюх

139–152

Аксиологический характер освещения проблем функционирования Польского государства

Освещено “посткоммунистический синдром” в функционировании польского государства. Анализ осуществлен на примере определенных особенных черт политической культуры польского общества: аксиологичности, то есть преобладание традиционных моральных ценностей в общественном мнении. Проанализированы

аксиологические аспекты проблемы освещения функционирования Польского государства 1989–2005 гг. на примере таких изданий: “Gazeta Wyborcza”, “Kultura” (Е. Гедройца), “Polityka”, “Tygodnik powszechny”, “Niedziela”.

Ключевые слова: аксиология, посткоммунизм, политическая культура, издание, политическая журналистика.

Ярослав Кондрач

153–163

Украинские общественные организации в независимой Польше

Исследована деятельность украинских общественных организаций в Польше, их влияние на государственные органы и культурно-образовательную миссию среди населения. Особое внимание обращено на деятельность Организации украинцев в Польше, Союза украинского Подляшья, “Рускую бурсу” и ряд других. Показано, как в рамках чужого государства, украинцы как нация сохраняют свою этническую принадлежность.

Ключевые слова: Украинцы, Польша, общественные организации, акция “Висла”, депортация.

Леонид Зашкильняк

164–184

Волынь, Галичина: споры вокруг украинско-польских отношений в годы Второй мировой войны

Осуществлен обзор научной литературы о проблеме украинско-польских отношений в годы Второй мировой войны, в частности о вооруженном конфликте на Волыни и в Галичине. Показаны отличия в украинском и польском взгляде на эти события. Высказаны критические соображения об одностороннем характере польской оценки конфликта, которая не учитывает международных условий его протекания с точки зрения украинских историков. Отмечено значительное влияние антиукраинских сил в современной Польше, которые пытаются использовать историческую память для раскола украинско-польских отношений. Акцентировано на их квалификации как украинско-польской войны и приведены аргументы в пользу такой оценки.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, Вторая мировая война, Волынь, Галичина, историография.

Виталий Тельвак

185–194

Грушевскиана Ивана Крипякевича (до 1939 года)

Проанализирована грушевскиана И. Крипякевича до начала Второй мировой войны. Прослежены главные историографические и мировоззренческие оценки ученым многопланового наследия учителя. Отмечено влияние грушевсковедческих наблюдений И. Крипякевича на украинскую историческую мысль XX в.

Ключевые слова: И. Крипякевич, М. Грушевский, историография, рецензия, грушевсковедение.

Марина Чебан

195–207

Деятельность архивов в межвоенном Львове

Отображено функционирование самых больших архивных учреждений Львова межвоенного периода – Архива давних актов (магистрата), Архива карт, Земского архива, Государственного архива, а также архивные коллекции общественных организаций. Характеризирован состав и комплектование фондов, формирование штата сотрудников, порядок использования документов.

Ключевые слова: архив, комплектование фондов, Львов.

Надежда Остап

208–226

Лингвистическое Закерзонье

Выяснено, какие уроженцы Закерзонья, работали и работают в области украинской лингвистики. Проанализировано их научное наследие, определено место в языковедческом научном мире.

Ключевые слова: Закерзонье, лингвистика, персоналии, филология, депортация.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

До уваги авторів!

До друку приймаємо статті, спеціально підготовлені для нашого збірника (не опубліковані в інших виданнях), а також історичні документи та рецензії на нові видання.

1. Вимоги до оформлення статті:

- бібліографічний показник УДК;
- трьома мовами (українською, російською та англійською): прізвище та ім'я (повністю) автора/авторів, назва, анотація (не менше 6 та не більше 10–12 рядків), ключові слова;
- текст статті з постановкою проблеми, викладом основного матеріалу дослідження та обґрунтуванням одержаних наукових результатів;
- супровідна сторінка: відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, телефон, e-mail, місце роботи, посада, наукове звання);
- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

2. Вимоги до оформлення тексту:

До друку приймаємо статті обсягом **до 1 друк. арк.** (20–24 сторінок А4). Матеріали подавати редколегії в паперовому й електронному варіантах (у форматі **.doc**) на носіях інформації за адресою: **79026, Україна, м. Львів, вул. Козельницька, 4, НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича**, або електронною поштою: inukr@inst-ukr.lviv.ua (зазначивши назву збірника, до якого подаєте матеріал). Записи виконуйте у програмі WORD, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Якщо при наборі використані **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman тощо), то необхідно **обов'язково (!)** їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Параметри сторінки: формат А4, поля: зліва – **3 см**, справа – **1 см**, зверху – **2 см**, знизу – **2 см**.

Основний текст формуйте винятково по ширині та без переносів слів. Абзацні відступи – в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора (ЗАБОРОНЕНО використовувати клавіші “Tab” і “Probil”!). Таблиці подавайте в тексті. Посилання – через меню “Вставка” **автоматично (!) посторінково** відповідно до встановлених вимог ВАК України. ЗАБОРОНЕНО використовувати будь-який інший вид бібліографічного опису, крім зазначеного.

3. Відповідальність.

За зміст, точність фактів, цитат, цифр і прізвищ відповідають автори. Редакція залишає за собою право редагувати і скорочувати (із збереженням головних висновків та стилю автора) тексти. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Редакційна колегія залишає за собою право відбору матеріалів до друку.

У разі невиконання п. 1 і 2 вимог редколегія відхилить чи повертатиме на доопрацювання авторам подані матеріали. Статті, в яких не дотримано вимог, опубліковані не будуть!!!

ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОКЛИКІВ

Увага! Дослівне запозичення чужого тексту чи навіть загальної ідеї (у випадку узагальнення), яке не супроводжується покликом на джерело, вважається *плагіатом*.

Цифру поклику треба ставити після лапок або останнього слова речення, але перед комою або крапкою. Якщо ж всередині лапок (“”) необхідно вжити ще одні, то для цього використовуйте лапки такого зразка: «».

Загальні вимоги:

1. Прізвище та ім'я автора треба подавати курсивом.

2. Заголовок книги – прямим шрифтом, відокремивши від прізвища й імені автора крапкою.

3. Через косу риску прямим шрифтом подати **ім'я та прізвище** автора/авторів.

4. Місце видання (місто) відокремити від імені та прізвища автора за допомогою крапки і тире. Якщо у книзі відсутня вказівка на місце видання, то написати “[б. м.]” (тобто, без місця). Якщо є два або більше міст, то їх відокремити за допомогою крапки з комою.

5. Видавництво. Відокремити від місця видання двокрапкою без відступу.

6. Дата видання (тобто, рік видання). Якщо рік видання відсутній, то зазначити “[б. р.]” (тобто, без року). Між видавництвом і роком видання поставити кому.

Для періодичних видань: газет (назва, рік, число, без зазначення сторінок): журналів (назва, рік, номер, вказати сторінки).

7. Сторінки відокремити від дати видання за допомогою крапки і тире. Якщо автор покликається на конкретні сторінки, то подати, наприклад, С. 109.; якщо на працю загалом, то: 236 с.

<i>Характеристика джерела</i>	<i>Приклад оформлення</i>
Книги:	
Один автор	<i>Ільницький В.</i> Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945–1952 рр.) / В. Ільницький. – Дрогобич: Вимір, 2009. – 368 с.

Два і більше авторів	<p><i>Шпіцер В.</i> Крайовий провідник Володимир Тимчій-“Лопатинський” / В. Шпіцер, В. Мороз. – Львів: Афіша, 204. – С. 106;</p> <p><i>Ромовська З.</i> Сімейне законодавство України / З. Ромовська, В. Черняк, М. Матяш та ін. – Київ: Вища школа, 2005. – 231 с. (Юридична бібліотека, вип. 11).</p>
Збірник статей	<p><i>Лукачук О.</i> Литовський чинник у євроінтеграційних проєктах України (1991–2013) / О. Лукачук // Новітня доба: зб. наук. статей. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2014. – Вип. 1: Україна у ХХ столітті; [гол. редкол. І. Соляр, відп. ред. О. Стасюк]. – С. 106–122;</p> <p>Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: зб. док. і матер. / [упоряд. О. Дзюбан; заг. ред.: Я. Дашкевич, В. Кук]. – Київ; Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2001. – 560 с.;</p> <p>Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / [под ред. А. Артизова]. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – Т. 1: 1939–1943. – 878 с.</p>
Серії	<p><i>Романюк М.</i> Петро Федун-“Полтава” – провідний ідеолог ОУН та УПА / М. Романюк. – Львів; Торонто: В-во “Літопис УПА”, 2009. – 128 с. – (Серія “Події і люди”, кн. 6).</p> <p>Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2003. – Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріали / [ред. П. Потічний]. – С. 41.</p> <p><i>Аркуша О.</i> Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. Серія історична / [за ред. О. Винниченка]. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 169–282.</p>
Енциклопедії	<p>Академічна гімназія у Львові // Encyclopedia. Львівський національний університет ім. І. Франка: в 2 т. – Львів, 2011. – Т. 1: А–К. – С. 124 [співавт. В. Качмар].</p>
Матеріали конференцій	<p>Економіка, менеджмент, освіта: матеріали ХХ Всеукр. конф. молодих учених “Молодь України і аграрна реформа”. (Харків, 11–15 жовтня 2013 р.). – Харків, 2013. – 156 с.</p>
Журнал	<p><i>Левицький Є.</i> Листи з Німеччини / Є. Левицький // Вісник Союзу визволення України. – 1916. – № 11. – С. 83–85.</p>
Газета	<p><i>Мороз В.</i> Перемишлянський надрайон ОУН (1945–1947 рр.) / В. Мороз // Шлях перемоги. – 2010. – 22 грудня.</p>

Архіви	Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. – Арк. 81; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Спр. П-33843. – Т. 1. – Арк. 127;
Неопубліковані архівні джерела та інтерв'ю	Спогади Бакун Андрія Володимировича, жителя с. Кути Буського району Львівської обл. (Записали Михайло Романюк та Володимир Мороз 8.09.2003 р. у с. Кути) // Приватний архів Михайла Романюка у Львові. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко 5–6 серпня 1997 р. Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / [вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Зайцева]. – Львів, 2008. – С. 18, 23–30, 32–38;
Дисертації	<i>Стефанів В.</i> Взаємини Греко-Католицької Церкви та українського організованого націоналізму у Галичині (1920–1930-ті рр.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Стефанів Василь Володимирович. – Львів, 2013. – С. 4.
Автореферати	<i>Чебан М.</i> Наукова та громадсько-культурна діяльність Миколи Андрусяка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. Чебан. – Львів, 2012. – 20 с.
Інтернет-видання	<i>Чернов А.</i> Перший патріарх української церкви [Електронний ресурс] / А. Чернов // Дзеркало тижня. – 2013. – 19–26 квітня. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/personalities/pershiy-patriarh-ukrayinskoyi-cerkvi-html (27.05.2013).
Святе Письмо	подавати безпосередньо після цитати в тексті у дужках, наприклад: (Мт. 5,4–6; Езк. 8,6; 10,8,12)

Редколегія

СТУДІЇ

- Наталія МИСАК.* Українські студентські товариства в суспільно-політичному житті Східної Галичини у 80–90-х роках ХІХ століття: народовецька, москвофільська та самостійницька течії 5
- Микола ЛИТВИН.* Польсько-українсько-російська війна 1920 року 20
- Оксана РУДА.* Громадська діяльність Освальда Бальцера (1858–1933) 32
- Оксана ЮРЧУК.* Українське питання в суспільно-політичній думці великопольських консерваторів міжвоєнної доби. 45
- Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ.* Львівська архидієцезія РКЦ у взаєминах із ГКЦ та радикальними ідеологіями в міжвоєнний період ХХ століття. 59
- Ігор ЛЮБЧИК.* Національне самоствердження населення в умовах українсько-польсько-словацького пограниччя напередодні Другої світової війни 69
- Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ.* “Чорна середа” села Кортеліси 23 вересня 1942 року 82
- Олег ПІХ.* Адміністративно-територіальна реформа 90-х років ХХ століття в Республіці Польща: завдання та результати 107
- Любомир ХАХУЛА.* Проблема відновлення Польського військового меморіалу у Львові в польській та українській пресі кінця ХХ – початку ХХІ століття 119
- Марія ПАВЛЮХ.* Аксіологічний аспект виствітлення проблем функціонування Польської держави. 139
- Ярослав КОНДРАЧ.* Українські громадські організації в незалежній Польщі. . . 153

ІСТОРИОГРАФІЯ. БІБЛІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Леонід ЗАШКІЛЬНЯК.* Волинь, Галичина: спори навколо українсько-польських відносин у роки Другої світової війни 164
- Віталій ТЕЛЬВАК.* Грушевськіана Івана Крип’якевича (до 1939 року) 185
- Марина ЧЕБАН.* Архівна справа в міжвоєнному Львові 195
- Надія ОСТАШ.* Лінгвістичне Закерзоння 208

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Микола ЛИТВИН, Любомир ХАХУЛА. Особливості еміграції та рееміграції в міжвоєнній Польщі [рец. на кн.]: (Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939): монографія / А. Шваб. – Луцьк, 2014. – 492 с.)</i>	227
<i>Ярослав КОНДРАЧ. Від депортації до депортації [рец. на кн.]: Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3-х т. / [Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк]. – Чернівці, 2011. – Т. 1. – 880 с.; Т. 2. – Чернівці, 2014. – 900 с.</i>	231
<i>Христина ЧУШАК. Під мурами європейської фортеці [рец. на кн.]: Karolina S. Follis. Building Fortress Europe: The Polish-Ukrainian Frontier / Karolina S. Follis. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012. – 296 p.</i>	234
<i>Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ, Любомир ХАХУЛА. Під пильним наглядом держави: Греко-католицька спільнота в “народній” Польщі [рец. на кн.]: Hałagida I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce 1944–1970 / I. Hałagida. – Warszawa, 2013. – 518 s.</i>	241
АНОТАЦІЇ	245
SUMMARY	250
АННОТАЦИИ	255
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ	260

УДК 94(477+438)

**Україна–Польша: історична спадщина і суспільна свідомість.
Збірник наукових праць / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна
академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. –
Львів, 2014. – Вип. 7. – 266 с.**

Редактор
Наталя Галевич

Коректор
Світлана Іваник

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Художник
Василь Роган

Оригінал-макет підготовлено
Центром дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 28.07.2011. Формат 70x100/16.
Обл. друк. арк. 21,55. Друк офсетний